a 1242

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

A tartalomból:

MÉSZÁROS BÉLA—PÉCSI TIBOR
A rész és egész dialektikus kölcsönviszonyának kérdése a biológiai tudományban

SIPOS JÁNOS
A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz

SZABÓ ANDRÁS
A freudizmus bűnözéselmélete

SIMON ENDRE
A társadalom, a vallás és az erkölcs kérdései Locke tanításában

VARGA KÁROLY
Dahrendorf szabadság- és osztálykonfliktuselmélete

NYOLCADIK ÉVFOLYAM
1. SZÁM
1964

TÁRTÉNETI INTÉZET KÖNYVTÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztő bizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, PÁL LÉNÁRD, SÁNDOR PÁL, SZIGETI JÓZSEF, WIRT ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

Technikai szerkesztő

TIHANYI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Mészáros Béla—Pécsi Tibor : A rész és egész dialektikus kölcsönviszonyának kérdése a biológiai tudományban 1

Sipos János : A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez 16

Szabó András : A freudizmus bűnözéselmélete 75

Simon Endre : A társadalom, a vallás és az erkölcs kérdései Locke tanításában ... 96

Varga Károly : Dahrendorf szabadság- és osztálykonfliktus-elmélete 126

Erhard Albrecht : Antikommunizmus — a nyugatnémet klerikális-militarista tekintélyállam államelmélete 145

VITA

Létezik-e abszolút nyugalom? *(Lakó László)* 155

FIGYELŐ

Az elidegenedés és a totalitás hegeli kategóriáiról. Megjegyzések M. Rossi „Marx és a hegéli dialektika" c. könyvének első kötetéhez. *(Rozsnyai Ervin)* 157

Újabb hozzászólások a munkamegosztásról és a személyiség mindenoldalú fejlődéséről szóló vitához *(Ágh Attila)* 165

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Egyetemes filozófiatörténet *(Pais István)* 168

Lénárd Ferenc: A problémamegoldó gondolkodás *(S. Molnár Edit)* 172

A világ csodák nélkül *(Sólyom Mihály)* 175

M. Sz. Kagan: Az iparművészetről. Néhány elméleti kérdés *(Garai László)* 176

K. Kanthack: Nicolai Hartmann und das Ende der Ontologie *(Redl Károly)* 181

Az emberi szabadság „kimunkálása" *(Licskó György)* 186

G. Kropp: Marx és Engels az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásáról és a politikai képzésről *(Vass Ida)* 190

V. I. Cserkeszov: A materialista dialektika mint logika és ismeretelmélet *(Szigetvári Sándor)* 191

P. Wiedeburg: A fiatal Leibniz. A Birodalom és Európa. I. rész *(Simonovits Istvánné)* 195

H. M. Fataliev: A marxizmus—leninizmus és a természettudományok *(Müller Antal)* 199

A. Nowicki: Előadások a valláskritikáról *(M—y)* 200

Folyóirat ismertetések 203

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete

Budapest V., Nádor u. 18. Telefon: 126—692

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21

TANULMÁNYOK

A rész és egész dialektikus kölcsönviszonyának kérdése a biológiai tudományban

MÉSZÁROS BÉLA—PÉCSI TIBOR

„. . . a természetben semmi sem történik elszigetelten. Minden hat a másikra és megfordítva és többnyire ennek a mindenoldalú mozgásnak és kölcsönhatásnak figyelmen kívül hagyása gátolja meg természettudósainkat abban, hogy a legegyszerűbb dolgokban tisztán lássanak."

(Engels)[1]

Századunk, a XX. század a tudományok fejlődésében kitágította horizontját a végtelen mindkét irányában. Egyre merészebben töri át az emberi tudás Földünk határait, és hatol be a Mindenség titkaiba. De ezzel egyidejűleg a fizika és a kémia a végtelen kicsiny dimenziók kutatása felé is egyre eredményesebb lépéseket tesz. Századunk tudományára a „nagy" és a „kis *részletek*" kutatása jellemző. Az egyes tudományterületek a „dolgok mélyének" kutatását tartják legfontosabb feladatuknak. És véleményünk szerint így is van ez rendjén. Nem lehet más a helyzet a biológiában sem. A „dolgok mélyének" a kutatása, a részletkutatás azonban igen gyakran még a legnagyobb tudósoknál is, ha nem jár együtt a dialektikus materializmus helyes alkalmazásával, hanem a jelenségeket elszigeteltségükben vizsgálja, metafizikához vezet.

Ez különösen megnyilvánul a modern formális genetikában, ahol a sejtmag egyes korpuszkuláris részeinek tulajdonsághordozó jelleget tulajdonítanak. Erről a kérdésről B. P. Tokin a következőket mondja: „Az a genetika, amely az utóbbi évtizedekben azt jelenti ki, hogy a szervezetek öröklékenységének anyagi szubsztrátuma a dezoxiribonukleinsav (DNS), és hogy az öröklékenységi jelenségek alapját a DNS önreprodukciója képezi. . . meghatározott krízisben van." Ezután felsorolja a modern genetika eredményeit, és a következőképpen folytatja: „Nem fogjuk azonban magunkat általtatni, és nagyobb jelentőséget tulajdonítani ezeknek az igen fontos tényeknek, mint amilyen tényleges jelentőségük van a biológiai folyamatokban. Szigorúan mondva, nincsen közvetlen bizonyítékunk a DNS örökítő szerepéről a szervezetekben. . . Sajnos a kibernetika terminológiájának és fogalmainak alkalmazása egyelőre csak a magyarázatok illúzióját nyújtja."[2]

Tehát nem abban van a hiba, hogy egyre mélyebben igyekszünk feltárni az élet sokoldalúságát, hanem abban, hogy az egyes részkutatásból kapott, a részek viszonyában helyes és objektív eredményt mechanikusan értelmezzük a részek feletti rendszerre.

„A metafizikus gondolkodásmód is, bár széles, mindenkor a tárgy természetének megfelelően kiterjedt területen jogosult, sőt szükséges, előbb vagy utóbb mégis mindannyiszor korlátba ütközik, amelyen túl egyoldalúvá, szűkké, elvonttá válik, és feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik, mert

[1] Engels, F.: A munka szerepe a majom emberréválásában. Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. Szikra, 1949. 81. o.

[2] Токин, Б. П.: Теоретическая биология и творчество Э. С. Бауера. Ленинград, 1963. 107. és 112. o.

az egyes dolgoktól nem látja összefüggésüket, létezésüktől nem látja keletkezésüket és elmúlásukat, nyugalmuktól nem látja mozgásukat, mert a sok fától nem látja az erdőt."[3]

Ha valamelyik tudományra érvényes *Engels* megállapítása, akkor a biológiára különösen érvényes. A biológiában ma a legrohamosabb fejlődést a biokémia, a biofizika és a szubmikroszkópos morfológia mutatja. Mindezek a tudományágak természetüktől függően az élő szervezetet az élet alsó határáig (vagy még mélyebbre) bontják fel, olyan részekre, részfolyamatokra, amelyekben a szervezet mint egész „feloldódik". Véleményünk szerint a biokémia, a biofizika és a szubmikroszkópos morfológia igen lényeges szerepet tölt be az életről való tudásunk fejlődésében, a részfolyamatok tisztázásában, tehát az élet kémiai és fizikai természetéről alkotott ismereteinkben, de állíthatjuk-e, hogy az élet mint mozgásforma azonos-e az élő anyag kémiai és fizikai természetével? Ez a kérdés a biológiában még válaszra vár. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy maguk a biológusok nem is nagyon teszik fel ezt a kérdést, másrészt a kérdés eldöntése filozófiai jártasságot is igényel. (Majdnem egyedüli kivételt Tokin professzor előbbiekben idézett könyve képez.) Ezért mindenek előtt tisztázni kell a rész és az egész viszonyát, az egész és a rendszer viszonyát, az egységes egész fogalmát és tartalmát, keletkezését és fejlődését.

A rész és az egész mint viszonyítási kategóriák

Ma a biológiában a rész és egész kérdésében két fő téves ideológiai áramlattal kell harcolnunk.

Az egyik irányzat szerint a szervezet nem más, mint a részek (sejtek, szövetek, szervek stb.) összege, summája (mechanista irányzat).

A másik irányzat szerint a szervezet több, mint a részek summája, olyan új sajátosságokkal rendelkezik, amelyek hiányzanak az egyes részekből és a mechanikus összegéből. Ezt a többletet, amely nincsen meg a részekben, illetve az összegükben, nevezte el Driesch[4] „entelechiá"-nak. Ez az utóbbi filozófiailag a „vis vitalis"-szal egyértelmű (vitalista irányzat).

Az életet nem fejezhetjük ki a rész és az egész kategóriájában, mivel rész csak *hullában* van mondja *Hegel*.[5] Ezt a gondolatot fejlesztette tovább *Engels*: „Rész és egész pl. már olyan kategóriák, amelyek a szerves természetben elégtelenné válnak. A mag kilökését, az embriót és a megszületett állatot nem lehet „résznek" felfogni, amely elválik az „egésztől", ez téves értelmezésre vezetne. Csak a hullában van rész."[6]

Már *Hegel* és *Engels* megállapításaiból is kitűnik, hogy a rész és egész problémájáról csak meghatározott rendszerben beszélhetünk (pl. élő szervezet, sejt, egyed, faj, stb.). E két kategória azonban az önálló (nem telepes) élő szervezetekben mint rendszerekben vizsgálhatóságuk nehézsége folytán nem különíthető el élesen egymástól. „Ha kiemeljük az egyes részeket és a sajátosságaikat, akkor lerontjuk a rendszert, a rendszer összes kölcsönhatásaival együtt való tanulmányozása azonban lehetetlenné teszi az egyes részek egy-

[3] Engels, F.: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. Idézett kiad. 126—127. o.

[4] Driesch, H.: Philosophie des Organischen. Leipzig, 1921.

[5] Lásd Hegel, F.: Enciklopédia I. Akadémiai Kiadó, 1950. 216. o.

[6] Engels, F.: A természet dialektikája. Szikra, 1952. 223. o.

idejű vizsgálatát." (*Broille*,[7] I. V. *Blauberg*[8] után.) Viszont az olyan aggregátum, mint egyes egysejtűek (pl. Dynobryon, Spondylomorum, Chlamydobotrys stb.) telepei, nem alkotnak szervezeti egészet, tehát a telep tagjai önálló egyedek, és nem pedig egy rendszer (pl. egyed) részei.

Véleményünk szerint minőségi különbség van az aggregátumot alkotó tagok és a szervezetet alkotó részek kölcsönviszonya között. Az aggregátumokban a tagok között pusztán mennyiségi kapcsolat van (főként a felső határ korlátozott, mert az aggregátum könnyen szétesik), a szervezeti egészben viszont a részek bonyolult, működési és morfológiai kölcsönviszonyban, tehát minőségi kapcsolatban is vannak egymással.

Az egész és a rész viszonya maga is fejlődik, sőt az egész és a rész kölcsönösen átmegy egymásba, e jellegük az egymásra épülő minőségi szinteken váltakozik. Például a citológiai egységben, a sejtben, a sejt alkotórészei (sejtmag, mitochondrium, sejtmagvacska stb.) részek formájában jelennek meg, de ezek a részek maguk is még kisebb részekből felépülő egészek, ugyanakkor maga a többsejtű szervezet sejtje is részként jelentkezik a szervezet egészében. A szervezeti egész is további, minőségileg magasabb szintű egész részét képezi (egyed—populáció—faj stb.). A rész és az egész tehát viszonyított kategóriák, egymáshoz való kölcsönviszonyukat mindig a konkrét minőségi állapot határozza meg. Ha ez a minőségi állapot megváltozik, akkor megváltozik a köztük levő kölcsönviszony is.

A rész és az egész, amellett hogy egymáshoz képest viszonyított kategóriák, egyben objektív tartalmú kategóriák is, amennyiben az anyagi valóság meghatározott területén konkrét formában jelentkeznek egymás kölcsönviszonyában.

Mi nem tudunk egyetérteni *Blaubergg*el, aki idézett munkájában Hegeltől és Engelstől mechanikusan vette át a rész és az egész értelmezését, azt húzva alá, hogy része csak a hullának van, s ezzel tagadta a rész objektív létét is. Véleményünk szerint az egész, de különösen az élő szervezet egésze éppen részei működésének bonyolult kölcsönhatásában válik ténylegesen egységes egésszé, amelyben minden résznek (sejtnek, szövetnek, szervnek stb.) megvan a speciális funkciója. Ha mi ezen élő egész valamely *lényeges* részét (pl. szív, vese, agy, tüdő stb. a magasabbrendű állatoknál) kiemeljük a szervezet bonyolult kölcsönviszonyából, akkor a szervezet mint egész megszűnik, de egyben a kiemelt rész is megszűnik mint rész létezni, elpusztul, ugyanakkor mesterséges körülmények között új egészet is alkothat (pl. szövettenyészet, a növények vegetatív szaporítása, hidra-regeneráció stb.) (B. P. Tokin.).[9] A hulla viszont már csak a részek egyszerű összege, a rész és az egész kölcsönviszonya ebben az esetben sem működésbeli, sem szerkezetbeli kapcsolatot nem tételez fel. Itt végeredményben a részek egymáshoz való viszonya, ugyanúgy mint az aggregátumban, pusztán mennyiségi jellegű, bármely rész kicserélhető anélkül, hogy minőségi állapotában változás következnék be.

[7] Broille: Sur la complémentarité des idées d'individu et de système. Dialectica, 1948. No. 7/8.

[8] Блауберг, И. В.: О категориях целого и части в марксистской философии. Вопр. философии, № 4. 1957.

[9] Tokin, B. P.: Regeneráció és a szomatikus embriogenezis. Biológiai Közlemények. 1961. IX. köt. 1. sz.; továbbá Токин, Б. П.: Регенерация и соматический эмбриогенез. Ленинград, 1959. 107—112. o.

Különösen egyetértünk *Engels*szel abban, hogy a spermium kiürítése, illetve az állat születése nem fogható úgy fel, mint egy rész kiszakadása az egészből, mivel a spermiumok is és az embrió is már önálló, új egészek. Ebben az esetben a rész és az egész közötti kölcsönviszony — az ismertetett formában — már az ivarsejtek megérése után (pl. ovuláció idején; ovuláció = a petesejt kiszabadulása a petefészekből, ill. az őt létrehozó generatív szövetből) azonnal megszűnik, bár az érett ivarsejtek és a szülői szervezet között másszintű kölcsönviszony, amely nem érinti egyik fél egész voltát sem, bizonyos ideig még fennmaradhat.

Áttérve a mechanista, illetve a vitalista irányzatok kritikájára, megállapíthatjuk, hogy a dialektikus materializmus alapján a biológiai egészet nem lehet egyszerűen a részek összegének, summájának tekinteni még akkor sem, ha bármilyen további faktort (lásd „entelechia") adunk is hozzá. Az egész *J. J. Smalgauzen* szerint, a „részek elkülönülésének fejlődésével jön létre a szervezet progresszív bonyolulttá válása útján",[10] azaz a progresszív evolúció útján. Más szavakkal: az egész, a szervezet egysége a részek differenciálódása és ezzel párhuzamos specializálódása útján fejlődik az onto- és filogenezis (egyed- és törzsfejlődés) folyamán. A szervezet egységes volta, egésze a különböző struktúrájú és speciális funkciójú részekre való differenciálódása után is megmarad, tehát a szervezet egysége egy szerves, jól megformált egység.

A szervezet egysége nem más, mint az egyes részek közötti bonyolult kölcsönviszonyok (korrelációk) minőségileg új rendszere. A szervezet egységének mechanista és vitalista értelmezésével szemben *J. J. Smalgauzen* ad szemléletes megfogalmazást akkor, amikor a következőket mondja: „A szervezet tehát nem a részek summája, hanem olyan rendszer, amelyben a részek kölcsönösen vannak egymás alá és mellé rendelve. Tehát olyan rendszer, amely saját ellentmondásos tendenciáiban és állandó mozgásában egy magasabbrendű egységet, a fejlődő szerveződést biztosítja."[11]

És itt válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy az életfolyamatok felfoghatók-e kizárólag az élő anyagban lejátszódó fizikai és kémiai reakciók összegének. Ha nem akarunk sem a mechanizmus, sem a vitalizmus álláspontjára helyezkedni, egyszerű nem-mel kell felelnünk.

Mint ahogy a szervezetben mint egészben a részek kölcsönhatásban van a lényeg, úgy az életfolyamatokban, véleményünk szerint, a fizikai és kémiai folyamatok szervezettségi kölcsönhatásában kell a lényeget keresnünk. A fizikai és kémiai mozgásforma alacsonyabb mozgásforma-szintet képvisel, mint a biológiai, de a biológiai mozgásforma ezen alacsonyabb szintű mozgásformákra épül. Az élő anyagban azonban a fizikai és kémiai folyamatok irányát, sebességét végtelenül sokoldalú kölcsönös kapcsolatok szabják meg, és pontosan ezek azok a kapcsolatok, amelyek az alacsonyabbrendű fizikai, kémiai, sőt fizikokémiai mozgásformákat magasabb szintre, a biológiai mozgásforma szintjére emelik azáltal, hogy ezeket meghatározott biológiai rendszer részeivé teszik. A fizikai, kémiai és a biológiai mozgásformák között — mint „rész" és „egész" között — minőségi különbség van, és ez az alacsonyabb és magasabb minőség közötti különbség a biológiai mozgásforma magasabbfokú szervezettségében van. (A mennyiségi és minőségi kölcsönviszonyok marxista-biológus

[10] Шмальгаузен, И. И.: Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. Изд. А. Н. СССР. 1942.

[11] Uo.

szemszögéből való megvilágítása céljából fel szeretnénk hívni olvasóink figyelmét Segal munkájának VII. és VIII. fejezetére.)[12]

A kérdés további megvilágításához szükségesnek látszik röviden foglalkozni az egyszerű és a bonyolult fogalmával.

„Sem a csontokból, vérből, porcogókból, izmokból, szövetekből stb. való mechanikai összetevődés, sem az elemekből való vegyi összetevődés nem fejezi ki az állatot" — mondja Engels. Továbbmenve, a kémiai elemek és vegyületek, amelyek az élőt felépítik, még nem jelentik magát az élőt vagy az életet: „A szervezet akármilyen bonyolult, *sem nem* egyszerű, *sem nem* összetett."[13]

„Az állat sokkal bonyolultabb, mint például az őt képező sejtek és szervek összege, ezért a *bonyolult lényegét nem határozzák meg* (szerzők kiemelése) az őt alkotó komponensek az egyszerű mechanikai összetétel értelmében."[14]

Az egyszerű és a bonyolult is viszonyított objektív tartalmú kategóriák, egymástól függetlenül nem léteznek. Valami egyszerűbb csak a nálánál bonyolultabbhoz képest lehet, és viszont. A bonyolult az egyszerű fejlődésének magasabb foka, de a bonyolult maga is egyszerűbb a nála még bonyolultabbnál. „Az egyszerű elsődleges, az anyagnak olyan korábbi formája, amelynek bázisán a bonyolult és tökéletes anyagformák fejlődnek."[15]

Ez a biológiában azt jelenti, hogy szakadatlan fejlődés van az egyszerűbbtől a bonyolult felé, az egysejtűtől a többsejtű felé, a kevésbé integrálttól az integráltabb felé stb. De egyben azt is jelenti, hogy minden bonyolult egyszerűbbre épült fel. Tehát a biológiai mozgásforma a fizikai és a kémiai mozgásformára mint egyszerűbb formára épült. „A vegyi folyamatok kutatása maga előtt találja mint kutatási területet a szerves világot, tehát egy olyan világot, amelyben a vegyi folyamatok ugyanazok szerint a törvények szerint, de más feltételek mellett mennek végbe, mint a szervetlen világban, amelynek magyarázatára elégséges a vegytan. Ezzel szemben a szerves világ minden kémiai kutatása végső fokon olyan testre vezet vissza, amely közönséges vegyi folyamatok eredménye ugyan, de minden más testtől különbözik abban, hogy önmagát megvalósító állandó vegyi folyamat. . ."[16] „Amikor a vegytan a fehérjét elő állítja, a vegyi folyamat túlhalad önmagán... azaz átfogóbb területre ér, a szerves élet területére. A fiziológia természetesen az élő test fizikája és különösen vegytana, ezzel azonban már nem is speciálisan vegytan többé, egyrészt megszűkíti körét, de ebben a körben aztán magasabb fokra emelkedik is."[17]

A rész és az egész kölcsönhatásainak formái az élő szervezetekben

A biológiai mozgás, alaptendenciáját tekintve, előrehaladó mozgás, evolúciós mozgás. A materialista tudománynak az a tétele, hogy az anyag fejlődése az egyszerűtől a bonyolult felé halad, a biológiában is teljes érvényű. Az egyszerűtől a bonyolult felé való fejlődés azonban nemcsak azt jelenti, hogy az egysejtű és az ember között óriási különbségek vannak, hanem azt is, hogy az óriási különbségek ellenére az ember és az egysejtű sok azonos vonással

[12] Segal, J.: Dialektikus módszer a biológiában. Gondolat, 1962.
[13] Engels, F.: A természet dialektikája. Idézett kiad. 224. o.
[14] Афанасьев, В. Г.: О категориях простого и сложного. Вопр. философии. № 1. 1956.
[15] Uo.
[16] Engels, F.: A természet dialektikája. Idézett kiad. 265. o.
[17] Uo.

is rendelkezik. Ezért összehasonlításuk éppen a hasonlóságok alapján lehetséges. Ez a hasonlóság mindkét esetben a sejtes szerkezet. És talán ez az a pont, ahol az ellentétes világnézetek a leghevesebben csaptak össze.

A sejt felfedezésének *Marx* és *Engels* is igen nagy jelentőséget tulajdonítottak, hiszen ez volt az az egyik lényeges felfedezés, amely szerveződésmorfológiai vonatkozásban bebizonyította az élővilág egységét. A sejtelméletben *Virchow* hatása miatt mégis hosszú ideig metafizikus elképzelések uralkodtak. Ezek hatása még ma is érezhető, ugyanis a sejtet olyan tulajdonságokkal ruházták fel, amely csak egy magasabbszintű egység sajátja lehet. Erről győződhetünk meg a következő idézetekből is.

„. . . a sejtpatológia, amelynek szükségességét egy külön cikkben próbáltam kifejteni, véleményem szerint a humorizmus és a szolidizmus évezredes vitájának végleges megoldását jelenti. Nem azáltal nyer megoldást, hogy tagadja a folyékony és a szilárd állományban az élet- és kóros folyamatokat, hanem azáltal, hogy kimutatja a test folyadékában éppúgy, mint a szilárd testekben, *csakis a sejtek* (szerzők kiemelése) az élők és eleven hatók."[18]

„. . . tekintve, hogy minden szerv sejtből épült fel, az öröklődésnek is a sejthez kell kötődnie. . ."[19]

„. . . az élő sejtek társadalma jól berendezett kis állam minden tartozékkal, kis hivatalnokokkal, szolgákkal és urakkal. . ."[20]

„Mint ahogy az atom a kémiában, a biológiában a sejt az alapvető morfológiai és fiziológiai egység."[21]

„A sejtelmélet egészen más területen is alkalmazást nyert. *Virchow* kiterjesztette ezt az elméletet a patológiára is, kimutatva, hogy a kóros folyamatok a sejtekben és a szövetekben zajlanak le."[22]

A fenti idézetekből (*Virchow* 1856, *Robertis* és szerzőtársai 1960) az derül ki, hogy az eltelt több, mint száz év alatt a sejtelméletben még nem minden tisztázódott. És ennek az az egyik oka, hogy a sejt helyét eddig még nem határozták meg a rész és az egész viszonyában. Bár *Engels*nél kísérletet találunk a sejt evolúciójának bemutatására is.[23]

Mi egyetértünk azokkal, akik az egysejtű lény sejtjét egységes „szervezetnek" tartják, de nem érthetünk egyet azokkal, akik a többsejtű szervezet sejtjeit önálló egységként kezelik. Véleményünk szerint a sejt mint élőforma négy minőségi szinten létezik. Első helyen említenénk meg a *monoenergidás egysejtű sejtjét* (monoenergidás egysejtű = a protoplazmában egyetlen sejtmag van), amely kétségtelenül autonóm organizmus. Az egysejtű sejtje igen sokoldalú, tulajdonképpen az összes életfunkciót képes elvégezni. De egyben sokkal bonyolultabb is, mint a soksejtű szervezet erősen specializálódott sejtjei.

A második helyre a *polienergidás Protozoák sejtjeit* (polienergidás Protozoák sejtje = a protoplazmának egynél több magja van, és a homológ sejtszervecskék száma is több egynél) helyezhetjük. Ezek a sejtek is önálló „szervezetként" jelentkeznek, de az alkotó elemeik — például a sejtmagvak, csillók,

[18] Virchow, R.: Gesammelte Abhandlungen. 1856. 50. o.
[19] Uo. 52. o.
[20] Virchow, R.: Vier Reden. 1862. 55. o.
[21] Robertis, E. etc.: General Cytology. Philadelphia—London, 1960; [Робертис, Новинский, Саез: Общая цитология. Изд. Иност. Лит. 1962.
[22] Uo.
[23] Engels, F.: A természet dialektikája. Idézett kiad.

ostorok, sejtüregecskék stb. — nagy száma tulajdonképpen a nem teljes sejtosztódás eredményei (Myxosporidia, Actinomyxidia, Diplozoa, Trichomonas somatellumai stb. = különböző „sejtfúzió" állapoton élő alacsonyabbrendű lények. Az illusztráció megtalálható *A. A. Zahvatkin*nál,[24] de ilyenek az összes Ciliaták is). Véleményünk szerint a somatellumok és a plasmodiumok nem foghatók fel ugyan soksejtű szervezeteknek, de egysejtűeknek sem. Helyesen állapítja meg róluk *Zahvatkin*, hogy ezek tulajdonképpen „sejtfölötti" stádiumon (надклеточная стадия) lévő lények.[25]

A sejt ezen két minőségi szintjét az különbözteti meg egymástól, hogy az első esetben a részek csak az egész kölcsönhatásában jelentkeznek, a második esetben ezenkívül az egynemű részek között mennyiségi kapcsolat is van. Ez a mennyiségi kapcsolat fiziológiai minőséget is eredményez, például gyors mozgási képességet a megnövekedett számú csillók és jól egybehangolt mozgásuk következtében, vagy a kétféle sejtmag- micro- és marconucleus — egyidejű meglétét, ami az ivari folyamatot viszonylagosan autonomizálta.

A többsejtű szervezetek fejlődése irányában új szintet jelent a *telepes állapot*, amely maga is fejlődést mutat az aggregátumtól a szervezett szervezeti egység felé. A telepes állapotra azonban az jellemző, hogy a telepet alkotó sejtek között a viszony csak mennyiségi jellegű. Ez azt jelenti, hogy a telep sejtjei megtartják viszonylagos önállóságukat. Tehát ebből láthatjuk, hogy a telep esetében a rész és az egész kapcsolata külső, esetleges, laza és időleges, a rész (sejt) önmaga is egész.

A. A. Zahvatkin munkássága alapján tudjuk, hogy a filo- és ontogenezisben szigorú kapcsolat van a sejtek száma és a telep, illetve a soksejtű szervezet kialakulása között. Volvocoideaknál (telepet alkotó zöld algák), Leptolidáknál (űrbelűek) és Echinoideáknál (tengeri sünök) a 16 blastomer (blastomerek = többsejtűek egyedfejlődését bevezető sejtosztódások — barázdálódás — következtében létrejött sejtek) kialakulásával bezárólag találjuk a legprimitívebb stádiumot, amelyben a keletkezett blastomerek teljesen egyenértékűek, sejtértékűek, primitív telepnek felelnek meg. A 32—64 blastomer stádiumon a sejtek elveszítik labilitásukat, és kizárólag csak meghatározott sejtféléket produkálhatnak. Ez azt jelenti, hogy a sejtek elveszítik egysejtű sejt jellegüket.

A 128—256 blastomer stádiumon jelennek meg az *egységes szervezetre* jellemző vonások, a sejtek (blastomerek) egymással való mennyiségi kapcsolata minőségi kapcsolattá alakul át. A gyakorlatban ez egyértelmű azzal, hogy az ilyen „telep" sejtjei a számuk és helyzetük szerint is szigorúan determináltak. Megjelenik a fiziológiai gradiens (fiziológiai gradiens = valamely egyszerűbb szervezet, pl. egysejtű vagy féreg, bizonyos károsító tényező hatására a fiziológiailag legérzékenyebb pontján károsul. Ez a károsodás a károsító anyag hatására a szervezetben, érzékenységének megfelelően, „lépcsőzetesen" halad át.) is, amely ebben az esetben az animális pólustól a vegetatív pólus felé halad. Tehát a rész és egész kapcsolata itt már fiziológiai mutatókkal is kifejezett. Az egyes sejtek elveszítik az önálló létezés feltételeit, egymásra utaltakká válnak.

Az előbb elmondottak nemcsak a Volvocoideákra, Leptolidákra és az Echinoideákra, hanem a magasabbrendűek blastulájára (blastula = hólyag-

[24] Захваткин, А. А.: Сравнительная эмбриология низших безпозвоночных. Москва, 1949.

[25] Uo.

csíra; a többsejtűek egyedfejlődése során létrejött egyetlen sejtsorral határolt hólyag) is jellemzőek.

A rész és az egész kapcsolata az onto- és a filogenezis folyamán tovább fejlődik. A kialakult blastula „sejtjei" között az egyre speciálisabb funkciók végzésére munkamegosztás alakul ki. Tehát az általános és speciális életfunkciókat végző egységes egész szervezet különböző, egyre speciálisabb funkciójú részekre tagolódik, fejlődése és ezzel párhuzamosan a részek közötti munkamegosztás is differenciálódik a fejlődés folyamán. Azt mondhatnánk, hogy ezek a differenciálódás következtében kialakult, speciális funkciókat végző részek (sejtek, majd szövetek, szervek) mintegy autonomizálódnak. Ez az autonomizáció azonban nem a szó legszorosabb értelmében értendő, differenciálódás ugyanis nem jelenti a szervezet egységének a megbomlását, a szervezet a részeiben is egységes egész marad, megőrzi strukturális és funkcionális egységét. Az egységes szervezeten belül bármely rész csak úgy maradhat, fenn, ha a szervezet többi része elvégzi azokat az általános funkciókat (anyagcsere stb.), amelyeket az illető rész speciális funkcióra való differenciálódása következtében már nem képes elvégezni. „Ezekben az általános funkciókban bármelyik rész szoros kapcsolatban (kölcsönös függésben) van a szervezet összes többi részével, és minél inkább speciálisak ezek a részek, annál inkább függnek a szervezet más részeitől. Tehát a differenciálódás és a specializálódás elkerülhetetlenül maga után vonja a részek egymás alá- és mellérendeltségét – az integrációt."[26] Más szavakkal: integráción azt az összefüggést értjük, hogy a differenciálódás eredményeképpen az onto- vagy filogenezis folyamán minél speciálisabb funkció végzésére differenciálódik egy rész a szervezetben, annál jobban függ a szervezet többi részének, a szervezet egységének funkciójától.

A szervezet fejlődése állandó differenciálódás mellett megy végbe, amelynek folyamán a kialakuló részek mind bonyolultabb és bonyolultabb kapcsolatba kerülnek egymással. Ez a differenciálódáskor kialakuló kölcsönös kapcsolat „minőségileg új rendszer kezdetét adja, amely a további differenciálódást és az új integrációt a szerveződés magasabb fokán határozza meg."[27] A differenciálódás a szervezet egységén belül kialakuló részek bonyolult összefüggésrendszereinek kialakítójává és fejlesztőjévé válik, miközben ezzel párhuzamosan a szervezet integrációs szintje is fokozódik. Ezek alapján világossá lesz *Smalgauzen*: azon két alapvető megállapítása, hogy „a differenciálódás elválaszthatatlan kapcsolatban van az integrációval", valamint: „a differenciálódás és az integráció kölcsönösen feltételezik egymást."[28]

A fentiekben nagy vonalakban áttekintettük a sejt, a szövet, a szerv és a szervezet egymással való kapcsolatát. Megállapítottuk, hogy ebben a kapcsolatban először mindig a mennyiségi jellegek tűnnek elő, például a blastula vagy a szervkezdemény kialakulásához meghatározott sejtszám szükséges. A differenciálódás előfeltétele az adott rész előzetes növekedése, de maga a differenciálódás is rendszerint további növekedéssel jár együtt. Már ebből is következik, hogy a részek és egész viszonyában a minőségi különbségek a mennyiségi különbségekre épülnek, azaz tulajdonképpen a mennyiségi viszonyok alárendelt szerepet játszanak, de feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a minőségi kapcsolatok létrejöjjenek.

[26] Шмалгаузен, И. И.: Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. Id. kiad.

[27] Uo.

[28] Uo.

A másik fontos következtetés az lenne, hogy a részek és az egész kölcsönös kapcsolatának folyamatában a sejt úgy jelenik meg, mint a szövet, a szerv vagy a szervezet integrált része. A szervezetnek mint egységes egésznek a vonatkozásában maguk a szövetek és a szervek is részként jelentkeznek.

Természetesen, ezen a helyen logikusan következnék, hogy foglalkozzunk a szervezet és környezet egységének a kérdésével is, de jelen közleményünket nem teljességre törekvő monográfiának szántuk, hanem csak a legvitásabb problémákat óhajtottuk felvetni, és ezekben a kérdésekben állást is foglalni.

Véleményünk szerint a biokémia, a biofizika és a szubmikroszkópos morfológia egyik feladata éppen az volna, hogy sejtalatti szinten is feltárja, legalább olyan alaposan, mint ezt a sejtfeletti szinten a morfológia tette, a rész és az egész kapcsolatát az alapvető életfolyamatokban. Ezért egyetértünk *Anohin*nal, aki megállapította: „hogy a széleskörű általános biológiai beállítottságra akkor is szükség van, ha a kutató az életfolyamatok molekuláris szintjén dolgozik."[29]

A biológiai egység megjelenése a rész és az egész viszonyában

A biológiában a rész és az egész kapcsolata rendkívül bonyolult. A mennyiségi és a minőségi kapcsolatok sem jellemezhetőek egyszerűen mechanikusan. Ez a kapcsolat viszonylag egyszerű formában csak az egysejtűből a sok sejtűvé szerveződés folyamatában jelentkezik, amint ezt az előbbi fejtegetéseink során már megismertük. Magukban az életfolyamatokban is olyan sokféle eredő határozza meg a „biológiai" mozgást, hogy igen nehéz lenne megállapítani, meddig tart a mennyiségi, és hol kezdődik a minőségi jelleg, hiszen nincsen mindig éles határ közöttük.

Egyes igen neves tudósok is, például *Ashby*, úgy kerülik meg ezt a kérdést, hogy egyszerűen elhagyják mindazt, ami nem engedelmeskedik matematikai formuláiknak. „Ismerve a tapasztalatból azt, hogy milyen zűrzavar keletkezik mindannyiszor, amikor az agyban lejátszódó mechanizmusokat kapcsolatba akarjuk hozni a magatartással, *célul tűztem ki mindazt kikapcsolni, amit nem önthetünk matematikai formulákba* (szerzők kiemelése): csak ez biztosít bennünket arról, hogy diszkusszióink során akaratlanul sem változtatjuk meg a fogalmakat. . ."[30] E szerző ahelyett, hogy a dolgok magyarázatát adná meg, ahelyett, hogy az agyban lejátszódó folyamatok okát megkísérelné a folyamatok biológiai történelmében felderíteni, önkényesen átcsap a biológiától is idegen mechanicizmusba. Az életfolyamatokat tisztán mechanikai, matematikai műveletekkel helyettesíti. A magatartás szecsenovi—pavlovi tanítását, amely a feltételes reflexeken, illetve a megerősítésükön és öröklésükön nyugszik, és amelyet a gyakorlat is alapjában igazolt, egyszerűen elveti, mert nem önthető matematikai formulába. Véleményünk szerint az idegfolyamatok kutatásában különösen megengedhetetlen a „tiszta mechanizmus" álláspontja, még akkor is, ha ezzel csak a terminológiai nehézségeket akarják elkerülni. A magasabbrendű állatok biológiai folyamataiban az idegrendszer a legjelentősebb integráló tényező. De azt is tudjuk, különösen az orvostudomány és a pavlovi iskola tevékenysége révén, hogy az idegrendszer állapota a szervezet fiziológiai álla-

[29] Анохин, П. К., Эшби, У. Р.: Конструкция мозга. Предисловие к русскому изданию. 1962.

[30] Эшби, У. Р.: Конструкция мозга. Изд. Иностр. Лит. Москва, 1962.

potától is függ. Ezek az állapotok sokkal sokoldalúbbak annál, semhogy néhány jellemzővel leírhatnánk őket.

Az egységes egészet alkotó szervezetben a szervezeti egésznek két egymást kiegészítő oldala van. A két oldalnak a viszonya egymáshoz kölcsönös. Az első (nem sorrendbelileg) a *morfológiai egység*. Egy sejtet mint egységet morfológiailag az alkotó részek alakja és száma határozza meg. (Például a sejt alakja, nagysága, a sejtmag alakja, nagysága, száma, az organellumok — sejtszervecskék — nagysága, mennyisége stb.) A második a *fiziológiai egység*. Ez történetesen a sejt esetében azt jelenti, hogy az életfolyamatok egybehangolódása biztosítja a sejt fennmaradását és reprodukcióját.

A morfológiai és a fiziológiai egység együttesen alkotja a *szervezeti egységet* az egysejtű lény szintjén ugyanúgy, mint a soksejtű szervezetben. A morfológiai egység az a forma, amelyet a fiziológiai egység tartalommal tölt meg. A forma és a tartalom az életfolyamatokban is elszakíthatatlan kapcsolatban van egymással. A fiziológiai tevékenység hozza létre a formát, a forma viszont meghatározza a tevékenységet. Ezt a tényt különösen szépen bizonyítják *Krompecher István*nak, a debreceni Orvostudományi Egyetem professzorának és munkatársainak kísérletei, amelyekben a funkció megváltoztatásával új porcfelületeket és szövetek „átdifferenciálódását" idézték elő.[31]

Már arról is szó volt az előzőkben, hogy a szervezeti egység mint egész bonyolult fejlődés eredménye. Ezzel szemben egyes tudósok még ma is hol a vitalizmus, hol a mechanicizmus oldaláról közelítik meg ezt a kérdést. Sőt egyes kutatóknál a két irányzat keveredik is egymással. Erre *Robertis* és munkatársai „General Cytology" című könyvéből több példát is idézhetünk; így a többi között: „Az a tény, hogy egyetlen blastomerából egész embrió fejlődik, nem az entelechia hatásának az eredménye, ahogy *Driesch* kijelentette, hanem a *fejlődő szervezet* azon *törekvésének* az eredménye (szerzők kiemelése), hogy elérje a stacionáris állapotot."[32]

Tehát *Robertis* és szerzőtársai az entelechia helyére a fejlődő szervezet *törekvését* helyettesítették be, ami számunkra semmivel sem több, mint az entelechia. De nem áll jobban ez a kérdés *Bertalanffy*nál sem, aki a jelenlegi nyugati biológusok egyik vezéralakja. *Bertalanffy* az entelechia helyére az anyagok dinamikus sorát állítja.[33] De *Mittasch*hoz írt levelében az anyagok dinamikus sorát X-nek nevezi, és ezt az ismeretlen X-et hajlandó entelechiának is nevezni.[34] Tehát *Bertalanffy*, akit *Robertis* az organicizmus egyik vezetőjének tart, kiegyezett a vitalistákkal.

Az organicizmus, Robertis és munkatársai szerint, egyenlő a holizmussal. „Az organicizmus abból indul ki, hogy az *egész valamivel több mint a részek összege* (szerzők kiemelése). Más szavakkal élve, ha a bonyolult struktúrát feldaraboljuk összetevő elemeire, ez még nem ad képet az összes részek működéséről az egész szervezet viszonyában." „A holizmus elve teljes mértékben érvényes az élettelen és az élő világra." „A holizmus elvét, amely az egész szervezetre alkalmazható, felhasználhatjuk a sejt működésének magyarázatára."[35]

[31] Krompecher, I.: A szövetdifferenciálódás kísérleti befolyásolása, különös tekintettel az ízület képzésére. MTA Biol. Csoportjának közleményei. 1958. I. köt. 12. sz.

[32] Robertis, E. etc.: General Cytology. Idézett kiad.

[33] Bertalanffy, L. von: Das Gefüge des Lebens. Leipzig—Berlin, 1937. Bertalanffy, L. von: Das Biologische Weltbild, Bern. 1949.

[34] Mittasch, A.: Entelechia.

[35] u. ott, mint a 32

Az idézetekből az tűnik ki, hogy a szerzők az organicizmust teljesen összekeverik a vitalizmussal, szerintük az egész több mint a részek összege, ugyanúgy mint *Drieschnél*.

Teljesen egyetértünk *Rochhausen*nel, aki a holizmust kritizálja.[36] A holizmus reakciós volta abban van, hogy az egészet fetisizálja, elsődlegessé teszi, tulajdonképpen preformizálja. A mai holisták, mint *Bertalanffy*,[37] *Smuts*,[38] *Robertis*[39] stb. tulajdonképpen a vitalizmus alapján állnak. A dialektikus materializmus szerint az egész a részekhez képest új minőségi szint, új tulajdonságokkal.

A holizmus ellentétpárja a merizmus. Képviselői szerint a részek az elsődlegesek, az abszolútak. A merizmus klasszikus példája a weismannizmus—morganizmus, illetve mai képviselői, az „örökítő anyagot" abszolutizáló genetikusok. A merizmus ugyanúgy preformizmus, mint a holizmus, hiszen a meristák szerint az abszolútizált részekben (pl. génekben) már az egész is determinálva van.

A rész és egész kapcsolatának kérdései a kísérleti biológiában

„Hogyan és miért megy végbe a barázdálódás egysejtű termékeinek egyesülése soksejtű szervezetté, és melyek a hajtóerői ennek az integráló folyamatnak — nem könnyű kérdés. Eddig még senki sem foglalkozott vele a bennünket érdeklő síkban."[40] *Zahvatkin* e kérdés feltevése óta e tekintetben nem sokkal jutottunk előbbre, pedig a probléma megérdemelné a figyelmet, hiszen a sejt- és a szövetdifferenciálódás problémája a biológia egyik központi kérdése.

Zahvatkin, azt a tényt, hogy a kérdés tisztázása szempontjából ebben a síkban nem folytak kísérletek, annak tulajdonítja, hogy „mi megszoktuk a szervezeteket változatlan egésznek tartani, és az egységes egész kérdését a tudomány fölé helyezni, és nem vesszük észre azt a tényt, hogy az egységes egész (целостность) a szemünk előtt keletkezik az alacsonyabbrendű Metazoák fejlődése során. Pedig az egységes egész születését és fejlődését a szemünkkel láthatjuk és tanulmányozhatjuk, és korábban vagy később meg is fogjuk érteni."[41]

A differenciálódás és az integráció folyamatainak mozgató erői még nincsenek teljesen feltárva. Mi egyelőre csak e folyamatok objektív létét, illetve fejlődésük igen szigorú feltételeit ismerjük. Erre egyértelmű magyarázatot még nem tudunk adni, de valószínűnek látszik, hogy „bármilyen magyarázatnak a fejlődő rendszer egysejtű komponenseinek fiziológiai kölcsönviszonyain kell alapulnia, a folyamat biológiai értelmezéséből kell kiindulnia",[42] tehát abból, hogy a differenciáció és az integráció folyamata a természetes kiválogatódás eredménye.

Azért nem tudunk egyetérteni a kísérleti embriológia fejlődésmechanikai irányzatával, mert kutatásaiban nem számol a fejlődés történelmi kialakulásával, hanem az ontogenezisnek okozati kapcsolatok nélküli mechanikus jelle-

[36] Рохгаузен, Р.: Проблема целостности в биологии. Вопр. философии, 1959. № 3.
[37] Bertalanffy, L. von: Idézett művek.
[38] Smuts, J. Ch.: Die holitische Welt.
[39] Robertis, E.: Idézett művek.
[40] Захваткин, А. А.: Idézett mű.
[41] Uo.
[42] Uo.

get tulajdonít. Tulajdonképpen az ontogenezisben megállapítja a történések sorrendjét, beavatkozásával eltéríti a fejlődést a normálistól (tehát a történelmileg kialakulttól), nem számolva azzal, hogy ez a beavatkozás a történelmileg kialakult részek és az egész kölcsönviszonyát borítja fel.

Mi az integráló folyamatok okát, mozgató erőit a differenciálódásban látjuk. A differenciálódás folyamatának okait viszont nagymértékben a mitózisok (mitózis = közvetett számtartó sejtosztódás) egybehangolódásában véljük. Általában sejtosztódás nélkül sem növekedés, sem fejlődés nincsen fiziológiai értelemben az élő szervezetekben. Azt is tudjuk, hogy a szervezetből mesterségesen izolált sejtek és szövetrészek optimális létfeltételek mellett korlátlanul képesek növekedni, de mindig dedifferenciálódnak. Fel kell tételeznünk azt, hogy a szervezetben mint egészben léteznek olyan mechanizmusok, amelyek meggátolják azt, hogy a szervezet bármely sejtjének osztódása bekövetkezzék, mégha az illető sejtek el is érik a mag—plazma relációnak azt az állapotát, amikor a sejtosztódás bekövetkeznék. (Ezt az álláspontot képviseli *Druckrey*[43] is. Véleményéhez sokan csatlakoztak a Ciba Foundation Symposium on Cancerogenezis 1958-ban tartott ülésszakán.)

Zahvatkin a palintómiát (palintómia = sorozatos, de nem mindig megszakítatlan sejtosztódás) tartja a soksejtűvé szerveződés feltételének. Mi tovább mennénk ennél, és szeretnénk azt megállapítani, hogy a palintómia — mint a mitózis egyik formája — csak feltétele a sejtek tömege növekedésének. A differenciáció lényege éppen abban van, hogy olyan gátló rendszerek alakulnak ki, amelyek a palintómiát határok közé szorítják. A sejteknek tehát egy meghatározott csoportja a szervezetben „megőrzi" szaporodó és növekedő képességét, míg a másik csoport megmarad egy korábbi stádiumon, és csak szövetkultúrában vagy sebesülés következtében nyeri vissza ezen képességeket.

A sejtcsoportok funkcionális differenciálódása sokkal inkább helyi korrelációk eredménye. Ezek a korrelációk, véleményünk szerint, leginkább humorálisak, valószínűleg a sejtcsoportokban lejátszódó életfolyamatok metabolitjai irányítják őket. Az idegrendszer kialakulása után mind filo-, mind ontogenetikusan természetesen a neurális (idegi) korrelációk lépnek előtérbe. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a szervezeti egész kialakulása folyamatában (integrálódás) a korrelációkban meghatározott egymásutániságnak is léteznie kell. Például a humorális tényezők kialakulása ontogenetikusan is megelőzi a neurális tényezők kialakulását. A humorális tényezőt viszont feltétlenül megelőzik a mennyiségi tényezők (0—16 blastomer, 16—32 blastomer stb.). De ez az egymásutániság csak a megjelenés sorrendjét jelenti. A neurális reguláció megjelenése még nem teszi feleslegessé a humorálist, sőt jól tudjuk, hogy az idegrendszerre igen erős befolyást fejtenek ki például a hormonok is. Úgy látszik, hogy a mennyiségi, a humorális és a neurális tényezők az egységes egészben (a szervezetben) egymással is kölcsönhatásban vannak. Ezen tényezők egymás utáni bekapcsolódása hozhatja létre az új minőségi állapotot. Tehát nem az anyagok dinamikus sora az, amely meghatározza a fejlődést, hanem az anyagcserét befolyásoló mechanikai, humorális és neurális tényezők dialektikus kölcsönhatása. Az előbbi azért idealista, mert az „anyagok dinamikus sorát", mivel azok Bertalanffy szerint egyedileg is eltérnek, gyakorlatilag megismerhetetlennek tartja — mi a mennyiségi, minőségi humorális

[43] Друкрей, Г.: Фармакологический подход к проблеме канцерогенеза. Механизмы канцерогенеза. Изд. Иностр. Лит. 1961.

és neurális tényezőket megismerhetőknek, egymásba átmenőknek, egymást felváltóknak tartjuk. Tehát szerintünk a szervezet fejlődését a törzsfejlődés során kialakult mennyiségi, fizikai, fiziko—kémiai és kémiai alapon nyugvó fiziologiai kölcsönhatások törvényszerű váltakozása tartja fenn ill. bizosítja.

Kísérleti munkánkban kiragadtunk néhány tényezőt, hogy elgondolásunk helyességéről meggyőződjünk. Természetesen ma még nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy a tényezők kiválogatása helyes volt-e.

Első helyen vizsgáltuk azt, hogy hogyan hatnak a mitózist befolyásoló egyes anyagok a kétéltűek embrionális fejlődésére.[44] Megállapítottuk, hogy mitózist fokozó anyagok (pl. metilcholantren és urethan) az embrionális fejlődést gátolják. A természetes körülmények között is mitózist gátló colchicin szintén gátolja az embriók fejlődését.

Megvizsgáltuk néhány „mediátor", azaz az ingerület idegvégződéseken való átvezetésében szerepet játszó biológiailag aktív anyagok — acetylcholin, adrenalin, atropin — hatását is, de nem találtuk aktívnak az embrionális fejlődés befolyásolásában. Érdekes azonban az, hogy az eserin, amely az acetylcholinesteráz enzim inhibitora (gátlója), az embrionális fejlődést kis koncentrációkban (100 gamma pro 150 ml) is gátolja. Hasonló eredményeket kaptunk tyúktojások fejlődésének vizsgálatakor is.[45]

Különös érdeklődést fordítottunk az ivari hormonok embrionális fejlődésre való hatásának vizsgálatára.[46] Ennek az érdeklődésnek az oka abban volt, hogy egyes ivari hormonokról kiderült mitózistgátló hatásuk. Az is ismert volt, hogy a climacteriumban megfigyelhető rákfejlődés és az ivari hormonok mennyisége között kapcsolat áll fenn. Feltételezhető, hogy az ilyen eredetű rák a hormonok okozta dezintegráció eredménye. Ez a kérdés számunkra még azért is igen fontos volt, mert a rákot mi úgy fogjuk fel, hogy meghatározott sejtek, sejtcsoportok kikerülnek a szervezeti egész korrelációja alól. A rák tehát olyan helyi dezintegráció, amely ugyan a szervezet „fizikai terében" van, de az egész szervezet korrelációs viszonyai ellenében fejti ki hatását. Előbb vagy utóbb ebből a harcból a sejtosztódás gátjai alól kiszabadult, „kiegyéniesült" sejtek aggregátuma kerül ki győztesen. A szervezet azonban ebben a harcban maga is aktív szerepet játszik (pl. tokot képezhet a sejtburjánzás körül, fagocitálja az „elfajult" sejteket stb.). A rák mint betegség tulajdonképpen nem más, mint a szervezeti egység felbomlása „autonomizált" részekre.

Hormonkísérleteink a jelenlegi stádiumban még nem döntötték el az ivari hormonok szerepét a korai embriogenezisben. Határozott fejlődésgátló hatást csak a choriogonin nevű készítmény mutatott.

Úgy gondoljuk, hogy kísérleteink még csak a kezdet kezdetén vannak, de már most is helyesnek látszik a kísérletek három irányban való elmélyítése: mitózisfokozók és inhibitorok, „mediatorok" és inhibitoraik, valamint az ivari

[44] Mészáros B.: A mitózist befolyásoló és más biológiailag aktív anyagok hatása a Pleurodeles peték fejlődésére. Biológiai Közlemények. 1963. XI. köt. 1. füz.; Месарош Б.: Об изменении чувствительности куриных эмбрионов раннего возраста к некоторим биологически активным веществам. Acta Biol. Debrecina tom. VIII/2., 1962.

[45] Uo.

[46] Pécsi T.: Az embrionális integráció kérdése és az ivari hormonok. Debrecen, KLTE. Szakdolgozat (kézirat).

hormonok irányában. Azt is alá szeretnénk azonban húzni, hogy az általunk vizsgált hármas kérdéscsoport az integrációs mechanizmusoknak csak a töredékét jelenti. Feltétlenül szükséges a kérdés másirányú elmélyítése is.

A rész és egész dialektikus kapcsolatának vizsgálatában kiemelkedő helyet foglalhatna el a biokémia, a biofizika és a szubmikroszkópos morfológia, de ennek az a feltétele, hogy a biológiai gondolkodásmód behatoljon ezekre a tudományterületekre is. Ez különösen azért fontos, mert pontosan ezekben a tudományágakban van a legnagyobb veszély a szervezeti egész „eltűnésére", hiszen e tudományágakban ma már „molekuláris" szinten dolgoznak.

A rész és egész dialektikus kölcsönviszonyának nem kellőképpen való figyelembe vétele a biológiában törvényszerűen vezet a miszticizmushoz, akár a holizmus, akár a merizmus irányában. Ez az a veszély, amely mindig bekövetkezhetik, ha a természettudományok művelői a filozófiát lebecsülik. A természettudósok részére állandó figyelmeztetésül szolgál Engels megállapítása: „A filozófia utólagosan bosszút áll a természettudományon azért, hogy elhagyta. . ."[47] „Csak ha a természet- és a történettudomány magáévá teszi a dialektikát, válik majd feleslegessé az egész filozófiai lim-lom — a tisztán gondolkodásáról szóló tanon kívül —, tűnik majd el a pozitív tudományban."[48]

О ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ВЗАИМОСВЯЗИ ЧАСТИ И ЦЕЛОГО В БИОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Б. Месарош—Т. Печи

В настоящей работе мы стремились дать общую картину состояния вопроса о соотношении части и целого в биологии.

В ходе изучения данной проблемы мы необходимо пришли к выводу, что этот важный теоретический вопрос ещё недостаточно решён биологами. В результате этой нерешённости по сей день в нашей науке всё ещё бытуют ошибочные взгляды.

В области философии сделаны первые шаги решения данного вопроса (Энгельсс, Р. Рохгаузен, И. В. Блауберг, (но у биологов он возникал чаще всего лишь побочно) Л. Анохин, Э. Робертис и соавтора, А. К. Овчинникова). Самостоятельную разработку вопроса мы нашли среди биологов у Шмальгаузена И. И., А. А. Захваткина и у Б. П. Токина. Однако, нам кажется, что эти работы остались неизвестными для венгерской научной публики. Это обстоятельство и заставило нас заняться данной проблемой.

В ходе исследования мы констатировали, что в первую очередь в научной литературе западных стран, ещё процветают разные направления механизма и витализма, такие, как неовитализм, органицизм, холизм, меризм и. т. п. Все эти направления отчасти являются порождением до сих пор ещё модной на западе «механики развития», отривающей эмбриональное развитие организма от его филогенетического развития. Наиболее известные современные теоретики этих направлений — О. Фейерабенд, А. Венцл, Й. Швертшлагер, Й. Гейзер, Л. Берталанффи, А. Митташ, М. Гартман и Й. Х. Сметс. Почему же в наши дни сновь возродились механицизм и органицизм? Повидимому, причиной этого является стремление отождествить химические процессы с чисто физическим, химическим и физико-химическим процессам.

С этими стремлениями мы встретилис у Д. Нахманзона, в книге «Молекулярная биология», и у Р. Эшби, которий в своей книге «Конструкция мозга» механизм мышления о сводит к математическим формулам. Витализм и механицизм в смешенной форме можно найти в книге Э. Робертиса, «Общая цитология».

В нашей статье мы постарались, основываясь на очень ценные труды А.А. Захваткина, Шмальгаузена И. И., Б. П. Токина и на свои опыты, показать, что вопрос диалектической взаимосвязи частей и целого может успешно изучатся в эмбриологии, если онтогенетическое развитие не оторвано от исторического развития. Противоположно Л. Бер-

[47] Engels, F.: A természet dialektikája. Idézett kiad. 215. o.
[48] Uo. 220. o.

таланффи мы уверены в том, что не «динамический ряд веществ» или «последовательность процессов» правит становлением и развитием целого организма, а глубокая взаимосвязь между веществамы и процессамы, приобретённая в филогенезе, т. е. интеграция организма, как целого. Интеграция сама развивалась и развивается, имеет свой филогенез, а отдельные организмы находятся на разных ступенях интеграции. Поэтому нет общих законов для эмбрионального развития, для регенерации и возникновения рака во всём животном царстве. Изучение становления целого и развития интеграции — очень важные стороны эмбриологических исследований и имеют большое философское значение.

В связи тем, что в нашей науке исследования углубились до молекулярного уровня, возникла большая опасность возрождения и проникновения механицизма в биологию. На этом уровне знаний требуется, чтобы биологи не упустили из виду, что биологическая форма движения не есть лишь сумма физического и химического движений, а является более высокой формой движения, внутри которой физическая и химическая формы существуют, как более низкие формы движения материи. Соотношения между низшими и высшими формами движения таковы, как соотношеня части и целого в живом организме.

Чтобы не ошибиться в наших исследованиях и наших выводах, мы должны постоянно подвергать наши знания о частных процессах обобщающему синтезу. И только тогда, когда он подтвердит правильность наших гипотез, мы можем дальше углубляться в анализе изучаемого процесса или явления.

THE DIALECTICAL INTERRELATION OF THE PART AND THE WHOLE IN BIOLOGY

by *Béla Mészáros* and *Tibor Pécsi*

This is the first attempt in Hungarian biological literature to present a comprehensive picture of the dialectical interrelation of the part and the whole.

The authors state that this problem has not been sufficiently treated by biologists. Attempts to clarify the questions have been made primarily by philosophers *(F. Engels, R. Rochhausen, I. V. Blauberg)*. A few biologists such as *P. Anohin, E. Robertis* and his collaborator *A. K. Ovchinikov* touched upon the question. Full treatment was given in the pioneering studies of *A. A. Zahvatkin, I. I. Smalgauzen* and *B. P. Tokin*.

It may be asserted that mechanistic and vitalistic theories still influence western biological literature (e. g., neo-vitalism, organicism, holism, the products of mechanics of development). The more well-known representatives of the field are *O. Feyerabend, A. Wenzl, J. Schwertschlager, J. Geyser, L. von Bertalanffy, A. Mittasch, M. Hartman,* and *J. Ch. Smuts*. Recently the mechanistic theory gained prominence because of the attempt to explain all biological phenomena in terms of physical, chemical and physicochemical processes.

Such efforts are found in *D. Nachmanson's* book, *Molecular Biology* or *R. Ashby's Design for a Brain* which conceives the brain as a logical machine. The vitalistic and mechanistic theories are mixed in *General Cytology* of *E. Robertis* and his collaborators.

The authors of the paper do not hold to either theory for they consider both stands guilty of giving a distorted picture of the organism. Even modern mechanism and organicism tend toward neovitalism *(L. von Bertalanffy, E. Robertis)*. The authors support *I. V. Blauberg's statement* that „In an attempt to analyze an organism we cannot go further than the living cell, for beyond it we come to physicochemical processes which cannot explain the phenomenon of life."

In biology the dialectical analysis and synthesis of the relation of the part and whole may be complete only if the data on the detail always have a subordinate role in the whole of the organism. Thus the analysis of parts must be followed by synthesis before pursuing further studies concerning minute details.

A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz
Hozzászólás néhány vitás kérdéshez

SIPOS JÁNOS

Népi demokratikus forradalmunk tapasztalatainak feldolgozása fontos szerepet játszik belső fejlődésünk, szocialista építésünk történeti feltételeinek megértése szempontjából. A társadalomtudományok az e területen folytatott munkájukkal is részt vesznek az emberek tudatának, gondolkodásának átalakításában és a szocialista fejlődés előttünk álló problémáinak tudományos, elméleti kidolgozásában. Az 1944—48-as forradalmi átalakulás érlelődésének és kifejlődésének általános vonásait és sajátosságait feltáró kutatások megvilágítják a magyar fejlődés későbbi éveinek lényeges feltételeit, nélkülözhetetlenek az 1948—56-os periódus pozitív és negatív oldalainak, bizonyos vonatkozásokban az 1956-os ellenforradalmi, nacionalista hullám okainak megértéséhez is. A kezdeti szakasz sajátosságai még jelenlegi fejlődésünk bizonyos feltételeiben is jelentkeznek, áttételeken keresztül. Ma amikor az osztályharc egyik fő területévé lett a szocialista tudat kialakítása, „az emberek szocialista gondolkodásának, tudatának formálása, a szocialista erkölcs normáinak érvényesítése a közéletben és a magánéletben, következetes eszmei harc a polgári, kispolgári ideológia megnyilvánulásai ellen"[1] — az a kérdés, hogy a hagyományos reakció, a fasizmus ideológiai hatása milyen mértékben semmisült meg a forradalmi folyamatban, és ennek bizonyos korlátai következtében, mily mértékben, milyen rétegeiben mentődött át, fokozott jelentőségre tesz szert. Az osztálynélküli társadalomra való áttérés folyamatának általános vonása, hogy a burzsoázia politikai gazdasági hatalmának megdöntésénél sokkal bonyolultabb és sokkal hosszadalmasabb feladatot jelent a dolgozók túlnyomó többségének kiszabadítása a burzsoázia politikai és ideológiai befolyása alól. Azok a sajátosságok, amelyek a népi demokratikus forradalomra való áttérést és a későbbi szakaszokat negatívan befolyásolták, fokozzák a feladat bonyolultságát hazánkban, és szintén indokolják a velük való foglalkozást.

Ezek a célok vezettek bennünket is, amikor — kapcsolódva a történészek munkájához — megkíséreltük a Filozófiai Intézetben kollektív munkával feldolgozni a felszabadulás utáni magyarországi fejlődés néhány vonatkozását.[2] Ennek keretében kívánok néhány vitás kérdést felvetni.

Előljáróban meg kell jegyeznem — számolva a történészek jogos ellenszenvével egy olyan munka iránt, mely önálló ténykutatásra nem támaszkodik —, hogy nem vagyok történész, nem is akartam belekontárkodni a történészi munkába. Célomnak csupán azt tekintettem, hogy a szakemberek

[1] Az MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth, 1963. 452—453. o.

[2] A munkában részt vett Kárpáti Sándor, Somogyi Zoltán, Földesi Tamás, Rózsahegyi Tiborné, Makai Mária és Sipos János.

által eddig feltárt tényanyagot a magyarországi fejlődés sajátosságainak és különösen a reakciós ideológiai örökség továbbélési feltételeinek vonatkozásában dolgozzam fel. Éppen ezért elnézést kérek részint a sok idézetért, melyet a vitatott kérdések is szükségessé tettek, részint munkám hiányosságaiért, melyben a tényanyag hézagai is természetszerűen közrejátszottak.

A szépítés okozta nehézségek

Bármennyire is elégedetlenek történészeink a népi demokratikus korszakkal kapcsolatos munkájukkal[3], kétségtelen, hogy 1957 óta jelentős eredményeket értek el e periódus tudományos feldolgozásában. Ezt mutatja a két tudományos intézetben, a pártfőiskolán, az egyetemeken elkészült monográfiák, tankönyvek, a folyóiratokban megjelent tanulmányok minősége s növekvő száma.

Az eredményekben döntő szerepe van a megelőző időszak dogmatizmusa és szubjektivizmusa leküzdésének. A XX. kongresszus után a marxista történettudomány nálunk is határozottan irányt vett a személyi kultusszal uralkodóvá lett szubjektivizmus felszámolására. Harc indult a történelem szépítése ellen, a tudományos objektivitás helyreállításáért, a pártosság és a tudományosság kölcsönös viszonyának helyes felfogásáért. Mindinkább tért hódít az az Engels által hangoztatott meggyőződés, hogy minél elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább áll összhangban a munkásosztály érdekeivel.

A tudományos objektivitás helyreállításának igen nagy a gyakorlati-politikai jelentősége a népi demokratikus forradalom tanulmányozásában is, hiszen az 1944—45-ben kialakult történelmi feltételek objektív ismerete közvetlen segítséget nyújt a ma számára. Éppen ezért feltétlenül szóvá kell tenni, történészeinkkel együtt, azt a tényt, hogy a szubjektivizmusnak, a pártosság hamis értelmezésének maradványai még ma is jelentkeznek, és gátlólag hatnak a bennünket érdeklő területen.

A szubjektivista tendenciák egyes esetekben még a személyi kultusszal meghonosodott történetfelfogás maradványait jelentik. Ezek jelentkeztek, megítélésem szerint, abban a legutóbbi időkig fennmaradt törekvésben, hogy a régi vezető csoport 1949-től előtérbe kerülő torz politikájának előzményeit, az előzmények kutatását elvessék, tiltott területnek nyilvánítsák, az 1944—48-as időszak történetét ebből a szempontból problémamentesnek deklarálják.[4]

Itt kell megemlítenünk a szubjektivizmusnak egy igen figyelemre méltó — és sok nehézséget okozó — maradványát, amely közvetlenül érinti a történelmi materializmus alapjait is. A XX. kongresszus után, a szubjektivizmus ellen harcolva, a marxista történettudomány határozottan felvetette a materializmusnak azt az alapvető követelményét, hogy a történelmi szükségszerűséget a történetírásban is megkülönböztessék az azt megvalósító szubjektív tevékenységtől. Különösen jelentősnek tűnik ebben a vonatkozásban az 1957 novemberében, Prágában tartott nemzetközi párttörténész konferencia mun-

[3] Lásd Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Századok, 1960. 1—3. sz.; Vita a népi demokratikus korszak története feldolgozásának helyzetéről. Századok, 1962. 3—4. sz.

[4] A Központi Bizottságnak „A személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról" 1962. augusztus 16-án hozott határozata nyílvánvalóan segíti ez akadály eltávolítását. (Lásd Társadalmi Szemle, 1962. 8—9. sz.)

kája. Itt vetették fel a kérdést, megfelel-e teljesen az a meghatározás, hogy a párttörténet: a marxizmus—leninizmus a gyakorlatban.[5] Egyes beszámolók arra engednek következtetni, hogy a párttörténetírásnak egyre határozottabban egyik központi kérdésévé válik az objektív törvényszerűségek és a történelmi tények közötti viszony problémája, a szükségszerűség megkülönböztetése attól, ami a törvények felhasználása, alkalmazása.[6] A párttörténetírás e pozitív, elvi-módszertani szempontból valóban alapvető jelentőségű előrehaladása közben még mindig jelentkezik hellyel-közzel az a mindent igazolni igyekvő tendencia, hogy a párt történetét, a párt tevékenységét úgy tűntessék fel, mint amely mindenkor egybeesik a marxizmus—leninizmus által feltárt objektív törvényszerűséggel vagy egyenesen azonos lenne vele.

Látni kell azonban, hogy a szubjektivista tendenciák, a pártosság helytelen felfogása nemcsak a személyi kultusz következményeinek maradványaként jelentkeznek. Párttörténetírásunkban, amely nagy munkát végez a személyi kultusz torzításainak kigyomlálásáért, más oldalról is jelentkeznek bizonyos szubjektivista tendenciák. Miközben megkezdődött az 1949—56-os szakasz súlyos negatívumainak feltárása, a korábbi vagy a felszabadulás előtti korszakra nézve helyenként a párttörténet további szépítésének törekvésével találkozunk. Egyes szerzők azzal vélik erősíteni a párt, a pártvezetés tekintélyét, hogy felnagyítják az illegális pártnak a háború évei alatt elért eredményeit és elhallgatják gyengeségeit. Úgy gondolják, hogy a ma szükségletei, pártunk helyes népi-nemzeti egységpolitikája megköveteli a néptömegek 1944-es forradalmasodásának eltúlzását. Olyan kutatók, akik egyébként értékes munkát folytatnak a népi demokratikus forradalom feltételeinek kialakulásával, a forradalom jellegével, sajátosságaival kapcsolatban, maguk is hajlamosak a dolgok leegyszerűsítésére és szépítésére, az antifasiszta, németellenes harc általános vonásainak mechanikus átvitelére a magyarországi helyzetre, arra, hogy a forradalmi helyzet teljes létrejöttét, az aktív, fegyveres antifasiszta harc országos kibontakozását mutassák ki Magyarországon.

E szubjektivista, a valóságot egy rosszul értelmezett pártosság nevében szépíteni igyekvő tendenciák természetes velejárója a tudományos, objektív kutatási módszerek megsértése. A bennünket érdeklő periódussal foglalkozó munkák még mindig előforduló hibája, hogy a párt tevékenységét, társadalmi hatását röplapjai és felhívásai alapján ismertetik, az illegális párt agitációs és propaganda tevékenységét azonosítják történelmi cselekvésével és eredményeivel. Ez az eljárás megtévesztő képet ad a valóságról, megnehezíti a valóságos feltételek megértését és megbízhatatlanná teszi a történeti feldolgozásokat.[7]

[5] A Csehszlovák Kommunista Párt párttörténeti intézetének munkájáról szólva P. Reiman vetette fel a kérdést. (L. Párttört. Közl., 1958. 2. sz. 8. o.)

[6] Vö. a Cahiers du Communisme 1958. áprilisi számában J. Poperen beszámolójával. A konferencia megmutatta, írja, hogy „nem lehet elsikkasztani a nagy vitás kérdést: a történelmi tények és a törvényszerűségek közötti viszony problémáját". Poperen, egyébként vitatható tételeket tartalmazó cikkében, arra a következtetésre jut, hogy „meg kell különöztetni a törvényszerűségtől azt, ami a törvények felhasználása, alkalmazása. Csak azzal a feltétellel, hogy a kettőt megkülönböztetjük, juthatunk el a történelmi objektivitás világos és kifogástalan meghatározásához és végezhetünk az objektivitás és objektivizmus terminusai mögött játszott bújócskával."

[7] Csak példának említem — éppen azért, mert hibái ellenére értékes munkának tartom — Korom Mihály „A fasizmus bukása Magyarországon" (Kossuth, 1961.) c. könyvét. Az itt jelzett hibás módszer abban is jelentkezik, ahogyan a helyzet forradalmasodását pl. a horthysta kormányban helyet foglaló német ügynök Jurcsek ijesztgetéseivel

A pártosság e téves értelmezésének indokolásánál rendszerint Leninre hivatkoznak. Idézik Leninnek az *objektivista* Sztruvét bíráló szavait arról, hogy az igazi materialista, mert pártos, mert „az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára" helyezkedik — „következetesebb az objektivistánál és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát."[8] De a kérdés másik oldalát, az objektivitás, a tudományosság teljes érvényesítésének követelményét — amely döntő jelentőségű a *szubjektivizmus* torzításaival szemben — nem vetik fel ugyanolyan erővel. A pártosság és a tudományosság egységén belül egyoldalúan a pártosságra helyezik a hangsúlyt, a pártosság elvét tekintik a történettudományban „a szigorú tudományosság legmagasabbrendű kifejeződésének", anélkül, hogy a pártosság elvének szubjektivista eltorzítását tényleges kritikai elemzésnek vetnék alá.

Pedig a pártosságnak ez a még mindig kísértő felfogása, amely megengedi a tudományos objektivitás megsértését, nem szolgálja ténylegesen a párt érdekeit. Azok, akik történelmünknek ezt a szakaszát szépítik, akaratlanul a legrosszabb szolgálatot teszik a szocializmus ügyének. Tévedés azt hinni, hogy a tömegek megnyerését, a velük való „szót értést" megkönnyíti történelmi múltunk szépítése, hiszen a tömegek forradalmi aktivitásának felnagyítása szembetalálja magát az 1944-et átélt generációk saját tapasztalatával. Nem fogjuk megkönnyíteni számukra a nacionalizmustól, a szovjetellenesség maradványaitól való szabadulást azzal, hogy a 44-es magyarországi helyzetet a szomszédos Csehszlovákia vagy Jugoszlávia akkori fejlődéséhez hasonlóan írjuk le. De tévedés azt hinni, hogy a pártnak magának, politikája kialakításához, az előtérbe kerülő ideológiai osztályharc vezetéséhez nem a népi demokratikus átalakulás feltételeinek objektív feltárására, hanem bizonyos illúziókra lenne szüksége. Ahogyan történelmünk nacionalista jellegű szépítésének véget kell teljesen vetnünk (ismeretes, hogy e szépítés nemcsak a burzsoá irányzatoknál, hanem sajátos formában a marxista történetírásban is jelentkezett[9]) — ugyanúgy véget kell vetni a szépítés maradványainak a munkásmozgalom, a népi demokrácia történetében is. Hiszen — egy francia marxista történész szavaival élve — „a jövő megértésének feltétele a múlt megértése, tudományos megértése, a harc minden illúzió ellen azzal kapcsolatosan, hogyan alakította ki ez a múlt a ma emberét, akinek mai története alakítja a holnap történetét".[10]

A helyesen felfogott pártosság nem lehet ellentétben az igazi tudományossággal, és a fordítottja is teljes mértékben áll: az igazi tudományosságot a munkásosztály, a szocializmus érdekei egyenesen megkövetelik. A tudományosság követelményének előtérbe állításában sokan a burzsoá objektivizmus veszélyét vélik felfedezni. De hiszen a burzsoá objektivizmus, a pozitivista faktográfia például, amely mellőzi az általános, a szükségszerű, törvényszerű összefüggések feltárását, az elméleti általánosítást — szembenáll az igazi tudományosság követelményével. A „teljes igazság" revizionista módon felfogott álobjektivista követelése szintén ellentétben áll az igazi objektivitással, a való-

igyekszik alátámasztani, elfeledve, hogy Jurcsek a belső front összeomlásának rémét azért emlegeti, hogy megakadályozza a kiugrást, a fegyverszünet kérését. (203. o.)

[8] Lenin Műv. 1. k. Szikra, 1951. 424. o.

[9] Lásd a Molnár Erik által elindított és különböző folyóiratok hasábjain lezajlott vitát.

[10] Pierre Vilar előadásából. La Nouvelle Critique, 1961. júl.—aug. 66. o.

ságnak csak bizonyos oldalait, a párt történetének csak árnyoldalait emeli ki, illetve úgy ragadja ki tényleges összefüggéseikből, hogy a szocializmus érdekei *ellen* fordíthassák őket. A helyesen értelmezett pártosság elveti ezt a fajta „objektivizmust", de elveti a szubjektivizmust, a valóság szépítését is. Azon az elvi alapon áll, hogy a munkásosztály, a szocializmus érdekei megkövetelik a teljes igazság tudományos feltárását, a történelem pozitív és negatív oldalainak elemzését, mindannak tanulmányozását, ami szükségszerűen a szocializmus győzelme felé vitte a dolgokat, de azoknak a tényeknek is, amelyek akadályozták, nehezítették fejlődésünket: a fejlődés általános vonásain túl a magyar társadalom fejlődésének pozitív és negatív sajátosságait, beleértve a forradalmi átalakulást vezető párt hibáit és gyengeségeit is. A pártosság valóban azt jelenti, hogy „az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos társadalmi csoport álláspontjára helyezkedünk", a munkásosztály álláspontjára. Ebből a szempontból, a szocialista forradalom, a társadalom szükségszerű fejlődésének szempontjából, a történelmi valóság objektíve adott általános irányába cselekedve vizsgáljuk történelmi valóságunk fejlődését. A marxista társadalomtudományban a társadalmi haladás vizsgálja éberen, „bírálja" önmagát. Ezért a mi objektivitásunk és kritikánk a legélesebben szembenáll a társadalmi haladás ellenségeinek „objektivizmusával" és kritikájával. Ellenségeink „objektivitása" részigazságok megragadásával a valóság eltorzítását célozza, a mi objektivitásunk az előrehaladó valóság sodrában fut, és ezt a maga teljességében igyekszik megragadni.

A helyesen értelmezett pártosság kötelez bennünket arra, hogy minél teljesebben, minél objektívebben tárjuk fel történelmi fejlődésünk alapvető irányát, általános vonását, és egyúttal azokat a sajátos feltételeket, amelyek meghatározzák történelmünk sajátos vonásait. Az objektivista szemlélet, amely a tudományosságot szembeállítja a pártossággal, nem tekinti a társadalomtudomány feladatának a ma szolgálatát, mai történelmünk korábban kialakult feltételeinek kutatását. A szubjektivista, dogmatikus szemlélet, amely a pártosságot állítja szembe a tudományos objektivitással, és a pártosság nevében szükségesnek tartja a múlt szépítését, szintén, más előjellel, arra a következtetésre jut, hogy a társadalomtudománynak nem lehet feladata a mai fejlődés történelmileg kialakult feltételeinek tárgyilagos kutatása.[11]

A pártosság szubjektivista felfogása bénítólag hat a társadalomtudományra azzal is, hogy lényegéből kifolyólag, a tudomány szerepét a fennálló igazolására és magyarázására igyekszik korlátozni. Azt a követelményt, hogy tudományunk figyelmét teljes mértékben a ma szükségleteire kell irányítani egyesek ma is hajlamosak szűken értelmezni. A társadalomtudomány feladatát hallgatólagosan a párt politikájának igazolására, a tömegek ideológiai nevelésére korlátozzák, nem várják el tőle ténylegesen a párt politikájának tudományos megalapozását. Ma is találkozunk olyan állásfoglalásokkal, amelyek — szöges ellentétben a pártnak az alapvető dokumentumaiban kifejtett irány-

[11] A pártosság marxista—leninista felfogását fejtik ki helyesen, a revizionizmussal és a dogmatizmussal szemben, a filozófiai front helyzetéről és feladatairól 1960-ban összeállított tézisek. „Marx és Lenin alapgondolata a dialektikus és történelmi materializmus pártos és tudományos jellegének egysége. A kommunista pártálláspont elfogadása és vállalása, a kommunista párt, tehát a munkásosztály, az egész dolgozó nép ügyének tudatos szolgálata: ez az objektív igazság megragadásának feltétele a társadalmi-világnézeti küzdelemben; a szigorú tudományosság, az objektív igazság kutatása viszont a pártosság elsőrendű követelménye." (Társadalmi Szemle, 1960. 8—9. sz. 40. o.)

vonalával — egyoldalúan a társadalomtudomány ideológiai-nevelő funkcióját emelik ki, és elhanyagolják (a nevelő feladat alapját is képező) tudományos feltáró, előremutató feladatát. Ez a szemlélet nem is igényli a tudománytól, hogy új kérdéseket vessen fel, továbbra is bizonyos tilalomfákat szeretne fenntartani, meg kívánja örökíteni azt a bürokratikus álláspontot, hogy új kérdésekhez csak akkor szabad nyúlni, ha „illetékesek" ezekről már nyilatkoztak.

A valóságban a társadalomtudomány feladata nem lehet egyszerűen a magyarázata, kibontása, alátámasztása annak, amit már vezető pártszervek felvetettek. Ha komolyan vesszük tudományunk pártosságát, a szocializmus ügyének szolgálatát, akkor egyenesen a tudomány *kötelességévé* kell tennünk a valóságos közreműködést a párt politikájának tudományos kialakításában, új kérdések felvetését és tanulmányozását, azoknak a pozitív és negatív tapasztalatoknak a feltárását, amelyek jelen fejlődésünk szempontjából, de nemzetközileg is hasznosíthatók. Ezzel szolgáljuk ténylegesen a mát.

A magyarországi népi demokratikus forradalom egyik jellegzetes sajátossága: a forradalom késése

Felszabadulás utáni történetünket csak akkor érthetjük meg teljesen, ha az általános — a többi népi demokratikus országgal közös — vonásokon túl feltárjuk fejlődésünk sajátos elemeit, azokat a sajátos feltételeket, amelyek között kibontakozott nálunk a népi demokratikus forradalom. Történészeink egyre nagyobb nyomatékkal húzzák alá, hogy „a népi demokratikus korszak problémáival megfelelő módon csak úgy lehet foglalkozni, ha azokat szoros kapcsolatban vizsgálják a felszabadulás előtti viszonyokkal"[12]; növekvő gondot fordítanak azoknak a tényezőknek tanulmányozására, amelyek hazánkban is egy népi demokratikus típusú forradalmat érleltek meg, de azokra a feltételekre is, amelyek sajátosan késleltették nálunk a demokratikus fordulatot.

De a pártosságnak, a ma szükségleteinek helytelen értelmezése történészeink egy részét gátolja abban, hogy a népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságait mélyrehatóbban és objektívebben tanulmányozzák. Attól tartanak, hogy e vonásoknak és különösen a forradalom késésének, kezdeti gyengeségeinek és ez utóbbiak következményének tárgyilagos feltárása a negativizmus vádját vonhatja maga után.[13] Ez az aggály készteti őket arra, hogy fejlődésünk sajátosságait csak korlátozottan tanulmányozzák, eltúlozzák a tömegek háború alatti forradalmasodását, elmenjenek amellett a következményei szempontjából különösen jelentős sajátosság mellett, hogy a forradalmi helyzet nálunk csak a felszabadulás után vált teljessé, csak a felszabadulás után indult el a demokratikus tömegmozgalom. Ennek eredménye az, hogy akarva-nemakarva, az általános, közös tendenciákon is túl, olyan ellenállási mozgalmat, nemzeti frontot, partizánharcot igyekeznek hazai viszonylatban kimutatni, amilyet az európai országok többségéből ismerünk.

[12] Molnár E.: id. cikk, 56. o.

[13] Ebből a szempontból nem látszik szerencsésnek Kálmán Endre „A revizionizmus a történetírásban" c. cikke (Párttört. Közl., 1959. 3—4. sz.). Differenciálatlanul revizionizmusnak, „a párt múltja szemétdomra vetésének" (34. o.), „a dolgozók szerepe lebecsülésének" (37. o.), „burzsoá objektivizmusnak" (uo.) bélyegez *minden* olyan törekvést, amely az antifasiszta nemzeti ellenállás késésének okait és következményeit igyekszik mélyrehatóbban feltárni.

Népi demokratikus forradalmunk kialakulását általános sémába szorítani lehetetlenné tenné azonban későbbi történetünk konkrét feltételeinek megértését. „A marxista elméletnek bármely társadalmi kérdés vizsgálata alkalmával feltétlen követelménye az, hogy a kérdést *meghatározott* történelmi keretek közé helyezzük, majd pedig, ha egy bizonyos országról van szó. . ., számbavegyük azokat a konkrét sajátosságokat, amelyek ugyanazon történelmi korszakon belül ezt az országot más országoktól megkülönböztetik."[14] Leninnek ez a figyelmeztetése roppant fontos a párt gyakorlati tevékenységének, taktikája kialakításának szempontjából. Lenin nemegyszer hangsúlyozta, hogy a szocialista forradalom feladatainak sikeres megoldása szempontjából „a fő dolog" „kikutatni, tanulmányozni, megkeresni, eltalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságot, a nemzeti szempontból specifikus mozzanatot, amely az *egységes* nemzetközi feladat *konkrét megoldásához*. . . vezet";[15] a „legfontosabb", hogy az egyes országok kommunistái megértsék helyzetüknek más országoktól „eltérő sajátosságait", tanulmányozzák a konkrét viszonyok különbözőségét, és aszerint alakítsák ki konkrét taktikájukat.[16] A dogmatikus szemléletet leküzdve, a kommunista pártok ma megkülönböztetett figyelmet fordítanak „a történelmileg kialakult nemzeti sajátosságok és hagyományok különbözőségére", mert ezek határozzák meg az általános, törvényszerű folyamat „saját feltételeit" és konkrét formáját.[17] Ennek a gyakorlat számára döntő feladatnak a teljesítését nehezíti meg történelmünk szépítése.

*

A magyarországi népi demokratikus forradalom — egyéb sajátosságok mellett — egy igen jellegzetes eltérő sajátosságot mutat más európai országokhoz képest: Magyarországon a demokratikus forradalom csak a felszabadulás *után* indult el; a forradalom objektív feltételei, a forradalmi helyzet is csak a felszabadulás nyomán alakultak ki.

A német fasizmus által megszállt vagy függő viszonyba hozott országok jelentős részében a háború éveiben forradalmi helyzet alakult ki, mely erős nemzeti antifasiszta ellenállási mozgalmakat, fegyveres partizánharcot eredményezett és fegyveres felkelésekbe torkollott. Ezekben az országokban az antiimperialista, antifasiszta, demokratikus forradalom még a megszállás alatt indult el, és igen jelentős mértékben hozzájárult felszabadulásukhoz.[18]

Ismeretes, hogy Jugoszláviában már 1941-ben megalakult a párt vezetésével a népi felszabadítási front, és megindult a fegyveres felkelés, a partizánháború, amelynek során a felszabadított területeken létrejöttek a hatalom új

[14] Lenin Műv. 20. köt. Szikra, 1955. 411. o.
[15] Lenin Vál. Műv. II. k., Szikra, 1949. 747. o.
[16] Lenin Műv. 32. köt. Szikra, 1953. 339. o.
[17] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth, 1962. 744. o. Mellesleg: nem tartom pontosnak a „nemzeti sajátosságok" kifejezést, mert azt a látszatot kelti, mintha elsősorban a „nemzeti jelleggel", „jellemmel" kapcsolatos sajátosságokról lenne szó. A valóságban itt a különböző országok sajátos gazdasági, politikai, ideológiai stb. viszonyairól van szó, amelyek történelmileg alakultak ki, az egész megelőző történelem produktumai, és amelyeken keresztül érvényesülnek az általános tendenciák, a társadalmi fejlődés törvényszerűségei.
[18] Természetesen minden fegyveres ellenállási mozgalom nem tekinthető forradalminak, és még kevésbé az antiimperialista, antifasiszta nemzeti-demokratikus forradalom alkotórészének, ill. megnyilvánulásának.

szervei, a népi felszabadító bizottságok, és megszilárdult a népi felszabadító hadsereg, amely 1944-ben, a szovjet hadseregre támaszkodva, felszabadította az egész országot. Albániában már 1942-ben létrejöttek az első partizáncsoportok, amelyekből kifejlődött a 70 000-es létszámú néphadsereg. Az albán nép nemzeti felszabadító, forradalmi háborúja 1944. végén az ország felszabadulásához vezetett, és megnyitotta az utat a népi demokratikus fejlődés számára. Bulgáriában, a Szovjetunió ellen indított fasiszta háború megkezdése és Bulgária elözönlése után fejlődött ki gyorsan az ellenállási mozgalom és a partizánharc, 1942-ben létrejött a kommunista párt vezetésével az ellenállás átfogó szerve, a hazafias front. A bolgár nép az 1944. szeptemberi felkeléssel megdöntötte a fasiszta diktatúrát, és a szovjet csapatok győzelmére támaszkodva felszabadította az egész országot. Csehszlovákiában igen korán kialakult a hitlerista megszállás ellen a cseh és a szlovák nép ellenállási mozgalma, amely 1944 augusztusában a szlovák nemzeti antifasiszta felkeléshez, Közép-Szlovákia jelentős részének felszabadításához vezetett. Jelentős szerepet játszott az ország felszabadításábana prágai felkelés és a csehszlovák hadtest is. Lengyelországban a fasiszta elnyomás ellen nagy nemzeti felszabadító mozgalom alakult ki, amely 1943-ban a varsói gettó felkeléséhez, majd az 1944. augusztusi varsói felkeléshez vezetett. Az antifasiszta harc vezetésére létrejött az országos nemzeti tanács, majd a nemzeti felszabadítási bizottság, részt vett az ország felszabadításában a Szovjetunió területén szervezett lengyel hadsereg is. Romániában 1944 tavaszán létrejött a fasiszta diktatúra ellen az egységes munkásfront, amely előkészítette és a szovjet hadsereg offenzívája által teremtett kedvező feltételek között végrehajtotta az augusztus 23-i fegyveres felkelést, és ezzel megnyitotta az utat a népi demokratikus forradalom győzelme számára.

Az antifasiszta, németellenes, demokratikus forradalom hasonlóképpen indult el a megszállás éveiben Görögországban (ahol az 1941-ben megalakult felszabadító hadsereg szabadította fel 1944 őszén az országot); Olaszországban (ahol a háború alatt létrejött a párt vezetésével a nemzeti felszabadítási bizottság, a néptömegek harca döntően hozzájárult a Mussolini-rendszer megbuktatásához, az ország északi részében partizánhadsereg alakult, amely általános népi felkelésre támaszkodva szabadította fel a még megszállt országrészt); Franciaországban (ahol szintén nagyméretű ellenállási és partizánmozgalom alakult ki, amely az ország jelentős területeit ellenőrzése alá vette, és az 1944 augusztusi párizsi felkeléssel is hozzájárult az ország felszabadításához).

Amint látjuk, az antiimperialista, antifasiszta, demokratikus forradalom közös sajátossága ezekben az országokban, hogy a forradalom — nemzeti méretű ellenállási mozgalom, partizánharc és fegyveres felkelések formájában — még a megszállás idején indult el, és lényeges vagy döntő részét képezte annak a folyamatnak, amely ez országok felszabadulását eredményezte. A népi-nemzeti forradalom ezekben az országokban kialakította a maga fegyveres erejét és politikai vezető szervét, létrehozta a népi hatalom új szerveit, a népi-nemzeti bizottságokat. Ezekben az országokban a megszállók kiűzése, a fasiszta diktatúra megdöntése a néptömegek tevékeny részvételével történt.

Ezzel szemben, egyes országokban — sajátos történelmi feltételek, az antifasiszta mozgalom gyengesége következtében — a demokratikus tömegmozgalom, a demokratikus forradalom csak a szovjet hadsereg győzelme nyomán kialakult új helyzetben, területük felszabadítása *után* bontakozott ki. Így például Finnországban csak a háború után, a Mannerheim-féle diktatúra

háborús veresége által teremtett helyzetben bontakozott ki egy demokratikus átalakulási folyamat, amely 1946-ban a Finn Népi Demokratikus Unió kormányát vitte hatalomra (más kérdés, hogy a folyamat félbeszakadt, és nem vezetett a népi demokratikus forradalom további kibontakozásához és győzelméhez). Németország keleti részében is csak a szovjet hadsereg győzelme után indult el, és bontakozott ki fokozatosan az antifasiszta demokratikus átalakulás. És minden konkrét történelmi sajátosságán túl, a magyarországi népi demokratikus forradalomra is ebben a vonatkozásban alapjában véve ugyanez áll.[19] Ez az eltérés, a folyamat elindulásában jelentkező igen jelentős különbség, tartósan kihat a folyamat egészére, sajátosan eltérő feltételeket teremt a népi demokratikus forradalom további fejlődése számára.

*

Vizsgáljuk meg közelebbről a magyarországi folyamatnak ezt a sajátosságát. Mit mondanak a vitathatatlan tények?

Magyarország a hitleri Németország utolsó csatlósa, utolsó európai szövetségese maradt, a pusztulásig kitartott a fasiszta háborúban. Szemben más, Németországgal szövetséges országokkal, Magyarországon a demokratikus erőknek még a háború utolsó fázisában sem sikerült kikényszeríteniök a szükséges fordulatot.

Magyarországon, a kommunisták minden erőfeszítése ellenére, megkésve jött létre a demokratikus, antifasiszta erők összefogása, és nem volt elég erős ahhoz, hogy egy nagyerejű ellenállási mozgalom, valóban széleskörű fegyveres ellenállási harc vezető központjává, alapjává és szervévé váljon. A fegyveres harc csak 1944 őszén, az ország felszabadításának megkezdése és a Szálasi-puccs után kezdett kibontakozni, „a fegyveres nemzeti ellenállás nem tudott kellő időben és jelentékenyebben kifejlődni".[20] Magyarországon, eltérően az európai országok nagy részétől, nem bontakozott ki fegyveres felkelés; még a szovjet csapatok által körülzárt fővárosban, ahol az ország ipari munkásságának több mint 60 százaléka koncentrálódott, sem sikerült semmiféle fegyveres felkelést szervezni. Ennek következtében, a „magyar nép igen kismértékben vett részt fegyveresen saját hazája felszabadításában."[21]

Még a háború utolsó szakaszában is, „a magyar nép *többségének* hangulatát... a *passzív várakozás* jellemezte".[22] A fasiszta államgépezet az előrenyomuló szovjet csapatok előtt felbomlott, mégsem vették sehol kézbe a helyi hatalmat ellenállási bizottságok. Megkezdődött a hadsereg felbomlása is, nagy

[19] Természetesen lényeges eltérések mutatkoznak az egyes csoportokon belül. Így pl. az országok első csoportjában Románia áll legközelebb a második típusú fejlődéshez. Azon országok között pedig, ahol a forradalom csak a felszabadulás utáni helyzetben indult el, Magyarországon volt a legérettebb a helyzet. Továbbá, lehet más csoportosítást is alkalmazni, így pl. kiemelni a csatlós országok csoportját, hiszen helyzetüknek ez a sajátossága szintén hatással volt későbbi fejlődésükre. Az általunk tárgyalt sajátosság azonban lényegesebbnek tűnik a forradalmi folyamat további fejlődése, a reakciós ideológiai hagyomány áttörése szempontjából.

[20] Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Kossuth, 1960. 74. o.

[21] Uo. 130. o.

[22] Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Kossuth, 1958. 167. o.

méretűvé vált a fegyverek eldobása, a szökés — de a fegyvereket még nem fordították a német és a magyar fasiszták ellen.

Ilyen körülmények között „a Vörös Hadseregre várt az a valóban nagy történelmi feladat, hogy a magyar népet megszabadítsa nemcsak a német elnyomás súlyos igájától, hanem a Horthy-rendszer bilincseitől is".[23] A népi demokratikus forradalom feltételei csak a felszabadulás után alakultak ki teljesen, „a *Vörös Hadsereg győzelme* teremtett *forradalmi helyzetet* hazánkban."[24] A magyar nép forradalmi erői csak a felszabadulás után indultak gyors fejlődésnek, a munkásosztály tömegei csak ekkor kezdtek bekapcsolódni a politikai életbe, csak az új helyzetben indult el a demokratikus tömegmozgalom, kezdődött meg a legálisan működő párt kezdeményezésére, a nemzeti bizottságok szervezése.

Így foglalhatnánk össze a legnyersebb tényeket.

A forradalom késése okainak és a forradalom egész további fejlődésére kiható következményeinek elemzéséhez feltétlenül tisztázni kell részletesebben: meddig jutott el a felszabadulás időpontjáig a forradalom érlelődése, milyen mértékben alakult ki forradalmi válság, forradalmi helyzet Magyarországon?

Annál is inkább, mert egyes szerzők — attól a helyes törekvéstől vezettetve, hogy minél teljesebben feltárják fejlődésünknek 1944 őszéig kialakult minden forradalmi elemét — eltúlozzák ezeket, azt szeretnék bizonyítani, hogy a forradalmi válság, a forradalom elindulásának minden objektív feltétele, de talán szubjektív feltétele is végeredményben kialakult a felszabadulás időpontjáig Magyarországon. Ilyen tendenciákat képvisel például „A fasizmus bukása Magyarországon" c. különben értékes munka.[25] A szerző fő feladatának tekinti annak bemutatását, „*hogy a fasizmus szétzúzásának, Magyarország felszabadulásának idejére létrejöttek a forradalmi változások előfeltételei*" (6. o.), szerinte „a magyar fasizmus bukásának és az ország felszabadulásának idejére a munkásosztály vezetésével egyesültek a magyar nép antifasiszta, demokratikus és forradalmi erői" (5. o.). Természetesen a feldolgozott konkrét tényanyag kényszerítőleg hat, olyan fogalmazásokat eredményez, miszerint a magyar fasiszta rendszer „mélyülő válsága 1944 októberére a szovjet hadsereg sikeres magyarországi hadműveletei következtében olyan fokot ért el, amely az objektív forradalmi helyzet *kezdetét* jelezte" (242. o. Kiemelés tőlem. S. J.). Szerzőnk mégis arra törekszik, a tények ellenére, hogy a háború utolsó szakaszára nézve, az objektív forradalmi helyzetet teljesen érettnek ábrázolja. Úgy fogalmaz, mintha a felszabadulás megkezdésének időpontjára elindult volna a forradalom országos értelemben, tehát a nagyobbrészt még megszállt Magyarország egészében. „Az 1944. október 15-ét követő Szálasi terror ideje — olvashatjuk a 243. oldalon — egyrészt a magyar fasizmus teljes szétverésének, másrészt pedig a forradalmi helyzet elmélyülésének, forradalomba való átnövésének, a népi demokratikus forradalom kezdetének időszaka." A szerző felfogását valójában az a hiba jellemzi, hogy túlbecsüli az 1943—44-es helyzet forradalmi jellegét, „megszépíti és eltúlozza különösen az 1944—45-ös helyzetet, nem vonja le a szükséges következtetéseket abból, hogy Magyarország Hitler-Németország

[23] Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. 1936—1945. Szikra, 1948. 278. o.
[24] Nemes D.: i. m. 235. o.
[25] Korom M: i. m.

utolsó csatlósa volt, hogy a 'felül lévők' 1944-es válságát *döntően* nemzetközi tényezők és nem belső antifasiszta és forradalmi erők okozták"[26].

A szépítő tendencia képviselői elutasítják, hamisnak minősítik azt a megállapítást, hogy a magyar uralkodó osztályok akkor roppantak össze, a fasizmus háborús veresége következtében, amikor sem a munkásosztály, sem a többi dolgozó osztály tömegei még nem vállalták a forradalmi harcot, hogy a Horthy fasizmus leverésében a magyar dolgozó tömegek csak igen kis mértékben vettek részt, hogy nálunk a nagytőke és a nagybirtok hatalma a felszabadulás következtében semmisült meg. Azzal érvelnek, hogy ezek a megállapítások a párt és a néptömegek történelmi szerepének lebecsülését jelentik; hogy a felszabadulás után gyorsan elinduló demokratikus, forradalmi tömegmozgalom bizonyítja, hogy a felszabadulás előtt már teljesen létrejött a forradalmi helyzet, s hogy a forradalmi folyamat indulásának feltételei nagyjából már együtt voltak. Aggályként felvetik, hogy „ha... nem szögezzük le, hogy 1944 őszén Magyarországon forradalmi helyzet volt, akkor akaratlanul is azt az imperialisták által hirdetett nézetet fogadjuk el, hogy a Szovjetunió importálta Magyarországra a forradalmat..."[27]

Ezek az érvek azonban, megítélésem szerint, téves elméleti-politikai követelményekre épülnek, és éppen a tényeket ugorják át. Valóban a néptömegek tevékenysége képezi a történelem alapját, és forradalmi korszakokban a dolgozó osztályok történelemformáló szerepe közvetlen előtérbe lép — ez az általános szükségszerűség azonban nem érvényesül változatlan erővel és közvetlenséggel a történelem konkrét menetének minden szakaszában; a 44-es helyzet tényei éppenséggel egy olyan időszakra utalnak, amelyben már érlelődtek a forradalmi fordulat feltételei és erői, de különböző konkrét történelmi okok miatt a tömegek túlnyomó többsége még nem lépett az aktív, forradalmi történelemalkotás útjára. Ez a tény nincs ellentétben azzal, hogy a felszabadulással teremtett új helyzetben már rövid idő alatt megindulhatott a tömegek demokratikus mozgalma: a felszabadult területeken az új feltételek között a passzivitás aktivitássá válhatott, az érlelődő forradalmi erők szabadon és gyorsan szerveződhettek, a kispolgári- és a kispolgári gondolkodású tömegek most az új erő felé orientálódtak. Az a tény, hogy a forradalmi helyzet még nem érett meg a felszabadulás előtt, nem mond ellent annak, hogy a felszabadulás után elinduló népi demokratikus átalakulást a kedvező új feltételek között a belső forradalmi és demokratikus erők valósították és csakis ezek valósíthatták meg. Furcsa dolog a tényeket a „forradalom exportja" vádjának veszélye miatt megtagadni. Az igazságtól nem kell tartanunk. A forradalom sajátos késése más országokban is jelentkezett, sőt ezekben az országokban a helyzet még kevésbé volt érett a fasizmus összeomlása előtt, mint nálunk. Ez nem volt akadálya annak, hogy az új, kedvező feltételek között ne induljon meg a széles tömegek forradalmasodása, a demokratikus fordulat végrehajtása, Kelet-Németországban lassabban, nálunk gyorsabban.

Ha helyesen kívánjuk szolgálni pártunkat és népünket, a tényekkel szembe kell néznünk, energiánkat nem a tények szépítésére vagy megkerülésére, hanem feltárására és a szükséges következtetések levonására kell összpontosítanunk. Miközben kiemeljük felszabadulás előtti történetünk minden előre-

[26] A Történelmi Munkaközösség vitája Balázs Béla munkájáról. Lackó Miklós hozzászólása. Századok, 1958. 5—6. sz. 780. o.

[27] Uo. Mérei Gyula hozzászólása. 773—774. o.

mutató, forradalmi elemét, nem takargathatjuk a forradalom érlelődésének késését, a fegyveres ellenállás gyengeségét. „... ha nem mondanánk meg népünknek ezt az igazságot — állapítja meg Nemes Dezső — nem tennénk vele jó szolgálatot. Okulni csak az igazságból lehet."[28]

A forradalmi helyzet feltételei és ismérvei

Az 1944-ben érlelődő forradalmi helyzettel foglalkozó munkákban bizonyos fokú bizonytalanság érezhető a forradalmi helyzet feltételeivel, ismérveivel és kifejlődésével, a forradalom szubjektív tényezőjével kapcsolatos lenini megállapítások felhasználásában.

Úgy tűnik, hogy egyes esetekben nehézséget okoz a forradalmi helyzet, valamint a forradalom elindulása objektív és szubjektív elemeinek, feltételeinek az összefüggése, dialektikus kapcsolatuk megértése. Ez a nehézség a szocialista forradalom kérdéseivel foglalkozó filozófusok körében úgy jelentkezik mint az objektív és a szubjektív, az alap és a felépítmény, a lét és a tudat kategóriáinak kölcsönös összefüggésével kapcsolatos tisztázatlan probléma. Általános elméleti-módszertani szempontból igen fontos annak megértése, hogy a társadalmi folyamat objektív és szubjektív elemei csupán egymáshoz viszonyítva azok, hogy ami egy bizonyos összefüggésben objektív, az más összefüggésben szubjektív tényezőként jelentkezik, és viszont. Az adott problémát illetően: a forradalmi helyzet, a forradalmi válság — amely *objektív* feltétele, kiindulópontja a forradalomnak, amennyiben egy meghatározott, ehhez képest szubjektív tényező is („a forradalmi osztály forradalmi tömegakcióra képes" legyen) kibontakozik — maga is meghatározott objektív feltételek hatására alakul ki, és ez utóbbiakhoz képest *szubjektív* folyamatként jelentkezik (az alullévők forradalmasodása, a „felsők" ingadozása, kormányzati válsága). Vannak olyan elképzelések, amelyek szerint objektívnek kell tekinteni mindazt, ami a forradalmi osztályon kívül, szubjektívnak, ami benne megy végbe; mások a szubjektívet a tudatival, az objektívet a nem-tudatival azonosítják. Ezek a meggondolások a problémát összekuszálják, mert nem tudnak számot adni a tárgyalt összefüggések dialektikus jellegéről. Hiszen az osztályon *belül*, az osztály tudatában, állapotában beállt változások, pl. a tömegek elégedetlenségének növekedése, amely a forradalmi válságot kiváltó feltételek viszonylatában *szubjektív* elemként jelentkezik, maga is *objektív* tényezőjévé válik a forradalom elindulásának. A kialakult *objektív* helyzet, amely kiindulópontul szolgál a további társadalmi mozgásnak, óhatatlanul *tudati* elemeket is tartalmaz. Hasonlóan el kell vetni azt az elméleti elgondolást is, mely szerint az objektív és a szubjektív kategóriái valahogy egybeesnének az alap és a felépítmény kategóriáival: a forradalmi helyzet korántsem merül ki a gazdasági alapban végbemenő változásokban, az objektív forradalmi helyzet tulajdonképpen a gazdasági tényezők mellett sok egyéb tényező hatására közvetlenül a politikai és ideológiai szférában jelentkező válság.[29]

A forradalmi helyzettel foglalkozó munkáknál a nehézséget néha az okozza, hogy a lenini útmutatásokat merev sémaként próbálják kezelni. A második

[28] Nemes D.: i. m. 130. o.

[29] A kérdést érdekesen exponálja J. Houška „A szocialista forradalom demokratikus megközelítésének jellege és jelentősége a jelenkorban" c. tanulmánya. (Základní teoretické otázky výstavby socialismu a komunismu ve světle výsledků společenských věd. Nakl. ČAV. Prága, 1962. 27—32. o.)

világháború alatti magyarországi fejlődést egyes szerzők mindenáron „klaszszikus módon" kívánják ábrázolni, a „felsők" válságában ki akarják mutatni az „alul levők" forradalmi aktivitásának nagy hatását, nem tudnak belenyugodni abba, hogy nálunk a sajátos feltételek sajátos eltolódást eredményeztek a „felsők" és az „alsók" válságának kifejlődésében. Emellett az uralkodó osztályok válságában feltétlenül belső ellentéteik végső kiéleződését szeretnék kimutatni, holott a hinta-politika az uralkodó osztály túlnyomó részének volt a politikája, és ezzel csak egy kisebbség, a német imperializmushoz kötött réteg és még inkább a német fasizmushoz kötött szélsőséges fasiszta csoportok álltak szemben.

A lenini elemzés merev kezelése mutatkozik meg abban is, hogy a forradalmi válságot nem egyszer túlságosan statikusan, nem folyamatként ábrázolják, amely elmélyülhet és átmehet forradalomba, de félbe is szakadhat és meg is rekedhet, ha a körülmények kedvezőtlenül alakulnak.

Persze ezek a nehézségek, merevségek szervesen összefüggnek a kifogásolt szépítő tendenciákkal. Ahhoz, hogy a magyarországi forradalmi helyzet problémáját helyesen közelítsük meg, szükségesnek látszik röviden kitérni Lenin útmutatásaira.

Lenin különböző oldalakról közelítette meg a forradalom feltételeinek kérdését. A forradalom győzelemre viteléért vívott harcában küzdenie kellett mind az opportunisták rágalmai, mind a „baloldali" kommunisták kalandorkodásai ellen, meg kellett világítania, hogy a forradalmat nem lehet tetszés szerint „kirobbantani", a forradalom érlelődésének, forradalmi válság kialakulásának és forradalomba való átmenetének megvannak a maga objektív törvényszerűségei.

Közismert dolgokat kell megismételnünk, hogy bizonyos vonatkozásokat közelebbről megvilágíthassunk. „... forradalom nem lehetséges forradalmi helyzet nélkül..." — állapítja meg mindenekelőtt Lenin.[30] *De milyen tényezők hatására alakulhat ki forradalmi helyzet? Milyen objektív tényezők* válthatnak ki forradalmi válságot? Rendszerint különböző tényezők együttes hatásáról és kölcsönhatásáról van szó. Ilyenek a gazdasági válságok, amelyek a kapitalizmus összes ellentmondásainak, társadalmi és politikai ellentéteinek kiéleződéséhez vezetnek, és következményeikkel, a politikai reakció fokozódásával, a gazdaság militarizálásával, esetleg háború kirobbantásával az osztályellentétek további kiéleződését eredményezhetik. Nagy forradalmasító hatásuk van általában a háborúknak, a háború okozta pusztításoknak, éhínségnek, nyomornak, a háborús vereség által teremtett dezorganizációnak. Az első világháború, állapította meg Lenin (és ez még inkább érvényes a második világháborúra) „... egyfelől óriási arányokban meg tudta gyorsítani a világtörténelem folyását, másfelől pedig példátlan erejű gazdasági, politikai, nemzeti és s nemzetközi világválságokat tudott előidézni".[31] Forradalmi válság azonban, különösen a kapitalizmus általános válságának elmélyülése korszakában, nem feltétlenül gazdasági depresszió következtében alakulhat ki és háborúkhoz sem kötött feltétlenül. Már a háborúnak csak a fenyegető veszélye is, az a veszély például, hogy külföldi csapatok szállják meg az országot, vagy hogy az adott országot háborús kalandba sodorják, az atomkatasztrófa veszélye, de más belső és nemzetközi politikai folyamatok is, — az imperializmus által

[30] Lenin Műv. 21. k. Szikra, 1951. 208. o.
[31] Lenin Műv. 23. k. Szikra, 1951. 325. o.

konzervált és kitermelt ellentmondások sokaságából bármelyik — forradalmi helyzet kialakulását eredményezhetik, megfelelő feltételek között a forradalmi folyamatot elindíthatják, elvezethetnek a mélyebben fekvő ellentmondások feltárásán keresztül, hosszabb-rövidebb úton, a szocialista forradalom teljes kibontakozásához. A fasizmus felülkerekedésének vagy újjáéledésének veszélye, egy reakciós puccs, a féktelen politikai reakció és más tényezők is forradalmi helyzetet válthatnak ki.[32]

Hozzá kell tennünk — és ez a mi magyarországi viszonyainkat tekintve igen fontos —, hogy a konkrét történelmi folyamatban a forradalmasító tényezők rendszerint ellentétes hatású tényezőkkel fonódnak össze, amelyek adott esetben túlsúlyba juthatnak, és megakadályozhatják a forradalmi válság kibontakozását, más esetben nagy mértékben lassíthatják, fékezhetik, elnyújthatják.

Az *objektív* feltételek között, amelyek adott időszakban meghatározzák a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek mozgását, szerepet játszanak olyan régebbi feltételek is, amelyek már „*belsővé*" (és ilyen értelemben, a külső társadalmi-környezeti feltételekhez képest szubjektívvé) váltak, kialakították az adott osztályok arculatát, magatartását, pszichikai vonásait és gondolkodásmódját, meghatározott tudatát és sajátos reflexeit. Ezek a belsővé vált feltételek fontos szerepet játszanak a forradalmi helyzethez vezető feltételek között, felerősíthetik a külső, objektív feltételek hatását, vagy éppenséggel gyengíthetik. Természetes — írja Lenin az 1917-es februári forradalmat értékelve —, hogy a háború következtében kialakuló forradalmi válság a cári Oroszországban tört ki a leghamarabb: egyrészt a háborús vereségek következtében Oroszországban alakult ki a legszörnyűbb dezorganizáció, amely az egész rendszert megrendítette, másrészt (ezt akarom itt kiemelni) Oroszországban volt a proletariátus a legforradalmibb — „... nem különleges jó tulajdonságai, hanem az 'ötös év' eleven hagyományai következtében..."[33] Ezzel szemben a második világháború végén Magyarországon, a fékező objektív feltételek mellett (amelyekről még szó lesz), fékezőleg hatott a dolgozó nép tömegeinek az az eszmei-politikai arculata, amelyet a politikai reakció hosszú időszaka és közvetlenül a Horthy-rendszer két és fél évtizede alakított ki. Roppant fontos figyelembe venni a determinációs folyamatnak ezt a sajátosságát a forradalmi helyzethez vezető körülmények tanulmányozásánál.[34]

Melyek a forradalmi válság, a forradalmi helyzet főbb ismérvei, elemei, amelyek a fent említett tényezők együttes hatására alakulnak ki? Lenin a forradalmi helyzet főbb ismérveiről szólva, bizonyos fenntartásokkal él: az általa kiemelt elemek „általában", „rendszerint" jellemzik a forradalmi válságot,[35] de a forradalmi válság, a roppant változatos belső és külső konkrét és a válsá-

[32] Vö. A marxizmus—leninizmus alapjai. Kossuth, 1960. 592—597. o.

[33] Lenin Műv. 23. k. Idézett kiad. 327. o.

[34] A determinációnak ezt a dialektikus jellegét fogalmazza meg általánosított formában Sz. L. Rubinstein a „Lét és tudat" (Kossuth, 1962.) c. művében: ... a dialektikus materialista módon felfogott determinizmus — írja — minden hatást kölcsönhatásnak tekint. Bármely külső hatás effektusa nemcsak a hatást gyakorló testtől, hanem a hatásnak alávetett testtől is függ... Minden külső hatás azon test vagy jelenség belső tulajdonságain mint prizmán keresztül tükröződik, amelyet a hatás ér." Ugyanakkor az egyes jelenségek belső tulajdonságai a történelmük során felhalmozódott külső hatások eredményeként alakulnak ki: „... a külső hatások megszabják a jelenségek belső természetét, s mintegy lerakódnak, konzerválódnak benne." (14—15. o.)

[35] Vö. Lenin Műv. 21. k. Idézett kiad. 208. o.

gos időszakokban gyorsan változó történelmi feltételek következtében igen sok, az általánostól eltérő sajátosságot mutathat. Ez a körülmény arra kötelez, hogy Lenin útmutatásait semmiképpen se kezeljük dogmaként, vegyük figyelembe az átlagos mellett a konkrét helyzetek sajátosságait.

Milyen fontosabb, általánosabb ismérveket emel ki Lenin az orosz és az európai forradalmak tapasztalata alapján? A forradalom alaptörvénye — írja —, hogy „a forradalomhoz nem elegendő az, hogy a kizsákmányolt és elnyomott tömegek belássák, hogy a régi módon lehetetlen tovább élniök, és változást követeljenek; a forradalomhoz az is kell, hogy a kizsákmányolók ne tudjanak élni és kormányozni a régi módon. Csak akkor ha az *'alul levők' nem akarják* a régit és a *'felsők' nem tudnak tovább élni a régi módon*, csak akkor győzhet a forradalom".[36] Erre a megállapításra Lenin sokszor visszatér.

Ami a „felsők" válságát illeti, Lenin kiemeli, hogy a forradalmi válság egyik döntő ismérve: „Az uralkodó osztályok számára lehetetlenné vált uralmuk változatlan formában való fenntartása; a 'felső rétegek' valamilyen válsággal küzdenek; az uralkodó osztályok politikája válságba jutott, s ennek következtében rés támad, amelyen áttör az elnyomott osztályok elégedetlensége és forrongása."[37] A forradalomhoz az kell, „hogy a kormányzó osztályok olyan kormányzati válságot éljenek át, amely a legelmaradottabb tömegeket is bevonja a politikába... a kormányt meggyengíti, és lehetővé teszi, hogy a forradalmárok gyorsan megdöntsék".[38]

Ami az „alsó rétegeket" illeti: a forradalmi helyzet ismérve „rendszerint", hogy „az elnyomott osztályok nyomora és szenvedése a szokottnál nagyobb", hogy „a tömegek aktivitása az említett okokból jelentékenyen fokozódik... a válságos helyzet és *maguk a 'felső rétegek' is* önálló történelmi fellépésre készteti őket."[39] A forradalmi helyzet kialakulásának folyamatát jelezte az első világháború alatt 1915-től kezdve minden országban „a régi, elkorhadt szocialista pártok szakadásának folyamata, a proletariátus *tömegeinek eltávolodása* a szociálsoviniszta vezérektől balfelé, a forradalmi eszmék és hangulatok, a forradalmi vezérek felé."[40] „Minden igazi forradalom jele: az eddigelé apatikus dolgozó és elnyomott tömeg politikai harcra képes képviselőinek gyors megtízszereződése, vagy akár megszázszorozódása."[41]

Összefoglalóan, mondja Lenin, „a forradalom nem lehetséges általános nemzeti (a kizsákmányoltakat és kizsákmányolókat egyaránt érintő) válság nélkül."[42] „Ezek nélkül az objektív változások nélkül, amelyek nemcsak egyes csoportok és pártok, hanem egyes osztályok akaratától sem függenek, forradalom — rendszerint — lehetetlen. Ezeknek az objektív változásoknak összességét nevezzük forradalmi helyzetnek."[43]

Az így kialakuló forradalmi helyzet természetesen az érettség különböző fokain megy át. A forradalom teljesen megérettnek tekinthető — írja Lenin — ha: „1. a velünk szemben álló ellenséges osztályerők már mind eléggé tanácstalanok, eléggé hajbakaptak egymással, eléggé legyengítették egymást az ere-

[36] Lenin Műv. 21. k. Idézett kiad. 208. o.
[37] Lenin Vál. Műv. II. k. Idézett kiad. 740. o.
[38] Lenin Vál. Műv. II. k. Idézett kiad. 740. o.
[39] Lenin Műv. 21. k. Idézett kiad. 208. o.
[40] Lenin Vál. Műv. II. k. Idézett kiad. 473. o.
[41] Uo. 740. o.
[42] Uo.
[43] Lenin Műv. 21. k. Idézett kiad. 208. o.

jüket meghaladó harcokban... 2. valamennyi ingadozó, tétovázó, állhatatlan közbeeső elem, azaz a kisburzsoázia — nem a burzsoáziáról van szó —, a kispolgári demokrácia eléggé leleplezte magát a nép előtt és gyakorlati csődjével eléggé szégyent vallott... 3. a proletariátus soraiban megkezdődött, és egyre hatalmasabbá vált a burzsoázia elleni legerélyesebb, haláltmegvetően bátor forradalmi akciók támogatásának kedvező tömeghangulat."[44]

Meg kell jegyezni, hogy a forradalmi helyzet és a forradalom között nincs feltétlenül éles határ. A forradalmi helyzet a forradalom kezdetének, növekedésének időszaka. „A forradalmakat mindig megelőzi az erjedés, a válságok, a mozgalmak, a forrongások, a *kezdődő* forradalom folyamata..."[45] A tömegek forradalmi aktivitásának gyors növekedése átnő forradalmi akcióba, a forradalmi válság elmélyül, és átnő forradalomba.

Ahhoz, hogy a forradalmi helyzet átmenjen forradalomba, az említett „objektív változásokhoz", az összes osztályokat érintő válsághoz *még egy szubjektív tényezőnek is közre kell működnie*, hangsúlyozza Lenin. Nem minden forradalmi helyzet nő át forradalomba. A kibontakozó forradalmi válság, a kezdődő forradalom megakadhat, „... ez a kezdet *nem mindig* bontakozik ki teljesen (például ha gyenge a forradalmi osztály)".[46] „... csak olyan helyzet vezet forradalomra, amikor a fentebb felsorolt objektív változásokhoz még egy szubjektív tényező is hozzájárul, vagyis amikor a forradalmi osztály forradalmi tömegakciókra képes, s e tömegakciók elég *erősek*, hogy a régi kormányhatalmat széttörtjék (vagy megtörjék)..."[47] A forradalmi helyzet akkor fejlődik át forradalomba, ha tovább növekedik a forradalmi hangulat, és ha az élenjáró osztály, a proletariátus forradalmi akciókra tér át.[48]

A forradalmi válságnak forradalomba való átnövésében, a tömegek forradalmasodásának elmélyülésében és céltudatossá válásában roppant nagy szerepe van a forradalom szükségszerűségét és törvényeit felismerő forradalmi pártnak. „... a forradalomhoz... — írja Lenin — azt kell elérnünk, hogy a munkások többsége (vagy mindenesetre a tudatos, gondolkodó, politikailag aktív munkások többsége) teljesen megértse a forradalom szükségességét, és kész legyen érte akár a halálba menni."[49] A forradalmi szocialistáknak ez a legfontosabb kötelességük: „a tömegek előtt fel kell tárniok a forradalmi helyzet meglétét, meg kell világítaniok a forradalmi helyzet kiterjedését és mélységét, fel kell ébreszteniök a proletariátus forradalmi öntudatát és forradalmi elszántságát, segíteniök kell a proletariátusnak abban, hogy forradalmi akciókra térjen át, és e munka érdekében a forradalmi helyzetnek megfelelő szervezeteket kell teremteniök".[50] A forradalmároknak buzdítani, felrázni kell a népet, kihasználni a válságot a kapitalizmus összeomlásának meggyorsítása érdekében.[51] „Segíteni, fejleszteni, szélesíteni, fokozni kell a forradalmi tömegakciókat és a forradalmi mozgalmat."[52]

A proletariátus forradalmi tömegakciói kifejlődésének folyamatában a fegyveres felkelés a kibontakozó forradalom egyik legfejlettebb fázisát jelent-

[44] Lenin Műv. 31. k. Szikra, 1951. 85—86. o.
[45] Lenin Műv. 21. k. Idézett kiad. 461. o.
[46] Uo. 461. o.
[47] Uo. 208—209. o.
[48] Uo. 211. o.
[49] Lenin Vál. Műv. II. k. Idézett kiad. 740. o.
[50] Lenin Műv. 21. k. Idézett kiad. 211. o.
[51] Uo.
[52] Uo. 462. o.

heti. A felkelés feltételei is rávilágítanak a forradalomnak Lenin által említett fontosabb objektív és szubjektív feltételeire. A felkelésnek, mondja Lenin, az élenjáró osztályra, a nép forradalmi lendületére kell támaszkodnia, az érlelődő forradalom történetében beállt olyan fordulópontra, „mikor a nép élenjáró sorainak aktivitása a legnagyobb, mikor az *ingadozás* az ellenség soraiban és *a forradalom gyenge, felemás, határozatlan barátainak soraiban* a legerősebb".[53] A felkelés győzelméhez szükséges objektív feltételek között említi Lenin, hogy a forradalom élenjáró osztálya többségének támogatnia kell a forradalmat, az kell, hogy legöntudatosabb része hajlandó legyen verekedni, meghalni a forradalomért, hogy a forradalmi fellendülés az egész népre kiterjedjen, hogy az ingadozás az ellenség soraiban és a felemás kispolgárság között rendkívüli módon elmélyüljön, általános politikai méreteket öltsön.[54] Ezekre az objektív feltételekre kell a forradalmi pártnak mint szubjektív erőnek támaszkodnia. A siker feltétele, hogy a forradalmi párt helyesen vegye figyelembe az összes feltételeket, és helyesen válassza ki a döntő pillanatot.[55]

Ennyiben lehetne összefoglalni Leninnek a forradalmi válságot kiváltó körülményekről, a forradalmi válságról, és ennek ismérveiről, a forradalmi helyzetből a forradalomba való átmenet feltételeiről szóló általánosító megállapításait. Ezeket természetesen nem szabad dogmatizálni. Lenin maga is fenntartásokkal élt, jól tudta, hogy a történelem sokkal gazdagabb a legjobb általánosításoknál is. De útmutatásai rendkívül fontosak, ráirányítják figyelmünket a forradalmi válság alapvető tényeinek gondos tanulmányozására.

A forradalmi válság érlelődése Magyarországon és ennek sajátos korlátai

Kétségtelen, hogy a második világháború utolsó szakaszában forradalmi helyzet volt kialakulóban Magyarországon. *A forradalmi válság érlelődését elindító objektív tényezők* hasonlóak voltak a többi csatlós országéihoz. Ezek: 1. A fasiszta háborúban való részvétel következményei, a háborús veszteségek, a fasiszta koalíciót ért első vereségek (moszkvai csata 1941 telén), a sztálingrádi fordulat (1942 tele), a Hitler-ellenes szövetség megszilárdulása, a szovjet hadsereg ellencsapásai és győzelmes előrenyomulása, a fasiszta koalíció szétbomlása 1943—44-ben, az ellenállási mozgalom általános fellángolása a megszállt európai országok többségében. 2. A német imperializmus gazdasági és politikai nyomásának fokozódása, a magyar uralkodó körök és a német imperializmus közötti ellentétek elmélyülése, az ország megszállása, és az utolsó szakaszban a nyilas bábkormány felállítása, az ország nyílt kifosztása.

Ezek a tényezők indították el a második világháború utolsó szakaszában kialakult konkrét helyzetben a forradalmi válság folyamatát Magyarországon. A magyar tőkés-földesúri rend válsága nem a gazdasági rendszer belső ellentmondásai (a munka és a tőke ellentmondása, feudális maradványok a gazdasági és társadalmi viszonyokban) közvetlen elmélyülése, hanem a külső ellentmondások kiéleződése oldaláról indult el. A közvetlen kiváltó okoknak megfelelően a válság előterében a háborúból való kilépés, valamint a fasiszta Németországgal való szakítás, a német függőség megszüntetése, a megszállók kiűzésének

[53] Lenin Vál. Műv. II. k. Idézett kiad. 130. o.
[54] Uo. 131. o.
[55] Uo. 749. o.

kérdése állt. A rendszer mélyebben fekvő gazdasági-társadalmi ellentmondásainak forradalmi elmélyülése az adott konkrét történelmi helyzetben ezen ellentmondások közvetítésével indult el. A folyamatnak a maga kifejlődése során szükségképpen egymás után felszínre kellett hoznia az ellentmondások egymáshoz kapcsolódó egyre mélyebb rétegeit, el kellett hogy vezessen mind radikálisabb feladatok napirendre kerüléséhez. A második világháború idején kialakult helyzetben Magyarországon, ez az út bizonyult azon „konkrét útnak", „az események ama különös fordulatának", „amely a tömegeket az igazi, döntő, végső nagy forradalmi harc *felé vezeti*. . ."[56]

Az említett tényezők hatására kialakuló válságot a következő tények jelzik :[57]

A hadihelyzet hatására már 1942-ben megkezdődik *az uralkodó osztályok* átorientálódása, a második vonal kiépítése, a „hinta-politika" korszaka. Az uralkodó osztályok kezdődő válsága a sztálingrádi fordulattal, majd a magyar hadsereg voronyezsi katasztrófájával, a szovjet haderő általános ellenoffenzívájával és Olaszország kiugrásával mélyült el. 1943 tavaszától fokozódtak az angolszász hatalmakra támaszkodó kiugrás előkészítésére irányuló tapogatódzások, erősödött a magyar kormány ellenállása a németek katonai követeléseivel szemben, és ennek hatására kiéleződtek a magyar uralkodó körök ellentétei a német imperializmussal, de az uralkodó osztályok angolbarát orientációja és a szélső fasiszta csoportok között is. A hadihelyzet további alakulása, az angolszászok lassú előnyomulása Olaszországban, a szovjet csapatok gyors közeledése 1944 tavaszán bizonytalanná tette a Horthy-rendszer politikai helyzetét. A német megszállás fenyegető veszélye megkövetelte volna a belső demokratikus erőkre és a Kárpátokhoz közeledő szovjet hadseregre való támaszkodást, erre azonban a magyar reakció nem tudta elszánni magát. Horthyék engedtek a német nyomásnak, a Kállay-kormány helyébe egy, a németek számára teljesen megbízható kormányt neveztek ki. Ezzel kibontakozott a magyar uralkodó körök politikai válsága. A szovjet hadsereg 1944 nyári offenzívájának körülményei között Horthyék kísérletet tettek mozgási szabadságuk visszaszerzésére, és újult erővel hozzáláttak a kiugrás előkészítéséhez. De a magyar uralkodó körök bornirt szovjetellenessége lehetetlenné tette számukra az utolsó lehetőségek kihasználását is. Válságuk mélyülése

[56] Lenin Műv. 31. k. Idézett kiad. 89. o. Nézetem szerint a kérdés ilyen megközelítése segítséget adhat a forradalom jellegének kritériumaival kapcsolatos vitás kérdések megoldásához. Ismeretes, hogy a forradalom jellegét a forradalom gazdasági és politikai előfeltételeiből, feladataiból, célkitűzéseiből, hajtóerőiből, eredményeiből, az általa eredményezett hatalom jellegéből stb. szokták magyarázni. Véleményem szerint a forradalmat érlelő gazdasági—társadalmi—politikai feltételekből és az ezekből következő objektíve jelentkező feladatokból kell kiindulni, figyelembe véve, hogy 1. a forradalom jellege rendszerint változik kifejlődése közben (a Magyarországon a háború utolsó szakaszában érlelődő forradalom háborúellenes, antifasiszta és antiimperialista, nemzeti demokratikus forradalomnak készült; a következő fázisban, a felszabadulás után, előtérbe került demokratikus és antifeudális jellege, hogy azután fokozatosan kibontakozzék szocialista jellege). Ez gyakorlatilag roppant fontos: a forradalom fejlődési szakaszait gondosan meg kell különböztetni, figyelembe kell venni, hogy az adott szakasz feltételei milyen feladatokat tűznek napirendre, mit tesznek lehetővé és mit érlelnek meg. 2. Nézetem szerint a forradalom jellege objektíve különbözőképpen jelentkezik különböző vonatkozásokban, aszerint hogy a talaját képező ellentmondások melyik szintjét tekintjük (az 1944-ben kezdődő forradalmi folyamatot, első érlelődő szakaszát véve, nemzeti-felszabadító és háborúellenes jellegűnek tekinthetjük; a forradalom első fejlődési időszakát a maga egészében általános demokratikus, antifasiszta és antifeudális jellegűnek; a forradalmi folyamat egészét pedig a szocialista forradalom sajátos válfajának tekinthetjük.)

[57] Lásd Nemes D., Kállai Gy., Korom M. idézett könyvét.

fejveszett kapkodásban, egymásnak ellentmondó intézkedésekben, egy már teljesen irreálissá vált, de továbbra is remélt angolszász megszállásra építő határozatlan, komolytalan kiugrási manőverezésben nyilvánult meg.

A katonai helyzet végül is arra kényszerítette Horthyékat, hogy szeptemberben megkezdjék az első fegyverszüneti tárgyalásokat a Szovjetunióval is. A szovjet hadsereg már megjelent Magyarország területén, amikor október 11-én sor került Moszkvában az előzetes fegyverszüneti feltételekről szóló megállapodás aláírására. A kiugrást azonban Horthyék nem tudták sem belpolitikailag, sem katonailag biztosítani. Tárgyalásra kényszerültek a Magyar Front illegalitásba szorított pártjaival, a kommunista párttal is, de végül is nem mertek támaszkodni az antifasiszta erők, a munkásság megmozdulására. A németek az október 15-i kiugrási kísérletet gyorsan elfojtották, és az őket teljesen kiszolgáló magyar szélső fasisztákat ültették hatalomra. Ezzel az uralkodó osztályok válsága rendkívül elmélyült. Mivel az utolsó pillanatban sem tudtak határozottan szembefordulni és szakítani a hitleri Németországgal, a szovjet hadsereg magyarországi hadműveletei szükségképpen uralmuk összeomlását hozták magukkal. A 25 évvel azelőtt hatalomra került magyar ellenforradalmi rendszer ilyen módon a szovjet hadsereg csapásai következtében semmisült meg.

A fasiszta háború következményei, a német imperializmus nyomása, a német megszállás és az uralkodó osztályok kibontakozó válsága olyan változásokat idéztek elő *a dolgozó tömegek soraiban*, amelyek forradalmi helyzet kialakulása irányába mutattak. A háború mind súlyosabb terhei, a Németországba irányuló élelmiszer, nyersanyag és ipari szállítmányok növekedése, az infláció, a háborús ínség, a mezőgazdasági munkások munkakényszerének bevezetése, a beszolgáltatási rendszer, az üzemek militarizálása, a katonai behívások, a háborús veszteségek, a fasiszta elnyomás fokozódása stb. különösen a háború fordulópontja után erjedést indított el a munkásság, a dolgozó tömegek között. Mind szélesebb tömegekben terjedt a háborúellenes és németellenes hangulat. A fasiszta koalíció kezdődő felbomlásának, a hadihelyzetnek és az uralkodó körök mélyülő válságának hatására 1943 őszén a háború első jelentősebb sztrájkjára került sor Csepelen, és több háborúellenes tüntetésre Budapesten és Diósgyőrött.

Hasonlóan a fasiszta háború által sújtott többi országhoz, ebben az időszakban Magyarországon is *növekedtek azok a szubjektív tényezők*, amelyek a háború következményeinek hatására erősödő háborúellenes és németellenes folyamatot fejleszteni, serkenteni, irányítani, szervezni, céltudatossá tenni voltak hivatottak. A föld alá szorított és üldözött kommunista párt 1937 óta küzdött az összes demokratikus erők összefogásáért a fasiszta támadás visszaverésére, a háború veszélye ellen. Magyarországnak a fasiszta háborúba való bekapcsolódása után, a háború bekövetkeztével kialakuló új helyzetben a kommunista párt vezetésével megindult — ha vontatottan is — az a folyamat, amely a demokratikus erők háborúellenes, németellenes, antifasiszta szövetségét kellett, hogy eredményezze. Ezt a folyamatot jelzi a Népszava 1941-es karácsonyi száma, a Történelmi Emlékbizottság — a magyar demokratikus erők első közös szervének — létrejötte 1942 februárjában, a Magyar Front megalakulása 1944. március 19-e, a német megszállás utáni helyzetben.

A háború következtében olyan folyamat indult el tehát Magyarországon, amely hasonló volt a német fasizmus által elnyomott más országokéhoz. *A magyarországi fejlődés sajátossága azonban* (ennek okaira kitérünk), *hogy ez a*

folyamat még a háború utolsó fázisában, a második német megszállás és a nyilas uralom hónapjai alatt *sem jutott el a teljes kibontakozáshoz.*

Kétségtelen, hogy jelentős balratolódás ment végbe 1943 nyarán és őszén, 1944 elején a munkásság soraiban, rohamosan terjedt a háborúellenes, németellenes hangulat. A hinta-politika csődje, a március 19-én bekövetkezett német megszállás után, a szovjet csapatok közeledésével nőtt a tömegek elégedetlensége és szembenállása, a termelés szabotálásának esetei megszaporodtak. Horthyék elvetélt kiugrási kísérlete után és a nyilas uralom feltételei között, amikor már megkezdődött Magyarország felszabadítása, ugrásszerűen erősödött és növekedett a néptömegek ellenállása. Szeptemberben-októberben kisebb-nagyobb háborúellenes megmozdulásokra került sor, szaporodtak a szabotázsakciók, robbantások. Novemberben már elharapództak a szökések és a fegyverek eldobálásának esetei a hadseregben, nagy méretűvé vált a munkások ellenállása a kiürítéssel és rombolásokkal szemben. Az ellenállás több helyen fegyveres harccá fejlődött, együttműködve a párt által szervezett parizáncsoportokkal.

Ennek ellenére a munkások, a dolgozó nép tömegeinek forradalmasodása még kezdetleges volt. A forradalmi helyzet elemei, a forradalmi fordulat feltételei már érlelődtek a felszabadulást közvetlenül megelőző időszakban, de még nem értek meg. Akkor, amikor a „felsők" válsága a hadihelyzet hatására elérte tetőfokát és 1944 októberében a fegyverszüneti egyezményhez és a kiugrási kísérlethez vezetett, a magyar nép tömegei még nem álltak készen a harcra. „Magyarországon megvolt... a tömegek békevágya, de nem volt meg a kellő harckészsége és az áldozatot vállalni merése — állapította meg október 15-e után a párt nyílt levele. — A magyar tömegek széles rétegei, beleértve a munkásság rétegeit is, túlságosan bíztak egyrészt Horthy béketapogatódzásaiban, másrészt a Vörös Hadsereg gyors lerohanásában. Azt hitték, áldozatok hozatala nélkül is meg lehet húzódni arra a kis időre is a háborús események viharában."[58] 1944 őszén döntő fordulat állott be a néptömegek hangulatában, de a politikai aktivizálódás, a rendszerrel szembeni aktív fellépés az esetek túlnyomó részében főleg az öntudatosabb rétegekre korlátozódott, olyanokra, akik korábban már kapcsolatban álltak a munkásmozgalommal, a kommunista párttal. „A dolgozó nép többségére: a munkásság, a parasztság, a városi kispolgárság és az értelmiség túlnyomó többségére, még a háború utolsó éveiben is csak az egyre fokozódó nyugtalanság, izgatottság, a német győzelembe vetett hit megingása, illetve elvesztése volt a jellemző. Ezek a tömegek még 1944-ben is távol álltak attól, hogy a függetlenségi mozgalom, a fasizmus elleni harc aktív tényezőjévé váljanak... a nép nagyobbik része passzívan nézte az ország tragikus katasztrófába rohanását."[59] A Magyarországon is elindult balratolódási folyamat „országos méretekben mindenekelőtt — a nép németellenes hangulatának növekedésében nyilvánult meg, s a baloldali erők ezt nem tudták országos méretekben szervezeti keretekbe fogni és cselekvő erővé változtatni a fasizmus elleni harcban. — A demokratikus nemzeti erők összefogása, elsősorban a fővárosban, már 1941-től sikereket ért el, de szervezetileg... csak 1944 nyarán valósult meg, vidéken és főleg a falvakban pedig csak rendkívül nehezen haladt előre az antifasiszta függetlenségi mozgalom ügye. A nagyobb vidéki városokban, a viharsarok falvaiban — igen szórványosan — 1944 folya-

[58] Idézi Kállai Gy.: Idézett mű 265—266. o.
[59] Balázs B.: Idézett mű 157—158. o.

mán már szervezkedtek az antifasiszta és demokratikus erők, a hadseregben 1944 őszétől kezdve tömegméretűvé váltak a szökések, de a nép nagy tömegei még nem jutottak túl a spontán és ösztönös németellenesség fokán."[60]

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a demokratikus forradalom szubjektív tényezői még gyengék voltak, hanem *elsődlegesen* arról, nézetem szerint, hogy *a forradalmi helyzet*, az „objektív változások", a társadalom minden osztályát érintő „nemzeti válság" 1944 őszén, a *felszabadulás küszöbén, csak kialakulóban volt, de még nem érett meg.* Természetesen a szubjektív tényező, és különösen a kommunista párt gyengesége szintén szerepet játszott a forradalmi helyzet kialakulásának lassúságában (végeredményben a magyar fejlődés negatív sajátosságai eredményezték mind a tömegek forradalmasodásának, mind a szubjektív tényezőknek a korlátozottságát). De a helyzet döntő sajátossága az, hogy magának a forradalmi válságnak a kialakulása késett.

A forradalmi helyzet éretlenségét jelzi az a tény, hogy a kommunista párt minden erőfeszítése az aktív, fegyveres ellenállás széleskörű kifejlesztésére, fegyveres felkelés kirobbantására sikertelen maradt.[61] Ebben nem egyszerűen a kommunista párt szervezeti gyengesége, hanem a helyzet éretlensége játszott szerepet. Mutatja ezt, hogy gyakorlatilag milyen szerény eredménnyel jártak az illegális párt és a Kossuth-rádió felhívásai 1943-ban a függetlenségi front szervezeteinek kiépítésére, március 19-e után a fegyveres harcra, partizánháború indítására, a német megszállók elpusztítására, a hadsereg átállására, október 15-e után a budapesti munkások felkelésére. A helyzet éretlenségét jelezte a széles tömegek ellenállásának passzív formája, a várakozás, kivárás hangulata, amelybe a párt erőfeszítései minduntalan beleütköztek, és amelyet mindvégig ostorozott, lényeges eredmény nélkül.[62]

Ezért nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, hogy a fegyveres felkelés feltételei 1944 őszén már létrejöttek Magyarországon, és csupán a nagyszámú német megszálló csapatok jelenléte akadályozta volna a fegyveres ellenállás kibontakozását, és felkeléssé fejlődését, hogy az ellenforradalmi rendszer csak azért tudott továbbra is fennmaradni Magyarországon, mert a német fasiszta csapatokra tudott támaszkodni.[63] A kommunista párt 1944. októberi nyílt levele, a kiugrás sikertelenségének okait elemezve, a német megszálló csapatok túlerejéről szólva kiemelte, hogy ez még nem ad választ a bekövetkezett eseményekre. Románia éppen úgy német megszállás alatt volt, mint Magyarország, sőt még nehezebb feltételek között sikerült végrehajtania a fordulatot. A kudarcban, hangsúlyozza a nyílt levél, a magyar tömegek széles rétegeinek passzív várakozása és a szervező munka gyengesége játszott lényeges szerepet.[64]

[60] Balázs Béla: A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Századok, 1957. 1—4. sz. 303. o.

[61] Nemes Dezső az idézett könyvében megjegyzi, hogy „a Szovjetunióban élt kommunista emigránsokból és a volt hadifoglyokból szervezett csoportok, valamint a kommunista párt itthoni szervezete által létrehozott csoportok tevékenységének eredményeként együttesen kb. 2000—2500 ember vett részt hosszabb-rövidebb ideig a fegyveres nemzeti ellenállásban". (141. o.)

[62] Balázs B.: Idézett mű 158. o.

[63] Lásd pl. Korom M.: Idézett mű 215., 242. o.; vagy Korom M. felszólalását a Történelmi Munkaközösségnek Balázs Béla munkájáról rendezett vitájában. Századok, 1958. 5—6. sz. 777. o.

[64] Idézi Kállai Gy.: Idézett mű 265—266. o.

Az a tény, hogy az uralkodó körök legsúlyosabb válságának bekövetkezte idején sem sikerült egy hatalmas tömegmegmozdulással kikényszeríteni és biztosítani a hitleri Németországgal való szakítást, szintén a forradalmi helyzet éretlenségére és a demokratikus pártok gyengeségére utal. Ezért, szerintem, nem lehet egyetérteni azzal sem, hogy a kiugrás sikertelenségéért egyedül Horthyékat tegyük felelőssé. Való igaz, hogy Horthyék „katonailag ki akarták vezetni az országot a háborúból, de politikailag féltek a Vörös Hadseregtől és a magyar nép demokratikus erőitől", és „ez okozta próbálkozásuk szánalmas összeomlását".[65] Való igaz, hogy Horthyék mindenekelőtt meg akarták menteni a tőkés-földesúri rendszert, ilyen irányban kerestek kiutat a háborúból, ezért orientálódtak mindvégig az angolszászok felé, és ezért voltak képesek csak egy felemás kiugrásra, amikor a szovjet megoldáson kívül más lehetőség már nem létezett. De mit lehetett Horthyéktól várni? A kiugrás Romániában azért sikerülhetett, mert a helyzet érettebb volt, fegyveres felkelés kényszerítette ki a szakítást. Ez hiányzott alapvetően Magyarországon.

Mindennek következtében nem lehet egyetérteni azzal az állítással, hogy 1944 őszén „az 'alul-lévők' forradalmasodása is bekövetkezett", hogy „a háború végére forradalmi helyzet alakult ki, amely a felszabadulás után nyomban forradalomba ment át",[66] és még kevésbé azzal, hogy „a Szálasi-terror ideje... a forradalmi helyzet elmélyülésének, forradalomba való átnövésének, a népi demokratikus forradalom kezdetének az időszaka".[67] Ténylegesen, a konkrét magyarországi feltételek hatására, úgy alakultak az események, hogy az ország felszabadítása megkezdésének időpontjára még az objektív forradalmi helyzet sem alakult ki, csak érlelődött fékezetten, és emellett a szubjektív tényező még gyenge volt (ami természetesen visszahatott a forradalmi válság fejlődésére, és szintén fékezőleg hatott).

Az 1943—44-ben kialakult helyzetet összefoglalóan a következőképpen lehetne jellemezni: 1943-ra vonatkozóan még nem lehet beszélni egyértelműen a rendszer válságáról, politikai válságról. „Bár ennek a jelei erősek, de elsősorban a katonai válság domináló, ami még nem jár együtt a rendszer politikai válságával, de megrendíti a rendszert. Ez a katonai válság egyre súlyosabbá válik, még mielőtt a hadműveletek Magyarország területére érnek. Ennek megvannak a politikai kihatásai is... a megszállás előtt még nem a rendszer válságáról van szó, hanem a katonai válság által előidézett félelemről; nyilvánvaló volt az uralkodó osztály számára, hogy ha ide nem angol, hanem szovjet csapatok jönnek, az a rendszer pusztulásával jár. A német megszállás magával hozta a rendszer politikai válságát." De „politikai válság nemcsak akkor van, amikor forradalom tör ki. Ez még nem forradalmi időszak, de feltétlenül a rendszer *politikai válságának* időszaka... A felszabadulás előrehaladása gyorsítja meg a forradalmi erők kibontakozását..."[68] „... *a Vörös Hadsereg győzelme* teremtett *forradalmi helyzetet* hazánkban... A szovjet csapatok győzelmei nyomán szabadultak fel, és indultak gyors fejlődésnek a magyar nép forradalmi erői.[69]

[65] Lásd a párt nyílt levelét; idézi Kállai Gy.: Idézett mű 264. o.

[66] Korom M. felszólalása a Történelmi Munkaközösség vitáján. Századok, 1958. 5—6. sz. 776—777. o.

[67] Korom M.: idézett mű 243. o.

[68] Nemes D. hozzászólása a Történelmi Munkaközösségnek Balázs Béla munkájáról rendezett vitáján. Századok, 1958. 5—6. sz. 783. o.

[69] Nemes D.: Idézett mű 235. o.

A szubjektív tényező helyzete

A munkásosztály, a dolgozó néptömegek forradalmasodásának kérdésével kapcsolatban már említettük, hogy *ebben a szubjektív tényezők gyengesége is szerepet játszott.* Ahhoz, hogy az események hatására fellépő hangulatváltozáson túl fordulat következzék be a tömegek gondolkodásmódjában, hogy „ne akarjanak már" a régi módon élni — az is kell, hogy tudatára ébredjenek a napirendre kerülő égető feladatoknak. „Ha a munkásosztály és a legszélesebb dolgozó tömegek nem ismerik fel érdekeiket, s nem szállnak szembe az osztályellenséggel, az objektíve adott legkedvezőbb helyzetből és válságból sem lesz politikai fordulat. . ."[70]

Ha a háború következményeinek, a német megszállásnak hatására bekövetkezett balratolódás alig jelentett többet hangulatváltozásnál, a német győzelemből, az idegen célokért viselt háborúból való kiábrándulásnál, ha a magyar nép többségének hangulatát a második világháború utolsó szakaszában is a passzív várakozás jellemezte, ha a tömegek harckészsége és áldozatot vállalni merése még hiányzott — ebben szerepet játszott a demokrácia szervezett erőinek, de a kommunista pártnak gyengesége is.

A demokratikus erők összefogása Magyarországon sokáig váratott magára. Az 1942 elején elért kezdeti eredmények után a hinta-politika és a fasiszta terror hatására a demokratikus függetlenségi mozgalom sokáig nem jutott előbbre. Az 1942-es nagy letartóztatásokkal a reakció valósággal lefejezte, derékba törte az antifasiszta függetlenségi mozgalmat.[71] A mozgalom legkövetkezetesebb ereje, a kommunista párt elvesztette legjobb kádereit, és egy ideig elszigetelődött. A demokratikus pártok csak a német megszállás bekövetkeztével, illegalitásba szorításuk után találták meg újból az utat a kommunista párthoz. De a kommunisták kezdeményezésére létrejött Magyar Front sem vált, a demokratikus pártok további ingadozásai, Horthyékkal kapcsolatos illúziói következtében a fegyveres ellenállás szervévé.[72] A Magyar Front gyengesége különösen élesen nyilvánult meg az 1944. októberi kiugrás idején. Nem tudta felkészíteni a tömegeket a döntő harcra, nem tudta megszervezni a gyáva kiugrási kísérlet Horthyék által nem kívánt tömegtámogatását. Joggal állapította meg a kommunista párt nyílt levele, hogy „a demokratikus pártokat és szervezeteket a legsúlyosabb hiba és a legnagyobb mulasztás terheli a szervezés területén." A Magyar Front pusztán propagandatevékenységet folytatott, és nem végezte el azt a szívós, aprólékos szervező munkát, amely nélkül nem lehet megacélozni a tömegek akaratát, nem lehet felkészíteni őket a döntő vállalkozásokra. „. . . a tömegek harckészsége mindig szervezettségük függvénye. Harckészségük ott és akkor nyilvánul meg legjobban, ahol és amikor saját erejük tudatára ébrednek. Erejük pedig szervezettségükben rejlik!" „A Magyar Front ezt a munkát nem végezte el, igen nagy mértékben ezért hiányzott. . . a tömegek kellő harckészsége."[73] Október 15-e után erősödött a kommunista párt által vezetett fegyveres ellenállás. A Magyar Fronthoz tartozó demokratikus szervezetek most már szintén hajlandók voltak bekapcsolódni a fegyveres németellenes harc megszervezésébe, néhány horthysta csoport is csatlakozott hozzá-

[70] Kállai Gy.: Idézett mű 107. o.
[71] Uo. 152—153. o.
[72] Korom M.: Idézett mű 188—189. o.
[73] Idézi Kállai Gy.: Idézett mű 266. o.

juk. Létrehozták a nemzeti felkelés katonai vezérkarát, de ennek letartóztatása röviddel megalakulása után végképp lehetetlenné tette a történelmi helyzet által megkövetelt valóban széleskörű fegyveres ellenállás kibontakozását, a felkelés megszervezését. Végeredményben a demokratikus baloldali erők a tömegekben végbemenő változásokat nem tudták nagyobb mértékben fejleszteni, megszervezni, cselekvő erővé változtatni.

A szubjektív tényező elemzésénél különös súllyal kell foglalkozni *a kommunista pártnak* a második világháború időszakában játszott szerepével. Hiszen a kommunista párt mint a társadalom objektíve legforradalmibb osztályának élcsapata képezte szükségszerűen az imperialista háború, a német és a magyar fasizmus elleni harc legkövetkezetesebb erejét. A kommunista párt történelmi feladata „segíteni, fejleszteni, szélesíteni, fokozni" a munkásosztály, a nép tömegeinek forradalmi mozgalmát, elsősorban rá hárul a tömegharc szervezése, a válság által sújtott tömegek szervezett forradalmi akcióinak kifejlesztése.

A kommunista párt élt, és önfeláldozóan harcolt a magyar fasizmus ellen. A háború alatt kialakuló antifasiszta függetlenségi front kialakításának és előrehaladásának minden sikere, a Magyar Front létrehozása, a nemzeti ellenállás és a partizánmozgalom kezdeti eredményei elválaszthatatlanok tevékenységétől. Bármennyire is késett Magyarországon a demokratikus erők harca, a párt kitartó küzdelmének köszönhető, hogy létrejöttek azok a politikai erők, amelyek a felszabadult területeken azonnal hozzáláthattak, a kommunisták elismert és vitathatatlan vezetésével az új, demokratikus Magyarország építéséhez.

A magyar kommunisták előtt álló feladatok azonban, a történelmi feltételek sajátos gyengeségei, a néptömegek forradalmasodását késleltető tényezők következtében, különösen bonyolultak voltak. E feladatok mind elméleti-politikai, mind szervezeti vonatkozásban roppant nagy, és a háború során fokozódó követelményeket állítottak a párt elé, amelyeknek — ismét a sajátos történelmi feltételek következményeként fennálló gyengesége miatt — csak részben tudott eleget tenni.

A párt eszmei befolyása mögött (amely alapvetően a szervezett munkásságnak egy jelentős részében, a szegényparasztság egyes rétegeiben és a baloldali értelmiség körében élt) igen nagy mértékben *elmaradt szervezeti ereje.* A második világháború kitörésének idejére a kommunista mozgalom rendkívül legyengült állapotban, az újjászerveződés kezdeti stádiumában volt.[74] 1940 végén, 1941 elején sikerült újból létrehozni a párt központi szerveit, amelyek segítségével jelentősen meggyorsult a párt illegális szervezeteinek kiépítése különféle legális szervezetekben. A Szovjetunió elleni háború megkezdése után megerősödtek a párt szervezetei, 1942 tavaszáig megtöbbszöröződött a párt aktív tagjainak száma, kibontakozott a párt vezetésével az antifasiszta függetlenségi mozgalom, erősödtek a párt kapcsolatai a szociáldemokrata balszárnnyal. De az 1942. márciusi tüntetések után Horthyék általános támadást indítottak a kommunista párt, a forradalmi munkásmozgalom és a befolyása alatt álló függetlenségi mozgalom ellen. A konspiráció gyengesége és a párt szervezeti felépítésének fogyatékosságai következtében a párt tagjainak és vezetőinek jelentős többségét elfogták, szervezeteinek nagy része megsemmisült.

[74] Lásd Kállai Gy.: Idézett mű 18. o.; A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Kossuth, 1959—1960. 16. o.

Olyan veszteség volt ez, amelyet a párt az egész háború alatt érzett és amelyet lényegében a felszabadulásig kiheverni nem tudott.[75] Az 1942. májusi lebukások „hatalmas csapást mértek a kommunista pártra éppúgy, mint az antifasiszta függetlenségi mozgalomra. A KMP a korábbi szervezési és politikai hibák következtében már a második világháború kitörése idején is nehéz szervezeti és káderproblémákkal küzdött, az újabb és újabb letartóztatások (ifjúsági, felvidéki, észak-erdélyi lebukások és internálások) pedig állandóan visszavetették tevékenységét. Az 1942 nyarán a pártot ért csapások minden eddigit felülmúltak, és rendkívül súlyos következményekkel jártak. A sok letartóztatás folytán az 1941 végén és 1942 elején kibontakozó, országos méretűvé váló függetlenségi mozgalom... egyszerre derékba tört... A pártnak e veszteség folytán bekövetkezett meggyengülése volt egyik oka annak, hogy a párt — bár az ellenállási mozgalom vezetésében és szervezésében sok sikert ért el — erejét nem tudta annyira megnövelni, hogy a harcot olyan fegyveres népi felkeléssé fejlessze, amely képes lett volna hazánkat a fasiszta koalícióból kiszakítani, és a Szovjetunió oldalára állítani."[76] Az 1942-es nagy lebukások előtt a tagok és tagjelöltek száma (a mai Magyarország területén) kb. 400—450 lehetett; a lebukások után ezek közül csupán 10—12 volt szervezett kapcsolatban egymással, s az újjászervezés nyomán, 1943. januárra, a taglétszám kb. 70—80-ra növekedett.[77] Megindult az üzemi szervezkedés is, de ez „az illegalitás egész ideje alatt olyan célkitűzése volt a pártnak, amelyet... szinte alig tudott megvalósítani".[78] Akkor, amikor a kommunista pártra nagyobb szükség volt, mint valaha, a pártnak nem volt ereje komolyabb akciókra. A párt elszigetelődött, kapcsolatai megszakadtak, az új helyzetben egy évig nem is tett kísérletet arra, hogy újból felvegye a kapcsolatokat a demokratikus pártokkal.[79] Az újrainduló pártmunkát 1942 decemberében újabb csapások érték, a párt felsőbb szerveiben a vezetés folyamatossága a legfontosabb munkaterületeken megtört. Az 1943 első felében kialakuló kedvező feltételek kihasználását — a hinta-politika káros hatása mellett — akadályozta a párt szervezeti gyengesége és elszigeteltsége is.[80] Ez a helyzet, és a pártnak 1943 tavaszán ismét bekövetkezett szervezeti és konspirációs válsága arra késztették a központi bizottságot, hogy kivezető utat keressen a párt taktikai, névleges önfeloszlatásában, a pártnak Békepárttá való átalakításában.

A Békepárttá alakulás azonban nem segített lényegesen a helyzeten, inkább zavart okozott. A pártnak 1944. március 19-ig nem sikerült lényegesen megjavítani szövetségi kapcsolatait. Mégis bizonyos eredmények születtek ebben az időszakban a fasiszta koalíció kezdődő bomlása hatására kialakult kedvező helyzetben. A párt elsősorban röpiratpropagandát folytatott, aminek megvolt a maga nagy jelentősége. Falun, az ország különböző helyein, a párt propagandamunkája nyomán öntevékenyen létrejöttek békepárti bizottságok.

[75] A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Idézett kiad. 81. o.

[76] Orosz—Pintér: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez (1936—1942). Párttört. Közl., 1958. 3. sz. 84—85. o.

[77] Kádár János: A KMP feloszlatása körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről (1943. jún. —1944. szept.). Párttört. Közl., 1956. 3. sz.

[78] Orosz—Pintér: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez (1942—1944). Párttört. Közl., 1962. 2. sz. 39. o.

[79] Kádár J.: Idézett cikk.

[80] Orosz—Pintér: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez (1942—1944). Párttört. Közl., 1962. 2. sz. 44—45. o.

Megalakult a Békepárt bányászbizottsága, amely megkezdte a bányászok között a fegyveres harc előkészítését. 1943 őszén azonban a pártot újabb letartóztatások sújtották.

A március 19-e után kialakult új helyzetben, a példátlan terrorhullám ellenére, ugrásszerűen megnőttek a nemzeti ellenállás lehetőségei, a szétvert ellenzéki erők keresték a kapcsolatot a kommunistákkal, és hajlandók voltak aktív abban együttműködni a német fasiszta megszállók és hazai kiszolgálóik elleni harcban. A Békepárt kezdeményezésére létrejött a Magyar Front. Megalakult a párt katonai bizottsága, amely 1944 nyarától kezdett ténylegesen működni. A Békepárt szervezte és vezette a Magyar Front széleskörű propagandatevékenységét. De a demokratikus pártok ingadozásai és a párt szervezeti gyengesége következtében, a Magyar Front gyakorlati tevékenysége messze elmaradt az általa hirdetett feladatoktól, és ezért nem is vált a fegyveres ellenállás központjává.[81] A pártnak nehéz harcot kellett vívnia a munkásvezetés biztosításáért a függetlenségi mozgalomban.

Az 1944 nyarán kialakult helyzetben rohamosan nőttek az antifasiszta forradalmi harc lehetőségei Magyarországon, de a párt fejlődése elmaradt a helyzet követelményei mögött.[82] A párt fejlődése szempontjából fontos lépés volt a kommunista párt újjászerveződése, a központi bizottság megerősítése, új szervezetek kiépítése, az illegális Szabad Nép újbóli megjelenése, a párt szeptember végi programadó kiáltványa, amely már felvázolta a népi demokratikus átalakulás perspektíváját. A Magyar Front is kezdett valóságos erővé válni, létrehozta a maga vezetőszervét, és kezdte kiépíteni szervezeteit. Október 10-én létrejött a két munkáspárt egységmegállapodása, amelynek döntő jelentősége volt a munkásegység megteremtése szempontjából. A hadihelyzet alakulására Horthyék kénytelenek voltak tárgyalásokat kezdeni a Magyar Front pártjaival. A függetlenségi frontnak azonban nem volt elég ereje ahhoz, hogy a Horthysta klikk bizonytalan kiugrási kísérletét kihasználja.[83] A katonai felkelés vezérkarának letartóztatása után a Magyar Front továbbra sem szervezte a fegyveres ellenállást, amely így egyedül a kommunista párt vonalán futott. A fegyveres harc kiszélesítése érdekében újból megalakult a KIMSZ. A Szovjetunióból érkezett, a párt külföldi bizottsága által szervezett partizáncsoportok mellett 1944 őszén Budapesten és környékén elindult a párt robbantócsoportjainak, akciógárdáinak fegyveres tevékenysége. A fegyveres akciók politikai hatása nagy volt, hozzájárult a dolgozó tömegek passzív ellenállási formáinak kibontakozásához — de nem tudtak általános fegyveres felkeléssé érlelődni.[84]

Összegezve: a párt propagandatevékenysége, eszmei befolyása viszonylag széles rétegeket érintett, és jelentős szerepet játszott, különösen a háború utolsó szakaszában az érlelődő demokratikus fordulat előkészítése szempontjából. Szervezeti ereje — a sorozatos csapások, a harc roppant súlyos feltételei és nehézségei következtében — messze elmaradt az objektíve adott követel-

[81] A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Idézett kiad. 123. o.

[82] Uo. 133. o.

[83] Kállai Gyula megjegyzi, hogy „a magyar demokratikus erők a reakciónak ezt a bizonytalan, de a németellenes harc számára objektíve mégiscsak kedvező lépését nem tudták kellőképpen kihasználni Nemzeti felkelés idején, forradalmi harcban a szövetség nem feltétlenül úgy jön létre, hogy a küzdő felek előzetesen megállapodnak egymással". (Idézett mű 263. o.).

[84] Uo. 152—155. o.

ményektől. A szervező munka gyengesége igen lényeges eleme volt annak, hogy az 1944 nyarára, őszére kialakult kedvező feltételek között sem fejlődött ki a munkásság harckészsége, nem indultak el a magyar dolgozó tömegek aktív forradalmi megmozdulásai.

Ahhoz, hogy betölthesse az érlelődő forradalmi válság szubjektív tényezőjének, fejlesztőjének, a tömegek szervezőjének szerepét, a pártnak *helyes politikai vonalat* is kellett képviselnie. A helyes *stratégiai* vonal, mint ismeretes, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa után, 1937-ben alakult ki a magyar pártban. A második világháború időszakában a párt tevékenységének fő kérdése a széles antifasiszta, háborúellenes, németellenes nemzeti összefogás megteremtése volt. Ez a stratégiai célkitűzés megfelelt a történelmi feltételeknek és lehetőségeknek, találkozott széles tömegek érdekeivel. Ezért tudott a párt, szervezeti gyengesége ellenére is, viszonylag nagy tömegbefolyásra szert tenni, és ezért válhatott végülis — minden sajátos nehézség ellenére — a magyar függetlenségi mozgalom vezetőjévé.

Annak azonban, hogy a demokratikus erők összefogása csak későn valósult meg, nemcsak a sajátos történelmi feltételek, nem is csak a párt szervezeti gyengesége volt az oka. Nézetem szerint a második világháború időszakában, a helyes általános vonalvezetés mellett a részletekben a párt nem egy *taktikailag* hibás lépést tett. Nem csak, és nem is elsősorban a Békepárttá való alakulásra gondolok.[85] A történészek által közölt tényanyag alapján úgy tűnik, hogy a párt itthon működő vezetése és különösen a külföldi bizottság sok esetben nem-adekvát taktikát alkalmazott, nem vette megfelelően figyelembe a magyarországi helyzet sajátos feltételeit, az európai országok többségében kialakult ellenállási mozgalom tapasztalatait próbálta mechanikusan átvinni a hazai viszonyokra. Nem számoltkellőképpen a tömegek állapotával, öntudatuk, érettségük adott fokával. A helyes általános célkitűzésen belül olyan célokat állított több ízben előtérbe, amelyek irreálisak voltak, és meghaladták a munkásosztály harckészségét is.

A háború első szakaszában, a párt helyes taktikája, a háborúból való kilépés, a háborús kormány megbuktatásának célkitűzése sikerrel járt, a demokratikus erők közeledését, első jelentős közös akcióit eredményezte (Népszava karácsonyi száma, Történelmi Emlékbizottság, 1942. március 15-i tüntetés). Ennek a szakasznak a vége egybeesett az uralkodóosztályok átorientálódásának megkezdődésével, a hinta-politikára való áttéréssel. Úgy tűnik azonban (ezt teljesen hipotetikusan vetem fel, a kérdést csak a konkrét történelmi elemzés, további kutatások dönthetik el), mintha a hinta-politika időszakában a párt, a megelőző szakasszal szemben, merev, inadekvát taktikát alkalmazott volna, különösen a háború döntő fordulata által kiváltott helyzetben, egészen a német megszállás bekövetkeztéig (ez még inkább vonatkozik a Küb, a Kossuth-rádió taktikájára): miközben helyesen harcolt Horthyék szovjetellenes háborús politikája ellen, a háború folytatása és a fasiszta terror ellen, nem tudta az antifasiszta függetlenségi mozgalom erősítésére, a demokratikus erők antifasiszta összefogására felhasználni a nemzetközi helyzetben beállt kedvező változásokat, a demokratikus koalíció létrejöttének, a hadihelyzet alakulá-

[85] Ezzel kapcsolatban írja Kádár János, hogy a Kommunista Internacionálé határozata saját feloszlatásáról „*az elméletileg egyébként is igen rosszul álló itthoni vezetőségi tagoknál további zavart okozott*". (Párttört. Közl., 1956. 3. sz. 22. o.) Ez a gyengeség jelentkezett más taktikai hibákban is.

sának hatását, az uralkodó osztályok katonai válságának kibontakozását, átorientálódását, részleges szembefordulását a hitleri Németországgal. Ebben az átorientálódásban, mint ismeretes, alapvető szerepet játszottak a magyar uralkodó osztályok külön érdekei, az a tény, hogy különösen a két világháború között, a magyar finánctőke megerősödése együttjárt a külföldi tőke közvetlen érdekeltségének visszaszorulásával.[86] A Kállay-kormány 1942 végétől óvatos átcsoportosításokat hajtott végre a politikai életben, fokozatosan leváltotta a külföldi magyar diplomáciai kar németbarát tagjait, közeledni igyekezett a legális ellenzéki pártokhoz, amelyeknek nagyobb működési lehetőséget adott. 1943 elejétől nem teljesítették Hitlerék egyes katonai jellegű követeléseit, miközben puhatolódzni kezdtek az angolszászok irányában. Hitler nyomásának a magyar uralkodó körök 1943 tavaszán ellenálltak, és nem menesztették a Kállay-kormányt.[87] Ebben a helyzetben a politikai élet megélénkült, 1943-ban a tömeghangulat kedvezett a háborúellenes függetlenségi mozgalom fejlődésének; a legális ellenzéki pártok tevékenysége, a középrétegek háborúellenes, antifasiszta, nyugatbarát beállítottságú függetlenségi mozgalma megélénkült. Az ellenzéki pártok növekvő tevékenységét jelezte az SZDP és a Független Kisgazdapárt 1943. augusztusi együttműködési megállapodása a közös háborúellenes és Hitler-ellenes fellépés céljából, az ország függetlenségéért és politikai berendezkedésének polgári demokratikus formájú megváltoztatásáért.[88] A függetlenségi mozgalomnak ezt a megerősödését, amelynek kiváltásában az uralkodó osztályok körében érlelődő válság igen nagy szerepet játszott, a kommunista párt 1943-ban nem tudta befolyásolni. A függetlenségi mozgalom vezetése ebben az időszakban az uralkodó körök angolszász orientációjának kezébe került, és a rendszer átmentésének eszközévé vált. Ebben a periódusban a függetlenségi mozgalomban a burzsoázia vezető szerepe érvényesült — és ennek következtében ez a függetlenségi mozgalom valóban a magyar tőkés-földesúri rendszer átmentését szolgálhatta, angolszász segítségre támaszkodva, bizonyos polgári demokratikus irányú reformok kilátásba helyezésével.

Abban, hogy a munkásosztály forradalmi pártjának sokáig nem sikerült a maga vezetése alá vonni az antifasiszta függetlenségi mozgalmat, és hogy ellenkezőleg, a sorsdöntő 1943-as esztendőben a párt éppenséggel teljesen el volt szigetelődve, nemcsak a horthysta terror, a párt szervezeti gyengesége működött közre: véleményem szerint, akkori taktikája is lényegesen hozzájárult ehhez. Mindenesetre alapos kutatást igényelne annak tisztázása, mennyiben volt helyes a kiugrás felé orientálódó, és ezért a demokratikus ellenzéknek is nagyobb mozgásszabadságot biztosító kormánnyal szemben alkalmazott taktika. A párt ebben a szakaszban abból indult ki, hogy a magyar uralkodó körök manőverei a rendszer átmentését szolgálják, és ennek alapján, a háborúból való kilépés követelésével együtt, a Kállay-kormány megdöntésének jelszavával lépett fel. 1943 szeptemberében, amikor Olaszország kiválása fokozta az angolszászok irányában tett lépéseket, és növekedett az akkor még ehhez kapcsolódó függetlenségi mozgalom, a Békepárt a Kállay-kormány eltávolításának jelszavát hirdette, a Kállay-kormányt „Hitler-bérencének" titulálta,

[86] Vö. Berend—Ránki: A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon (1900—1944). Kossuth, 1958. 77. o.
[87] Korom M.: Idézett mű 96—109. o.
[88] Uo. 146—147. o.

újból és újból követelte megbuktatását.[89] Hogy a Kállay-kormány a rendszer átmentését készítette elő, ez kétségtelen — mást nem is lehetett várni tőle, ahogyan később, 1944. október 15-én sem lehetett Horthytól olyan megoldást várni, amely nem a rendszer megmentését célozta volna. Ez azonban nem indokolja feltétlenül az 1943-ban alkalmazott taktikát. A kiugrás felé orientálódó Kállay-kormány megdöntésének jelszavát nem érthették meg a balra tolódó tömegek sem, de jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy könnyebben értették volna meg a háborúból való kilépés irányában tett lépések támogatásának és a felemás lépések, a fasiszta terror, az antikommunista és szovjetellenes politika egyidejű éles kritikájának taktikáját. Ezen az úton talán gyorsabban kerültek volna ki a szélesebb tömegek a horthysta hinta-politika befolyása alól. Hogy ez a taktika valószínűleg célravezetőbb lett volna, és megnehezítette volna a párt elszigetelését is, mutatja, szerintem, a párt helyzetének megváltozása, a demokratikus erők közeledése, a Magyar Front megalakulása a német megszállással bekövetkezett új helyzetben. De mutatja különösen az, hogy az 1944 nyarán, őszén kialakult helyzetben, a párt lehetségesnek tartotta — a Lakatos-kormánynak a szovjet csapatok feltartóztatására irányuló háborús lépéseinek, a reakció felelősségének leleplezése mellett — Horthyék kiugrási kísérletének támogatását, azt, hogy a kormányt tömegakciók útján fegyverszünet megkötésére kényszerítsék. Ez a taktika az adott helyzetben helyesnek bizonyult, éppen azért, mert Horthyék kiugrási szándékai csak erős tömegnyomás esetén válhattak volna valóra, továbbá mert Horthyéknak még igen széles tömegek hittek, és ezeket a passzív kivárás magatartásából a beígért kiugrást kényszerítő akciókban lehetett volna kimozdítani. Igaz, hogy 1944 őszén, a szovjet csapatok magyarországi hadműveleteinek megindulásával a helyzet lényegesen kedvezőbb volt. Mégis úgy tűnik, hogy ezt a taktikát 1943-ban is előnnyel lehetett volna alkalmazni. A háborúból való kilépés irányába tett lépések tömegnyomással támogatásának taktikája erősítette volna az antifasiszta függetlenségi mozgalmat, jobban elősegítette volna Horthyék népellenes hinta-politikájának, felemás kiugrási manővereinek leleplezését, kedvezőbb feltételeket teremtett volna a későbbi harcok számára, a kommunista vezetés biztosítása számára arra az időre, amikor a magyar reakció válsága a hadihelyzet hatására már elmélyült.[90]

[89] Lásd uo. 139., 143, és 147. o.

[90] Úgy tűnik, hogy a párt — saját és a demokratikus front gyengesége miatt — attól tartott, hogy ha a kiugrást az angol—amerikai imperializmusra támaszkodva hajtják végre, akkor a Horthy-rendszer átmentené magát, és a második világháború által teremtett kedvező feltételek ellenére nem sikerülne demokratikus fordulatot elérni. Az ellenzéki pártokhoz 1944 januárjában intézett memorandumában, amely kiméletlen harcra hívott a Kállay-kormány rendszermentő politikája ellen, a Békepárt vezetősége megállapítja, hogy „ezt a háborút akkor nyeri meg nemzetünk, ha a reakció pusztulásával végződik, de elveszti, ha az bármilyen formában és ürüggyel át tudja magát menteni a jövőre." (Idézi Korom M.: Idézett mű 161. o.) Lehet, hogy a párt szervezeti gyengeségének és elszigeteltségének adott feltételei között más lehetőség nem volt az eljövendő fordulat politikai előkészítése szempontjából, mint világosan és egyértelműen, elvileg megbélyegezni, leleplezni a Kállay-kormányt még akkor is, ha ez nem párosulhatott a tömegek gyakorlati tapasztalatszerzésének szervezésével (hiszen a „támogatjuk a kormány pozitív lépéseit, hogy a tömegek meggyőződhessenek reakciós szándékairól" politikája a tömegek gyakorlati meggyőzését szolgálhatta volna az adott helyzetben). Mégis úgy gondolom, hogy egy rugalmasabb, sokoldalúbb taktika még ilyen nehéz körülmények között is eredményesebb lett volna. És még abban az esetben is, ha a kiugrás a demokratikus erők számára kedvezőtlenebb feltételek között történt volna, a fasiszta

Taktikai hibákról szólva, felvetném — ismét kérdőjelesen —, hogy a német megszállás utáni helyzetben — amely létrehozta végre a Magyar Frontot — a párt egyes harci jelszavai nem feleltek meg a magyarországi helyzet adta lehetőségeknek. Ez az inadekvátság ismét gátlólag hatott, nézetem szerint, mind a demokratikus pártok, mind a szélesebb tömegek harckészségének fokozása szempontjából. A párt ebben a szakaszban olyan jelszavakat adott ki, amelyek azokból az országokból voltak ismeretesek, ahol az ellenállási mozgalom már szélesen kifejlődött, ahol a partizánharcok már fellángoltak. Olyan helyzetben, amikor a tömegek balratolódása legfeljebb a németellenes hangulat növekedésénél tartott, amikor a párt szervezetileg roppant gyenge volt, és a demokratikus erők közös frontja és szervezete csak éppenhogy kialakulóban volt, a párt kiadta a nemzeti szabadságharc, a nemzeti fegyveres ellenállás jelszavát, harci csoportok szervezésére hívott fel, kiadta a más országokban már ismert jelszót: „Pusztuljanak a német megszállók! Halál a hazaárulókra!" A párt felhívott az általános sztrájk és a fegyveres felkelés előkészítésére[91] akkor, amikor a német megszállás Magyarországon még nem volt olyan nyílt és félreérthetetlen, mint más országokban, a március 19-ével teremtett helyzet ellenére, amikor a szövetségi viszony fennmaradt és további illúziókat eredményezett, amikor ráadásul mindennek nem voltak meg sem a politikai, sem a szervezeti feltételei. Még merevebben követte el ezt a hibát a Küb: a Kossuth-rádió 1943 tavaszától újból és újból felhívott a függetlenségi front szervezeteinek kiépítésére és megerősítésére,[92] amikor itthon a párt a legnagyobb elszigeteltség állapotában és a függetlenségi front még sehol sem volt. A német megszállást követő napokban fegyverbe szólította a magyar népet, kiadta a nemzeti ellenállás bizottságai megteremtésének jelszavát, partizáncsoportok szervezésére hívott, anélkül, hogy figyelembe vette volna a magyarországi helyzet tényleges lehetőségeit. Felhívta a hadsereget, forduljon a németek ellen, akkor amikor a hadseregen belül hiányzott az ellenállási mozgalom szervezése.

A németellenes, háborúellenes, antifasiszta harc fejlődését a szubjektív tényezőknek itt vázolt gyengeségei nehezítették.

Végeredményben, ha összegezni akarjuk válaszunkat arra a kérdésre, hogy mennyire alakult ki forradalmi helyzet Magyarországon a felszabadulás időpontjáig, azt mondhatjuk: a fasiszta háború és a német imperializmus nyomása következtében forradalmi helyzet érlelődött Magyarországon is a második világháború utolsó szakaszában. A „felsők" válsága a hadihelyzet hatására teljessé vált a felszabadulás időszakára. Az „alul lévők" forradalmasodása azonban — a magyarországi sajátos feltételek hatására — késett, a felszabadulás időpontjára a forradalmi válság még nem vált teljessé, nem bontakozott ki egy valamennyire is jelentős fegyveres ellenállás Magyarországon. A szub-

---

koalícióval való szakítás, a Hitler-ellenes fordulat egy demokratikus fejlődés nyitányává válhatott volna. Hozzá kell tennünk, hogy természetesen a hinta-politikában rejlő lehetőségek kihasználását nemcsak a kommunista párt gyengesége, hanem a magyar uralkodó osztályok kisszerűsége is nehezítette. A magyar reakciónak is érdeke lett volna bátrabban előkészíteni és végrehajtani a kiugrást, a finn burzsoáziához hasonlóan, saját átmentése szempontjából; ez volt tulajdonképpen egyetlen lehetősége. A magyar burzsoáziát azonban annyira elvakította és megbénította szovjetellenessége, hogy erre végül is képtelennek bizonyult.

[91] Lásd Korom M.: Idézett mű 168. és 184—194. o.

[92] Lásd Kállai Gy.: Idézett mű 185. o.

jektív tényező fejlődése így is messze elmaradt az objektív helyzet fékezett alakulása mögött, ugyanazon okok miatt, amelyek lassították a forradalmi válság érlelődését, és maga is fékezőleg hatott vissza a munkásosztály, a szélesebb tömegek forradalmasodására.

A forradalmi válság késésének okai

Milyen sajátos feltételek hatására késett a második világháború alatt Magyarországon a forradalmi helyzet kibontakozása, milyen okok gátolták a demokratikus forradalom szubjektív tényezőinek gyorsabb fejlődését is?

Ez a kérdés ilyen vagy olyan formában minden kutató munkájának középpontjában áll, aki ezzel az időszakkal foglalkozik. Ezért csupán utalni szeretnék, összefoglalásszerűen, a történészek által feltárt okokra.[93]

A forradalmi válság kialakítása irányában ható általános feltételek mellett itt azokról az objektív gazdasági, társadalmi, politikai, történelmi feltételekről és „belsővé vált" feltételekről (az egyes osztályok történelmileg kialakult arculatáról, pszichológiájáról, magatartásáról) kell beszélni, amelyek sajátosan fékezték, lassították a folyamatot, és a későbbi fejlődésre is kihatottak.

Anélkül, hogy a kérdésbe belemélyednénk, meg kell jegyeznünk, hogy semmire sem megyünk, ha vezérfonalként a történelmi materializmusnak, *a társadalmi determinizmusnak* egy leegyszerűsített, vulgáris sémáját próbálnánk alkalmazni. Ilyen tendenciákkal lépten-nyomon találkozunk, ami abban nyilvánul meg, hogy az objektív feltételek mélyrehatóbb elemzése címén egyoldalúan a gazdasági feltételekből próbálják levezetni a különböző osztályok mozgását, illetve a gazdasági feltételek alakulásának megfelelően igyekeznek erőszakoltan ábrázolni a néptömegek magatartásának változását, a gazdasági helyzet romlásából kimutatni a tömegek forradalmasodását akkor is, amikor egy sor objektíven ható társadalmi, politikai, ideológiai tényező ezzel ellentétes irányba viszi a dolgokat. Figyelembe kell vennünk a társadalmi folyamat determinációjának tényleges komplexitását, amelyre a marxizmus megalapítói történelmi munkáikban és a történelmi materializmus ökonomista szimplifikálása ellen folytatott harcukban különböző oldalakról rámutattak. Az emberek, a különböző osztályok történelmi tevékenysége meghatározott, készen talált feltételek között, ezek által determináltan megy végbe. E feltételek és körülmények között végső fokon a gazdaságiak a döntők; de szerepet játszanak a történelmi folyamat konkrét determinálásában az összes többi, objektíve adott körülmények is, a különböző osztályok adott helyzete, történelmileg kialakult kölcsönös viszonya, a politikai viszonyok, a nemzetközi helyzet; szerepet játszik az objektív feltételek között még az emberek fejében kísértő hagyomány is, az is, milyen tudattal cselekszenek a különböző osztályerők, hogyan formálódott a megelőző történelmi fejlődés hatására az egyes osztályok arculata, tudata; a „belsővé vált feltételek", amelyen keresztül hatnak rájuk az adott kor változó feltételei; szerepet játszik tehát az is, hogyan, mennyire helyesen vagy hamisan, objektíven vagy illuzórikusan tükrözik vissza életük feltételeit, a történelmi szükségszerűségeket. A tudat közvetít minden cselek-

[93] Lásd az eddig idézett fontosabb munkák mellett Szabó Bálint „A felszabadulás utáni forradalmi átalakulás jellege és szakaszai hazánkban" (Párttört. Közl., 1960. 1—2. sz.) c. tanulmányát. Kiemelném Balázs Béla tevékenységét, akinek munkássága alapvetően erre a kérdésre koncentrálódott.

vést, és ezért az, ami az emberek fejében már megvan a kialakult, kialakított, örökölt gondolkodásmód, ideológia szintén szerepet játszik mint „prizma", amelyen „fénytörést" szenvednek a külső hatások a történelmi folyamat konkrét determinációjában. A társadalomnak egyáltalában azért van története, mert itt is, mint a valóság bármely szférájában, minden történést a már meglévő feltételek együttesen határoznak meg, mert a társadalmi mozgásnak minden új szakaszát az emberek megelőző történelmi tevékenysége, a megelőző generációk által létrehozott gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai stb. feltételek együttesen határozzák meg. A gazdasági fejlődés az, amely végső soron az egész folyamatot meghatározza, meghatározza annak fő irányát, tendenciáját. De a történelmi harcok konkrét menetét, formáját túlnyomóan a másodlagos tényezők, az osztályharc politikai formái, a történelmileg kialakult politikai viszonyok, jogi képződmények, az osztályharc visszatükröződései a résztvevők fejében stb. határozzák meg közvetlenül. Az alapvető gazdasági folyamat ezen elemek roppant gazdag kölcsönhatásában érvényesíti hatását, megszabja a történelmi mozgás általános irányát, mint általános szükségszerűség érvényesül a véletlenek tömegén keresztül.

A történelmi folyamat helyes elemzéséhez figyelembe kell venni azt is, hogy az adott időszak eseményeit meghatározó fontosabb tényezők összességében e feltételek sajátosan rétegeződnek. Nemcsak az imént említett rétegződésre gondolok (a gazdasági, politikai stb. vagy az általános, különös, egyes feltételek rétegződésére és kölcsönhatására). A különböző társadalmi osztályok, csoportok történelmi cselekvését adott szakaszban meghatározó feltételek: történelmileg kialakult feltételek. Egy adott periódusban jelentkező, objektíve adott gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai, belső és külső feltételek a korábbi történelmi fejlődés produktumai, a korábbi történelmi szakaszok egymásutánjában jöttek létre; a feltételek különböző, történelmileg más-más szakaszban képződött, egymásba átmenő és összefonódó rétegeket alkotnak. Figyelembe kell venni, hogy egy adott időszak történelmi mozgását meghatározó objektív feltételek a társadalmi osztályok korábbi tevékenységének eredményei, a korábbi történelmi fejlődés különböző korszakainak rétegesen lerakódott képződményei; és hogy ugyanígy, az egyes osztályok és csoportok magatartása, gondolkodásmódja, hagyományai, eszmei-politikai arculata ezen külső hatások eredményeként alakultak ki, a külső hatások belsővé vált rétegeit képviselik.

Milyen történelmileg kialakult külső és belsővé vált feltételek határozták meg a dolgozó tömegek tudatát és magatartását, nehezítették meg a kialakult helyzet szükségszerűségeinek felismerését, fékezték a munkásosztály, a dolgozó tömegek forradalmasodását 1943—44-ben Magyarországon?

Hogy megértsük a második világháború időszakában szerepet játszó sajátos feltételeket, vissza kell nyúlni legalábbis az 1848—49-es forradalom és szabadságharc bukásáig. A forradalom, veresége ellenére, különösen az 1867-es kiegyezés után, megnyitotta az utat a polgári fejlődés számára Magyarországon. De a feudális maradványok és a félgyarmati függés körülményei között a magyar kapitalizmus fejlődése csak igen lassan bontakozott ki. Ez a *felemás fejlődés*, az 1867-es kompromisszum, a dualizmus rendszere és álparlamentarizmusa, és nem utolsósorban az a tény, hogy Magyarországnak is megvoltak a maga elnyomott nemzetiségei — azt eredményezték, hogy a polgári ellenzéki mozgalom gyengén fejlődött ki nálunk. A gazdasági haladás összekapcsolódása a politikai reakcióval, és az, hogy a középrétegek is bizonyos fokig haszonélvezőivé

váltak a bekövetkezett fejlődésnek, azt eredményezte, hogy Magyarországon a középrétegek tartósan az uralkodó osztályok ideológiai-politikai befolyása alá kerültek, nem alakult ki a széles középrétegeket tömörítő kispolgári demokrácia országunkban.[94] Maga az ipari munkásság is csak igen lassan alakult ki. A magyar munkásmozgalom, amely már 1867 után indult fejlődésnek a nyugateurópai munkásmozgalom hatása alatt, a korlátozott kapitalista fejlődés következtében, bázisát tekintve, nagyon lassan szélesedett, és a XIX. sz. végéig kisipari jellegű maradt. Opportunista tendenciáit csak erősítették a 67-es rendszer sajátosságai, az 1890-ben megalakult szociáldemokrata pártban néhány esztendő alatt a reformizmus vált uralkodóvá. És amikor a századforduló idején már kibontakozott a nagyipari munkásság, a szociáldemokrata párt megőrizte reformista jellegét, vezetése egyértelműen az osztrák—német szociáldemokrácia opportunista vonalához igazodott, továbbra is a kisiparosokra és a munkásarisztokráciára támaszkodott. Ilyen feltételek között a dualizmussal szembeni általános népi, forradalmi megmozdulásra csak az első világháború végén bekövetkező súlyos nemzeti válság hatására került sor. A háborús válság a burzsoáziából kiábrándult kispolgári tömegeket a munkásosztály felé vitte, így vált lehetővé az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az 1919-es Tanácsköztársaság.

Az 1918—19-es forradalmi szakasz azonban túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy a nép legszélesebb tömegeit mélyrehatóan demokratizálni tudta volna. A Tanácsköztársaság hibái is fékezően hatottak a középrétegek balratolódására. „Így az 1919-es Tanácsköztársaság leverése után a kispolgári rétegekben ellenkező irányú fordulat következett be, ezúttal a győztes ellenforradalom, a restaurált, fasizálódott uralkodó osztályok irányában. Ez a fordulat rendkívüli gyorsasággal ment végbe éppen azért, mert a kispolgárságot tradíciói, beidegzettségei hosszú évtizedeken keresztül a burzsoáziához kötötték."[95] És ehhez hozzá kell tennünk a forradalmi erők kezdeti gyengeségét is, a fiatal kommunista párt tapasztalatlanságát, elméleti-politikai felkészültségének elégtelenségét, azt, hogy a magyar munkásmozgalomra még nagy erővel ránehezedtek addigi fejlődésének korlátai.

A Tanácsköztársaság bukása és ennek következményei mély szerepet játszottak az ellenforradalmi korszak osztályharcaiban, tapasztalatai tartósan kihatottak a magyar társadalom *minden* osztályának magatartására. A proletárdiktatúra tapasztalatai határozták meg alapvetően a nagybirtokos-nagytőkés osztály ellenforradalmi taktikáját, hosszú ideig negatívan hatottak az ún. középosztály, valamint a parasztság, sőt a munkásság egyes rétegeinek magatartására. A demokratikus és forradalmi erők kifejlődését Magyarországon a proletárdiktatúra bukása megszakította. A munkásosztály súlyos vereséget szenvedett. Az ellenforradalmi terror egy időre szétverte a forradalmi erőket. A néhány év múlva újjászerveződő illegális kommunista párt rendkívül nehéz körülmények között folytatta harcát. A legális munkásmozgalom is összeszűkült, és megerősödött benne a reformizmus befolyása. A parasztság elszige-

[94] Ebben a vonatkozásban különösen érdekes Balázs Béla munkássága. Kutatásai alapvetően arra irányultak, hogy feltárják azokat a történelmi feltételeket, amelyek kiformálták a társadalom különböző osztályainak, elsősorban a középrétegeknek a politikai és ideológiai arculatát, gondolkodásmódját.

[95] Balázs B. felszólalása a Történelmi Munkaközösség vitáján. . . Századok, 1958. 5—6. sz. 761. o.; Balázs B.: A demokratikus tömegmozgalom. . . . Századok, 1957, 1—4. sz. 301. o.

telése a munkásosztálytól, a permanens hatósági terror a demokratikus tömegek nagy részét megfélemlítette.

Ha számba akarjuk venni, hogy a 25 éves ellenforradalmi rendszer korszakában milyen feltételek alakultak ki, amelyek végüliş fékezőleg hatottak a második világháború alatt kialakuló válságra, akkor ezeket a következőképpen lehetne összegezni:

Az egész időszakra kihatott a munkásosztály veresége, és az ennek nyomán kialakult fasiszta terror-rendszer. Magyarországon jött létre az első fasiszta diktatúra, és a reakció mindvégig sértetlen hatalmi ereje birtokában uralmon maradt. A tömeges terror a munkásosztállyal és a szegényparasztsággal szemben, a demokratikus erők elnyomása, szétforgácsolása és korrumpálása, a megfélemlítés és félrevezetés egyik legkegyetlenebb és legraffináltabb rendszerének kialakítása, erős feudális maradványok továbbélése a gazdasági és politikai életben, az illegalitásba szorított és sorozatos csapások által megtizedelt, sokáig hibás stratégiát követő kommunista párt gyengeségével együtt — ez akadályozta elsősorban a Horthy-fasizmus elleni tömegmozgalmak nagyobb méretű kibontakozását. „... az ellenforradalmi rendszer gazdasági nyomorúsága, politikai elnyomása széles néprétegeket gazdaságilag és szellemileg deklasszált, megfélemlített és közömbössé tett" — ez a tény, és a demokratikus és forradalmi erők legyengülése, az átfogó vezetés hiánya, a nép legszélesebb tömegeit képtelenné tette a fasizmussal szembeni aktív ellenállásra.[96]

Az antifasiszta, demokratikus mozgalom kifejlődését gátolta a magyar fasizmusnak az a sajátossága, hogy demokratikus formák között konszolidálódott. Egészen az 1944-es német megszállásig, a magyar fasizmus sajátos fejlődése révén, legális baloldali ellenzéki pártok működtek Magyarországon, ezeket az ellenforradalmi rendszer paktumokkal, ígérgetésekkel, cselvetésekkel és szükség esetén terrorintézkedésekkel a maga szolgálatába tudta állítani.[97] Az uralkodó osztályok féktelen demagógiával és a legális ellenzék közreműködésével el tudták hitetni, széles tömegekkel is, hogy a magyar fasizmus megszelídült, hogy a rendszer már nem fasiszta diktatúra, hanem alkotmányos parlamentarizmus, szemben az olasz és a német fasizmussal, tartós illúziókat tápláltak a demokratikus erők soraiban a Horthy-rendszer irányában.

Igen súlyos hatással volt a magyar néptömegekre és különösen a középrétegekre a magyar fasizmus ideológiai fertőzése. Az ellenforradalmi rendszer fel tudta használni az egész korábbi korszak által kitermelt és a különböző osztályokba mélyen beivódott reakciós, nacionalista, klerikális világnézetet, és

[96] Balázs B.: A demokratikus tömegmozgalom... Századok, 1957. 1—4. sz. 302. o.

[97] Nézetem szerint téves az a felfogás, hogy a magyar fasizmus azért volt kénytelen a parlamentarizmus látszatát fenntartani, mert nem tudott tartósan széles tömegbázist teremteni magának. Különböző eltérő körülmények eredményezhetik a fasizmus parlamentáris formáját, így pl. amikor a fasizmussal szemben álló erők túl nagyok ahhoz, hogy a reakciós fordulatot a monopoltőke végig tudja vinni. Magyarországon ezzel szemben a parlamenti formák bizonyos fokú megtartása inkább a forradalmi erők gyengesége talaján vált lehetségessé. A magyar fasizmusnak ez a sajátos fejlődése azokkal a belső és nemzetközi történelmi körülményekkel függött össze, amelyek között konszolidálódott. Szerintem Kállai Gyulának van igaza, amikor kifejti, hogy „Magyarországon a reakciónak nem kellett a nyílt fasiszta diktatúra útjára lépnie", a magyar fasizmusnak „semmi szüksége" nem volt az ellenzéki pártok végleges felszámolására, és az ország nemzetközi helyzete sem tette szükségessé a nyílt diktatórikus rendszer meghonosítását. (Kállai Gy.: Idézett mű 15—17. o.)

meg tudta nyergelni a Tanácsköztársaság által elkövetett hibákat és a proletárdiktatúra bukásának következményeit is. Az ellenforradalmi ideológia középpontjában állt az antikommunizmus minden eszközzel való terjesztése és erősítése, a proletárdiktatúrával és a kommunizmussal való ijesztgetés, amely féktelen szovjetellenes, háborús propagandával párosult. Az ellenforradalom antikommunista ideológiájában jelentős szerepet játszott a nacionalista-soviniszta demagógia, a revizionista propaganda, melynek behatolását és bomlasztását megkönnyítette, hogy az évszázadokon át tartó idegen elnyomás különösen kifejlesztette a néptömegek nemzeti érzékenységét. A magyar reakció ki tudta aknázni a trianoni békével kapcsolatos tömeghangulatot, elhitette, hogy a tömegek nyomorának nem a rendszer, hanem Trianon az oka, és hogy Magyarország megcsonkítása a forradalmaknak volt köszönhető. Az ellenforradalmi rendszer felszította a demokratikus fejlődés hiányában mélyen gyökeret vert faji előítéleteket, az antiszemitizmust a nacionalizmussal együtt használták fel az antikommunizmus és szociális demagógiájuk terjesztésére. Az ellenforradalmi ideológia szerves része volt a klerikalizmus is, a vallásos-klerikális befolyás felhasználása, keresztény ifjúsági s egyéb szervezetek és az egész befolyásos egyházi apparátus felhasználása a vallásos rétegek fasiszta megmételyezésére. Az ellenforradalmi rendszer ideológiájának mély és tartós hatása magyarázza, miért volt szívósabb a fasiszta reakció Magyarországon, mint más csatlós országokban.

A második világháború időszakában nagy szerepet játszottak a Horthy-rendszerrel kapcsolatos illúziók, a fasiszta, nacionalista ideológia hatásának erősítésében a német fasizmus segítségével történt területgyarapítások,[98] az 1938—1943-as évek hadikonjunktúrája, a munkanélküliség felszívódása, a dolgozó tömegek helyzetében ezekben az években beállt érezhető javulás.[99] Ezek a tények átmenetileg megszilárdították a rendszert, erősítették a középrétegek hagyományos németbarátságát és a német imperializmus iránti illúziókat, az antiszemitizmussal együtt, amely a fasizmus cinkosává tett, megmételyezett és megtévesztett széles dolgozó tömegeket, széles korrumpáló hatással voltak, erőteljesen gátolták a Szovjetunió elleni háború megkezdéséig, az első vereségekig, de később is, az átfogó antifasiszta, németellenes front kialakulását.

[98] Az „országgyarapítás" igen nagy fékező tényező volt — még hozzá nem is olyan egyszerű. A német fasizmus segítségével végrehajtott „rendezés" ugyanis a magyarlakta Felvidék, Erdély, Bácska visszacsatolását is jelentette, az igazságtalan Trianoni béke megsemmisítését. 1943-ban maga a kommunista párt is azzal érvelt a háborúból való kilépés mellett, hogy csak így tudjuk biztosítani hazánk „területi épségét", például Romániával szemben. (Vö. Kállai Gy.: Idézett mű 188. és 196—197. o.)

[99] A hadikonjunktúra, „amely 1942—43-ban érte el tetőpontját, összekapcsolva a széleskörű zsidóellenes hajszával, alkalmas volt viszonylag jelentős — elsősorban kispolgári — rétegek korrumpálására". (Erényi Tibor felszólalása a Történelmi Munkaközösségnek Balázs Béla munkájáról rendezett vitáján. Századok, 1958. 5—6. sz. 775. o.) „1938 és 1941 között, amikor megindult a háborús konjunktúra, de az ország még nem kapcsolódott be a háborúba, egy év alatt 20%-kal nőtt a gyáripar termelése... teljesen megszűnt a munkanélküliség, áresések következtek be, sőt átmenetileg a reálbérek is emelkedtek... Ez az időszak... *egyben* a revizionista törekvések részleges megvalósításának ideje is volt, a bécsi döntések, a ‚területvisszacsatolások' ideje. Ez utóbbit rendkívül ügyesen kötötték egybe propagandájukban a háborús konjunktúrával... Ez politikailag igen nagy mértékben megerősítette a Horthy-rendszert, elhomályosította a tömegek látását." (Berend T. Iván felszólalása, uo. 782. o.)

A gátló, fékező tényezők között nagy szerepet játszott az is, hogy Horthy-Magyarország mindvégig mint Németország szövetségese vett részt a háborúban, hogy Magyarország nyílt megszállására tulajdonképpen még 1944. március 19-e után sem került sor, a németek nem számolták fel a Horthy-rendszert, erre nem volt szükségük. Szerepet játszott az a tény, hogy végig fennmaradt Magyarország látszat-függetlensége, hogy a gazdasági leigázás is lassúbb és burkoltabb volt, hogy egyáltalában a német elnyomás nem volt olyan nyílt és brutális, mint más országokban.

Ezekkel a körülményekkel együtt nagy mértékben erősítette és konzerválta a Horthy-rendszerrel kapcsolatos illúziókat Horthyék hinta-politikája is. A két világháború közötti időszakban megerősödött a hazai finánctőke, csökkent a magyar kapitalizmus külföldi függősége. Ugyanakkor azonban az 1929—1933-as gazdasági válság legfőbb problémáját, a mezőgazdasági válságot a német piac megnyitásával, a német fasizmussal való szövetséggel oldották meg. Ez egyrészt összekötötte a magyar reakciót a német imperializmussal, de ugyanakkor bizonyos mértékig védekezésre is kényszerítette. Ez a helyzet a magyar kapitalizmus mozgásának egy bizonyos kettősséget kölcsönzött: a német fasizmustól való egyre szorosabb függés, saját imperialista céljainak német segítséggel való realizálása az egyik oldalon, és bizonyos szembenállás a német imperializmussal a másikon; a fasizmusra való támaszkodás egyfelől, a totális fasizmus elodázása másfelől. A magyar burzsoázia egy része „tudta, hogy az 'új Európa' egyet jelent az európai országok gyarmatosításával. Tudta, hogy ez a magyar ipar leépítését és Magyarország agrárországgá való átalakítását jelentené. Ez volt az oka annak, hogy a fejlett iparral, tehát gazdag profitszerzési lehetőségekkel rendelkező magyar nagytőkés osztály egyrésze nem nézte jószemmel a Hitler által ajánlott »kölcsönös gazdasági kapcsolatok rendkívül gyümölcsöző kiépülését«"[100] Ez a kettősség az országot végzetszerűen a hitleri háború örvényébe, a német megszállás, a nyilas uralom, a háborús összeomlás felé sodorta; másrészt azonban, a részleges szembenállás következtében, kiváltotta a háború alatt megnyilvánuló hinta-politikát, az uralkodó osztályok gyáva, határozatlan kiugrási kísérletét. Ez a kettősség rendkívüli módon megnehezítette a munkásosztály vezette háborúellenes, antifasiszta függetlenségi mozgalom kialakulását. A hinta-politika, amely a legmerevebb, a legostobább szovjetellenességgel párosult, elhomályosította a függetlenség megvédésének jelszavát, azt az illúziót keltette, hogy Horthyék meg tudják őrizni az ország függetlenségét a német imperializmussal szemben, anélkül, hogy élesen szembefordulnának vele, és anélkül, hogy fordulatot hajtanának végre a Szovjetunió irányába. A hinta-politika leszerelte, elerőtlenítette a demokratikus ellenzéket, a kivárás, a „rendszermentő" kiugrás politikájának kiszolgálására vezette őket. Ennek hatására utasították el hosszú ideig a kommunista párttal való együttműködést; ennek következményeképpen (a párt taktikai tévedései is közreműködtek ebben) került a függetlenségi mozgalom átmenetileg az uralkodó osztályok vezetése alá. A hinta-politika hatással volt az ellenzéki pártok baloldali vezetőire, sőt részben a Békepártra is. Döntő szerepet játszott a Horthyékkal kapcsolatos illúziók táplálásában, sőt erősödésében.

Ezek a történelmileg kialakult fékező feltételek együttesen igen mélyreható hatással voltak a széles tömegek politikai fejlődésére és magatartására. Az itt felsorolt körülmények lassították döntő módon az érlelődő háború-

[100] Kállai Gy.: Idézett mű 16. o.

ellenes, németellenes, antifasiszta demokratikus mozgalmat, nehezítették a széles tömegek és demokratikus pártjaik számára, hogy idejében felismerjék a fenyegető veszélyt, megértsék a demokratikus nemzeti összefogás történelmi szükségszerűségét, amelyért egyedül a kommunisták harcoltak következetesen. A magyar történelmi fejlődés által kialakított sajátos feltételek az objektív látszatok egész sorát hozták létre; de gátlólag hatott a dolgozó osztályok történelmileg kiformálódott politikai arculata, világnézete is, a demokratikus és forradalmi hagyományok gyengesége. A magyar fejlődés sajátos korlátait az 1918—1919-es forradalmak nem tudták tartósan áttörni; a gyenge fejlődés olyan feltételeket teremtett, amelyek további gyenge fejlődést eredményeztek, és ezt a fejlődési vonalat a második világháború alatt, egészen a felszabadulásig nem sikerült megszakítani.

A forradalmi helyzet a felszabadulás utáni új feltételek között jött létre

A történelmileg kialakult fékező tényezők következtében a forradalmi helyzet csak a felszabadulás nyomán kialakult új feltételek között fejlődhetett ki teljesen. A forradalmi válság, amely a háború utolsó szakaszában érlelődött, a felszabadított területeken gyorsan beérett, de ugyanakkor *több fontos új vonást vett fel*, a bekövetkezett fordulat eredményeképpen.

1944 őszéig az uralkodó osztályok válsága és a széles néptömegek balratolódása a háború következményeinek és a német fasizmus fokozódó nyomásának hatására bontakozott ki. A szovjet hadsereg győzelmes előnyomulása *új helyzetet* teremtett: a szovjet haderő csapásai alatt, a német fasiszta megszállók kiűzésével egyidőben, megbukott a magyar reakció uralma, felbomlott a fasiszta csendőrség, rendőrség, közigazgatási gépezet, az uralkodó osztályok tagjai és kiszolgálóik tömegesen elmenekültek; megszűnt a munkásosztályra, a néptömegekre évtizedek óta nehezedő elnyomás és terror; szabaddá váltak a demokratikus és forradalmi erők, a föld alá szorított kommunista párt és a demokratikus ellenzék egycsapásra megkezdhette szabad, akadálytalan tevékenységét. Egyszóval: a felszabadulás gyökeresen új helyzetet teremtett.

Ezek a radikálisan megváltozott körülmények azok, amelyek a felszabadult területeken forradalmi helyzetet teremtettek. A magyarországi népidemokratikus forradalomnak éppen ebben rejlik egyik *döntő sajátossága*, az a sajátosság, amely leginkább rányomja bélyegét az ebből a helyzetből kiinduló forradalmi folyamatra. Ezt az igen fontos eltérő sajátosságot a szerzők egy része nem emeli ki kellőképpen. A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságait elemezve azokat a tényezőket állítják előtérbe, amelyek sajátosan hátráltatták, lassították hazánkban a forradalmi válság érését — de nem foglalkoznak annak a lényeges újabb sajátosságnak következményeivel, hogy a forradalmi helyzet ténylegesen csak a felszabadulás után alakult ki Magyarországon. Megállapítják, hogy „a Szovjetunió felszabadító tette hatalmas forradalmasító hatással volt az események alakulására, meggyorsította a háború időszakában érlelődő forradalmi válság kibontakozását"; de rögtön hozzáteszik, hogy a felszabadulás „csak azért válhatott a forradalom kibontakozásának fontos tényezőjévé, mert a forradalom belső feltételei adva voltak, a háború döntő fordulata óta gyorsan érlelődő, a 'felsők'-re és 'alsók'-ra is kiterjedő általános nemzeti válság a felszabadulás idejére, nem utolsó sorban

annak eredményeként, teljessé vált."[101] Amit helytelennek tartok, az a felszabadulás előtt, meghatározott feltételek hatására *érlelődő és fékeződő* válság és a felszabadulás által teremtett új feltételek között *ténylegesen kialakuló* forradalmi helyzet differenciátlan kezelése, egybemosása; a folytonosság mellett, a felszabadulás előtti és a felszabadulás utáni helyzet különbségének az elhanyagolása; annak a döntő sajátosságnak az elhanyagolása, hogy a felszabadulás előtt, az igen jelentős fékező tényezők hatására, a válság csak kifejlődőben volt, a széles néptömegek, a munkásosztály tömegei még nem voltak készen a forradalmi harcra, és hogy csak a felszabadulással előálló új helyzetben indul meg a néptömegek demokratikus, forradalmi mozgalma.[102]

A népi demokratikus forradalom lényeges sajátosságához tartozik az is, hogy az említett fékező tényezők következtében, *a válság előbb vált teljessé „fent", mint „lent"*. Az uralkodó osztályok — amelyek képtelennek bizonyultak szakítani a fasiszta Németországgal — akkor roppantak össze, amikor sem a munkások, sem a többi dolgozó tömegek még nem vállalták a forradalmi harcot. A néptömegek forradalmasodása csak a felszabadulás után, a „felsők" ezzel kapcsolatos összeomlása után indult el, de ekkor már nagy erővel.

Ennek a jelentős sajátosságnak alapvető eleme az is, hogy „a 'felül levők' 1944-es válságát *döntően* nemzetközi tényezők és nem belső antifasiszta és forradalmi erők okozták",[103] hogy a magyar fasizmus a szovjet hadsereg csapásai alatt omlott össze, hogy „a magyar nép... a haza felszabadításában és saját elnyomóinak leverésében csak kis mértékben vett részt fegyveresen."[104] Azok, akik a magyarországi népi demokratikus forradalomnak ezt a lényeges sajátosságát meg akarják kerülni, minden igyekezettel azon vannak, hogy a magyar reakció válságát „klasszikusan", mint nagyrészt a belső ellentmondások éleződésének eredményét ábrázolják. Eltúlozzák a tömegek forradalmasodását, azt állítják, hogy 1943—44-ben lényeges „rés" támadt az uralkodó osztályok között, kiéleződtek ellentéteik a hadihelyzet és a tömegek elégedetlensége és forradalmi megmozdulásai következtében. Lenin megállapításait a forradalmi helyzetről hajlamosak merev sémaként használni, és mindenáron kimutatni a forradalmi válság fontosabb elemeinek együttes kialakulását. A magyarországi fejlődés sajátosságai inkább arról tanúskodnak, milyen nagy

[101] Vö. Szabó Bálint: A felszabadulás utáni forradalmi átalakulás jellege és szakaszai hazánkban. Párttört. Közl., 1960. 1—2. sz. 47—49. és 52—53. o.

[102] Ennek az igen jelentős sajátosságnak az elfedését látjuk abban, ahogyan egyes szerzők, az ügy érdekében, a német fasizmus által leigázott más országok antifasiszta és nemzeti demokratikus forradalmát a magyar fejlődéshez igyekeznek igazítani. Abból, hogy a fasizmus nemzetközi méretű veresége egyik alapvető feltétele volt a népi demokratikus forradalmak győzelmének, azt a következtetést vonják le, hogy az antifasiszta, nemzeti-demokratikus forradalom *általában* csak a fasizmus katonai szétzúzása *után*, a felszabadulás *után* indulhatott el (lásd pl. Korom M.: Idézett mű 262—264. o.). Ugyanezt teszi Szabó Bálint M. Somlyai Magda „Szabadulás és magvetés" c. könyvéről írt recenziójában (Párttört. Közl., 1962. 4. sz.): elveti a szerzőnek azt a törekvését, hogy a konkrét tények alapján elemezze a magyar földosztás forradalmi jellegének sajátos korlátait, gyengeségeit, a népmozgalom elindulásának nehézségeit, a szovjet katonák segítségének, bátorításának jelentőségét a sajátos magyarországi feltételek között. Szabó Bálint e sajátosság kidomborítása ellen a többi között azzal érvel, hogy „a szovjet hadsereg sokoldalú segítsége, támogatása... egyik jellegzetes vonása a második világháború végén kibontakozott népi demokratikus forradalmaknak" (221—222. o.)

[103] Lackó Miklós felszólalása a Történelmi Munkaközösségnek Balázs Béla munkájáról folytatott vitájában. Századok, 1958. 5—6. sz. 780. o.

[104] Nemes D.: Idézett mű 5. o.

jelentősége van a forradalom feltételei szempontjából a „felsők" válságának, amire Lenin ismételten felhívta a figyelmet. A „felül levők" összeomlása volt valójában nálunk az a körülmény, amely az „alul levők" forradalmasodását közvetlenül kiváltotta.

A magyarországi viszonyok sajátos elmaradottsága miatt „sorsdöntő körülmény" volt, „hogy Magyarországot a szovjet hadsereg szabadította fel",[105] ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy hazánkban 1944 őszén megkezdődjék a történelmileg már rég szükségszerűvé vált forradalmi átalakulás. A mi körülményeink között a forradalmi helyzet kialakítása és a forradalmi folyamat elindulása szempontjából ez a külső tényező játszotta szükségképpen a döntő szerepet. A Szovjetunió felszabadító tette nem egyszerűen „fontos tényezője" volt a forradalom kifejlődésének, hanem éppen az a döntő körülmény volt, amely valóban felszabadította a demokratikus és forradalmi erőket.

A magyarországi népi demokratikus forradalom e sajátosságának kidomborításától, mint láttuk, egyes szerzők azért óvakodnak, mert félnek, hogy ezzel tápot adnak a „forradalom exportja" imperialista vádjának. De a tényektől — még ha bonyolultak is — nem kell tartanunk. A felszabadítással a szovjet csapatok még nem valósították meg az ország demokratikus átalakítását, hanem csupán kivételesen kedvező feltételeket teremtettek a demokratikus fordulat számára. A német fasiszta csapatok kiűzésével és a magyar reakció uralmának szétzúzásával elvégezték ugyan az érlelődő forradalom feladatainak első felét, eltakarították az útból a forradalom legfőbb akadályait. De nem végezhették el a magyar társadalom átalakítását a magyar nép helyében. Szétzúzták a fasizmus fegyveres erőit és elnyomó gépezetét, és jelenlétükkel lehetetlenné tették, hogy a németek helyébe újabb imperialista hadseregek szállják meg az országot: ezzel roppant kedvező belső és külső feltételeket teremtettek a demokratikus átalakulás számára.

Figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a forradalmak általában nem elszigetelten fejlődnek ki, hogy többnyire nemzetközi méretű forradalmi hullámok veszik körül az egyes országokban érlelődő és lezajló forradalmakat, hogy a forradalmak meghatározott külső feltételekre, nemzetközi forradalmi fellendülésre támaszkodnak, szorosan függnek a nemzetközi politikai helyzettől.[106] A magyarországi antifasiszta, antiimperialista, demokratikus forradalom is a második világháború által kiváltott nagy forradalmi hullám feltételei között, ennek részeként, hatása alatt fejlődött ki. A magyar uralkodó osztályok válsága, majd összeomlása nem is egy szokványos háború eredményeképpen ment végbe. A második világháború, a Szovjetunió részvételével, határozottan antifasiszta jelleget kapott, forradalmi háborúvá vált, a legagresszívabb, legreakciósabb imperializmus ellen irányult. Ez a háború, minden ellentmondásossága ellenére,[107] döntő részévé vált a kommunisták vezetésével kifejlődött világméretű antifasiszta küzdelemnek. Ennek következtében a nemzetközi fasizmus veresége az antifasiszta, demokratikus és szocialista erők roppant nagy jelentőségű győzelmét jelentette. Közvetlenül részét képezte az ebben az időszak-

[105] Balázs B.: Idézett mű 169. o.

[106] A forradalmak történetének erre a nem eléggé tanulmányozott oldalára hívja fel a figyelmet igen érdekes cikkében B. F. Porsnyev (Az újkori történelem tanulmányozásának alapvető problémái. Közli a Párttört. Közl., 1962. 2. sz.; 113. o.).

[107] Lásd Ránki György: Szovjet—német történészkonferencia Lipcsében. Századok, 1958. 1—4. sz. A szovjet történészeknek az az álláspontjuk, hogy a második világháború csak 1941-től tekinthető igazságosnak.

ban Európában, Ázsiában és Latin-Amerikában kibontakozó hatalmas forradalmi hullámnak.

A fasizmus feletti győzelem olyan megszállt országokra is nagy hatással volt, amelyeket nem a Szovjetunió szabadított fel. Ezekben az országokban is a fasiszta megszálló kiűzése így vagy úgy részét képezte az antifasiszta harcnak, a megszállókkal együtt a fasizmus hazai erőinek, a nemzetközi fasizmussal paktáló nagytőkének is vereségét hozta, és ezzel megteremtette egy demokratikus fejlődés elindításának feltételeit. Méginkább ezt eredményezte a kelet-európai országokban, ahonnan a Szovjetunió haderejének segítségével kergették el a német fasisztákat és helyi kiszolgálóikat.

Magyarország felszabadulásának társadalmi értelmét, igazi jelentőségét társadalmunk belső fejlődése szempontjából csak ezeknek az összefüggéseknek a fényében érthetjük meg. A Magyarországon érlelődő forradalom egyik frontja volt a fasizmus ellen folyó nemzetközi harcnak. A magyarországi antifasiszta erők csak akkor győzhettek saját reakciós osztályaik ellen, ha harcba szálltak a fasiszta reakció nemzetközi erői ellen, és támaszkodtak az antifasizmus nemzetközi erőire. A mi antifasiszta harcunk részét képezte a nemzetközi küzdelemnek, és a nemzetközi antifasiszta háború sikerei közvetlen részévé váltak a mi belső fejlődésünknek. A magyar reakció a demokratikus és szocialista erők nemzetközi antifasiszta háborújától szenvedett vereséget. Ennek következtében, a szovjet hadsereg győzelme magyar földön szorosan összefonódott a hazánkban érlelődő forradalommal, és döntő lökést adott neki. Azáltal, hogy csapásai eredményeképpen széthullott a fasiszta államgépezet legfontosabb része, hogy biztosította a további fejlődés feltételeit és aktívan segítette a magyarországi demokratikus és szocialista erőket, *közvetlenül belső tényezőjévé is vált* a magyar népi demokratikus forradalomnak, összefonódott azzal, elvégezte feladatainak egy részét.

Bármennyire is döntő volt a Szovjetunió szerepe a magyarországi népi demokratikus forradalom feltételeinek megteremtésében és fejlődésének biztosításában, a forradalom végrehajtása, a magyar társadalom alapvető ellentmondásainak megoldása csak a belső forradalmi erők harcának lehetett az eredménye. A Szovjetunió döntő segítséget nyújtott a belső forradalmi erőknek, amelyek az adott történelmi pillanatban még gyengék voltak. A szovjet hadsereg megnyitotta az utat a belső forradalmi erők gyors kifejlődése számára, a továbbiakban pedig biztosította a forradalmi fejlődés számára annak külső és – bizonyos vonatkozásokban – belső feltételeit, megbénította az ellenforradalom hazai és nemzetközi erőit. De a forradalmi átalakulás megvalósítása, a demokratikus államhatalom megteremtése, a nagybirtokrendszer felszámolása, a kapitalizmus korlátozása, majd fokozatos felszámolása a belső forradalmi erőkre várt.

A felszabadulás által teremtett roppant kedvező belső és külső feltételek között rövid idő alatt forradalmi helyzet alakult ki, amely nyomban át is ment forradalomba. A felszabadított területeken, a szovjet alakulatok segítségével és bátorításával, igen gyorsan talpra álltak, megszerveződtek a kommunisták, a kommunista érzelmű munkások és szegényparasztok, élére álltak az élet újrakezdésének, irányították a néptömegek első, még bizonytalan lépéseit a termelés megindítása, a gazdaság helyreállítása, a közigazgatás demokratikus alapon való újjászervezése, az elemi életviszonyok megteremtése érdekében. A fasiszta rombolások, a háború pusztításai által sújtott néptömegek demokratikus mozgalma szinte spontánul indult meg, alulról, a helyi kommunisták öntevékeny munkája nyomán.

A demokratikus tömegmozgalom kibontakozásában és a forradalom szubjektív tényezőinek kialakulásában döntő szerepet játszott a kommunista párt, amely az új helyzetben azonnal a demokratikus fejlődés legfőbb vezető és szervező erejeként jelentkezett. A felszabadulás küszöbén, óriási nehézségek ellenére, élt, és feladatára, a forradalom vezetésére, felkészült a kommunista párt. A napirendre került antifasiszta, antiimperialista, demokratikus forradalom vezetése Magyarországon is a kommunista pártra várt, mint ennek a harcnak egyedül következetes képviselőjére. Bármennyire igaz, hogy a párt nem tudott egy erőteljes nemzeti ellenállási mozgalmat kifejleszteni, áldozatos, szívós harcának eredményeként a háború utolsó szakaszában, a horthysta politika csődbe kerülése után, a független és demokratikus Magyarországot előkészítő mozgalom vitathatatlan vezetőjévé lett. Bármennyire is vonakodott a polgári és szociáldemokrata ellenzék a kommunistákkal való együttműködéstől, az események arra kényszerítették, hogy elfogadja a kommunista párttal való egységfrontot. Az együttműködés felé vitte őket az is, hogy nyilvánvalóvá vált: nem az angolszászok, hanem a szovjet csapatok szabadítják fel Magyarországot. Világosan előrevetítődött, hogy a felszabadult, demokratikus Magyarországon a kommunisták elkerülhetetlenül vezető szerepet fognak játszani. Ez a perspektíva nagy erőt adott a szervezetileg gyenge kommunista pártnak, ez tette lehetővé, hogy 1944 októberében megállapodás szülessék a két munkáspárt felszabadulás utáni együttműködéséről és későbbi szervezeti egyesüléséről.

A kommunista párt óriási előnye volt, hogy világos és a kialakult helyzetnek megfelelő általános programmal rendelkezett, felkészült a demokratikus fordulatra.[108] Minden gyengesége ellenére, viszonylag nagy eszmei befolyással rendelkezett, elsősorban a munkások és szegényparasztok körében, a régi munkásmozgalmi rétegeknél, igen fontos harci tapasztalatokkal rendelkezett, támaszkodhatott a nemzetközi kommunista mozgalom politikai és szervezeti tapasztalatára. A felszabadulás pillanatában a kommunista párt volt az egyetlen szervezett, azonnal működésbe lépő politikai erő, amely tudta mit akar és mit kell tennie. Éppen ezért vehette kezébe magától értetődően a demokratikus átalakulás vezetését. Más vezető erő az adott történelmi pillanatban egyszerűen nem volt.

Ennek megértéséhez figyelembe kell venni azt is, hogy a pártot nem egyedül annak itthon, az illegalitás viszonyai között dolgozó része jelentette. A szeptember végétől felszabaduló területeken a demokratikus átalakulás irányítását a párt külföldi bizottsága vette azonnal kezébe, miközben a megszállt Budapesten a párt központi bizottsága hősies erőfeszítéseket tett a fegy-

[108] A Békepárt lapja 1944 júliusában világosan felvetette a munkásvezetés alatt megvalósítandó népi demokrácia perspektiváját. (A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Idézett kiad. 125. o.) 1944. szeptember 12-i felhívásában az újjászerveződő kommunista párt megállapította, hogy „a nemzetközi munkásmozgalom és a Szovjetunió előretörése, az a támogatás, amelyet az egységessé váló munkásosztály a parasztságtól és a kispolgárságtól kap, lehetővé teszi a szocializmus kiharcolását a fasizmus elleni harc, a demokratikus átalakulás állomásain keresztül. (134. o.)"(...). A Küb november elején Magyarországra érkező tagjai hasonlóan határozott programmal láttak hozzá a demokratikus átalakulás irányításához. Felvetették, hogy a közvetlen feladat az egész ország felszabadítása és a demokratikus Magyarország megteremtése, egy olyan népi (és nem burzsoá) demokrácia megteremtése, amely lehetővé teszi a felkészülést az egész tőkésosztállyal való leszámolásra, a szocialista forradalom feladataira való áttérésre. (Nemes D.: Idézett mű 147—148. o.)

veres ellenállás kifejlesztésére. A Küb (amelynek összeköttetése az itthon működő vezetőséggel a háború alatt megszakadt) a központi bizottságéhoz hasonló programot dolgozott ki, még 1942-ben, a Komintern segítségével, a nemzeti függetlenség kivívására és a demokratikus átalakulás megvalósítására; ez vált később, a felszabadult Szegeden megalakított Függetlenségi Front programjának alapjává. A külföldi bizottság kedvezőbb feltételek között felkészült az ország felszabadulásával kialakuló új helyzetre, a pártra váró országépítő feladatokra. A Kossuth-rádió útján irányítani igyekezett a belső ellenállást, fegyveres mozgalmat, partizánosztagokat szervezett, melyeket magyar területre dobott át. És ahogyan megkezdődött az ország délkeleti részének felszabadítása, nyomban megkezdte a felszabadult területeken kibontakozó forradalmi mozgalom szervezését. Központi vezetőséget alakított 1944. november 5-én Szegeden, a felszabadult területeken létesülő pártszervezetek és a demokratikus átalakulás irányítására. Kidolgozta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját, megkezdte a demokratikus erők összefogásának szervezését. December 2-án kezdeményezésére megalakult a Magyar Front folytatásaként a Függetlenségi Front, rövid idő alatt megszervezte a nemzeti bizottságokat, vezetése alatt lerakták az új demokratikus magyar állam alapjait, létrehozták az ideiglenes nemzetgyűlést és az ideiglenes kormányt. A kommunista párt, amely a felszabadított területeken azonnal kézbe vette a demokratikus megújhodás vezetését akkor, amikor a reakció erői felbomlottak, és a kivárás politikáját folytatott demokratikus ellenzék pártjai még nem mozdultak, nyomban az új Magyarország vezető politikai erejévé vált.

A fordulat mélységének jelentősége a reakciós ideológiai örökség áttörése szempontjából

A magyarországi népi demokratikus forradalom késői, felszabadulás utáni elindulása okainak és különösen következményeinek számbavétele, a magyarországi forradalom e lényeges sajátosságának a kiemelése igen fontos. A népi demokratikus forradalom elindulásának sajátos körülményei kihatottak forradalmunk fejlődésére, a szocializmus építésének menetére, tartósabb következményei még az 1956-os ellenforradalom bizonyos vonatkozásaiban is megnyilvánultak, és az eszmei offenzíva mai problémáiban is jelentkeznek.

Az a tény, hogy a forradalmi helyzet csak a felszabadulás nyomán alakult ki, hogy a német fasiszták kiűzésében és a magyar reakció uralmának megdöntésében a magyar nép széles tömegei nem vettek aktívan részt, hogy forradalmasodásuk csak a felszabadulás által teremtett új helyzetben következett be, azt eredményezte, hogy azok a feltételek, amelyek előidézték a forradalom késését, a bekövetkezett fordulatban csak részben semmisültek meg. Mivel az uralkodó osztályok háborús összeomlása akkor következett be, amikor a néptömegek, a munkásosztály szélesebb tömegei sem vállalták még a forradalmi harcot, amikor még széles dolgozó rétegekben tovább éltek a Horthyékkal kapcsolatos illúziók, amikor még a nyílt fasizmusnak, a német fasizmusnak is volt tömegbefolyása, és nem lepleződött még le teljesen — a külső tényezők eredményeképpen megkezdett fordulat *nem tudta elég mélyen felszántani a talajt*, nagyobb mértékben felszámolni a reakciós ideológiai hagyomány befolyását a magyar nép tömegeiben. A fordulat sajátosságai azt eredményezték, hogy a széles néptömegeknek, beleértve a munkásság jelentős

részének a korábbi történelmi szakaszok által kiformált politikai és ideológiai arculata, kialakult és meggyökeresedett tudata, a történelmileg kialakult „prizma" fellazult ugyan, de nem alakult át gyökeresen. A történelmileg belsővé vált feltételek felszíni rétegei törtek össze leginkább, de mélyebben fekvő rétegeit a háború végének eseményei még csak érintették.

Ilyen körülmények között, a megelőző történelmi időszak jelentős negatív feltételei most a fordulat sajátosságaiban sűrűsödtek össze, történelmünk e sorsdöntő csomópontjának sajátos vonásaiban fejeződtek ki, konzerválódtak, mentődtek át. A korábbi negatív feltételek jelentős része e csomóponton megsemmisült, más fontos elemeit azonban — elsősorban a tömegek gondolkodásmódjának hagyománnyá vált reakciós elemeit — a 44—45-ös csomópont, átalakítva, megváltoztatva ugyan bizonyos fokig, még konzerválta és hosszabb ideig továbbította.

A népi demokratikus forradalmat úgy kezelni, hogy ezt a *csomópontot* átugorjuk, hogy a forradalom sajátosságait közvetlenül a megelőző időszak sajátosságaiból és nem a feltételeit közvetlenül kialakító fordulat sajátosságaiból vezetjük le (amely fordulat megsemmisíti, és meg is őrzi, átalakított formában, a korábbi feltételeket) — helytelen eredményre vezet. Itt a társadalmi determinációs folyamatnak egy fontos mozzanatával van dolgunk, a fejlődésnek, a determinációs láncnak egy csomópontjával, egy ugrással, amely összekapcsolja a múltat és a jövőt, de el is választja. A fejlődés következő szakaszát nem érthetjük meg, ha a megelőző szakaszok sajátosságait tanulmányozzuk ugyan, de elhanyagoljuk éppen annak a fordulatnak a sajátosságát, amely az új szakaszra vezetett át és közvetlenül létrehozta az új folyamat indulási feltételeit. A csomópont sajátosságainak tanulmányozása roppant fontos, feltárja, mi semmisült meg és mi ment át az előző szakaszok feltételeiből, és milyen új feltételek jöttek létre a további fejlődéshez.

Ezért nem helyes a népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságainak tanulmányozása közben ezt a csomópontot átugorni, elhanyagolni. Azok a tényezők, amelyek fékezték a forradalmi helyzet kialakulását a felszabadulásig, azáltal konzerválódtak nagyobb mértékben, hogy a forradalom késett, és első, döntő feladataiban a magyar nép alig vett aktívan részt. Az a körülmény, hogy a demokratikus forradalom útjának megnyitásában a belső erők csak igen kis mértékben vettek még részt, volt a továbbiakban az a feltétel, amely sajátos vonásokat kölcsönzött a forradalomnak, és amely konzerválta a korábbi negatív tényezők számos elemét.

A fordulat, a csomópont minősége huzamosabb ideig meghatározza a fejlődés menetét. Azok a fordulatok számolják fel messzemenően a reakció politikai-ideológiai befolyását, a reakciós hagyományokat, alakítják át gyökeresen a tömegek tudatát, amelyekben a néptömegek maguk a legaktívabban, közvetlen forradalmi akcióikkal, huzamosabb ideig vesznek részt. A forradalmak ilyen „tisztító", „rendező" szerepét Lenin ismételten aláhúzta. „A forradalom kétségkívül olyan gyorsasággal és olyan alapossággal tanít — írta —, amilyen a politikai fejlődés békés korszakaiban lehetetlennek látszik."[109] A mély, az egész társadalmat megrázó válságok idején a nyílt harc felvilágosítja a tömegeket. A viharos forradalmi időszakokban az egyes pártok arculata világossá válik, „. . . a pártok sokkal gyorsabban alakulnak. . . az osztálytudat összehasonlíthatatlanul gyorsabban növekszik és csiszolódik, mint a

[109] Lenin Vál. Műv. I. k. Szikra, 19. 565. o.

pangás vagy az úgynevezett békés haladás időszakában."[110] Az éles fordulatok idején „. . . a proletariátus forradalmi nevelődése egyetlen nap alatt annyit halad, . . . amennyit a szürke, hétköznapi, sivár életnek a hónapjai vagy évei alatt sem haladhatna".[111] Az ilyen válságok korszakai — állapította meg Lenin — mindig sok évre, sőt évtizedekre meghatározzák az adott osztály társadalmi erőinek osztálytudatát, pártokban való csoportosulását.[112] Az 1917-es februári forradalom gyors győzelme, írta Lenin, lehetetlen lett volna, „ha az 1905—1907-es években az orosz proletariátus három éven át nem vívott volna olyan óriási osztályütközeteket és nem fejtett volna ki olyan óriási forradalmi energiát. . ." 1905 „mélyen felszántotta a talajt, évszázados előítéleteket tépett ki gyökerestől, a munkások millióit s a parasztok tízmillióit ébresztette politikai életre és politikai harcra, az orosz társadalom *összes* osztályait (és összes főbb pártjait) igazi mivoltukban, érdekeik, erőik, akciómódszereik, közeli és távoli céljaik igazi kölcsönös viszonyában mutatta be egymásnak és az egész világnak".[113] Az 1905—1907-es forradalmi korszak volt az a csomópont, amelyen megszabadult a munkások és parasztok tömegeinek tudata a reakciós, hagyománnyá vált gondolkodásmódtól. A forradalmi harcokban szerzett tapasztalatok, a forradalom két évtizeden át elevenen élő hagyományai pedig lehetővé tették a februári forradalom gyors győzelmét. A február utáni fejlődésben, a Kornyilov-lázadás és leverésének tapasztalatai képezték azt a további csomópontot, amelyen az ideiglenes kormánnyal és a mensevikekkel kapcsolatos illúziók szertefoszlottak, és amely lehetővé tette a tömegek felsorakozását a szocialista forradalom végrehajtására.[114] Október győzelme újabb világméretű csomópont volt, amely világossá tette az osztályfrontokat, néhány év alatt óriási mértékben megnövelte a proletariátus osztályöntudatát, lehetővé tette a reformizmus vereségét a munkásmozgalomban.[115] A mély társadalmi válságok idején a forradalmi tömegharcban szerzett politikai tapasztalatok változtatják meg a munkásosztály, a tömegek nézeteit, alakítják ki a forradalom továbbfejlődésének szubjektív feltételeit; de a válság mélységétől, a tömegek politikai aktivitásától, forradalmi mozgalmának szélességétől és természetesen a forradalom fejlődésétől, bukása esetén a visszavonulás módjától stb. függ, hogy a változások mennyire lesznek mélyrehatóak és tartósak.[116]

[110] Lenin Műv. 12. k. Szikra, 1954. 194. o.
[111] Lenin Műv. 8. k. Szikra, 1954. 86. o.
[112] Lenin Vál. Műv. I. k. Idézett kiad. 787. o.
[113] Uo. 1039—1040. o.
[114] Lenin Vál. Műv. II. k. Idézett kiad. 131—132. o.
[115] Vö. uo. 477. o.
[116] Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság létrejöttét megelőző hónapokban a rendkívül mély nemzeti válság idején a polgári demokrácia gyorsan lelepleződött, szertefoszlottak az antanthatalmak és az USA demokratikus szándékaival kapcsolatos illúziók is. (Lásd Nemes Dezső: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Századok, 1959. 1. sz. 3. o.) De az 1918—19-es forradalmi időszak nem tartott elég hosszú ideig, nem követte a forradalom erőinek valamennyire is rendezett visszavonulása ahhoz, hogy tapasztalatai mélyebbre hatoljanak és tartósan pozitív irányba fejleszthessék a tömegek tudatát. (Lásd Balázs B.: A demokratikus tömegmozgalom. . . Századok, 1957. 1—4. sz. 301. o.) — Nagyon érdekes ebben a vonatkozásban a generációk problémája is. Az új generációk tudatát a készen tálalt feltételek formálják ki, amelyek között az uralkodó ideológia a közoktatás, a sajtó, az egyház stb. révén játssza általában a döntő szerepet. A forradalmat átélt generációk tudatában sokáig élnek a forradalom pozitív és negatív tapasztalatai, ezek hathatnak hagyomány útján az új generációk tudatára is, de ez utób-

Mindenesetre, a munkásosztály, a dolgozó nép tömegeinek már kialakult, meggyökeresedett tudatát, hagyományos gondolkodásmódját, illúzióit és előítéleteit csak „igen nagy arányú viharok" törhetik át — ez a történelem tapasztalata. Ha a kialakuló válság ilyen vagy olyan oknál fogva nem eléggé mélyreható, nem rázza fel az egész társadalmat, a dolgozó tömegeket befolyásoló retrográd nézetek „hosszú évtizedeken át" fékezhetik, nehezíthetik a demokratikus, forradalmi mozgalmakat.[117] Magyarországon „az antifasiszta fegyveres felkelés és forradalom hatalmas lépésekkel vitte volna előre a munkásság és parasztság politikai fejlődését, már a harc folyamán szorosra kovácsolta volna a munkás-paraszt szövetséget, éles választó vonalat húzott volna az antifasiszta és fasiszta erők között, és leleplezte és elszigetelte volna azokat a polgári csoportokat, amelyek ingadozva vagy fenntartásokkal vettek részt ebben a harcban".[118]

Az a tény, hogy a sajátos történelmi feltételek következtében a forradalmi válság, a tömegek forradalmasodása késett Magyarországon a háború utolsó szakaszában is, az a körülmény, hogy a más országokból ismert antifasiszta felkelések, partizánháború, tömeges fegyveres ellenállás szakasza elmaradt a mi fejlődésünkből, azt eredményezte, hogy a reakció erői és befolyásuk, a velük kapcsolatos illúziók nálunk jóval nagyobb mértékben fennmaradtak, átmentődtek a demokratikus forradalom időszakában, mint más országokban. Ennek tudható be, hogy azok az okok, amelyek lehetetlenné tették a függetlenségi mozgalom, a népfront kialakulását a háború előtt, és a háború alatt végzetesen késleltették az ellenállás kifejlődését, a népi demokratikus forradalom éveiben is éreztették káros hatásukat. Ebből következett a felszabadulás utáni helyzet egyik legfontosabb sajátossága.[119]

A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságainak következményei a reakciós ideológiai örökség továbbélése szempontjából

A magyarországi népi demokratikus forradalom sajátos indulási feltételeinek kiemelése különösen fontosnak tűnik, ha számba vesszük közvetlenebb és tartósabb következményeiket.

A továbbiakban fejlődésünknek csak azokra a korlátaira kívánok utalni, amelyek a kezdeti feltételek gyengeségeiből adódtak. Ezért szükségképpen egyoldalú leszek, egyoldalúan a fejlődés gyengeségeire fordítom a figyelmet, nem foglalkozom népi demokratikus forradalmunk alapvető eredményeivel, óriási pozitív átalakító munkájával. Egyoldalú leszek abban is, hogy a később, 1948 után eluralkodó torz politikai vonal, a szektarianizmus, a személyi kultusz rendszere, az 1953—56-os periódus és az ellenforradalom összefüggéseinek csak erre az oldalára tekintek. Holott világos, hogy az indulási feltételek sajátos gyengeségeinek, a reakciós ideológiai befolyás gyenge áttörésének következ-

---

biakra leginkább azok a feltételek hatnak formálólag, amelyek között felnőnek (ezek között szerepelnek például egy korábbi forradalmi időszaknak az osztályok kölcsönös viszonyában stb. továbbélő lenyomatai). A hosszú évtizedek alatt kialakult, hagyománnyá vált nézeteket, az összes élő generációk tudatát csak nagyerejű társadalmi viharok képesek viszonylag rövid idő alatt és nagyobb mértékben átformálni.

[117] Vö. Lenin Műv. 20. k. Idézett kiad. 466. o.

[118] Balázs B.: A demokratikus tömegmozgalom. . . Századok, 1957. 1—4. sz. 303. sz.

[119] Uo.

ményei az átalakulás előrehaladásával a feltételek újabb rétegei alá kerültek. A retrográd eszmék továbbélése egyre kevésbé az indulási feltételek és egyre inkább későbbi történetünk negatívumainak, a folyamatot vezető pártban bekövetkezett torzításoknak, majd ingadozásoknak volt a következménye. Ezt az esetleges félreértések miatt kellett elmondanom. Én itt csupán arra törekszem, hogy az indulás sajátosságainak közelebbi és távolabbi hatásaira, természetesen egyre inkább háttérbe kerülő, közvetetté váló és elmosódó következményeire hívjam fel a figyelmet.

Fejlődésünk sajátos gyengeségei közvetlenül már a forradalmi helyzet kialakulásában és a demokratikus forradalom, a tömegmozgalmak elindulásában jelentkeztek.

A szovjet csapatok győzelme forradalmi helyzetet teremtett a felszabadult területeken. De ha a munkás- és paraszttömegek forradalmasodását, a demokratikus tömegmozgalom elindulását közelebbről vizsgáljuk meg, kitűnik, hogy a tömegmozgalmak bizonyos vontatottsággal, jelentős korlátokkal bontakoztak ki. A helyzet kezdeti gyengesége a többi közt abban nyilvánult meg, hogy az első időszakban egyedül a kommunisták, kommunista érzelmű csoportok mozdultak meg. Mivel Magyarországon a felszabadulás időpontjáig nem jöttek létre a fegyveres ellenállás helyi szervei, a más országokból ismert nemzeti bizottságok, a régi közigazgatás összeomlásával légüres tér keletkezett. Ilyen körülmények között, az első időkben, a helyi hatalom szükségképpen a legtöbb helyen a kommunista pártszervezeteket, üzemi bizottságokat létrehozó régi munkásmozgalmi harcosok kezébe került. A hatalom ténylegesen a kommunisták kezében volt. Majdnem mindenütt a kommunisták vették egyedül kézbe az élet újraindítását, a közigazgatást. A helyzet gyengeségének volt következménye az is, hogy közvetlenül a felszabadulás után a helyi kommunisták nagy része a proletárdiktatúra azonnali helyreállítására vett irányt, nem értette és nem is ismerte még kellőképpen az illegális párt nemzeti egységfront politikáját.[120]

A helyi kommunista csoportok nyomán megmozduló munkás-, szegényparaszti, paraszti és más dolgozó rétegek kibontakozó tömegmozgalma, a párt kezdeményezésére és vezetésével elinduló demokratikus, nemzeti front képezte a demokratikus forradalmi átalakulás alapvető hajtóerejét. Ez a demokratikus tömegmozgalom az, amely a termelést, a közbiztonságot, az elemi rendet helyreállította, megkezdte a népi hatalmi szervek létrehozását. De a felszabadulás nyomán kibontakozó mozgalom sajátosan magán hordta a magyar fejlődés gyengeségeinek jegyeit. Az a körülmény, hogy az aktív ellenállási harc a háború utolsó szakaszában sem alakult ki, azt eredményezte, hogy az országot ért roppant pusztítások közvetlenül nem a tömegek forradalmasodását váltották ki, hanem letargikus állapotot teremtettek.[121] A demokratikus mozgalomnak ebből az aléltságból kellett elindulnia, a kommunisták szervező munkája nyomán. „A felszabadulás után országosan kibontakozó demokratikus tömegmozgalom az adott történeti helyzet szülötte volt. Általában nélkülözte azt a szenvedélyes, harcos antifasiszta vonást, amely annyira jellemezte a fegyveres antifasiszta harc és nemzeti ellenállás viszonyai között

[120] Lásd uo. 311. o.

[121] Lásd uo. 305—307. o.; Révész Imre: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása Debrecenben (1944. december 21—22-. „Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből" c. kötetben. Akadémiai kiadó, 1955.)

létrejött mozgalmakat. Mivel széles néptömegek politikai ébredése, demokratikus aktivitása csak a felszabadulás után indult meg, szükségszerűen magán viselte az akkori helyzet jegyeit. A néptömegek alkotó ereje, kezdeményezőkészsége mindenekelőtt a termelés megindításának a gazdaság helyreállításának, az államélet újjászervezésének irányában bontakozott ki."[122] A magyarországi demokratikus tömegmozgalom — amely akkor indult el, amikor a felszabadulás már megtörtént, amikor tehát a tömegeket gyorsan forradalmasító fegyveres harci szakaszt felváltotta a fejlődés viszonylag békés, és emiatt jóval lassúbb útja — magán hordta széles tömegek politikai elmaradottságának vonásait. Ez tette lehetővé, hogy nagyobb számú reakciós, fasiszta elem vegyüljön a demokratikus tömegek közé és itt-ott fékezze, időlegesen helytelen irányba terelje a tömeghangulatot.[123]

A demokratikus tömegmozgalomból kinövő népi forradalmi szervek, a kommunista párt kezdeményezésére létrejött nemzeti bizottságok — amelyek óriási munkát végeztek a normális életfeltételek, a demokratikus államiság megteremtésében, a fasizmus elleni harcban — szintén sok gyengeséggel rendelkeztek. A helyzet elmaradottsága lehetővé tette, hogy a reakció sok helyen uralja, vagy befolyása alá vonja a nemzeti bizottságokat.[124] Országosan jellemző volt a népi szervekre, hogy nem jártak el kellő következetességgel a fasiszta és reakciós maradványok elleni harcban.[125]

A helyzet korlátait jelzi az a tény is, hogy az 1944 decemberében a hitleri Németországnak hadat üzenő ideiglenes kormány a tömegek „háborús fáradtsága" miatt önkéntes toborzás és nem kötelező mozgósítás útján kezdte megszervezni azokat a magyar hadosztályokat, amelyeknek feladatuk lett volna részt venni az ország teljes felszabadításában. A februárban elinduló toborzásra már több tízezren jelentkeztek önként, de a reakciónak mégis sikerült elszabotálnia az új magyar hadsereg megteremtését és mielőbbi frontrakküldésének tervét.[126] A szélesebb rétegek forradalmasodásának korlátaira utal az is, hogy a földosztás végrehajtásánál is az első, a legöntudatosabb, legbátrabb földigénylők után, ha rövid időre is, megakadt a jelentkezés; hogy a szovjet parancsnokságok messzemenő segítségére és bátorítására volt szükség ahhoz, hogy az elnyomás alól alighogy felszabadult agrárproletárok, szegényparasztok a földosztást végülis gyorsan végrehajtsák.[127]

A felszabadulással kialakuló sajátos feltételek nemcsak a kibontakozó demokratikus tömegmozgalom kezdeti időszakára nyomták rá bélyegüket. Hatottak a további fejlődésre, még sokáig éreztették hatásukat a magyar népi demokrácia történetében.

A felszabadulással kialakult helyzet igen kedvező feltételeket teremtett a népi demokratikus átalakulás számára. A magyar reakció vereségével elhárultak az útból a demokratikus fejlődés és a szocialista forradalomra való áttérés

[122] Balázs B.: A középrétegek szerepe... Idézett kiad. 172. o.

[123] Balázs B.: A demokratikus tömegmozgalom... Századok, 1957. 1—4. sz. 304. o.

[124] Balázs B.: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében — a „Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből" c. kötetben. Idézett kiad. 184—5. és 195. o.

[125] Balázs Béla: A demokratikus tömegmozgalom... Századok, 1957. 1—4. sz. 325. o.

[126] Nemes D.: Idézett mű 186—192. o.

[127] Lásd Szabó Bálint recenzióját M. Somlyai Magda „Szabadulás és magvetés" c. könyvéről. Párttört. Közl., 1962. 4. sz. 221. o.

legfőbb belső akadályai. Az új helyzetben a munkásosztály szilárdan kézbe vehette a demokratikus átalakulás vezetését, megteremtette hegemóniáját a demokratikus forradalomban, fontos hatalmi pozíciókra tett szert. A volt uralkodó osztályok az elszenvedett vereség következtében nagy mértékben legyengültek, fegyveres erővel többé nem rendelkeztek, képtelenné váltak arra, hogy erőszakosan fellépjenek a forradalom ellen. A munkásosztály, támaszkodva a felszabadulás által kiváltott demokratikus tömegmozgalomra és a burzsoázia legyengülésére, meg tudta védeni hatalmi pozícióit, elsősorban a vezetése alatt kiépített népi karhatalmat; az osztályellenség legsúlyosabb támadásainak körülményei között sem engedte ki kezéből, ellenkezőleg, a forradalmi tömegek mozgósításával, lépésről-lépésre kiszélesítette ezeket.

Ezek a tartósan ható belső feltételek szorosan összefonódtak a felszabadulással kialakult kedvező külső feltételekkel is: ha a burzsoázia képtelennek bizonyult arra, hogy megállítsa a kibontakozó forradalmat és erőszakhoz folyamodjék, polgárháborút robbantson ki, ez annak is következménye volt, hogy a szovjet csapatok jelenléte, a forradalmi erők előrenyomulásának körülményei között kilátástalanná tett minden nyílt, fegyveres ellenforradalmi kísérletet; hogy a német imperializmus leverésével kialakult helyzetben, a Szovjetúnió ereje és nemzetközi tekintélye következtében a nemzetközi burzsoázia is képtelennek mutatkozott arra, hogy erőszakosan, fegyveresen beavatkozzék a magyar fejlődésbe, fegyveres támogatást nyújtson a belső ellenforradalmi erőknek.[128]

Ugyanennek a kedvező helyzetnek azonban nem elhanyagolható, a későbbi fejlődésre szintén tartósan kiható hátrányai is voltak. Az a tény, hogy a fordulatban a belső demokratikus és forradalmi erők még csak igen kis mértékben vettek részt, olyan negatívum volt, amely sokáig éreztette hatását az osztályerőviszonyokban, az egyes osztályok magatartásában, mozgásában, az osztályellenség befolyásában, erejében, és amely bizonyos vonatkozásokban ma is hat, sok áttételen keresztül, a tömegek gondolkodására.

Az a sajátosság, ahogyan nálunk a népi demokratikus forradalom elindult, a fejlődésnek olyan általános feltételeit hozta létre, amelyek jelentősen megnehezítették a demokratikus forradalom kibontakozását és átnövését, a szocializmusért vívott harcot.

A demokratikus erők összefogásának késése, az ebből keletkezett erőveszteség „döntően meghatározta Magyarország fasizmus elleni harcának szélességét és mélységét... De sok tekintetben magyarázatot ad arra is, miért küzd a magyar koalíció időről időre megismétlődő súlyos válságokkal."[129] Mivel nálunk elmaradt a nemzeti felszabadító tömegharc szakasza, amely gyors ütemben és gyökeresen átalakította volna a munkás- és paraszttömegek politikai-ideológiai arculatát, élesen szembefordította volna őket a fasizmussal és elszigetelte volna a burzsoázia kiváró vonalát — „Magyarország felszabadulásakor a politikai erőviszonyok kedvezőtlenebbek voltak, mint pl. Csehszlovákiában vagy Bulgáriában, így a további osztály-összecsapások is nehezebbeknek, kimenetelük tekintetében kétségesebbeknek ígérkeztek."[130] A magyar kizsákmányoló osztályok erős osztályok maradtak, igen nagy mértékben megőrizték ideológiai-politikai befolyásukat széles tömegek, különösen a

[128] Lásd Nemes D.: Idézett mű 236—237. o.
[129] Kállai Gy.: Idézett mű 8. o.
[130] Balázs B.: A középrétegek szerepe... Idézett kiad. 168. o.

kispolgárság felett; „jelentős szövetségeseik maradtak — a reakciós papság, a jobboldali szociáldemokrácia maradványai, s különösen annak a magyar sovinizmusnak a hagyományai, amelyek eltorzították a lakosság nemzeti érzését, kiváltképpen az értelmiség és az ifjúság körében".[131] A forradalom kibontakozásának és átnövésének békés útja — óriási előnyei mellett — szintén hozzájárult ahhoz, hogy a burzsoázia jelentős mértékben, hosszabb ideig megőrizze kádereit és politikai befolyását, államapparátusbeli pozícióit, befolyását a közigazgatásra, a gazdasági és a kulturális ügyek intézésére. A békés út következménye volt az is — sajátos indulási feltételeink alapján —, hogy a reakciós elemek jelentős része a forradalom éveiben sem lepleződött le megfelelő mértékben. A forradalmi folyamat sem húzott tehát éles választóvonalat a haladó és a reakciós erők között.

Ilyen körülmények között, az első hónapok riadalma után, a reakció gyors ütemben megkezdhette tömörülését, legális és illegális szervezeteinek létrehozását, felhasználhatta szervezkedéséhez az egyházat és a koalíció jobbszárnyán elhelyezkedő kisgazdapárt pozícióit. 1945 tavaszán-nyarán, a reakciós, fasiszta elemek már nyílt támadásba mentek, újra kezdték közvetlenül befolyásuk alá vonni elsősorban a kispolgárság széles rétegeit, a középrétegeket, amelyek az első időkben a kommunisták felé fordultak, és most, a reakció újjáéledésével, átingadoztak irányában. Ahogyan tehát röviddel a felszabadulás után, a burzsoá reakció, felhasználva a kispolgári tömegek többségének politikai elmaradottságát, már élesebben felléphetett a forradalmi munkásmozgalom ellen, igen gyorsan bekövetkezett a politikai erők erős polarizációja. A magyarországi sajátos helyzet következtében, az osztályharc frontja kezdettől fogva és szinte kizárólag a forradalmi munkásmozgalom és a burzsoázia erői között húzódott; a kispolgárság pártjainak balszárnya a kommunistákat támogatta, jobbszárnya pedig a burzsoá restauráció fedőszervévé, a kispolgári tömegek reakciós tömörítésének eszközévé vált.[132] Ilyen körülmények között a kommunista pártnak nehéz, szívós harcokban, „az újjáépítés és a nép gazdasági, szociális szükségleteinek kielégítése terén elért eredményeivel, politikai sikereivel kellett szinte lépésről lépésre, és nemegyszer vereségek által visszavetve megszilárdítania és kiszélesítenie azt a viszonylag szűk tömegbázison létrejött vezető szerepét, amelyet az antifasiszta harcban kivívott magának".[133]

A népi demokratikus forradalom sajátos indulási feltételeinek negatív következményei különösen a tömegek állapota, a reakciós ideológiai-politikai örökség mélyreható befolyása révén nehezítették meg tartósabban a forradalom fejlődését.

A fejlődés sajátos gyengeségei a következő szakaszokban további gyengeségeket eredményeztek Magyarországon. A fejlődési vonalnak ezeket a korlátait a háború utolsó szakaszában érlelődő válság, késése miatt, nem tudta áttörni. A felszabadulással kialakuló új helyzetben, a sajátosan korlátolt indulási feltételek között, a fejlődés békés viszonyai között kibontakozó népi demokratikus forradalom sem tudta olyan mélyen felszántani a talajt, gyökerestől kitépni a reakció uralmának hosszú periódusa által kialakított előítéleteket, mint azt a széleskörű antifasiszta fegyveres harc más országokban megtette.

[131] Nemes D.: Népi demokráciánk fejlődése és az októberi ellenforradalom. Párttört. Közl. 1957. 1. sz. 31. o.

[132] Balázs B.: A középrétegek szerepe... Id. kiad. 197. o.

[133] Balázs B.: A demokratikus tömegmozgalom... Századok, 1957. 1—4. sz. 304. o.

A kommunistaellenes, szovjetellenes, nacionalista, klerikális ideológia mély gyökereit, továbbélését, erejét, a burzsoáziának a paraszti-kispolgári tömegekre gyakorolt befolyásának nagyságát világosan megmutatták az 1945-ös választások, amelyeken a reakció eszközévé vált kisgazdapárt szerezte meg az abszolút többséget. Rávilágítottak arra, hogy — a kommunista párt politikai befolyásának jelentős növekedése mellett — a reakció még igen nagy erőkkel rendelkezik: jelentős gazdasági és államapparátusbeli kulcspozíciókon túl, ereje „a szinte érintetlen fasiszta ideológiában", „a magyar egyháznak, a szélsőséges magyar reakció évszázadokon át kipróbált szervezetének morális hatásában és szervezettségében" rejlett. A burzsoázia demokratikus jelszavak mögött vonult fel, felújította a fasiszta ideológia érveit, megnyergelte a tömegekben mélyen élő nacionalista, szovjetellenes, kommunistaellenes előítéleteket, különös sikerrel alkalmazta a világnézeti harc eszközeit, a demokrácia, az „egyetemes polgári jólét", a polgári életforma, a magántulajdon, a polgári erkölcs védelmének demagógiájával lépett fel. A fasiszta fertőzés a budapesti munkásoknál sem volt hatástalan; a kommunistaellenesség, a fasiszta métely különös erővel hatott a nők között, de az ifjúság körében is, amelynek „túlnyomó többsége évtizedekig tartó, sokoldalú, szervezett fasiszta fertőzésnek hatása alatt a reakció tartaléka volt".[134]

A két évvel később, a reakció politikai visszaszorulásának, a forradalmi erők jelentős előretörésének és sikereinek körülményei között megtartott 1947 őszi választások továbbra is a magyar reakció befolyásának szívósságáról, mélységéről tanúskodtak. Ismét bebizonyosodott, hogy a reakció még igen nagy tartalékokkal rendelkezett, ideológiai-politikai befolyása, a kommunistákra szórt rágalmaknak, a konzervativizmusnak a hatása továbbra is igen jelentős maradt. A burzsoázia messzemenően fel tudta használni a klerikalizmus, a vallás hagyományos befolyását, a polgári életformával, a „tiszta demokráciával" kapcsolatos illúziókat.[135]

Az 1947-es őszi választásokat követő, a reakció legális politikai erőinek felszámolásával, a két munkáspárt egyesülésével megnyíló periódus, a személyi kultusz gyorsan meghonosodó rendszere, az eszmei harc elhanyagolása, az adminisztratív eszközök túltengése következtében, nem kedvezett az ideológiai feladat megoldásának, a hagyományos reakciós előítéletek és illúziók kiszántásának. Az 1953—56-os időszak pedig, a helyes vonal keresése közben leírt szélsőséges ingadozásaival, elmélyülő eszmei zavarával, a revizionizmus előretörésével teret adott a reakciós ideológia, a nacionalizmus, a kommunistaellenesség, a klerikalizmus felerősödésének, és elvezetett az 1956-os ellenforradalmi hullámhoz. Az ellenforradalom időszakában nagy erővel kiújult a reakciónak az értelmiséggel, a „középosztállyal", az ifjúság társadalmi szerepével kapcsolatos demagógiája is;[136] felszínre került a bolsevizmust és a fasizmust azonosító, a Horthy-időszakból is ismert jobboldali szociáldemokrata demagógia.[137] 1956-ban nyilvánvalóvá vált, hogy fejlődésünk korlátai következté-

[134] Ságvári Ágnes: Az 1945-ös budapesti választások. Párttört. Közl., 1959. 3—4. sz. 219—233 o. A választásokból kizárták a háborús bűnösöket, a nem igazolt csendőrket, fasiszta tisztviselőket stb. A felnőtt lakosság 72,8%-a volt választópolgár. Ez a tény még jobban mutatja a reakció választási eredményének nagyságát, jelzi befolyásának mértékét.

[135] Ságvári Ágnes: Az 1947. évi országgyűlési választások Budapesten, Párttört. Közl., 1960. 3. sz. 75—82. o.

[136] Vö. Balázs B.: A középrétegek szerepe... Idézett kiad. 122. o.

[137] Vö. Kállai Gy.: Idézett mű 32—33. o.

ben, amelyekhez az 1948-tól elkövetett hibák döntő mértékben hozzájárultak, *„az ellenforradalmi rendszernek... még aktív vezető gárdája van,... széleskörű társadalmi bázisa, elsősorban a nacionalista, fasiszta fertőzésű kispolgári tömegekben."*[138]

Hozzátehetjük, hogy az 1956-os ellenforradalom leverésének körülményei sem úgy alakultak, hogy lehetővé tették volna az eszmei zavar, a felerősített burzsoá-kispolgári ideológia hatásának, feleleventett hagyományainak gyors leküzdését. Az a tény, hogy az ellenforradalom támadását a magyar munkásosztály nem tudta saját erejéből megfékezni és leverni, hogy ismét a szovjet hadsereg segítsége volt az, amely biztosította számunkra a szocialista vívmányok megvédését, a félbeszakított út folytatását, azt eredményezte, hogy az 1956-ban felkorbácsolt nacionalista előítéletek, a tiszta demokráciával űzött demagógia, egyáltalán az ellenforradalom jellegével kapcsolatos illúziók leküzdése roppant hosszadalmas munkát igényel.

Ennek a sajátos fejlődésnek a következménye, hogy a reakciós burzsoá ideológiának még ma is jelentős maradványai vannak az emberek gondolkodásmódjában, kulturális, művészeti életünkben. Napjaink eszmei offenzívája ráirányítja figyelmünket a tudat átalakításának, a retrográd eszmei hagyomány fellazításának, áttörésének, leküzdésének törvényszerűségeire. 1945 utáni történetünk egyik fontos tanulsága, hogy a tudat mélyebb rétegeinek átalakulása különösen hosszadalmas és türelmes munkát igényel a szocialista forradalmat vezető párttól. Az 1945—48-as, de az 1956-os ellenforradalom utáni időszak tapasztalatai is arra utalnak, hogy a dolgozó tömegek megnyerése gazdasági és politikai érdekeik területén még nem jelenti ideológiai megnyerésüket is, és hogy az eszmei elmaradottságot kritikus helyzetekben a reakció fel tudja használni zavarkeltésre, saját politikai céljaira. 1945-ben, a kommunisták vezetése alatt végrehajtott földreform ellenére, a harc kiéleződésének viszonyai között a földhözjuttatott parasztság széles tömegei nem a kommunisták, hanem a kisgazdapárti reakció mellé álltak, mert a burzsoázia éppen a gondolkodásmódjukban mélyen gyökerező előítéleteikhez fordult. 1956-ban a reakció azokra a régi nacionalista előítéletekre, világnézeti beidegzettségekre tudott építeni, amelyek az elmúlt évtized alatt a felszín alá kerültek, de ténylegesen, fejlődésünk korlátai és a régi pártvezetés torz politikája következtében csak részben tűntek el a tömegek tudatából. A tudat átalakulása ténylegesen a közvetlen érdekektől, a felszíntől indul el, ezen az úton jut el a mélyebb rétegekig. Ez a sajátosság nehezíti meg a szocialista forradalom kulturális, eszmei feladatainak elvégzését és hosszú ideig teret nyújt a reakciónak, különösen akkor, ha a forradalomhoz vezető úton és a forradalom során a tömegek legaktívabb, viharos harcainak szakasza kimarad vagy csak részben, korlátozottan fejlődik ki, és az átalakulást vezető párt politikájában eluralkodó hibák is lefékezik, megtörik a tudat átalakulásának folyamatát.

A reakciós ideológiai beidegzettségeknek sajátos történelmi fejlődésünkből következő szívóssága jelenlegi politikánkban nagyfokú óvatosságot, körültekintést, és ugyanakkor az eszmei harc széleskörű, a gyakorlattal elválaszthatatlanul összefonódó kifejlesztését igényli, határozott, nagyobb ingadozásoktól mentes, a fluktuációkat elkerülő, jól megalapozott politikát követel. Megköveteli a tömegek saját tapasztalataikon való nevelését, a tömegek iránti bizalmat és őszinteséget, a tömegek véleményének, problémáinak meghall-

[138] Balázs B.: A középrétegek szerepe... Idézett kiad. 222. o.

gatását és figyelembe vételét, kezdeményezőkészségének támogatását és fejlesztését.

A népi demokratikus forradalom kezdeti feltételei a párt sajátos helyzete révén is nehezítették a forradalom fejlődését.

A felszabadulás nyomán kialakult helyzet kedvezőtlen oldalai, az a jelentős tehertétel, amelyet a munkásosztály s a többi dolgozó tömegek, a kispolgári rétegek állapota, a legreakciósabb burzsoá ideológia ránehezedése a felszabadulást megért generációk agyára jelentett — nagy mértékben megnehezítették a forradalmi átalakulást vezető párt feladatát. Objektíve olyan politikát követelt a párttól, amely a kialakult helyzet sajátosságait messzemenően figyelembe veszi, differenciált, türelmes gyakorlati-ideológiai átnevelő munkát folytat, és lehetővé teszi a különböző rétegek számára, hogy saját tapasztalataik alapján, forradalmi harcokban számolják fel előítéleteiket és illúzióikat és meggyőződjenek a kommunista párt által javasolt út helyességéről.

A párt feladatainak sikeres teljesítése szempontjából igen kedvező volt az a tény, hogy általános stratégiai vonala helyes volt. A párt eleve úgy készült fel feladatára, hogy politikájának középpontjába állította a szocialista forradalomhoz vezető sokrétű demokratikus átmenetek, fokozatok megvalósítását.

A munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság, az értelmiség különböző rétegeinek átvezetése a szocialista forradalom útjára azonban a gyakorlatban, részleteiben fokozottan bonyolult feladatot jelentett a magyar viszonyok sajátos elmaradottsága következtében, magasfokú ideológiai-politikai felkészültséget igényelt. Helyes megoldása alapvetően megkövetelte a jobboldali opportunizmus és különösen a „baloldali" szektás torzítások, a kispolgári forradalmiság, türelmetlenség elleni következetes harcot.

Olyan követelmények voltak ezek, amelyeknek teljesítését nehezítette az ország vezetését kezébe vevő kommunista párt sajátos helyzete. A felszabadulás nyomán a párt igen gyors, erőteljes fejlődésnek indult, tömegbefolyása rohamosan nőtt. Döntő feladat volt a felszabadulás hónapjaiban a pártot gyorsan tömegpárttá szervezni, szervezeteit mindenütt kiépíteni, hogy mindenhová eljuthasson, vezető szerepe érvényre jusson. A kislétszámú párt a felszabadított területeken roppant gyorsan fejlődött, február végén már több mint 30 000, április elején 100 000, májusban 150 000 tagja volt. A májusi konferencia idejére a kommunista párt legális, szervezett, egységes országos párttá fejlődött. Az 1945-ös őszi választásokon, a reakciós támadás körülményei között is, már 800 000 szavazatot kapott.

A pártnak ez a gyors fejlődése ugyanakkor számos nehézséggel és veszéllyel járt. A kommunista párt tapasztalt vezető garnitúrával rendelkezett ugyan, de egészében véve, bizonyos értelemben, fiatal párt volt. Szervezeteinek gyors kiépítése, tagságának rendkívüli növekedése (az ország vezető pártját egy igen kicsiny magból kiindulva kellett létrehozni: alig néhány ezerre tehető azoknak a száma, akik itthon, ebben vagy abban az időszakban, az illegális párt tagjaként vagy az emigrációban harcoltak) nagy nehézségekkel is járt. 1945 nyarán a pártszervezetek és pártszervek még fiatalok és tapasztalatlanok voltak.[139] A felszabadulással induló forradalmi erjedésben tömegesen csatlakoztak a párthoz, öntevékenyen kommunista szervezeteket hoztak létre a munkásmozgalom régi harcosai, az 1919-es Tanácsköztársaság veteránjai, a

[139] Az MKP első országos értekezlete határozatainak végrehajtásáról. (Rákos Sándor) Párttört. Közl., 1960. 1—2. sz. 221. o.

direktóriumok, üzemi bizottságok egykori tagjai, a magyar vörös hadsereg katonái, azok a szociáldemokrata munkások, akik már az illegalitás éveiben valamiképpen bekapcsolódtak a kommunista párt munkájába. Igen sok új ember jött a párthoz, akik még nem rendelkeztek munkásmozgalmi tapasztalatokkal. Ilyen módon, az újjászerveződő párt tagsága több csoportból tevődött össze. „E csoportok munkásmozgalmi múltja, tapasztalata, ideológiai képzettsége egymástól teljesen különböző volt, az egyes csoportoknál más és más hagyományok érvényesültek." Az illegális kommunista párt forradalmi csapata mellett (amelyben különösen fontos helyet foglaltak el a szovjet emigrációból hazatértek), meg lehetett különböztetni azokat a kommunistákat és kommunista érzelműeket, akik, bár nem voltak a párt tagjai, pártmunkát végeztek a szociáldemokrata pártban és másutt; a 19-eseket; az SZDP volt tagjait, akik 1944 végén és 1945 tavaszán azonnal a kommunista pártba léptek; olyan szakszervezeti tagokat, szervezett munkásokat, földmunkásokat, akik már bizonyos munkásmozgalmi tapasztalattal rendelkeztek; és olyanokat, akik mindeddig nem vettek részt politikai harcokban.[140] Figyelembe kell venni, hogy a tömegpárttá válással (amely nálunk túlment a szükséges kereteken) elkerülhetetlenül kispolgári, kispolgári-értelmiségi elemek is bekerültek nagy számmal a pártba. Ezek, a magyar fejlődés korlátai következtében, még inkább növelték a pártban a kispolgári hangulatok veszélyét, komoly befolyásra tettek szert fontos területeken, így a sajtóban, a kulturális és propagandaszervekben, hálás talaját képezték a későbbiek során mind a szektás, dogmatikus irányzatnak, mind a revizionizmusnak, és ingadozásaikkal nagy kárt okoztak a későbbi kritikus helyzetekben.[141] Igen nehéz feladat volt ilyen körülmények között létrehozni, egybeforrasztani, a vezetés bonyolult feladataira alkalmassá tenni a pártot, kialakítani nélkülözhetetlen fegyelmét, egységes, marxista-leninista párttá nevelni.

A magyarországi viszonyok sajátos korlátai és a párt helyzete, új, tapasztalatlan elemek beözönlése a pártba, nem kevés oda nem való elem bekerülése, a feladatok nagysága s roppant bonyolultsága, és ugyanakkor a felszabadulással teremtett roppant kedvező külső feltételek, továbbá döntő hatalmi pozíciók birtoklása — a „baloldaliság", az elbizakodottság veszélyét erősítették a pártban. A parancsolgatás, hatalmi eszközök előtérbe állítása felé ösztönöztek ott is, ahol a tömegek türelmes meggyőzése, az ideológiai harc, az ellenség nyilvános és a tömegek számára érthető leleplezése volt az elsőrendű feladat. Erősítette a veszélyt a tömegek demokratikus iskolázottságának hiánya, a feudális maradványokkal terhelt úri Magyarország, a kasztszerű viszonyok által kitermelt hagyományos szolgalelkűség, az erős előtti hajbókolás szelleme.[142]

Nehezítette a párt előtt álló bonyolult feladatok megoldását, és erősítette a szektarianizmus veszélyét az a tény is, hogy a pártvezetés, amely helyes stratégiai vonallal rendelkezett, a forradalom első éveiben sem volt mentes szektás korlátoktól: a vezető szerepet játszó, szovjet emigrációból hazatért csoportra szükségképp erősen hatottak a Sztálin által meghonosított vezetési rendszer, Sztálin hibás elméleti tételei az osztályharcról és a párton belüli harcról; ez a csoport eleve a párt vezetésének kisajátítására vett irányt, bizal-

[140] Szabó Éva: Adalékok az MKP szervezeteinek létrejöttéhez (1944. október—1945. május). Párttört. Közl., 1960. 1—2. sz.

[141] Balázs Béla: A középrétegek szerepe... Idézett kiad. 204—206. o.

[142] Vö. Révai József: Marxizmus és népiesség (Marxizmus, népiesség, magyarság, Szikra, 1955): Balázs Béla idézett könyvének ide utaló adatait (100—112. o.).

matlansággal viseltetett az illegalitásból kijött, a 19-es, és a nyugati emigrációból hazatért kommunistákkal szemben.[143]

Igaz, hogy e negatívumok ellenére a népi demokratikus forradalom három év alatt győzött, és létrejött a proletárdiktatúra államhatalma Magyarországon; igaz, hogy a kommunista párt, a helyzet bonyolultsága ellenére, alapjában véve helyesen oldotta meg feladatát és súlyosabb hibák nélkül tudta átvezetni a magyar népet a szocializmus építésének útjára. A kialakult helyzetben egyenesen lehetetlen volt megoldani és megvalósítani a burzsoázia kiszorítását a hatalomból a széles tömegekre való támaszkodás nélkül, a tömegek fokozatos átvezetése nélkül a szocialista forradalom feladataira, a tömegek mindennapi gondjaival való aktív törődés, széleskörű tömegmunka nélkül. De még ebben az első periódusban is határozott jelei mutatkoztak a későbbi, a hatalom birtokba vétele után már teljes erővel kibontakozó hibás politikai vonalnak.

Természetesen nem tudok — ez nem is lehet feladatom — egy valamennyire is alapos, tényszerű elemzést adni a Rákosi-féle vezetés belső problémáiról, a később eluralkodó hibák kezdeményeiről, előzményeiről. A történészekre itt is sok munka vár. Az mindenesetre világos, hogy a Rákosi-csoport az első pillanattól bizalmatlanul kezelte az itthon harcolt kommunistákat és a 19-eseket,[144] és hasonlóképpen a nyugati emigrációból hazatérteket. Sok minden enged következtetni arra is, hogy a hazai fejlődés gyengeségei, az ellenállási mozgalom elmaradottsága miatt, a régi vezető csoport hajlott arra, hogy a magyar néptömegeket differenciálatlanul reakciós masszaként kezelje, lebecsülje a tömegekben, a demokratikus tömegmozgalomban rejlő forradalmi lehetőségeket. Minden bizonnyal ezzel függött össze az 1944 végén, 1945 elején keletkezett népi hatalmi szervek, a nemzeti bizottságok elsorvasztása is, az, hogy a működésüket szabályozó rendelettel eleve elvetették azt a lehetőséget, hogy belőlük építsék ki az új demokratikus államhatalmi szervezetet. Úgy tűnik, hogy a tömegeknek ez a lebecsülése egyes szakaszoknál átcsapott politikai-ideológiai fejlődésük túlbecsülésébe, hogy azután tovább mélyítse az elmaradott tömegek iránti szektás bizalmatlanságot. A szektás lebecsülésnek és túlbecsülésnek ezt a dialektikáját érintette Dimitrov a Komintern VII. kongresszusán: „A szektáriusok — mondotta — *különösen* a tömegek forradalmasodását becsülik túl: túlbecsülik a tömegek eltávolodásának a sebességét a reformizmus álláspontjáról, megkísérlik a mozgalom nehéz szakaszainak és bonyolult feladatainak az átugrását. A tömegek vezetésének módszereit a gyakorlatban gyakran helyettesítették egy szűk pártcsoport vezetésének módszereivel. Alábecsülték azt az erőt, amit a néptömegeknek szervezeteikkel és

[143] Vö. az MSZMP központi bizottságának határozatával a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról. „A Rákosi-klikk tagjai már a felszabadulás előtt elhatározták, hogy a párt vezetését kisajátítják... A hatalom birtokában önkényük leplezésére hirdették a hibás sztálini tételt az osztályharc állandó éleződéséről, valamint azt, hogy az ellenséget elsősorban a pártban kell keresni. Ezt kiegészítették azzal, hogy a hibák mögött mindig az ellenséget kell keresni. Rákosi személyi hatalma biztosítására agyalta ki azt a rágalmat, hogy a munkásmozgalom azon vezetői és tagjai, akik a felszabadulás előtt itthon éltek és harcoltak, a horthysta politikai rendőrség ügynökei voltak, akik pedig a kapitalista országok testvérpártjaiban, illetve a spanyol polgárháborúban harcoltak, az imperialista hírszerző szervek ügynökei lettek." (Társadalmi Szemle, 1962. 8—9. sz. 45. o.)

[144] Lásd pl. Rákosi beszédét az első budapesti pártaktíva előtt 1945. február 22-én. (A magyar demokráciáért.) Szikra, 1947. 11—40. o.

vezetőségeikkel való hagyományos kapcsolata jelent, s amikor a tömegek ezeket a kapcsolatokat nem szakították egyszerre szét, akkor ugyanolyan élesen kezdtek velük szemben viselkedni, mint reakciós vezetőikkel szemben."[144a] A régi pártvezetésnél ez a mozgás volt megfigyelhető. Az első időszak lebecsülése a tömegek gyorsan kibontakozó aktivitásának hatására több ízben átment az osztályerőviszonyok, a tömegek forradalmasodásának irreális értékelésébe. Ez történt, mint ismeretes, az 1945-ös választások kiírásánál.

A választások megmutatták, hogy a pártvezetés alaposan lebecsülte az ellenség erejét, helytelenül választotta meg a választás időpontj[illegible]zen ekkor „még a nép túlnyomó többsége nem ismerte fel a forradalom[illegible]legét, és a népi demokrácia ellen támadó erők valódi politikai arcul[illegible]történt bizonyos fokig 1947-ben is. Az 1947-es választások „ism[illegible]zonyították, hogy a forradalmi erők nem számoltak eléggé a volt[illegible]tályok szívósságával, rugalmas taktikájával és a szervezésben na[illegible]tokkal rendelkező klerikális reakció eszmei befolyásával... Az M[illegible]számolt eléggé a burzsoázia ideológiai-politikai befolyásával, a komm[illegible]ákra szórt rágalmak hatását és a konzervativizmus erejét lebecsülte..."[146] Az 1947-es választások után a pártvezetés „nem elemezte kellően az e téren pártunk előtt álló feladatokat. Ennek az eredménye az lett, hogy később a győztes proletárdiktatúra sem harcolt elég szívósan és következetesen a meglévő polgári-kispolgári eszme-áramlatok ellen."[147]

Ebből a szempontból kedvezőtlenül hatott a nemzetközi helyzet rendkívüli kiéleződése 1947-ben. Ez a körülmény késztette a mi pártunkat is arra, hogy az érlelődő szocialista forradalom fejlődését meggyorsítsa, a folyamatot erőltesse, a burzsoázia alapvető erőivel a harcot a döntésig vigye még egy esetleges háború kitörése előtt. Ezzel a céllal függött össze az is, hogy a mi pártunk is a jobboldali szociáldemokráciával való végső leszámolást és a munkásosztály szervezeti egységének megvalósítását is előbbre hozta.[148] Ez a körül-

[144a] Olvasókönyv a marxizmus—leninizmus tanulmányozására. Szikra, 1949. 360—361. o.

[145] Ságvári Ágnes: Az 1945-ös budapesti választások. Párttört. Közl., 1959. 3—4. sz. 232. o.

[146] Ságvári Ágnes: Az 1947. évi országgyűlési választások Budapesten. Párttört. Közl., 1960. 3. 78-79. o. sz. A szerző idézi a KV 1947. októberi ülésének ezzel kapcsolatos megállapításait: „Magunk is lebecsültük a reakció erejét, nem tartottuk valószínűnek, hogy ilyen rövid idő alatt — a szó szoros értelmében 3—4 hét állt rendelkezésére — a reakció és az egyház át tudja csoportosítani erőit, és a fasiszták és horthysták Pfeifferhez, a katolikus elmaradott parasztok — különösen az asszonyok — Barankovics köré fognak csoportosulni... E lebecsülés következtében a jobboldali pártok ellen tulajdonképpen ideológiailag kevésbé harcoltunk... Ebből feltétlenül tanulnunk kell, látnunk kell, hogy a magyar reakció sokkal mozgékonyabb és sokkal öntudatosabb, mint ahogy azt mi a választási harcok során elképzeltük." (u.o.) Maga Rákosi Mátyás állapította meg az egyesülési kongresszuson: „Legsúlyosabb hibánk rendszerint az volt, hogy nem becsültük fel reálisan az osztály-erőviszonyokat, lebecsültük a magyar reakció erejét, mély gyökereit és szívósságát..." És ugyanő beszélt a helyzetben rejlő további veszélyekről: „Most, — hangoztatta — amikor a két munkáspárt egyesülése következtében a magyar demokrácia erői hatványozottan megnőttek, újra fenyeget az a veszedelem, hogy a siker a fejünkbe száll és azt hisszük, hogy most már minden a zsebünkben van, és hogy az ellenség már végleg meg van verve." (Rákosi Mátyás: Válogatott beszédei és cikkek. Szikra, 1950. 313—314. o.)

[147] Ságvári Ágnes: Az 1947. évi országgyűlési választások Budapesten. Párttört. Közl., 1960. 3. sz. 79. o.

[148] Lásd R. Sánta Ilona: A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban. Párttört. Közl., 1958. 3. sz. 5—7. o.

mény meggyorsította a szektariánizmus veszélyének kiteljesedését; a forradalom sajátos indulási feltételeiből fakadó negatív vonások a hatalom birtokbavétele után már teljes erővel jelentkeztek, az egyesülési kongresszus után rövid idővel már megkezdődtek a törvénysértő perek, régi kommunisták bebörtönzése és kivégzése; kialakult a személyi kultusz rendszere, minden súlyos következményével együtt. Elhalványult a tömegek ideológiai átnevelésének, meggyőzésének feladata. A régi pártvezetés irányt vett a koalíciós pártok gyors elsorvasztására, a pártonbelüli véleménykülönbségeket a legdurvább eszközökk[illegible]fojtotta, a volt szociáldemokraták és az egész tagság türelmes nevelése[illegible]általános bizalmatlansági légkört teremtett, a Rajk-üggyel, alig töb[illegible]vvel a hatalom teljes birtokbavétele után, áttért a rendőri módsze[illegible]zására a párton belül. Ilyen körülmények között félbeszakadt a[illegible]ógia kigyomlálásáért a tényleges harc.

*

A ma[illegible]országi népi demokratikus forradalom sajátos kezdeti korlátai tehát nagy mértékben megnehezítették a tömegek tudatának átalakítását, a reakciós hagyomány felszámolását. Ezek a sajátosságok tartósan éreztették, és bizonyos vonatkozásokban még ma is éreztetik negatív hatásukat népi demokráciánk fejlődésére.

A hazánkban lezajlott forradalmi folyamat tanulmányozásában nem lehet megelégedni a felszabadulás előtti történetünk sajátosságainak elemzésével, nem szabad elhanyagolni azokat a sajátos feltételeket, amelyek között végbement nálunk az uralkodó osztályok összeomlása, és amelyek — más, későbbi tényezőkkel, a régi pártvezetés hibás politikájával együtt — a reakciós ideológia mélyebb rétegeit tartósabban konzerválták. Erre kívántam elsősorban ráirányítani a figyelmet.

Ezért nem lehet egyetérteni népi demokratikus forradalmunk történetének szépítésére irányuló tendenciákkal. Ezek nem használnak, hanem ártanak ügyünknek. Fejlődésünk korlátainak feltárása nem jelent valamiféle negativizmust, a párt és a néptömegek történelmi szerepének lebecsülését. Adott viszonyok elmaradottságának ostorozása nem ismeretlen dolog a marxizmus történetében, magyar viszonylatban sem. Ez, marxisták kezében, csak használ az ügynek, elősegíti, hogy a párt és a néptömegek leküzdjék a történelmi fejlődésből adódó gyengeségeiket. Ez ma, amikor a marxizmus—leninizmus általános eszmei offenzíváját napirendre tűztük, nélkülözhetetlen részét kell hogy képezze feladatainknak.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ВЕНГРИИ

Янош Шипош

Исходной мыслью статьи является то, что изучение назревания народно-демократической революции и особенностей ее начального этапа может оказать существенную помощь углубленному пониманию позднейших этапов общественного развития в Венгрии и в определенном смысле и пониманию современных условий идеологической оффензивы. Автор анализирует трудности изучения народно-демократического развития, возникшие вследствие догматизма и субъективизма, и резко критикует затушевание и неправильное понимание принципа партийности, обнаруживающиеся временами в литературе по истории партии.

В статье указывается, что одной из особенностей народно-демократической революции в Венгрии является запоздание революции. В значительной части стран, окку-

пированных германскими фашистскими войсками и ставших зависимыми во время войны, создалось революционное положение, обусловливающее сильные национально-антифашистские движения сопротивления и вооруженную борьбу партизан, и приводящее к вооруженным восстаниям. В этих странах антиимпериалистическое, антифашистское демократическое движение возникло еще во время оккупации, и внесло существенный вклад в дело освобождения. В Венгрии демократическая революция возникла только после освобожвения страны, объективные условия революции создавались только как следствие освобождения. В этой связи автор дает перечень самых основных фактов, потом вступает в спор с теми, кто — желая как можно полнее раскрыть все революционные элементы нашего дореволюционного развития — преувеличивает значение этих элементов, попытаясь доказать, что все объективные и даже субъективные условия революционного кризиса и развязания революции были созданы уже к моменту освобождения Венгрии.

В связи с этим автор останавливается над теорией революционного положения и указывает на диалектику объективных и субъективных факторов, на то, что революционный кризис (являющийся объективным условием, исходным пунктом революции) создается при определенных объективных условиях и проявляется в отношении к последним как субъективный процесс. Автор критикует окостенелость и схематизм в использовании некоторыми лицами ленинского руководства, и подробно анализирует вопрос об условиях революции. Он указывает и на то, что при объективных условиях, определяющих в данное время движение различных классов и слоев общества, роль играют также такие более старые условия, которые уже стали «внутренними», сформировали облик, поведение и психологию данных классов.

Потом автор переходит к конкретному анализу процесса назревания и особых границ революционного кризиса в Венгрии. Здесь дается анализ причин запоздания революционного кризиса. В связи с этим указывается на комплексность детерминирования общественного процесса и обращается внимание на опасность вулгаризации марксизма экономистами. Автор дает конспектную картину об исторически сложившихся внешних и ставших внутренними условиях, которыми определились сознание и поведение трудящихся масс, и затруднилось осознание необходимости сложившейся обстановки и тормозилось революционное настроение рабочего класса Венгрии в 1943—44 годах.

На основе исторических данных автор констатирует, что революционная обстановка в Венгрии сложилась при новых условиях, созданных освобождением страны, в совершенно новой ситуации, возникшей вследствие победы вооруженных сил Советского Союза. Именно в этом скрывается одна из решающих особенностей венгерской народно-демократической революции, которая наложила свой отпечаток на ход процесса революции, исходящей из этой обстановки. Особенностью является и то, что в Венгрии кризис совершался сначала «наверху» и потом «внизу», и что кризис «верхов» был решительно обусловлен международными факторами. В счязи с этим автор останавливается на диалектике и взаимной переплетении внешних и внутренних факторов, на международных отношениях революции и подчеркивает огромное значение с точки зрения революции образующихся благоприятных предпосылок в международной жизни.

В дальнейшем дается теоретический анализ оборотов, условых точек революции; значения их качества и глубины с точки зрения развития революции и преодоления реакционного идеологического наследствия. Автор исследует также последствия особенностей народно-демократической революции в Венгрии. Он указывает и на то, какие были отрицательные стороны благоприятной обстановки, сложившейся после освобождения. Факт, что в собственном повороте внутренние демократические и революционные силы принимали участие только в ничтожном размере, был таким отрицательным моментом — подчеркивает автор, — который еще долго сказывался в области соотношения классовых сил, поведения отдельных классов и влияния классового врага. Перевод трудящихся масс на путь социалистической революции составлял при данных условиях весьма сложную задачу, правильное решение которой требовало продолжения последовательной борьбы против оппортунизма правых, и прежде всего против извращений «левого» сектарианства, мелкобуржуазной революционности и нетерпимости. Все это было таким требованием, выполнение которого было затруднено особым положением коммунистической партии, взявшей в свои руки руководство государством. Этим обстоятельством усиливалась необходимость опасности «левизны» в партии, чему решительно способствовали вредные действия группы деятелей, присваивающих руководство. Вследствие размножившихся недостатков после полного присвоения власти перестала действительная борьба за очистку от буржуазной идеологии и, в более позднее время, значительные остатки реакционного идеологического наследствия приобрели возможность усиления в больших массштабах.

CONCERNING THE SPECIAL FEATURES OF THE POPULAR DEMOCRATIC REVOLUTION IN HUNGARY. A CONTRIBUTION TO THE DEBATES

by *János Sipos*

The study begins with the assumption that the maturing of the popular democratic revolution and the study of the characteristic features of its early stage provide an important clue to understanding a later period of Hungarian development, and, in a certain sense, to the present requirements of ideological warfare. The author analyzes the difficulties which the remains of dogmatism and subjectivism create in the study of popular democratic development and he severely criticizes palliation, the incorrect interpretation of party-mindedness found every so often in literature treating the history of the communist party.

The author emphasizes that one of the characteristic features of the popular democratic revolution in Hungary is its lateness. During the war years a revolutionary situation arose in the majority of the countries dependent on or held by Fascist Germany. It brought about strong national, anti-fascist resistance movements, guerilla fights and uprisings. Anti-imperialist and anti-fascist democratic movements began already during the occupation and very significantly contributed to their liberation. In contrast to this, the democratic movement began in Hungary only after the liberation when the pertinent objective conditions also arose. The author lists the basic facts in support of his statement then refutes all those who, anxious to describe every revolutionary element which existed in Hungarian development previous to the liberation as fully as possible, exaggerate the significance of these factors and try to prove the existence of all the objective — and probably even the subjective — preconditions of the crisis and start of the revolution in Hungary at the time of the liberation.

Here he touches upon the theory about the revolutionary situation and reveals the dialectics of objective and subjective factors, i. e., the reaching of the revolutionary crisis itself (the objective condition and instigator of revolution) as the result of definite objective conditions. This crisis become manifest as a subjective process in comparison to the latter. He criticizes dogmatism, schematism of certain Marxists in handling Lenin's guiding principles and gives a detailed analysis of the conditions leading to revolution. He calls attention to the circumstance that older, already internalized conditions which formed the features, behaviour and psychological characteristics of the given classes, also had a role in determining the movement of the different classes and strata of society along with the objective preconditions during the treated period.

Thenceforth, he concretely analyzes the development and special hinderances of the revolutionary crisis in Hungary and explains the causes of its lateness. In reference to this he points out the complex nature of the determination of social process and the danger of the economist vulgarization of Marxism. He gives a comprehensive picture of external historical conditions and the internalized ones which determined the consciousness and attitude of the working people, hindered the recognition of the necessity of the established situation, and the revolutionary development of the working class in Hungary during 1943—1944.

The author states that the revolutionary situation in Hungary was due to those new conditions established by the liberation and that it came into being in a radically different surrounding created by the victory of the Soviet Army. Here we discover one of the decisive features of our popular democratic revolution which characterizes the revolutionary process developing from this situation. Among these features it must be mentioned that in Hungary a peak in the crisis was reached first from "above" and that the developing crises were mainly due to international factors. The author then considers dialectics, the intertwining of internal and external factors, the international aspects of revolution. He emphasizes the immeasurable significance of a favourable international situation for the development of revolution.

Later the study makes a theoretical analysis of the turning points of revolution, their qualitative aspects, the significance of their completeness for the revolutionary movement and for the break-through of the reactionary ideological legacy. The author treats the consequences of the peculiarities of the revolution in Hungary, proving that the favourable circumstances provided by the liberation also had their negative aspects and shortcomings. The author emphasizes the fact that the internal democratic and revolutionary forces could participate in inducing the change only to a very limited extent which as a negative feature, through a long period of time, affected the balance of power

between the various classes, their attitude, and promoted the influence of class enemies. Under such conditions the guiding of the working masses toward the socialist revolution was an extremely difficult task and its correct solution necessitated a constant struggle against right-wing opportunism, especially leftwing sectarian distortions, petty bourgeois revolutionary trends and impatience. The fulfillment of these goals was hindered by the special situation of the communist party heading the country. These circumstances necessarily increased the danger of leftist attitudes in the communist party and the activity of the power group increased also the danger. Serious errors were committed after the complete assumption of power, interrupting the actual struggle against bourgeois ideology and resulting in the important remains of reactionary ideological legacy being significantly reinforced at a later period.

A freudizmus bűnözéselmélete

SZABÓ ANDRÁS

1. Úgy vélem, hogy a mélylélektani nézetek — és ezeken belül a freudizmus — világnézeti vonatkozásainak és filozófiai alapjainak bírálata időszerű és halaszthatatlan feladat; elősegíti és megkönnyíti a társadalomtudományok egyes ágaira alkalmazott mélylélektani tételek kritikáját. Ezért örömmel üdvözölhetjük a Filozófiai Szemlében e tárgyban megjelent tanulmányt és a Pszichológiai Szemle hasábjain napvilágot látott cikkeket.[1] A világnézeti-filozófiai bírálat, valamint az ezt kiegészítő „szakmai" kritika időszerűségét és halaszthatatlanságát mindenekelőtt abban látom, hogy a mélylélektani nézeteket tükröző hazai irodalmi termékek abban az időpontban jelentkeztek, amikor a marxista társadalomtudomány társadalmi valóságunk jelenségei felé fordulva, ezeket empirikus módon és szociológiai szemlélettel kívánja megragadni. A hazánkban kibontakozó kriminológiai (a bűnözés oktana) kutatások egyik központi kérdése, a fiatalkorúak bűnözése és erkölcsi züllése szolgáltatta azt az *aktuális tárgyat*, amelynek kapcsán a szóban forgó publikációk megjelentek, döntő többségükben *társadalmi* jelenség *mélylélektani* magyarázatának igényével. Ezért ezeket a műveket úgy foghatjuk fel, mint a társadalmi jelenségek empirikus kutatásában kibontakozó szociológiai szemlélet pszichologizmussal történő felváltására tett kísérleteket.[1a]

Már elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a szóban forgó publikációk *tárgyilag* indokolt és a marxista elmélet által kielégítően meg nem oldott kérdéseket vetnek fel. A dogmatikus nézetek pszichológia-ellenességével szemben hangsúlyoznunk kell, hogy szociológiai jelenségek pszichológiai vizsgálatát szükségesnek és a kriminológiában elengedhetetlenül fontosnak tartjuk, mivel ezen az utóbbi területen tudatos emberi magatartások (bűncselekmények) vizsgálatáról van szó. Bírálatunk tehát nem általában a fiatalkori bűnözés *pszichológiai* aspektusú megközelítése ellen irányul, hanem a freudista kriminológiának a bűnözést magyarázó elméleti formulája ellen. Ennek a magyarázó elvnek alapvető hibája — mint látni fogjuk — a freudista lélektan hibás emberképére vezethető vissza. Egyébként nem véletlen, hogy Nyugaton a kultúr-antropológiai irányzat — mint a freudizmus egyik legkövetkezetesebb ellenlábasa — éppen a mélylélektan individualista emberképének meghaladására tesz kísérletet. Az ember társadalmi természetének tagadása

[1] Huszár Tibor: A mélylélektan és az emberi magatartás meghatározottsága. (Magyar Filozófiai Szemle, 1961. V. szám.); Garai László: A tudat és a tudattalan dialektikus materialista fogalmához. (Pszichológiai Szemle, 1961. 2. szám.)

[1a] Itt elsősorban a Huszár Tibor és a Garai László tanulmányában említett publikációkra gondolunk.

a pszichés modell felállításában lehetetlenné teszi a freudista lélektan számára társadalmi jelenségek adekvát pszichológiai aspektusú megközelítését.

A filozófiai-világnézeti bírálatot kiegészítő, már említett „szakmai kritika" azonban nemcsak a társadalmi jelenségek adekvát elméleti tükrözésének igénye és követelménye, hanem gyakorlati megfontolások miatt is igen fontos. A bűnözés oktanában elfoglalt elméleti álláspont ugyanis meghatározza a bűnözés elleni állami és társadalmi küzdelem programját is. A mélylélektani nézeteket tükröző publikációk sem álltak meg a fiatalkori bűnözés oktanánál, hanem elméleti álláspontjuknak megfelelő bűntetőpolitikai program alapvonalait is kidolgozták.

A következőkben a freudista *kriminológia* alaptételeit vesszük szemügyre, és Freud nézeteire — mint alapnézetekre — csak annyiban térünk ki, amennyiben ez a kriminológia metodikáját és a bűnözést magyarázó elvet érintően szükséges.

2. A freudista kriminológia — különösen a második világháború után — igen előkelő helyet vívott ki a kapitalista országok bűnoktani elméletében. Elég talán arra utalnunk, hogy a nyugati világ egyik legnagyobb hatású büntetőpolitikai reformmozgalma — a Défense Sociale Nouvelle — ezt a kriminológiát tette meg elméleti alapjának.[2] Ezt az előkelő helyet számára — a többi között — a freudizmus *irracionális* elemei biztosítják. Thomas Mann — egyébként problematikus értékelésében — helyesen mutat rá a freudizmusnak erre az oldalára.[3] A freudizmus és a freudista kriminológia irracionális elemei támogatják a bűnoktani elméletben kialakult és különösen a második világháború után megerősödött *indeterminista* áramlatokat. Ezek az áramlatok a pozitivista szociológiából kinőtt és kiterebélyesedett kriminológia determinizmusával igyekeznek leszámolni. Ezeknek a kísérleteknek leplezetlen politikai motívuma és apologetikus éle csendül ki Marc Ancel érveléséből. Eszerint a pozitivista determinizmus azért vetendő el a bűnoktanban, mert „amorális, nem ismeri el ugyanis az egyén felelősségét, és végső konzekvenciájában a társadalomra hárítja a bűnözésért való felelősséget".[4] H. Mannheim kétségbe vonja a bűnözés okainak tudományos megismerési lehetőségét, és egy következetesen indeterminista bűnoktan kiépítését követeli.[5] V. H. Nagel a determinizmust embertelennek bélyegzi, és azért veti el, mert nem veszi figyelembe a lelki autonómia létezését s nem számol az elemi pszichikai folyamatok indeterminálságával.[6] A bünoktani kérdésekben vallott indeterminizmus filozófiai megalapozásában egyre nagyobb szerepet játszik az egzisztencializmus és a természettudományos indeterminizmus. Eduard Dreher pl.

[2] Vö. J. Graven: Die Forderungen der modernen Kriminologie und die Strafrechtsreform. Die Vereinbarkeit der Grundsätze der Kriminologie und der Sozialen Verteidigung mit den Forderungen des Rechtsstaates. (Internationales Colloquium über Kriminologie und Strafrechtsreform. Freyburg, 1958.)

[3] Thomas Mann: Freud helye a modern szellemtörténetben. Két tanulmány. Bp. Officina.

[4] Monatsschrift für Kriminologie und Strafreschtsreform. 1958. Sonderheft, és Défense Sociale Nouvelle. (Paris, Cujon 1954. 35—36. o.)

[5] Über einige neueren Entwicklungstendenzen in der Kriminologischen Forschung. (Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. 1957. 1. sz. 9. o.)

[6] „Klassiche" und „Moderne Kriminologie". (Zeitschrift für die Gesamte Strafrechtswissenschaft. 1959. 1. sz. 133. o.)

a bűnoktani indeterminizmust így indokolja: „A modern természettudomány a mikrokozmosz világában oly messzemenően számolta fel az okozati összefüggés törvényét, hogy ennek érvényessége az etikai döntéseknél többé már nem jelenthet posztulátumot".[7]

Talán ez a tallózás is megfelelően érzékelteti azoknak a nézeteknek elterjedtségét, amelyek a bűnoktani indeterminizmus időszerűségét próbálják igazolni. Az indeterminizmus eszmei talaján minden irracionális mag szárba szökkenhet. De Greefnek, a második világháború utáni időszak legjelentősebb freudista kriminológusának életművét nem véletlenül méltatják éppen azért, mert a hagyományos pozitivista bűnoktan determinizmusát igyekezett meghaladni. A freudizmus kriminológiai alkalmazásának érdeme az — írja Pinatel, De Greef életművét méltatva —, hogy ma már figyelmen kívül hagyhatjuk azokat a „biológiai, pszichológiai és társadalmi faktorokat, amelyeknek terhére írták a pozitivisták a büntettet, és amely faktorok állítólag meghatározzák az ember modern életbe való beilleszkedését". A pszichoanalitikus kriminológia „az eddigi ismereti fokokat meghaladja abból a célból, hogy a mélyen gyökerező és tudat alatti pszichológiai mechanizmusokat felderítse. . ." és ezt a kriminológiát „a latens kriminalitás és kevésbé a napi jelenségek érdekelik. Ez az irányzat a *potenciális* kriminalítást akarja kutatni".[8] Ebből látható, hogy a freudista kriminológia a burzsoá állami intervenció növelésének büntetőpolitikai programját igyekszik megalapozni.

3. Irracionális elemei mellett a freudizmus kriminológiai sikereit alapjaiban *szociológia-ellenes* vonásainak köszönheti. A pozitivista szociológiából sarjadt bűnoktan számára még vitathatatlan volt az a tétel, hogy a bűnözés társadalmi jelenség és mint ilyen, meghatározott. Ennek kapcsán mondotta Bonger, hogy „az indeterminista kriminológia contradictio in adjecto".[9] A freudista kriminológia pszichologizmusa ezt a helyes és vitathatatlan kiindulási pontot támadja. Szinte szállóige már a freudista Reiwald Paul szellemesen fogalmazott tétele: „a pszichózis és a neurózis a bensőben megérlelt bűnözés, a bűnözés pedig a külvilágba kivetített neurózis". Gregory Zilboorg még világosabban fejti ki a bűnözés = neurózis tételét. Eszerint: „az ember *bűnös megnyilvánulásai* nem egyebek, mint viselkedésének változó *neurózisai*. A bűnös viselkedés a neurotikus magatartás különleges, bonyolult megnyilatkozása, amely az ember ösztönfejlődésének és ösztönkiteljesedésének útján, az időközben kifejlődött vagy véletlenül előállott aberrációkban gyökerezik". Itt már megtudtuk azt is, hogy a bűncselekmény olyan neurotikus zavar, amely az ösztönélet aberrációira vezethető vissza. Ezt követően Zilboorg a bűncselekményt és normális magatartást összekapcsoló utolsó szálat is (tudatossá vált motívumok) elvágja, amikor a bűncselekmény irracionális lényegéről beszél. „A bűnöző magatartás nem logikus fejlődés következménye. Ennek kevés köze van az értelemhez és még kevesebb a szándékos rosszakarathoz. A bűnözés mélyen az ember *ösztöneiben gyökerezik*, és legtöbbször a bűnös egyén ösztönös és impulzív életének a cselekedetét képezi".[10]

[7] Die Vereinheitlichung der Strafen und Sichernden Massregeln. (Zeitschrift für die Gesamte Strafrechtswissenschaft. 1953. 4. sz. 487. o.)

[8] Idézi Graven i. m. 58—59. o.

[9] Idézi V. H. Nagel i. m. 118. o.

[10] Encyclopedy of Criminology. New-Jork. 1949. Pszichoanalitikus vizsgálatok a kriminológiában. 1146. o.

A freudista kriminológia szociológia-ellenességének legfontosabb megnyilvánulása az az elméleti tétel, amely a bűnözést a neurózisokkal azonosítja. Ez a tétel azért érdemel figyelmet, mert a bűnoktan kiindulási pontját érintő, a bűnoktan egész jellegét meghatározó elméleti tétel. A bűnözés = neurózis tétel egy *pszichiátriai* jelenséget *társadalmi* jelenséggel azonosít, és így az utóbbit éppen lényegi jegyeitől, társadalmi tartalmától fosztja meg. Teljesen kézenfekvő és hosszabb bizonyítást nem is igényel annak belátása, hogy — normális emberek esetében — egy magatartás bűncselekményi minőségét nem az a viszony dönti el, amely a cselekvő személy pszichés folyamatai és magatartása között fennáll. A cselekvéssel, a magatartással a személy szociális kapcsolatok meghatározott rendjét érinti; a cselekvés a külvilággal való kapcsolat és kölcsönhatás egyik legjelentősebb formája. A magatartás lényegi megítélése nem választható el a külvilágban, a társadalmi kapcsolatokban okozott eredménytől. Egy magatartás bűncselekményi minőségét az emberi társadalom története során mindig *társadalmi hatásai* döntötték el. Egy olyan magatartásnak, mint pl. a lopás, bűncselekményi jellegét nem lehet máshol és másban keresnünk, mint társadalmi vonatkozásaiban, abban, hogy a fennálló tulajdoni rend megsértése.

Az eddig idézett freudista álláspontok a bűnözés és a neurózis *lényegi* azonosságát hangsúlyozzák, azt, hogy a bűncselekmény a neurótikus magatartásnak csak egyik elkülönített formája, bár a lényegi azonosság mellett nem tagadják a társadalmi (jogi) értékelés elemének jelentőségét a bűncselekménynek mint a neurótikus viselkedés egyik formájának a többitől való *elkülöníthetőségében*. A hibás kiindulási pont és gondolatmenet belső logikája azonban sok freudista szerzőt juttatott el a bűnözés és a neurózis *teljes* azonosításának tételéhez. Így pl. az egyik legjelentősebb freudista kriminológiai munkában, a Frustration and Agression c. kötetben K. R. Eissler annak szükségességét hangsúlyozza, hogy a bűncselekményt nem a jogi norma megsértése alapján kell megfogalmazni — tehát nem a magatartás társadalmi hatásai alapján —, hanem az excessus pszichikai kísérőjelenségei és a személyiség struktúrájában elfoglalt helye szerint. Ennek az álláspontnak logikus következménye, hogy a bűnoktan megszűnik társadalomtudomány lenni és a kórlélektan részévé válik, mert az érintett alapjelenség — a bűnözés és a bűncselekmény — ugyancsak megszűnt társadalmi jelenség lenni és pszichiátriai jelenséggé vált. Ennek a felfogásnak alapja a *klinikai szemlélet*, amelyik viszont logikus következménye a freudizmus egész metodikájának. Ennek a klinikai szemléletnek egyik figyelemreméltó megnyilvánulása a bűnözők esetvizsgálatainál a „természettudományos egzaktság" szkepszise minden szociológiai „spekulációval" szemben. Nézzük meg közelebbről, hogy ez a *klinikai szemlélet* milyen kapcsolatból áll a freudista *metodológia egészével*.

4. Ismeretes, hogy a freudizmus neurózistanként indult, majd fokozatosan kiépítette általános lélektani tételeit, ezeket pedig a társadalmi jelenségek vizsgálatánál magyarázó elvként és módszerként alkalmazta. Ezt a fejlődési folyamatot Freud így összegezte: „Első célunk az ember lelki zavarainak megértése volt, minthogy egy érdekes tapasztalat megmutatta, hogy e téren a megértés és a gyógyulás csaknem egybeesnek és hogy járható út vezet egyiktől a másikhoz. De nemsokára ezután felismertük azt a közeli kapcsolatot, sőt *belső azonosságot*, mely a kóros és az úgynevezett normális folyamatok között fennáll; a *pszichoanalízis* mélylélektanná fejlődött, és ebből, minthogy

semmit sem érthetünk meg a lélektan segítsége nélkül abból, amit az emberek alkottak és véghezvisznek, önként adódott a pszichoanalízis alkalmazása a tudás számos, különösen szellemtudományi területére".[11] Ebben a tömör summázásban megtaláljuk a szociológiaellenes klinikai szemlélet minden fontos vonását. Itt csak két jellegzetes jegyet emelünk ki. Az egyik a normális és a kóros folyamatok belső *azonosságának* hangsúlyozása, a másik pedig a *társadalmi jelenségek pszichológiai* megközelítésének mint egyedül követhető eljárásnak fikciója. Annak érdekében, hogy a freudizmus szociológiaellenes vonásai még inkább kiugorjanak, nézzük meg, hogy Freud hogyan is vélekedett a szociológiáról és a szociológiai módszerről általában. „A *szociológia*, mely az embereknek a társadalomban való magatartását tárgyalja, *nem lehet más, mint alkalmazott lélektan* : szigorúan véve csak két tudomány létezik, lélektan, valamint tiszta és alkalmazott természettudomány".[12]

A freudizmus klinikai szemléletének korlátai nemcsak abban vannak, hogy a normális és az abnormális jelenségeket azonosítja és a társadalmi jelenségek pszichológiai magyarázatát tartja egyedül járható vizsgálati útnak a társadalomtudományokban. Amikor a freudista szerzők a bűnözés jelenségét vizsgálják, a klinikai szemlélet logikus következményeként *esetvizsgálatból* indulnak ki. Az esetvizsgálat és az elméleti általánosítás, a törvényszerűség felállítása között nincs semmi közbeeső vizsgálati eljárás, nincs semmi közbeeső tag a merőben individuális és az általános között. Ismeretes, hogy a társadalmi jelenségek tömegjelenségek. Az esetvizsgálat pedig képtelen átfogni olyan — az individuális jelenség határait meghaladó — jegyeket, mint amilyen pl. a városiasodás és a bűnözés, a népesség átrétegződése és a magatartási minták változása, valamint ezeknek a demográfiai jelenségeknek bűnözéssel való összefüggése, továbbá a bűnözésnek a társadalmi struktúrával való kapcsolata. Az esetvizsgálat szükséges része ugyan az empirikus vizsgálatoknak, de a csak erre építő elmélet a *szétfolyó empíria* és a *spekulatív általánosítás* szélsőségei között mozog.[13] A freudista kriminológia a kriminálszociológia bírálata nyomán végzett ugyan csoportvizsgálatokat[14] de ezeknek részletes kritikája kimutatta a csoportválasztás önkényes és az elméleti következtetéseket eleve igazoló jellegét.[15] Az esetvizsgálat és a spekulatív általánosítás közötti űrt a freudista szerzők az *elemző levezetés* helyett egy sajátos módszerrel töltik ki, a *képszerű analógia* módszerével. Nézzük meg ezt az eljárást egy példán.

A mélylélektan a gyermek fejlődését úgy értelmezi, mint a szekszuális érésre korlátozodó folyamatot. Freud a szekszualitás elméletét jellemtani irányba is továbbfejlesztette.[16] Eszerint a jellembeli tulajdonságok a szekszu-

[11] A lélekelemzés legújabb eredményei. Ampelos könyvek I. Debrecen, 1943. 174. o.
[12] S. Freud i. m. 213. o.
[13] Kulcsár Kálmán A ténykutatások jelentősége a jogi jelenségek megismerésében (Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1961. 4. sz. 521. o.) c. művében helyesen hangsúlyozza, hogy az esetvizsgálatok „metodológiailag nem maradhatnak ellenőrizetlenek, hanem meg kell találni a módot a feltárt tényezők, vonások egyediségének vagy általánosságának és emögött lényeges vagy lényegtelen voltának megállapítására". Erre nézve lásd még Vermes Miklós: A kriminológiai kutatások módszertani kérdései. (Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1961. 1—2. sz. 83. és 92—93. o.)
[14] Unravilling Juveniles Delinquency. 1950.
[15] Sutherland bírálatát ebben a vonatkozásban részletesen kommentálja D. J. Bordna: Hauptrichtungen in Theorie und Erforschung der Kriminalität in der USA. Köln.
[16] S. Freud: Charakter und Analerotik. Wien, 1908. és Die Kulturelle Sexualmoral und die moderne Neurosität. Wien, 1908.

alitás egy bizonyos fejlettségi fokának (orális, anális, genitális) felelnek meg, A szekszualitás fejlődésének bizonyos fokán elszenvedett traumák „rajta hagyják nyomukat az egyén testi felépítésén és jellemén. Nem meglepő, hogy oly sok egyén még később is hordozója primitív, kora gyermekkori viselkedési formák szembetűnő jegyeinek; gondoljunk csak az orális fejlődési szak vonatkozásában a nagyétkű, nagyivó emberekre vagy a harapó szadistára, vagy gondoljunk az anális fejlődési szak kapcsán az elhanyagolt vagy éppenséggel piperéskedő felnőttekre. Még a bűncselekmény is szükségképpen magán viseli ezeket a — kora gyermekkori — behatásokat, gondoljunk csak a bandita fogszerű tőrére, vagy az okirathamisító fogszerű szadisztikus tollára, avagy a fegyvert tartó rabló végbéli robbanékonyságára — ami egyáltalán nem meglepő."[17] Számunkra bizony meglepő állítások ezek. Más helyütt ugyanez a gondolat így ismétlődik: „Az olyan személy, aki az orális fázisban rögződött, nagyevővé, iszákossá vagy pedig betörővé válik."[18] Talán úgy tűnik, mintha a felhozott példa szándékosan erőltetett, kiragadott volna. Ezért egy másik neves pszichoanalitikus szerzőhöz fordulunk. Az indító tétel nála így hangzik: „A gyermek ösztönéletének fejlődése, érése és szublimálódása meghatározza a gyermek későbbi helyét a társadalomban. . . és egyéves korban a társadalmi alkalmazkodás formái megkapják alapjellegzetességüket." A bizonyító példa szerint a tisztaságra szoktatásnál a gyermek ellenállásának erőszakos letörése olyan neurotikus szorongásos állapotot eredményez, amely a személyiségfejlődésben az úgynevezett anális jellemet alakítja ki. Erre a kisgyermekkori neurotikus szorongásra vezethető vissza a „hatalmat igenlő pedáns hivatalnok magatartása, aki a hatalom erejét korrektségével védi ki".[19]

A pszichés mechanizmus formai hasonlósága — mint láthatjuk — alapot szolgáltat a képszerű analógia — egyébként érzékletes — alkalmazására, a spekulatív általánosításra, amely a két magatartás tartalmi különbségét még csak észre sem veszi.

A klinikai szemléletnek itt egy másik jellegzetességére bukkantunk: a spekulatív általánosítás a magatartásformák vizsgálatánál a formai hasonlóságot emeli ki, és teljesen *mellőzi a tartalmi, megkülönböztető jegyeket.* A freudizmus klinikai szemléletének spekulatív pszichologizmusa *a társadalmi jelenségek vizsgálatánál a tartalmi* (társadalmi, szociológiai) *elemzés megkerülésének módszere.* Állításunk súlyát talán alkalmas csökkenteni az a körülmény, hogy a példák epigonok műveiből valók. Ha azonban arra gondolunk, hogy Freud a szövés-fonás feltalálását a nők szekszuális életének bizonyos jelenségeire vezeti vissza,[20] akkor kézenfekvő a következtetés helytállósága: a freudizmus a társadalmi jelenségek magyarázatát pszichológizmussal váltotta fel.

A felhozott példák azt voltak hivatva bizonyítani, hogy a spekulatív általánosítás nem elemző levezetés eredménye, hanem a mélypszichológia magyarázó elvének — a szekszualitásnak — képszerű analógiával való alkalmazása.

A freudizmus szociológiaellenes vonásainak egyik gyökerét a jellegzetes klinikai szemléletben véltük megtalálni. A szétfolyó empíria és a spekulatív általánosítás, továbbá az elemző levezetés mellőzése és képszerű analógiával

[17] A. N. Foxe: Criminoses. (Encyclopedy of Criminology. 331. o.)
[18] Uo. 330. o.
[19] Gerd Biermann: Wege zur Jugendkriminalität. Köln, 37. o.
[20] Vö. Freud i. m. nőiséggel foglalkozó fejezetével.

való helyettesítése, lényegében a szükséges társadalmi vonatkozások (mint az individuális és általános közötti összekötő kapocs) tartalmi elemzésének megkerülésére kidolgozott módszer. Ennek a tartalmi elemzést megkerülő formális, pszichológiai módszernek következménye a hamis azonosítás: a bűnözés és a neurózis lényegi vagy teljes azonosítása. A hamis azonosítás egyrészt a sajátos klinikai szemlélet módszertani fogyatékosságára, másrészt a normális és az abnormális jelenségek lényegi azonosságának már ismertetett tételére vezethető vissza. Ez az alapja annak, hogy a freudisták számára a bűnoktan megszűnt társadalomtudomány lenni és a kórlélektan részévé vált. A társadalmi jelenségek vizsgálatában alkalmazott mélylélektani pszichológizmus így „változtatja meg" egy társadalmi jelenség természetét és teszi azt neurótikus zavarrá.

A freudista kriminológia módszerének még egy további jellegzetességére kell rámutatnunk, hogy a bűnözés = neurózis tétel kimunkálásának folyamatáról a kép teljes legyen. Tévedés volna azt hinni, hogy a klinikai, empirikus esetvizsgálatok „elméleti sterilitással" zajlanak le. A mélylélektan olyan magyarázó elvet ad a freudista kriminológusok kezébe, amely már eleve meghatározza nemcsak az esetvizsgálatokból levont *következtetéseket*, hanem az empirikus vizsgálatok *körét* is. Az elemzett esetek ugyanis úgyszólván kivétel nélkül mind az indulati vagy konfliktus-bűntettek körébe tartoznak, tárgyuknál, elkövetési módjuknál vagy motívumaiknál fogva. A bűnözés *általános* jelensége a freudisták szemléletében így néhány bűntetti kategóriára szűkül le. A bűnözés jelenségének ilyen szűkítése nemcsak a bűntettek oldaláról történik meg, hanem ezt a szűkítést tovább fokozza az esetvizsgálatokban szereplő *bűntettesek* gondos kiválasztása is. A freudista kriminológia esetvizsgálatai lényegében az *indulati bűntettek* és a *neurótikus* vagy a pszichotikus *bűntettesek* kategóriájában mozognak. Ezzel meg tudják teremteni a szociológiai sterilitás légkörét, és az esetvizsgálatok igazolni látszanak a bűnözés = neurózis tételét.

A társadalmi sterilitás légköre nem azt jelenti, hogy a szűkebb környezetnek az esetanalízisben nem tulajdonítanak semmi jelentőséget. A környezeti tényezőnek azonban – a freudista kriminológia szerint – csak a bűntettes élményanyagában van szerepe.[21] A neofreudizmus kidolgozott ugyan egy sajátos környezetfogalmat, ez azonban szervesen beilleszkedik a társadalmi jelenségek pszichológiai magyarázatának freudista módszerébe. Tudjuk, hogy Freud szerint az emberek – függetlenül az adott társadalmi-gazdasági renttől – minden társadalmi miliőben azonosan egyre törekszenek: ösztönös lelki rezdületeik követésére. A neofreudisták miliőfogalma lényegében pszichés környezetet jelent, és az ún. társadalmi dezorganizáció sem vezethető másra vissza szerintük, mint a személyiség dezintegrációjára. Ilyen „szociológiai aspektus" mellett az egyedi bűntett elveszti minden kapcsolatát a bűnözési mozgalommal, és a szociológiai tényező csak az élményanyag vetületében tükröződik. Ennek az eljárásnak hibáját egy példán könnyen érzékelhetjük. A szélhámosság (csalás) állhat összefüggésben diszharmónikus személyiségalkattal. A személyiségalkat és bűncselekmény viszonyára szorítkozó vizsgálat azonban nem mutatja ki ennek az összefüggésnek sem a gyakoriságát, sem lényegi kapcsolatát, és nem mutatja ki pl. a csalási bűntettek dinamikájának a gazdasági konjunktúrától való függését, figyelmen kívül hagyja, hogy a szél-

[21] Nem kriminológiai vonatkozásban ezt már kimutatta Szalai Sándor: Philosophische Grundprobleme der psychoanalytischen Psychologie. Zürich, 1936.

hámosság üzleti tevékenységként, szervezetten illeszkedik be a kapitalista kereskedelem mechanizmusába az üzéreken és a felhajtókon keresztül. *Az esetvizsgálatok klinikai módszere a freudista kriminológiában a bűnözés jelenségeinek vizsgálatát a bűnözési mozgalomnak* – mind tárgyi, mind elkövetői vonalon – *egy szűk szektorára korlátozza.* Ezért apologetikus az esetkiválasztás, amely azután a már kész mélylélektani magyarázó elv érvényességét bizonyítja. Az *elméleti* magyarázó tétel és az empirikus vizsgálatok kiválasztási módszere így támogatja egymást. Az elméletnek és a módszernek ez az együtthatása a vizsgálati anyag korlátozásában, ha a bűntettes típusok sokaságára és a bűntetti kategóriák számos változatára gondolunk, lényegében azt eredményezi, hogy a freudista kriminológia a bűnözésnek csak *individuális jelenségeit vizsgálja.* Ez az individuális jelleg kettős értelmű. Egyrészt a bűnözést nem mint tömegjelenséget vizsgálja, hanem mint az egyén életében lejátszódó eseményt, másrészt pedig az esetvizsgálatok *sorozata* nem jelent még megközelítő értelemben sem *csoportvizsgálatot*, mint a tömegvizsgálatok egyik módszerét. Az esetvizsgálatok sorozata ugyanis tömeges, de nem öleli fel a bűnözésnek mint tömegjelenségnek minden variánsát, pl. nem öleli fel a gazdasági, a politikai, a közlekedési bűntettek körét. *Individuális* jelenségből ugyanakkor a freudista kriminológia *általános* jellegű következtetést von le. A freudista bűnözéselmélet magyarázó elve és a klinikai módszer ezek szerint megengedhetetlen logikai hibával állítja fel a bűnözés = neurózus tételt. Így lúgozza ki a mélylélektani kriminológia a bűnözés társadalmi lényegét szociológiaellenes elméletével és módszerével.

5. Az eddigi elemzés során láttuk, hogy a) a freudista kriminológia irracionális elemei és szociológiaellenes vonásai biztosítják a modern burzsoá bűnoktani elméletek között elfoglalt előkelő helyét; b) a freudizmus kriminológiai alaptétele (a bűncselekmény = neurózis) a bűnözést társadalmi jelenségből kórlélektani jelenséggé avatja, és ebben a tételben koncentrálódik szociológiaellenessége; c) a hibás kriminológiai alaptétel kidolgozásában a freudizmus klinikai szemlélete játszik döntő szerepet. A klinikai szemlélet az esetvizsgálatokból spekulatív bűnoktani általánosításhoz jut el; a szélsőséges empíria és a spekulatív általánosítás között a képszerű analógia teremti meg a kapcsolatot a levezető elemzése helyett; d) a klinikai szemlélet a bűnözés társadalmi jelenségét inadekvát, pszichológiai módszerrel próbálja megragadni: az esetvizsgálatok sorozata nem jelent csoportvizsgálatot, amely felölelné a bűnözésnek mint tömegjelenségnek legfontosabb variánsait. Az esetvizsgálatok az indulati bűntettek csoportjára és a neurótikus bűntettesekre korlátozzák a bűnözés jelenségét, és ezzel a korlátozással, ezzel a szűkítéssel szolgáltatnak empirikus anyagot a már eleve kész következtetéshez. Az esetvizsgálatok freudista módszere az általános elméleti tételek érdekében az apologetikus esetkiválasztás megengedhetetlen eljárását követi; e) a bűnözést magyarázó freudista elv és a klinikai esetvizsgálat módszere egymást támogatva szűkíti le a bűnözés általános jelenségét individuális bűnözési jelenségre, majd erre az anyagra támaszkodva von le a bűnözés egészére nézve általános következtetést; f) a bűnözés = neurózis kriminológiai tétele a freudizmusnak azzal az elméleti álláspontjával függ szorosan össze, amely szerint a normális és az abnormális jelenségek lényegüket tekintve azonosak; g) a freudista kriminológia alaptétele (bűnözés = neurózis) a pszichológizmus módszerével (szociológiaellenes elméletével és módszerével) próbálja kilúgozni egy társadalmi jelenség társadalmi tartalmát.

6. A freudista kriminológia alaptétele a freudizmus szociológiaellenességével áll benső kapcsolatban: kifejezője a freudista kriminológia *pszichologizmusának*, amely társadalmi jelenséget pszichológiai, illetve kórlélektani jelenséggé változtat. A pszichologizmus a modern burzsoá szociológia egyik uralkodónak tekinthető jellemvonása.[22] A pszichologizmus osztályfunkciójára nem térünk ki részletesen, mert nem feladatunk a burzsoá szociológia modern fejlődési tendenciájának vizsgálata. Arra a szoros kapcsolatra azonban feltétlenül utalnunk kell, amely a pszichológiai-szociológiai mint jellegzetes fejlődési tendencia és a freudista kriminológia pszichologizmusa között fennáll. véleményünk szerint ennek a pszichologizmusnak köszönheti a freudizmus a maga *kriminológiai* sikereit, hiszen a kriminológia kialakulása és mai fejlődése nem választható el a burzsoá szociológiától. A burzsoá pszichológiai-szociológia modern fejlődési tendenciájának a kriminológiában a freudista bűnoktan pszichologizmusa felel meg. A burzsoá kriminológia mint alapjában szociológiai diszciplina mai fejlődési tendenciájára a pszichologizmus térhódítása a jellemző.[23] Ez a fejlődési tendencia találkozik és egybeesik a freudizmus „önfejlődésének" tendenciájával. Láttuk, hogy ez a fejlődési irány abban jelölhető meg, hogy neurózis-tanból mélylélektanná vált, és ezt azután a társadalomtudomány különböző területeire alkalmazták. Világos, hogy ilyen körülmények között az „alkalmazott freudizmus" megőrzi alapvető jellegzetességeit, és a kriminológiában sem tekinthető másnak, mint a bűnözésre alkalmazott neurózistannak. A bűnözés = neurózis tétele mint kiinduló tétel és mint alapvető elméleti összegezés tehát nem önkényes, hanem a freudizmus lényegével összefüggő tézis. Ennek a tételnek eddig csak szociológia-ellenes vonásaira és hatásaira mutattunk rá, arra, hogy társadalmi jelenséget pszichológiai módszerrel magyaráz, sőt egyedül ezt a módszert tekinti elfogadhatónak a szociológiában. *A pszichologizmus tehát a bűnözés szociológiai magyarázatának ellenlábasa.*

7. Most fordítsuk figyelmünket a freudista mélylélektannak egy másik jellegzetességére, amely ezt a szociológia-ellenességet támogatja, és amelynek kriminológiai jelentősége ugyancsak nagy horderejű. A freudista lélektan *individualista* szellemére gondolunk. A lélektani felfogás individualizmusának gyökere egyrészt a freudista ösztönelmélet irracionalizmusában keresendő, másrészt pedig abban, hogy ez a lélektani individualizmus híven tükrözi vissza a polgári társadalom atomizált szerkezetét. Míg a materialista ösztönelmélet az ösztönök biológiai funkcióját a szervezet és környezet kölcsönhatásától nem vonatkoztatja el, hanem éppen integráló szerepet tulajdonít az ösztönöknek, addig a freudizmus ettől a kölcsönös kapcsolattól elvonatkoztat, és így az ösztönök valaminő sajátos öntörvény alapján működő „mitikus lényekké" válnak, amelyek a szervezet egészétől független, sorsmeghatározó szerepet játszanak. A freudista lélektanban az individiuum és környezet kölcsönhatásának és egymást feltételező létének bonyolult rendszeréből kiszakított ösztönök alkotják a pszichés jelenségek alapját. A mélylélektanban a pszichés jelenségek – alapjában véve – csak élettanilag meghatározottak. Ez a vulgármaterializmus a pszichés jelenségek *tartalmi* vizsgálatakor szükségszerűen individualista szemléletű, mert csak az individuumra és a környezeti kölcsön-

[22] Vö. A marxista filozófia alapjai. Kossuth, 1959. 711. o.)

[23] Vö. Szabó András: Modern burzsoá kriminológiai elméletek a fiatalkorúak bűnözéséről. (Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1961. 1—2. sz.)

hatások rendszeréből kiszakított ösztönéletre korlátozódik. A pszichés jelenségeknek ez a magyarázata azonban csonka, nem teljes. A következetesen materialista magyarázat a pszichés jelenségek *visszatükröző szerepének* elismerését követeli: a pszichés jelenségek tartalmukban az egyén és környezet viszonyát tükrözik vissza, tehát tartalmukat tekintve környezetileg meghatározottak.

A freudizmus pszichológiai felfogásának individualizmusa miatt nem látja, hogy az ember eleve társadalmi lény, a pszichés jelenségek pedig eleve társadalmi termékek és tartalmuk eleve társadalmilag meghatározott. A freudizmus felfogásában éppen ezért az ember eredendően társadalomellenes lény. Freudnak a gyermek fejlődésére vonatkozó nézetei ezt különösen plasztikusan juttatják kifejezésre.[24]

Az egyén lelki életének individualista felfogása olyan modell, amelyből kiindulva igyekszik megmagyarázni a freudizmus a neurotikus jelenségeket. A freudizmus számos bírálója mutatott már rá arra, hogy ennek a neurózistannak magyarázó elve a hedonista törekvésektől uralt ember lelki modellje.[25] Kriminológiai vonatkozásban az ember lelki életének individualista modellje rendkívül fontos, mert az e mögött meghúzódó felfogás az ember társadalmi magatartásának magyarázatára kihat. A társadalomtól elszakított, a társadalommal ellenségesen szembenálló egyén számára a társadalmi viselkedés normái ugyancsak ellenségesek. A magatartási norma funkciója Freudnál nem az egyén és társadalom integrálása, hanem *egyedül az elnyomás, a gátlás.* A norma nem integrál, hanem a személyiségfejlődés defektusait idézi elő; a norma neurotizál, mert az eleve antiszociális ösztönök kiélését gátolja. A nevelés mint a társadalmi normák közvetítője nem betagol, feladata és funkciója nem a társadalmi adaptáció pozitív programjának megvalósítása (ismeretanyag és viselkedési formák elsajátítása), hanem „a nevelés feladata az, hogy gátoljon, elnyomjon, eltiltson, és e feladatát mindenkor híven is teljesítette".[26]

A pedagógia pozitív programjának teljes semmibevételét mutatja a pedagógia lényegének olyan meghatározása, mely szerint a fő kérdés annak eldöntése, hogy „mennyit, mikor és milyen eszközökkel szabad eltiltani".[27] Ez a negatív pedagógiai program logikus következménye a személyiségfejlődés sivár felfogásának. Freud felfogásában ugyanis a személyiség fejlődése lényegében az ösztönélet kiteljesedése, nem pedig az ember társadalmi lényének elmélyülése.[28] A pedagógia optimálisan elérhető sikerét Freud abban látja, hogy a helyesen adagolt eltiltás és gátlás „nem okoz akcidentális gyermekkori traumákat. A másikat, a fegyelmezetlen ösztönalkat hatalmát semmiképpen nem tudja elhárítani."[29]

A személyiségfejlődésnek ez a szűk és sivár felfogása nem vesz tudomást a személyiségfejlődés és nevelés kölcsönös kapcsolatáról, az *intellektuális fej-*

[24] Vö. Freud i. m. 75. o.

[25] C. Wendt: Die Möglichkeiten und Grenzen Psychotherapeutischer Behandlung von erwachsenen und jugendlichen Rechtsbrächer (Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. 1957. 7—8. sz.)

[26] S. Freud i. m. 177. o.

[27] Uo.

[28] Hermann Alice: Emberré nevelés (Bpest, 1947. Székesfőváros Irodalmi Intézete) c. könyvében azt a tételt állítja például fel, hogy „a kisgyermek nevelése lényegében ösztönnevelés".

[29] S. Freud i. m. 177. o.

lődés és a magasabbrendű érzelmek fejlődéséről, amelyek a magatartás determinációját új módon vetik fel, és nem engedik meg leszűkíteni az ösztönfejlődés és magatartás kölcsönhatására. A *fegyelmezetlen ösztönalkat* sorsmeghatározó szerepére és elháríthatatlan jellegére vonatkozó freudi felfogás a freudista kriminológia egyik — ortodox — szárnyának elméleti alaptétele, és kiegészítője a bűnözés = neurózus tételnek. A fegyelmezetlen ösztönalkat azonban Freudnál ugyanolyan meghatározatlan, szétfolyó kategória, mint általában az általa feltárt ösztönök.[30] Az ösztönfogalommal űzött spekuláció folytán minden *pszichés jelenség* különálló ösztönné, elháríthatatlan magatartástmeghatározó tényezővé válik. A fegyelmezetlen ösztönalkatra vonatkozó freudi tétel kriminológiai alkalmazása Gerd Biermannál már közelebbi kifejezést nyer: „Harag, féltékenység, gyűlölet és irigység az *ösztönerői* az ősi, eredeti bűnöző magatartásnak.[31]

Az ortodox freudista kriminológia bűnözéselméletének sémája a következő: az ösztönök eleve antiszociális jellegűek, és ezek az antiszociális ösztönök a mozgatói a bűnöző magatartásának. A bűnözés tehát élettani jelenség, amely társadalmilag nem korlátozható, mivel társadalmi eszközök nem képesek élettani jelenségre hatni. Ezt az alapsémát kiegészíti és finomítja a személyiség struktúráltságáról szóló elmélet. Eszerint a „felettes Én" és az ösztönélet követelményei közötti konfliktus neurotizál, és a bűncselekmény ennek a neurózisnak a feloldása. A bűncselekmény a felettes Én gyengeségének következménye, mivel az „én-ösztönök elutasító, elfojtó intézménye"[32] nem képes gátolni az ösztönélet követelményének antiszociális dinamikáját. A bűnözés az öröm-realitás elv „váltógazdálkodásában" az örömelv túlsúlyát és a realitás-elv gyengeségét jelenti. A bűnözés ezek szerint az örömszerzés egyik formája, hedonista törekvések megnyilvánulása. Ennek a bűnoktani felfogásnak a bírálata feltételezi az egész freudista ösztönelmélet bírátatát. Erre részletesen nem térünk ki, csak az alapfelfogás hibájára utalunk. Freudnál úgyszólván minden emocionális vagy indulati jelenség az ösztönökben oldódik fel. Az ösztönök magatartás meghatározó szerepe pedig az öröm-realitás elven keresztül érvényesül. Az ösztönökben feloldódott emocionális és indulati jelenségek az ösztönökkel együtt a szekszuális ösztönbe gyökereznek olyannyira, hogy Freud pl. a csecsemő táplálkozásában sem lát mást, mint szekszuális gyönyörszerzést. Ez a „pánszekszuális" szemlélet jut kifejezésre az öröm-realitás elv elnevezésében is, Az ösztönéletnek ez a szekszualitásra való visszavezetése és leszükítése azonban önkényes és spekulatív. A bűnözési folyamatra alkalmazva azt mondhatjuk, hogy bizonyos bűntetti körben (szekszuális bűncselekmények) a gyönyörszerzés motívuma fontos tényező ugyan, de nem magyarázat a bűnözési folyamat egészére mint tömegjelenségre.

A freudista kriminológia modern képviselői ma már nem is Freud ösztönelméletének ezt a szekszualitásban feloldott tanítását és nem az antiszociális ösztönök minden gátat leromboló dinamikájáról szóló tételt használják fel a bűnözés magyarázatára. Már a polgári kriminológia neves képviselői is rámutattak arra, hogy élettani jelenségnek társadalmi tartalmat tulajdonítani nem lehet.

[30] Vö. Huszár Tibor i. m. 669. o.
[31] Huszár Tibor i. m. 40. o.
[32] S. Freud i. m. 70. o.

A freudista kriminológusok nem ortodox szárnyának felfogásából bennünket azok az alapelemek érdekelnek, amelyek — a környezet szerepére vonatkozó színező tételek mellett — Freud nézeteivel, alaptételeivel állnak összefüggésben. A freudista kriminológusoknak ez a „neofreudista" szárnya a felettes Én kialakulásáról és funkciójáról szóló tanítást használta fel és fejlesztette tovább sajátos, kriminológiai felhasználásra, egy másik csoportjuk pedig az ösztönélet követelményei kiélésének meghiúsításáról szóló elméletet dolgozta ki, ugyancsak speciális kriminológiai használatra. Számos szerző a két irányzatnak hol egyik, hol másik elemét használja fel, vagy pedig Jung és Adler nézeteivel fejeli meg a két felfogás valamelyikét.

8. A felettes Én funkciózavarait a bűnözéssel összefüggésbe hozó és a bűnözést magyarázó szerepére vonatkozó tanítás alapját Freudnak a személyiség strukturáltságáról szóló elmélete képezi. Ennek az elméletnek alapját Freud klinikai gyakorlata során szerzett tapasztalatai szolgáltatták. „Ha egy felnőtt neurotikus kezelése közben azon okok után kutatunk, melyek a felnőtt neurotikus tüneteit meghatározzák, azok rendszerint visszavezetnek korai gyermekkorára, és a későbbi kórokok ismerete nem elegendő sem a megértés, sem a gyógyítás számára. Így arra kényszerültünk, hogy megismerkedjünk a gyermekkor lelki sajátosságaival, és — ennek során — egy csomó olyan dolgot tapasztaltunk, melyet csak az analízis segítségével volt módunk tapasztalni. *Felismertük, hogy az első életévek* (mintegy az ötödik életévig) több szempontból jelentőséggel bírnak. Először, mert magukba foglalják a szekszualitás korai kivirágzását, mely az érettkori szekszuális élet szempontjából döntő jelentőségű ösztönzéseket hagy hátra. Másodszor, mert az ezen időszakban szerzett benyomások a még ki nem fejlődött gyenge ént érik, melyre lelki traumaként hatnak. Az én az általuk előidézett indulatokat *csak az elfojtás segítségével* képes kivédeni, és ily módon az egyén a gyermekkorban szerzi meg a későbbi megbetegedésekre és működési zavarokra való hajlamot."[32]

Az elfojtás mechanizmusát kutatva jutott el Freud a személyiség strukturáltságáról szóló végleges elméleti alapséma kidolgozásához. „A tünet az elfojtásból származik, mintegy ennek a képviselője az én előtt, márpedig az elfojtott az én számára külvilágot jelent, a belső külvilágot, míg a valóság a külső külvilágot. A tünetből vezetett az út a tudattalanhoz, az ösztönélethez, a szekszualitáshoz... A ember azon konfliktus folyamán betegszik meg, mely az ösztönélet követelményei és a velük szemben megnyilvánuló ellenállás között támad, és egy pillanatra sem tévesztettük szem elől azt az *ellenálló, elutasító és elfojtó intézményt*, mely különleges erőkkel, az úgynevezett én-ösztönökkel ruház fel bennünket."

Énünk megfigyelő és büntető intézménye: a felettes Én. „Egy megfigyelő intézmény elkülönülése énünk többi részétől az én szerkezetében egy szabályszerű vonás." A megfigyelés intézményének és a büntetés lelki intézményének (a lelkiismeretnek és a szorongásának) hordozója a felettes Én. A felettes Én kialakulásáról Freud a következőket mondja: „Lelkiismeret nincs bennünk kezdettől fogva, mint a szekszualitás. A kisgyermek tudvalevően amorális, nincsenek gátlásai gyönyörszerzésre törekvő rezdületei ellen. Azt a szerepet, amelyet később a felettes Én vesz át, eleinte egy külső hatalom, a szülői tekintély játsza." A szülő szeretetet von meg, fenyít és büntet. A szülői fenyítéstől való „*reális* félelem az előfutárja a későbbi lelkiismeretfurdalásnak: ameddig

[33] Uo. 69—70. o.

ez uralkodik, nem szükséges felettes Én-ről és lelkiismeretről beszélni." A fejlődés során „a külső visszatartás belsővé változik, a szülői tekintély helyébe a felettes Én lép, amely aztán ugyanúgy figyeli, irányítja és fenyegeti az ént, mint előbb a szülők a gyereket." A felettes Én átveszi tehát a szülői hatalom szerepét, sőt módszereit is. A szülőkhöz való viszonyunk felettes Én-né való átalakulásának lényege az úgynevezett azonosítás, amin az Én-nek egy idegen énhez való hasonulását értjük; ennek következtében az első én úgy viselkedik bizonyos szempontból, mint a másik, utánozza azt, s bizonyos mértékben felveszi magába (az orális kannibalisztikus bekebelezés hasonlata nem véletlen!); az azonosítás valószínűleg a másokhoz való kapcsolódásunk legősibb alakja, s nem azonos a tárgyválasztással." A fiú pl. az apjához hasonló akar *lenni*, és ezért meg kell változtatnia az Én-jét, vagyis utánozza apját. Amikor a fiú *birtokolni* akarja anyját, ilyen hasonulásra nincs szüksége, Ez a különbség az azonosítás és a tárgyválasztás között. Összegezően Freud a következőkben jelöli meg a felettes Én kialakulására vonatkozó felfogását: „A felettes Én-t úgy tekinthetjük, mint a szülőkkel való azonosítás egy sikerült esetét... Az Én-ben újonnan létesült fölérendelt hatóság a legszorosabb összefüggésben áll az *ödipusz-komplexum* sorsával, annyira hogy a felettes Én-t a gyermekkor ezen annyira fontos képződménye *örökösének tekinthetjük*. Az ödipusz-komplexum felszámolásával a gyermeknek a legerősebb tárgymegszállásáról kellett lemondania, amely a szülőkhöz fűzte, és ezen tárgyelvesztés kárpótlására megerősíti énjében a már valószínűleg régen jelenlevő azonosításokat. Ezen első eset olyan lényeges átalakulást hoz létre, mely döntő jelentőségű az én kialakulása szempontjából. Beható vizsgálatokból kiderült, hogy ha az *ödipusz-komplexum leküzdése tökéletlenül sikerült, a felettes Én ereje és fejlődése elsatnyul.*" Majd később mégegyszer megismétli ugyanezt a gondolatot: „A felettes Én a hordozója az önmegfigyelésnek, a lelkiismeretnek és az ideálműködésnek. A gyermeki függés, az ödipusz-komplexum mint fontos biológiai és lélektani tények előfeltételei a felettes Én kialakulásának."[34]

Freud fejtegetésit összefoglaló életművéből idéztük. A freudizmus fejlődésének erről az időszakáról helyesen állapítja meg Berencz János, hogy „e korszakban a pszichoanalízis sokoldalú kiterjesztésével együtt egyoldalúsága és túlzásai módszertanilag elmélyültek, mert egyrészt a normális emberekre is alkalmazta a pszichoanalízis tanításait és módszereit és másrészt a szekszualitást is túlzott mértékben, egyoldalúan tette magyarázó elvévé".[35] Ennek a megállapításnak helyessége szembetűnő, hiszen az idézett freudi gondolatokban egy sor tárgyilag megalapozott és helyes megfigyelés mellett ott találjuk az *erkölcsi fejlődés* magyarázó elveként és alapjaként a szekszualitásra épülő *ödipusz-komplexumot*. A személyiségfejlődés ödipusz-komplexumhoz kötöttségének elméletét alkalmazza a freudista kriminológusok már említett egyik csoportja. Az ödipusz-komplexum sikeres vagy sikertelen felszámolásától függ szerintük a személyiségfejlődés későbbi időszaka, a jellemfejlődés és a sikeres vagy sikertelen alkalmazkodás. A Glueck-házaspár vizsgálatai ezt a tételt voltak hivatva bizonyítani. A vizsgálat eredménye szerint a negatív érzelmek külső feloldásra találnak (agresszív cselekmények), és ezzel a kriminális magatartással kerülik el a szülők (különösen az apa) ösztönmegnyilvánulást korlátozó autoritása által egyébként szükségszerűen bekövetkező

[34] Uo. 74—80. o.
[35] Freud, mélylélektan, pedagógia. Eger, 1957. 80. o.

traumákat (elfojtás helyett kiélik ösztönéletük követelményeit). Andrew F. Henry ezt így magyarázza: „Az extraverzió egy közvetlen, a magatartás által megoldott feloldása a feszültségnek: az érzelmek és az ösztönök szabad folyását foglalja magába."[36]

A Glueck-házaspár vizsgálataiból levont következtetés – amely szerint „a kriminalitásnak egyik jellemzője a negatív érzelmek kifelé való kiélése, ennek oka viszont a hiányos képesség a külső megnyilvánulástól való tartózkodásra" – ellentmond a freudista kriminológia alaptételének, amely szerint a bűnözés = neurózis. A freudista Glueck-házaspár ugyanis ezzel éppen azt igazolta, hogy a bűnözés nem neurózis eredménye, hanem éppen a neurózis elhárításának egyik módszere. Természetesen ez a magyarázat még mindig a kórlélektan keretei között mozog. Figyelemreméltó azonban a vizsgálati anyagból az, amivel a gátló apparátus gyenge működését magyarázza: az autoritásra épülő apai fegyelmezés.

Gerd Biermann vizsgálatai ugyancsak az ödipusz-komplexum sikeres vagy sikertelen feloldása és a bűnözés közötti kapcsolatot érintik. A Glueck-házaspár vizsgálataihoz hasonlóan itt sem a bűnözés és az ödipusz-komplexum közötti összefüggés elemzése az érdekes, hanem sokkal inkább a vizsgálat melléktermékе: az ödipusz-komplexum sikeres feloldását gátló családi-nevelési módszerek káros hatásainak kimutatása: „A növekvő erkölcsi züllés a szülői, családi nevelés funkciójának csődjére vezethető vissza."[37] Ez a megállapítás túl általános ugyan, de valóságos összefüggésre mutat rá.

Hans Zullinger e körben mozgó vizsgálatainak ugyancsak egy melléktermékе érdemel figyelmet. Eszerint „a későbbi szocialis betagolódás nehézségeinek oka a lelkiismeret fejlődését elősegítő azonosítási tárggyal (az apával vagy az anyával) való érzelmi kapcsolat hiánya".[38]

Az említett szerzők vizsgálatainak célja ennek igazolása volt: *ha az ödipusz-komplexum leküzdése tökéletlenül sikerült, akkor a felettes Én ereje és fejlődése elsatnyul*, tehát a gátló apparátus működése hibás. Ennek a tételnek az adott összefüggésben való vizsgálata felesleges, hiszen a bűncselekmény elkövetése valamilyen formában az erkölcsi tudat hibás vagy hiányos működését eo ipso bizonyítja, másrészt eltávolít a kriminológia alapkérdésétől: mi a bűnözés oka? A hibás vagy hiányosan működő gátló apparátus nem arra ad választ, hogy *mi motivál bűnözésre*, hanem csak azt mutatja, hogy valamilyen motiváló hatással szemben az erkölcsi ellenállóképesség nem elég erős. A bűnoktannak azonban a *motiváló hatásokkal*, az okokkal kell foglalkoznia, nem pedig az okok hatását nem befolyásoló tényezőkkel. A freudista kriminológia ezek szerint vizsgálataival a kriminológia alapkérdésétől távolodik el.

Ha Freudnak a felettes Én kialakulására és működésére vonatkozó fejtegetéséről, a freudista kriminológusok vizsgálatainak anyagát magyarázó elemzéséről a freudista burkot eltávolítjuk, a magatartás determinációs folyamatának freudista magyarázó elvét lehámozzuk, számos értékes és valóságos problémát tartalmazó megállapítást találhatunk. Ilyen mindenek előtt a szülőkhöz való külső viszony belső „leképeződése" és a szülői nevelés módszerének döntő hatása az erkölcsi érzelmek és a viszonyulási struktúra kialakulására. Az empirikus adatok elméleti magyarázata, a magatartás determinációjára vonatkozó egyoldalú és túlzott „ösztön-központúság" azonban elfogadha-

[36] Affekt, Interaktion und Delinquenz. Köln, 50. o.
[37] Uo. 34. o.
[38] Idézi Gerd Biermann i. m.

tatlan számunkra. Az ösztönfejlődés és a személyiségfejlődés kapcsolatára vonatkozó freudista magyarázatból a többi között teljesen hiányzik a személyiségfejlődés konkrét *történelmi kötöttségre* való utalás is. Hogy ennek csak egy vonatkozására utaljunk: a gyermek és szülő viszonya a freudizmus gondolatmenetében csak egy — a történelmi fejlődés által nem érintett — családmodellt feltételez. A nő társadalmi helyzetének változásai kihatnak az anyai hivatás gyakorlására, a család struktúrájának változásai jelentősen módosítják a családi nevelés hagyományos módszereit, és ezzel megváltozik a családon belül az „érzelmi kötődés modellje" is, ami pedig a freudisták elméletében egyedül csak a polgári család viszonyainak sémája szerint képes a gyermek személyiségének fejlődését elősegíteni.

A szociológiai szemlélet hiánya — mint ebből a példából is látható — a lélektanban is megbosszulja magát, mert az ember *társadalmi* magatartásának lélektani magyarázata sem mellőzheti a társadalmi viszonyok adott rendjének és változásainak ismeretét. A freudista kriminológusok a polgári család apológiáját adják bűnoktani fejtegetéseikben, mert a személyiségfejlődéstől idegen és ezt meghiúsító jelenségként értékelnek minden olyan változást, amely a hagyományos polgári család kereteit, viszonyait megbontja. Így pl. a gyermekek nevelésében a társadalmi nevelés különböző formái jelentőségének növekedését és a családi nevelés jelentőségének csökkenését olyan jelenségként értékelik, amely a személyiségfejlődest infantilis fokon rögzíti (szülőimágók hiánya stb.).

9. A nem ortodox freudista kriminológusok második csoportja, mint már említettük, az ösztönélet követelményeinek meghiúsulását tekinti bűnözést előidéző oknak. Ez az elmélet az úgynevezett *frustáció-elméletként* vált közismertté. Eszerint a bűnözővé válás mechanizmusa a következő: az ösztönös törekvések meghiúsítása kiváltja a gátló tényezők elleni haragot, a harag pedig agresszióra késztet. *A kriminalitás nem más, mint az ösztönös vágyak meghiúsítására adott agresszív válasz-reakció.* Ennek az elméleti sémának — ha eltekintünk az ösztönös indítékok ellenállhatatlanságának, továbbá az ösztönök szekszualitásban való feloldásának freudista képzetétől — van létjogosultsága az indulati bűntettek körében. Ha azonban nem egyszerűen a bűnözővé válás *individuális folyamatára* korlátozzuk figyelmünket, hanem a bűnözésre mint társadalmi és tömegjelenségre gondolunk, akkor kézenfekvő ennek az elméleti sémának a torzítása. A bűnözés oktanában ugyanis a kérdés lényege éppen abban van, hogy milyen szükségletek meghiúsítására kerül sor, melyek a szükséglet-meghiúsítás konkrét társadalmi körülményei, milyen társadalmi viszonyok akadályozzák a szükségletek társadalmilag elfogadott formában való kielégítését. Látható, hogy a bűnözés oktanában a bűnözővé válás individuális folyamatának pusztán pszichológiai megragadása éppen a bűnözés lényegének, társadalmi természetének és társadalmi meghatározottságának kérdéséről tereli el a figyelmet.

A freudista elmélet szóbanforgó változatával kapcsolatban a polgári lélektan bírálata is helytállóan állapítja meg: „Minthogy a freudizmus túlzott jelentőséget tulajdonított a biológiailag adott ösztönzéseknek és nem veszi elegendően számításba az emberek társadalmilag meghatározott törekvéseit és értelmi megnyilvánulásait, ez a problémának nem kielégítő megfogalmazásához vezetett."[39] Az említett irány szabadulni igyekezvén Freud túlzottan

[39] H. O Mowrer: Frustration and Agression. Encyclopedy of Criminology. 524. o.

egysíkú magyarázó elvétől, a frustráció fogalmát az ösztönös törekvésekről átvitte minden egyéb „alapvető lelki szükségletre". Így pl. a gyermekszeretet szükségletének és gyengédségigényének „frustrálása" érzelmi elsiváruláshoz, majd a külvilág felé fordított kriminális agresszióhoz vezet. Az alapvető lelki szükségletek kielégítésének meghiúsítása azonban túlzottan általános kategória, és nem jut benne hely annak elemzésére, hogy az egyes szükségletek speciális természete milyen. Így azután például egyes nyugati kriminológusok Karlsruhe-ban, 1957-ben a kriminalitás alapokának a „vallási szükségletek kielégítésének akadályaiból adódó frustrációt" tekintették.[40] Az alapvető lelki szükségletek kategóriájában így fér meg egymás mellett a szeretetigény, a vallásos vágy, sőt az igazságosság és a jogbiztonság igénye is, amelynek meghiúsítása állítólag agresszív válasz-reakcióként kiváltaná a kriminalitást. Egyébként míg a frustráció elmélete kezdetben csak az ösztönélet követelményeinak meghiúsítását tekintette a bűnözés alapokának, ma már elhagyta az elméleti séma kidolgozásának eredeti talaját, egyetemes szociológiai aspektusú elméletként lép fel. Erről mondja helyesen R. Lange, hogy „a frustráció fogalma a kriminológiában alkalmazva eleve anakronisztikus volt. Ha az ösztönös vágyak elnyomása és a tekintély kényszere eltűnik, a frustációnak is meg kell szűnnie. A frustráció fogalmának hívei azonban — észrevétlenül álláspontot változtatva — azt hangsúlyozzák, hogy korunk elsőrendű frustráló tényező, mert az érzelmi élet elsivárosodásához vezet."[41] A kritika teljes mértékben jogosult. Gondoljuk csak pl. az amerikai ifjúság korlátozásmentes életére és az ösztönös vágyak kielégítését nem gátló nevelési rendszerére. Ez az ifjúság szabadon kiélheti vágyait, a pedagógiai tekintély korlátozó szerepet nem játszik, tehát nem „frustrált ifjúság", és mégis ennek az ifjúságnak a körében leggyakoribb jelenség a bűnözés.

A freudista kriminológusok szóbanforgó csoportjának kétségtelen érdeme, hogy felhívta a figyelmet az infantilis fokon rögződött személyiség és a regresszió (alacsonyabb személyiség-szerveződési fokra való visszahanyatlás) összefüggésére a kriminalitással.[42] A bűnözés oktana szempontjából azonban a kérdés jelentősége másodlagos, illetve elhanyagolható. Ezekben az esetekben ugyanis *nem kriminalitással* állunk szemben, hanem beteg személyiségek excessusaival. A kórlélektan vizsgálódási tárgya nem azonosítható a kriminológia tárgyával (beszámítható és felelőssé tehető emberek bűncselekményeivel).

A freudista kriminológusok szóban forgó csoportjának elméleti formuláját (meghiúsulás—harag—agresszió—kriminalitás) a fiatalkorú bűnözéssel foglalkozó magyar lélektani irodalom is felhasználta a jelenség okainak elemzésében. A kriminalitás mögötti jellegzetes érzelmi, indulati állapotot az jellemzi — olvashatjuk az e tárgyban megjelent összefoglaló munkában —, hogy „a reaktív depresszió s a kifelé fordított gyűlölet és bosszú érzése dominál" — majd később — „a kriminalitás keletkezésében döntő tényező a jellegzetes agresszív és depresszív érzelmi, indulati állapot s az azok elfojtásából származó érzelmi elsiváruláls, továbbá a pozitív érzelmeknek a külvilágtól való vissza-

[40] R. Lange: Wandlungen in den Kriminologischen Grundlagen der Strafrechtsreform. Karlsruhe, 1960. 374. o.

[41] Uo.

[42] Ennek kitűnő összefoglalását adja F. Alvin: Délinquance infantile et délinquance juvenile du point de vue de psychanalise. (Revue Internationale de Criminologie. 1961. okt. — dec. 269—281. o.)

vonása".[43] A probléma itt kettős. A szerző *ugyanezeket* a jellegzetességeket a nem bűnöző, hanem veszélyeztetett gyermeknél is kimutatja. Ez az érzelmi-indulati háttér tehát nem jellegzetesen *kriminális* háttér. A bűnözővé válás specifikus pszichés folyamatainak megragadása ezek szerint nem sikerült. Ebből levonhatunk egy általánosabb elméleti következtetést is: A bűnözés társadalmi, társadalmilag determinált jelenség, és ez megmutatkozik abban is, hogy elméleti tükrözésében a pszichológiai módszerek még a *bűnözővé válás individuális folyamatának jellemzésére sem elegendők, mert a bűnözés lényege nem pszichés előzményében és lefolyásában, nem érzelmi-indulati háttérben, hanem társadalmi természetében, társadalmi hatásaiban és társadalmi értékelésében van.* Ezért voltak kudarcra kárhoztatva azok az elméleti törekvések (az úgynevezett pszichogenetikus elméletek), amelyek a bűnözők specifikus kriminális alkatának jegyeit próbálták kimutatni. Az idézett fentebbi megállapítás formális-pszichológiai megállapítás, amely fel sem veti a bűnözővé válás individuális folyamatának legfontosabb kérdését: a magasabbrendű erkölcsi érzelmek és az erkölcsi világkép *tartalmi* kérdéseit. A bűnözővé válás individuális folyamatában azonban éppen ezeknek a tartalmi kérdéseknek van jelentőségük, mert csak ezek képesek közelebbről jellemezni a bűnözés pszichés lefolyását: a bűnözés motivációját, illetve a bűnöző sajátos, az elkövetett cselekményt igazoló vagy igazolni akaró erkölcsi nézeteit. Véleményem szerint a szóban forgó munka — bár a bűnözés oktanában téves álláspontot követ — egy jelentős és igen fontos kérdésben figyelemre méltó eredményeket produkál. Ismeretes, hogy a fiatalkorúaknak a társadalmi következményekhez és normákhoz való viszonya elsősorban érzelmi-affektív viszony. Ezért ha a követelmények és a normák teljesítésének készsége (az érzelmi érdekeltség) megrokkan, ez a hibás erkölcsi fejlődés egyik fontos tényezője. Ebben a problémakörben a szóban forgó munka kitünő elméleti összefoglalást nyújt.

10. Már utaltunk arra, hogy a freudizmus és a freudista kriminológia egyik jellegzetessége a *normaellenesség*. A freudista neurózistan szerint a neurózisok genézisében a traumatizáló, gátló és elnyomó normának vezető szerepe van. Ezt a szerepet tulajdonítja a freudizmus a normáknak akkor is, amikor a gyermek fejlődésével, vagy a személyiség struktúráltságával, avagy a pedagógiával kapcsolatban fejti ki nézeteit. A freudizmus normaellenessége igazán csak a kriminológiában mutatkozott meg. A freudista kriminológia átfogó normaellenes programot dolgozott ki. A freudista kriminológia alapozta meg elméletileg a „büntetés helyett gyógyítsunk, gyógyneveljünk" igen nagy hatású jelszó büntetőpolitikai programját. Ennek a büntetőpolitikai programnak a freudista bűnoktannal való összefüggése kézenfekvő: a bűnözés neurótikus jelenség, a bűnözővé válás folyamatában a neurótikus zavarok döntő szerepet játszanak, tehát a bűnözésre való eddigi hibás (büntetéssel való) reagálást pszichoterápiai kezeléssel kell felváltani.

Mielőtt ennek a büntetőjogi programnak elméleti és gyakorlati tarthatatlanságára rámutatnánk, röviden utalunk arra, hogy a freudizmus normaellenességének *pszichoterápiai* következményeivel az utóbbi időben egyre több pszichiáter fordul szembe. O. H. Mowrer pl. ezt írja: „A fegyelem problémáját illetően a legutóbbi években sok zavar keletkezett a szülők, a nevelők és a felelőtlenül viselkedő felnőttek ellenőrzésével, javításával foglalkozó személyek

[43] Gyermek- és ifjúságvédelmi ismeretek II. Veszélyeztetett gyermek. Bp. Tankönyvkiadó, 1961. György Júlia munkája. 117. és 118. o.

felfogásában. Némelyek — a freudizmus nyomán — addig a felfogásig jutottak el, hogy minden fegyelem káros és veszedelmes az egészségre. A kérdés azonban nem az, hogy a fegyelem jó-e vagy rossz, szükséges-e vagy sem, hanem az, hogy társadalmilag elkerülhetetlen." Ennek kapcsán pedig a pszichiátria kezdi revideálni a freudizmus nyomán eléggé elterjedt felfogást, mely szerint „a neurótikus agressziója a mások által okozott frustáció folytán keletkezik, és az a felfogás kezd kialakulni, hogy itt inkább arról van szó, hogy nem az ösztönös szükségletek kielégítésének hiányából, hanem az erkölcsi követelmények sikertelen érvényesítéséből eredő kudarcok folytán keletkezett neurózisokat élik ki agresszió útján".[44] Alexander és French a nagy feltűnést keltett munkájában[45] a freudizmusnak éppen az általunk kifogásolt normaellenességével száll szembe, mert ez a teljes felelőtlenség beteges és a gyógyítás szempontjából káros légkörét szuggerálja, „A pszichoanalízis elmélete és gyakorlata gyakran bátorítja a neurótikusokat, hogy mély narcisztikus regresszióban keressenek menedéket, aminek során úgy szemlélik magukat, mint egy túl szigorú és ostoba nevelés áldozatait, és nem úgy, mint olyan személyeket, akik nem tanulták meg az érett felnőttek viselkedését." A freudizmus ezek szerint finoman kifejtett önigazolás az éretlen és neurótikus elemek antiszociális viselkedése számára. A büntetőjogi gyakorlatban számos példát találunk erre a nyugati irodalomban, ahol a fiatalkorú bűnözők egyenesen támadó fellépéséről kapunk tudósítást azzal a következtetéssel kapcsolatban, hogy őket — bár bűncselekményt követtek el — ne büntessék meg, hanem gyógyítsák mert — úgymond — ők betegek, de nem bűnözők.

A bevezetésben említettük, hogy a mélylélektani nézeteket tükröző hazai irodalmi termékek nem állnak meg a fiatalkorú bűnözés oktanának keretei között, hanem egy büntetőpolitikai program alapjait is körvonalazzák. A már idézett összefoglaló kiadványban pl. ezeket olvashatjuk: „A bűnöző gyermekekkel és fiatalkorúakkal kapcsolatos intézkedések jövő fejlődése abban az irányban kell, hogy haladjon — és halad is —, hogy a bűnöző gyermeket éppúgy nevelési, helyesebben — minthogy már elhibázott nevelésű gyermekekről van szó — átnevelési és gyógynevelési problémának tekintsük, mint minden más ideges vagy elhibázott nevelésű gyermeket. Helyes tehát, hogy a gyermekek és fiatalkorúak disszociális tetteivel elsősorban a gyermekvédelmi és pedagógiai szervek foglalkozzanak. Súlyosabb büntetteknél a tényállás körülményeinek tisztázása s a gazdasági jóvátételek stb. problémái természetesen továbbra is a megfelelő bűnüldöző hatóságokhoz kell, hogy tartozzanak. Magának a gyermeknek vagy a fiatalkorúnak reszocializálása azonban a különböző intézmények keretei között is mindenkor csak nevelői, gyógynevelői, vagy psychiátriai feladat lehet, függően a crimen mögött levő jellemfejlődési zavar súlyosságának fokaitól."[46]

A fiatalkorú bűnözőkkel kapcsolatos intézkedések azonban — helyesen — nem ebben az irányban fejlődtek. A nemrég megjelent új büntető törvénykönyv nem engedi megkerülni a felelősséget és a felelősségrevonás kérdését, hanem az alkalmazott intézkedések központi magjának a felelősségrevonást és a felelősségre nevelést tekinti. Az analitikus pedagógia reszocializálásáról beszél, ennek a reszocializáló programnak azonban belső ellentmondása az,

[44] O. H. Mowrer i. m. 528. o.
[45] Psychoanalytic Therapy. (Idézi Mowrer i. m. 521. o.)
[46] György Júlia i. m. 119. o.

hogy a jogi norma, a társadalmi követelmény megkerülésének csak formális jelentőséget tulajdonít, és a betegségkép szuggerálásával az átnevelés alapját, a felelősségérzetet semmisíti meg. A reszocializálás alapja azonban csak a társadalmi követelmények feltétlen érvényességének elismerése és a felelősség érvényesítése lehet. Valóban igaz, amit Makarenko ebben a tárgyban mond: minden meggyőzéssel való manipuláció cinizmushoz vezet és a hibás viszonyulási struktúra továbbfejlődését segíti elő. A freudista gyógynevelő program éppen ezért a gyakorlatban hatástalannak mutatkozott éppen azokban az országokban, ahol a bűnözés elleni küzdelem intézményeit ennek alapján rendezték át. „A kriminálstatisztika azt bizonyítja, hogy éppen azokban az orsrágokban, ahol már évtizedekkel ezelőtt helyettesítették a büntetőjogot igazgatási és orvosi kezeléssel, a bűnözés szembeszökő módon növekszik.'[47]

Az utóbbi időben – éppen ezekből a kudarcokból okulva – a freudista kriminológusok visszakozót fújnak. A visszakozó azonban nem az elméleti alapok revideálását jelenti, hanem mindössze azt, hogy engedményeket akarnak tenni a reszocializálás megalapozásában a felelősséget érvényesíteni kívánó büntetőjogi álláspontnak. Meglepő érvelést használnak ennek során. Azt igyekeznek bizonyítani, hogy a bűnözők betegek ugyan, de ez a betegség nem érinti felelősségüket, a felelősség ugyanis nem orvosi, hanem jogi kérdés. A kriminális cselekményekben megnyilvánuló „tudatalattivá vált ösztönimpulzusok az *elfojtás* eredményei. Az elfojtás azonban szembehelyezkedést, *tudatos állásfoglalást* feltételez. Ezért az ember tudatalatti, elfojtott impulzusaiért *felelőssé tehető*. A *betegségért* tehát a pszichoanalitikus neurózistan szerint *bűnösség terheli* a beteget."[48] A büntetőjog felelősségelmélete azonban idáig már nem követheti a freudista kriminológiát!

11. Befejezésül szükségesnek véljük még a következőket elmondani. A freudista nézetek jelentkezését a fiatalkorúak bűnözésének oktanában a megindult marxista kriminológiai kutatások szociológiai szemléletével szemben kialakult válaszreakciónak, a pszichologizmus válaszreakciójának tekinthettük. Ettől függetlenül azonban úgy véljük, hogy a freudista nézetek jelentkezése valóságos, és a marxista elmélet által még kielégítően meg nem oldott kérdések köré csoportosul, tehát *tárgyilag* indokolt kérdéseket vet fel. Ilyen kielégítően meg nem oldott kérdés pl. az ember ösztönéletének kérdése, az emócionális és tudatos indítékok viszonya és dinamikája, a bűnözővé válás individuális folyamata és a bűnözés mint társadalmi (tömeg-) jelenség kapcsolata. Az ezekre a kérdésekre adott marxista válasz végleg eldönti majd a freudizmus sorsát hazánkban: a kérdések kielégítő megoldásáig azonban az empírikus kutatások irányát a freudizmus helytelen irányba fordítaná. A freudista kriminológia és büntetőpolitikai program elméleti tarthatatlanságát a nyugati országok gyakorlata bizonyítja, a marxista felfogás helyességét pedig azok a sikerek igazolják, amelyeket a fiatalkori bűnözés csökkenő dinamikájának kialakításával elértünk.

[47] R. Lange i. m. 362. o.

[48] Hans Göppert: Zur Psychotherápia jugendlicher Rechtsbrecher (Kriminalbiologische Gegenwartsfragen.) Stuttgart, 1958. 3. Heft, 56. o.

ТЕОРИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В ФРЕЙДИЗМЕ

Андраш Сабо

Автор присоединяется к критике, касающейся идеологических-философских основ фрейдизма, и попытается критически опровергнуть теорию фрейдистской криминологии. Успехи фрейдизма в криминологии обусловлены прежде всего иррациональными, индетерминистскими элементами теории, поскольку самая явная тенденция западной криминологии заключается в антидетерминизме. Характерной чертой криминологии фрейдизма является психологизм в сочетании с антисоциологизмом. Опираясь на теоретическую базу и методы этого психологизма, фрейдистская криминология игнорирует общественное содержание и характер общественного явления преступности, рассматривая ее просто как невроз поведения. Средством неправильного отождествления преступности с неврозом является специфический клиницизм. Для криминологии фрейдизма анализ клинического случая является методом обхода необходимого группового социологического исследования преступности, как массового явления. Им охватываются лишь невротики-преступники доступные для клинической практики, из получаемых таким образом результатов выводятся криминологические заключения, относящиеся ко всему комплексу преступности.

Автор критикует спекулятивную концепцию фрейдистской теории личности, являющуюся, по существу, отрицанием учения материалистической психологии об общественной детерминированности личности. Логическим следствием этого спекулятивного индивидуалистского понятия человека является и вражеское отношение фрейдизма к нормам. Это отношение подробно развито в криминологии фрейдизма, следствием чего является и односторонность криминологической программы, направленной на преодоление преступности. Однако, ограничение борьбы против преступности психотерапевтическим лечением преступника, это — ошибочная программа. Фрейдистская криминологическая программа потерпела поражение именно в тех странах, где отказались от юридического и криминолого-педагогического подхода, заменяя его психотерапией.

Автор статьи отвергает криминологические последствия фрейдистских взглядов, появившихся в венгерской литературе по криминологической психологии. Однако, он признает объективную обоснованность проблем, выдвинутых в этих публикациях, ввиду того, что марксистская психология в отношении многих вопросов еще не высказала свои положения. Для маркистской криминологии единственным возможным путем подхода к преступности как общественному явлению является социологический метод, равносильный отказу от психологического толкования общественных явлений.

THE FREUDIAN THEORY OF CRIME

by András Szabó

The study combines those objections dealing with the fundamentals of Freudian philosophy and ideology and in his criticism he attempts to supercede Freud's theory of crime. The success of Freudism in modern criminology can be attributed largely to its rational indeterminist elements, for the main tendency of Western criminology is indeterminism. A characteristic feature of Freudian criminology is psychologism joined with anti-sociological features. Using the methodology and theory of psychologism it circumvenes the social aspects of crime and its nature as a social phenomenon and simply declares crime a behavioral neurosis. The most important means of the false identification of crime and neurosis is the characteristic clinical view. From the standpoint of Freudian criminology the clinical case study is a method of bypassing the necessary group studies for the sociological approach to crime as a mass phenomenon. The scope of case studies includes only those neurotic criminal cases available to clinical study. From these results the conclusions were extended to crime in general. The study criticizes the speculative theory of personality of Freudian psychology which, for the most part, denies the materialistpsychological thesis that personality is socially defined. The logical result of this speculative individualist view of the human psyche is that Freudianism is against norms. This tendency was fully elaborated in Freudian criminology and resulted in, among others, the one-sidedness of the criminological programme to overcome crime. But to

narrow down the fight against crime to psychotherapy of the offender is wrong and the Freudian programme was defeated in those countries where the legal and criminal pedagogical treatment of the various categories of criminals was abandoned and substituted by psychotherapy.

The study rejects those conclusions of Freudian views appearing in the Hungarian literature of criminal psychology, but admits that the problem raised in these publications may be accounted for because Marxian psychology did not take a stand in several questions. Marxian criminology must approach crime as a social phenomenon and study it through sociological methods, thus rejecting the psychological explanations of social phenomena.

A társadalom, a vallás és az erkölcs kérdései Locke tanításában[1]

SIMON ENDRE

A filozófia történetében nemegyszer találkozunk újból és újból visszatérő illúziókkal. Ilyen többször visszatért illúzió az előzetes ismeretkritika gondolatára épített ismeretelméletek szerzőinek az a meggyőződése, hogy ők először megvizsgálták az emberi megismerőképesség határait és csak azután, ezen vizsgálat eredményeire támaszkodva foglaltak állást az alapvető világnézeti kérdésekben. A valóságban kimutatható — és a marxista filozófiatörténetírás ki is mutatja —, hogy e gondolkodók ismeretelmélete egy olyan világnézet szerves része és igazolása, amelyet a filozófusok az általuk képviselt osztályviszonyoknak, a korabeli tudományok fejlettségének és az e tudományokban való jártasságuk mértékének megfelelően alakítottak ki. Ez a helyzet Locke esetében is. „Vizsgálódás az emberi értelemről" című munkája az újkori filozófiában egyike az első teljes egészükben a megismerés elméletének szentelt műveknek. A bevezető fejezetben többször határozottan leszögezi: Először az emberi megismerőképesség határait kell feltárnunk. Ha ezt nem tesszük meg, akkor gyakran olyan kérdések vizsgálatára fecséreljük erőnket minden haszon nélkül, amelyeknek eldöntése nem lehetséges az emberi értelem számára. Azt azonban, hogy Locke az ismeretelméletében mit tart bizonyíthatónak, mit valószínűvé tehetőnek, mit megismerhetetlennek — egyéb tényezők mellett —, megszabja az alapvető világnézeti kérdésekben való állásfoglalása. Ez a világnézet mindenütt kifejezésre jut a „Vizsgálódás"-ban, egyik vagy másik vonása azonban Locke egyéb írásaiban tisztábban, kézzelfoghatóbban vagy részletesebben kifejtve áll előttünk.

Nem véletlen, hogy Locke legjelentősebb elméleti művei mind az 1688 körüli pár évben jelennek meg. Locke nézetei az 1688-ban uralomra jutott angol burzsoázia érdekeit képviselik, ennek helyzetét és szükségleteit fejezik ki. „Locke mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykiegyezés gyermeke volt"[2] — állapítja meg róla Engels. Az angol polgári történészek által „vér nélküli" és éppen ezért „dicsőséges" forradalom gyanánt magasztalt 1688-as változások lényege nem más, mint osztálykompromisszum „a fel-

[1] E cikk első része egy Locke világnézetét és ismeretelméletét tárgyaló hosszabb tanulmánynak. A cikk címében megjelölt kérdések vizsgálatát megelőzi Locke gondolkodói fejlődésének vázlatos áttekintése az utóbbi évtizedek kutatása által feltárt új anyagok alapján. A vallással kapcsolatos kérdések közül az itt közölt rész nem tér ki a hit és az ész viszonyáról, valamint isten létezésének bizonyításáról szóló Locke-i tanításokra, melyeket a szerző Locke ismeretelméletének elemzése során taglal az említett hosszabb tanulmányban.

[2] Engels levele Schmidthez. 1890. okt. 27. Marx—Engels Vál. Műv. Szikra, 1949. II. köt. 495. o.

törekvő burzsoázia és az azelőtt feudális nagybirtokosok közt".[3] A nagy fizetéssel járó állami hivatalok továbbra is a nagybirtokos nemesi családok kezében maradtak, de az általuk folytatott politikát már túlnyomóan a fináncipari és kereskedő burzsoázia gazdasági érdekei szabták meg. Ennek az osztálykompromisszumnak a létrejöttét megkönnyítette az a körülmény, hogy az angol nagybirtokos nemesség a földjein maga is kapitalista módon gazdálkodott, így nem állt ellenségesen szemben a kapitalizmus fejlődésével, hanem maga is érdekelt volt benne. Az 1688-as osztálykompromisszummal nemcsak az angol forradalmat és Cromwell diktatúráját követő reakció, a polgári átalakulással ellenségesen szemben álló Stuart királyok uralma ér véget, hanem a polgárság uralomrajutásával lezárul az az idő is, amelyben az angol burzsoázia forradalmi cselekedeteihez a bibliából, az ótestamentumból kölcsönzi a jelszavakat, az ideológiát. „... Cromwell és az angol nép az ó-testamentumból vették a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalmuk számára. Amikor az igazi célt elérték, amikor az angol társadalom polgári átalakítása megtörtént, Habakukot kiszorította Locke." (Marx)[4] Locke politikai tanításai a kialakult polgári társadalmat, a már végbement polgári átalakulást és az ennek megfelelő állami, kormányzati berendezést az angol forradalomnak a kálvinizmusból merített ideológiájával ellentétben nem a bibliára támaszkodva, hanem az észre és a természetre, a „természet törvényére" hivatkozva kívánják igazolni. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Locke az ész nevében mindenféle vallási tanítással gyökeresen szakított volna. Az uralomra jutott angol burzsoázia osztályérdekei — melyeknek Locke klasszikus elméleti szószólója — megkövetelték a vallásnak a tömegek fékentartása egyik eszközeként való megőrzését. „Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de elismert alkotórésze volt Anglia uralkodó osztályainak. Valamennyivel közös érdeke volt a nép nagy dolgozó tömegeinek fékentartása... Szóval, az angol burzsoá most szintén részt vett az 'alsó osztályok', a nagy termelő néptömegek fékentartásában, s ennek egyik eszköze a vallás befolyása volt"[5] — írja Engels. Ezekben az osztályérdekekben találjuk meg annak magyarázatát, hogy Locke, bár az ész követelményeit hangoztatja, nem tagad meg mindenféle vallást, hanem maga is ír teológiai munkákat. Felfogása szerint mind a politika és a jog, mind az erkölcs esetében az ész parancsa és az isten akarata maradéktalanul egybeesik.

Locke művei végleges formájukban csak az 1688 körüli években látnak napvilágot, e munkák vázlatai, nyersfogalmazványai azonban már több évtizeddel előbb megszületnek. A XIX. század Locke-kutatása csak részlegesen ismerte a későbbi nagy művek ezen első vázlatait. A mi századunk húszas éveinek vége óta azonban megindult Locke rendkívül gazdag kéziratthagyatékának feldolgozása, korai tanulmányvázlatainak publikálása. E kéziratthagyaték tartalmazza Locke levelezését, közel 3000 levelet, valamint különféle vegyes kéziratait, tanulmánytöredékeket, vázlatokat, naplókat, feljegyzéseket, egészében további több, mint ezer hosszabb vagy rövidebb írást.[6] Ezen anyag

[3] Uo. 100. o.
[4] Uo. I. köt. 226. o.
[5] Uo. II. köt. 101. o.
[6] E kéziratthagyaték általános jellemzését és sorsának ismertetését adja W. von Leyden a „John Locke: Essays on the law of nature" (Oxford at the Clarendon Press, 1954) c. kötethez írt bevezető tanulmányában.

tanulmányozása pontosabbá, részletesebbé tette mind a Locke életrajzára, mind a gondolkodói fejlődésére vonatkozó ismereteinket.

Locke 1632-ben született Wringtonban. Apja vidéki ügyvéd. Locke gyermekkora és ifjúsága az angol forradalom, a polgárháború idejére esik. „Mihelyt észrevettem, hogy a világon vagyok, olyan viharban találtam magam, mely csaknem mind ez ideig tartott" — írja 1660-ban. Alig tíz éves, mikor apja a parlament mellett foglal állást és kapitánya lesz egy, a parlament oldalán harcoló önkéntes lovascsapatnak.

Locke 1646-tól 1652-ig a Westminster School növendéke. 1652-ben az oxfordi egyetem hallgatója. A baccalaureusi és a magiszteri címek elnyerése után is az egyetemen marad, 1660-ban a görög nyelv előadója, 1662-ben a retorika előadója, 1664-ben az erkölcsfilozófia censora Oxfordban.

Az egyetemen tanított skolasztikus filozófia egyáltalán nem elégíti ki. Évtizedekkel később is gúnnyal és megvetéssel ír az egyetemen divatos viták-ról, ezek terméketlenségéről, ürességéről és önkényességéről. Descartes műveinek tanulmányozása nagy felszabadító hatást gyakorol rá, végleg megerősíti a skolasztikus filozófia értelmetlenségéről vallott meggyőződését. A descartesi filozófia felszabadító hatásáról még élete végén is hálával emlékezik meg. „Mindig el kell ismernem, hogy e méltán csodált úriember nagyon lekötelezett azzal, hogy először szabadított meg attól az érthetetlen filozófiai beszédmódtól, mely korábban az iskolákban használatos volt. . ."[7] — írja Descartes-ról 1696-ban. Kétségtelenül ismerte Hobbes írásait is, egyes korai kéziratában bizonyos mértékig hatása alatt is áll. Az ateizmussal vádolt, az egyház, a hivatalos tudomány és a közvélemény által szent borzadállyal elítélt Hobbes műveinek ismeretével azonban a mindig szerfelett óvatos és diplomatikus Locke sohasem dicsekedett. Nem sokkal megjelenése után tanulmányozta Spinoza „Principia"-ját. Gassendi egyes írásaival már az egyetemen megismerkedik, más műveit később olvassa.

1660—61 körül írja Locke az első önálló tanulmányait, egy latin nyelvű és egy angol értekezést arról, hogy a szentírás által nem szabályozott, tehát közömbös vallási ügyek szabályozásában milyen jogos hatalma van a világi kormányzatnak. Az első önálló írásában tehát már azzal a kérdéssel foglalkozik, mely későbbi műveiben is jelentős szerepet játszik: milyen viszonynak kell uralkodnia a világi hatalom és az egyház között, milyen hatalma lehet az államnak vallási kérdésekben. Ennek a kérdésnek mind Angliában, mind más európai országokban jelentős irodalma volt a XVII. században. Teológusok, jogászok, filozófusok egyenlő szorgalommal foglalkoznak vele. Ez teljesen érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a XVI. és a XVII. században mind az egyes országokon belül folyó osztályharc, mind pedig a különböző országok közötti harc, akár a nemzeti önállóság kivívásáról, akár a más népek feletti uralom megőrzéséről vagy megszerzéséről volt szó, legtöbbször vallási ellentétek formájában jelent meg a résztvevők tudatában. Ilyen körülmények között a társadalmi kérdésekkel foglalkozó korabeli filozófusok gyakran helyezkednek arra az álláspontra, hogy az állam a vallási kérdésekben tanúsított ilyen vagy olyan magatartásával döntő módon segítheti elő vagy zavarhatja meg a társadalom belső békéjét és a nemzet biztonságát. Ezért az állam hatalmának eredetét, terjedelmét, az állampolgár jogait és kötelességeit taglaló XVII. századbeli filozófiai írásokban mindig kitűntetett helye van annak a kérdés-

[7] The works of John Locke. London, 1824. 3. köt. 48. o.

nek, hogy milyen jogköre és feladata van az államnak a vallási ügyek intézése terén. Hogy csak a legkiemelkedőbb ilyen munkákat említsük, elegendő itt Hobbes „De cive"-jére és „Leviathan"-jára, valamint Spinoza „Tractatus theologico-politicus"-ára hivatkoznunk. Locke e kérdésben vallott nézeteit végleges alakjukban két híres művében — „Levél a vallási türelemről" (1689) és „Két tanulmány a kormányzatról" (1690) — találjuk meg. Az 1660—61-ben írt kéziratban maradt két tanulmánya az első kísérlet idevágó nézeteinek kialakítására és rögzítésére.

Annak ellenére, hogy apja, valamint nagy befolyású pártfogói mind puritán érzelműek és tevékeny szerepet játszanak a polgárháborúban, Locke maga ezekben az években nem jut el az események egyértelmű értékeléséhez. A restaurációt megelőző évben apjához küldött levelében arról ír, hogy néha maga is gondolt rá, hogy fegyvert fog, de nem tudta eldönteni, melyik felet támogassa. A restauráció évében Locke abban reménykedik, hogy a király uralma véget vet a belső viszálynak és biztosítani fogja a nemzet alapvető érdekeit. Ezért az 1660-ban írt tanulmányokban a forradalom és polgárháború korszakát lényegében elítélve, a szabadság jelszavát elvetve, határozottan a tekintélyuralom mellett foglal állást. „Ami engem illet, senki sem méltányolhatja és tisztelheti jobban a tekintélyt, mint én". „Úgy találom, hogy az általános szabadság csupán általános rabszolgaság, hogy a közszabadság népszerű igénylői egyúttal annak legnagyobb monopolistái is, s nem helytelenül nevezik őket a szabadság börtönőreinek" — írja az angol nyelvű tanulmányban. A későbbi évek során Locke-nak tapasztalnia kellett, hogy a restaurációhoz fűzött reményei alaptalanok, ennek megfelelően radikálisan megváltoznak politikai nézetei, átalakul államelméleti felfogása is. Az 1660—61-ben írt két tanulmány államfelfogását azonban még a restaurációval kapcsolatos és csak később szertefoszló illúziói határozzák meg. Éles ellentétben 30 évvel később kifejtett elgondolásaival, Locke ekkor azt a Hobbes nézeteire emlékeztető meggyőződést vallja, hogy ha egyszer a kormányzó hatalom, a főhatalom létrejött, abszolut uralommal kell rendelkeznie az alattvalók felett. Ennek megfelelően az úgynevezett „közömbös" vallási kérdésekben a kormányzat abszolut és önkényes hatalommal rendelkezhet. Locke — ugyancsak későbbi nézeteivel ellentétben — itt még függőben hagyja azt a kérdést, hogy honnan ered a kormányzat hatalma, közvetlenül az ég kegyelméből való-e vagy pedig társadalmi szerződés eredménye. De nemcsak ellentétet találhatunk az ifjúkori írások és a végleges késői művek között, közös bennük az a meggyőződés, hogy az állam hatalmának terjedelmére, az állampolgárok jogaira és kötelességeire vonatkozó kérdéseket nem a biblia alapján, nem is az egyéni lelkiismeret alapján, hanem az ész segítségével kell megválaszolni.

Az észre, a természetes világosságra való hivatkozás mellett Locke e két tanulmányban gyakran utal nézeteinek alátámasztása végett a „természet törvényére". Hogy mit jelöl ezzel a kifejezéssel, az kiderül következő, életében ki nem adott munkájából, a természet törvényéről írott nyolc esszéjéből.[8]

[8] A nyolc latin nyelvű esszé mindenike a szerző által adott címmel maradt fenn, az egész esszésorozat összefoglaló címe azonban hiányzik. Az esszék kiadója, W. von Leyden adta az egész esszésorozatnak — a tartalmának és az egyes esszék címeinek megfelelően — az „Essays on the law of nature" (Esszék a természet törvényéről) címet. Az esszék 1954-ben jelentek meg nyomtatásban. (John Locke: Essays on the law of nature, Id. kiad.)

Locke 1664-ben fejezte be az ezen esszéken végzett munkáját. Az utolsó esszé végén a következő sor áll: Sic cogitavit J. Locke, 1664 (így gondolkodott J. Locke 1664-ben). Ezekből az esszékből valóban megtudhatjuk, hogyan gondolkodott Locke a 60-as évek elején, úgy tekinthetünk rájuk, mint világnézetének első vázlatszerű összefoglalására.

Mi jellemzi ezt a világnézetet? Locke mind a jog, mind az erkölcs kötelező erejének elméleti megalapozásához szükségesnek tekinti isten létezésének és a lélek halhatatlanságának elismerését, a halál utáni büntetés és jutalmazás feltételezését. Véleménye szerint az állam törvényeiben foglalt előírások és tilalmak, valamint az erkölcsi szabályok csak azért és csak annyiban bírnak *kötelező* érvénnyel és nem pusztán *kényszerítő* erővel, mert és amennyiben a természet törvényére támaszkodnak, annak felelnek meg. A természet törvénye kifejezés azonban itt nem az újkori tudomány értelmében vett természettörvényt, azaz a természeti folyamatokban objektíve, mindenféle tudattól és akarattól függetlenül érvényesülő szabályszerűséget jelöl, hanem isten akaratát jelenti, amelynek az ember engedelmeskedni köteles, amely a jó és a rossz megkülönböztetésének végső alapja. A természet törvénye kifejezés ilyen értelemben való használata egyáltalán nem Locke egyéni sajátsága. A XVII. század jogelméleti, filozófiai és teológiai irodalmában általánosan elfogadott volt ez a szóhasználat s az a meggyőződés, hogy az emberek által tudatosan megalkotott jog, törvényhozás alapjául a „természet törvényé"-nek kell szolgálnia. De, bár virágkorát a XVII. században élte ez a szóhasználat és ez a természet törvényéről szóló elmélet, jelentős szerepet játszik korábbi századokban is, megtaláljuk a középkorban Aquinói Tamásnál, gyökerei az ókori filozófiába nyúlnak vissza.

A természet törvénye, amely végső kritériuma jó és rossz megkülönböztetésének, a kötelességek megállapításának, Locke szerint egyetemes és örök kötelező erővel rendelkezik. E tételének bizonyítása során arra hivatkozik, hogy a természet törvénye azt írja elő, hogy az embernek saját természetének megfelelően, azaz racionális lény voltának megfelelően kell viselkednie, s ezért ennyiben ez a törvény az emberi természetben gyökerezik. Az emberi természetet pedig Locke kifejezetten változatlannak tartja. Amikor a jog és az erkölcs végső forrásának és alapjának tekintett természet törvényét Locke a változatlannak nyilvánított emberi természetben gyökerezőnek véli, olyan útra lép, mely azok számára is járható, akik elvetik Locke gondolkodásának teológiai korlátait, az erkölcsnek és a jognak isten akaratára való visszavezetését. Az emberi természet változatlanságáról szóló antidialektikus tanítás és az a gondolat, hogy az „igazi", a „jó", a „tökéletes" törvényhozásnak az emberi természettel kell összhangban lennie, közismerten végigvonul a XVII. és a XVIII. század feltörekvő burzsoáziájának egész filozófiáján. Ezt az antidialektikus, történetietlen gondolatot bírálva írja Marx, „hogy az egész történelem nem egyéb, mint az emberi természet állandó átváltozása"[9]. Marx egyben feltárja e gondolat osztálytartalmát is. Az örök emberi természetről szóló tanítás célja, hogy örökérvényűnek tűntesse fel a polgári társadalmat, melyet az emberi természet követelményeit egyedül kielégítőnek tart.

A természet törvényének gondolata igen jelentős szerepet játszik majd Locke 1690-ben megjelent „Két tanulmány a kormányzatról" című könyvében is. Amíg azonban e munkájában részletesen taglalja, hogy milyen kormányzati

[9] Marx: A filozófia nyomora. Szikra, 1952. 145. o.

rend, milyen politikai szervezet felel meg a természet törvényének, addig a nyolc esszében minderről egy sort sem találunk. Az a kérdés, amely itt leginkább foglalkoztatja a szerzőt, elsősorban a „Vizsgálódás az emberi értelemről" problémakörével köti össze e korai esszéket. Ez a kérdés: hogyan ismerheti meg az ember a természet törvényét. Locke már ebben a munkájában is határozottan elveti a velünk született alapelvekről szóló tanítást. Itt azonban elsősorban az erkölcsi elvek velünk születettségéről szóló tan ellen harcol számos olyan érvet használva fel, amelyeket a „Vizsgálódás"-ban — néha szinte szó szerint — viszontlátunk. Az elméleti elvek velünk születettségét is tagadja, már az esszékben is, de az erre vonatkozó néhány sor itt még nem önálló fejtegetés, hanem csak része annak az érvelésnek, amely az erkölcsi alapelvek velünk születettségének, a természet törvénye velünk születettségének tanát cáfolja.

A megismerés eszközei, tanítja Locke, az érzékelés (sensus) és az értelem (ratio). Ezek segítségével ismerhető meg és bizonyítható isten létezése is és a természet törvénye is. Érzékelés és értelem egymásra vannak utalva, csak együtt képesek a megismerés előtt álló feladatok megoldására. Az elsődleges a kettő közül azonban az érzékelés. Ez szolgáltatja az anyagot, a kiindulást az értelem munkája számára. Ész és értelem egymásrautaltságáról a többi között a következőket írja: „De ha e kettő közül elveszed az egyiket, a másik bizonyosan hiábavaló, mert értelem nélkül az érzékekkel ellátva alig emelkedünk fel az állatok természetéig, hiszen a disznó és a majom és sok más négylábú messze felülmúlják az embereket az érzékek élessége tekintetében. Másrészt az érzékek segítsége és szolgálata nélkül az értelem éppúgy nem tud elérni semmit, mint ahogyan egy munkás nem tud dolgozni sötétben, zárt ablakok mögött."[10] Nincsen tehát egyetlen olyan tudomány sem, amely végső soron ne azokra az elsődleges ismeretekre támaszkodnék, amelyeket az érzékelés szolgáltat. Az ismeretelméleti racionalizmussal szemben álló empirista tanítás lényege, mindenféle velünk született ismeret tagadása és egész tudásunknak a tapasztalat által szolgáltatott anyagból való eredeztetése, már e munkában megtalálható. Locke végleges ismeretelméleti tanításától, az 1690-es „Vizsgálódás" álláspontjától eltérően azonban itt a tapasztalat eszközeként csak az érzékelés szerepel, a tudat önmagára irányuló figyelme, a reflexió fogalma még hiányzik. Feltétlenül ki kell emelnünk egy másik jelentős eltérést is a két munka között. A „Vizsgálódás"-ban jelentős agnosztikus tendenciával találkozunk, egyik alapgondolata éppen az, hogy az emberi megismerőképesség korlátozott, ezeket a korlátokat fel kell tárni, számolnunk kell velük. Ezzel szemben az esszékben szó sincs az emberi megismerőképesség valamiféle korlátairól, hanem éppen ellenkezőleg, Locke még a mindenre képes elméről (omnium capax animus) beszél, amely mindent el tud érni, ha az érzékelés és az értelem együttműködnek. „Amíg ezek kölcsönösen szolgálják egymást, míg az érzékelés ellátja az értelmet az egyedi érzékelhető tárgyak ideáival és az okoskodás anyagát szolgáltatja, az értelem pedig az érzékelést irányítja és az érzékelésből merített dolgok képeit rendezi, másokat alakít belőlük, újakat vezet le, nincs semmi annyira homályos, annyira rejtett és minden érzéktől oly távol álló dolog, melyet e képességek által támogatva gondolkodással és következtetéssel a mindenre képes elme fel ne foghatna".[11]

[10] Locke: Essays on the law of nature. Id. kiad. 146—148. o.
[11] Uo. 146. o.

Locke természetfelfogását illetően az esszékből kiderül, hogy már ekkor elveti a rejtett minőségekről szóló skolasztikus tanítást és arra a Galilei, Descartes, Hobbes által képviselt álláspontra helyezkedik, hogy az érzékelhető minőségek mind „valamilyen módon a mozgásra vezethetőek vissza".[12]

Amikor Locke azt bizonygatja, hogy a természet törvényét csak az érzékelésre támaszkodó ész munkájával lehet felismerni, akkor egyúttal elveti azt a véleményt is, hogy az emberek egymással megegyező felfogása, a consensus hominum révén e törvény felfedezhető lenne. Ezzel kapcsolatos érvelésében antiplebejus meggyőződését juttatja kifejezésre, mikor igen hevesen harcol az ellen a felfogás ellen, hogy a nép szava isten szava.

Locke ránk maradt levelezése és naplói alapján kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy az esszékben foglalt gondolatait felhasználta az 1664-es évben mint az erkölcsfilozófia „cenzora" és hogy nemcsak tanítványaival, hanem barátaival is sokat vitatkozott a természet törvényének kérdéséről.

Érdeklődését az egyetemen töltött években azonban nemcsak az állam- és jogelméleti, erkölcstani, teológiai és általános filozófiai kérdések foglalkoztatják. Figyelme már igen korán a természettudományok felé fordul, elsősorban az orvostudományban tesz szert alaposabb ismeretekre, a későbbi években jelentős sikerekben gazdag orvosi gyakorlatot is folytat. Az egyetemi intrikák azonban egész életén át megakadályozzák abban, hogy elnyerje az orvostudomány doktora címet. Az új természettudomány kétségtelenül egyike azoknak a tényezőknek, amelyek döntő befolyást gyakoroltak nézeteinek fejlődésére. A század természettudományának legkiválóbb képviselői közül nem egyhez személyes barátság fűzi. Már a 60-as években baráti kapcsolatba kerül Boylelal és Sydenhammel, a későbbi évtizedekben Newton és Huyghens barátságát is elnyeri.

1665-ig Locke a politikai élet viharait az iskola és az egyetem falai közül kísérte figyelemmel, e korszaknak szemlélője volt és nem résztvevője. Ettől az évtől kezdve azonban alkalma nyílik arra, hogy a kül- és a belpolitikai élet alakulását ne a távolból, hanem közvetlen közelből ismerje meg. 1665—66-ban a brandenburgi választófejedelemhez küldött követség titkára. 1666 nyarán ismerkedik meg a korszak vezető politikai egyéniségével, a király abszolutisztikus törekvései ellen folytatott harc vezérével, Shaftesburyvel (aki akkor még csak lord Ashley), a filozófus Shaftesbury nagyapjával. Ettől az időtől kezdve egészen Shaftesbury haláláig Locke a legszorosabb kapcsolatban állt vele, leggyakrabban az ő londoni házában él mint barátja, munkatársa, háziorvosa (egy sikeres műtéttel egyszer az életét menti meg), fiának nevelője, tanácsadója. A Shaftesburyhez fűződő személyes kapcsolatnak nyilván nem csekély szerepe lehetett abban, hogy Locke leszámol a 60-as évek elején vallott, a restaurációhoz fűzött indokolatlan reményei által befolyásolt nézeteivel és a tekintély hívéből a polgári szabadságjogok védelmezőjévé és harcosává válik. Már a következő elméleti írása is ebbe az irányba mutat, 1667-ben írja „Tanulmány a vallási türelemről" (Essay concerning toleration) című — életében ugyancsak kiadatlan — munkáját, mely a mintegy húsz évvel későbbi „Levél a vallási türelemről" alapvető gondolatait előlegezi. 1669-ben Locke részt vesz a Carolina gyarmat részére készített alkotmány kidolgozásában. 1668-ban az angol tudóstársaság, a Royal Society tagjává választják.

[12] Uo. 150. o.

1671-ben születik meg Locke főműve a „Vizsgálódás az emberi értelemről" alapgondolata, és ebben az évben keletkeznek e munka első vázlatai, nyersfogalmazványai is. Maga a szerző mondja el — a „Vizsgálódás" „ Levél az olvasóhoz" című részében —, mi ösztönözte a mű megírására. Néhány barátjával bizonyos kérdésekről vitatkozott — az egyik résztvevő, James Tyrell, feljegyzéséből tudjuk, hogy e vita az erkölcs alapelveinek és a kinyilatkoztatott vallásnak a kérdései körül forgott —, de semmiképp sem tudtak megegyezni. Ekkor támadt az a gondolata, hogy az ilyen kérdések tárgyalását megelőzően meg kell vizsgálni az emberi értelmet, hogy megállapíthassuk megismerőképességének határait. Néhány „hevenyészett és meg nem emésztett gondolatot" azonnal papírra vet. A műnek ez a legelső vázlata, sajnos, nem maradt ránk. Ellenben fennmaradt, ugyancsak az 1671-es évből, a mű második és harmadik nyersfogalmazványa. Ezek a rendkívül fontos kéziratok, melyek a korábbi Locke-kutatás számára hozzáférhetetlenek voltak, a XX. század 30-as éveiben nyomtatásban is megjelentek.[13] Amíg az 1664-beli esszékben az ismeretelméleti természetű kérdések fontos szerepet játszottak ugyan, de alá voltak rendelve a természet törvényével kapcsolatos vizsgálódásnak, addig most az emberi megismerőképesség önálló kutatás tárgyává válik. Egyúttal megjelennek Locke ismeretelméletének agnosztikus tendenciái is, hiszen az emberi értelem tanulmányozásának bevallott célja a megismerőképesség határainak megállapítása. Az 1771-ből származó két vázlat is, miként a végleges „Vizsgálódás" is, megőrzi az 1664-es esszéknek azt a felfogását, hogy a tapasztalat által szolgáltatott anyag minden ismeret kiindulópontja, de ezt az anyagot az értelemnek fel kell dolgoznia, át kell alakítania. Az esszékben kifejtett gondolatoktól eltérően azonban most már nem az érzékelést tekinti a tapasztalatszerzés egyedüli eszközének, hanem miként a végleges „Vizsgálódás"-ban is, az érzékelés mellett megjelenik az elme önmagára, saját műveleteire irányuló figyelme, a reflexió is, mint a tapasztalat másik ága, másik forrása. Egyébként a két fennmaradt nyersfogalmazvány közül a későbbi már igen sok tekintetben rendkívül hasonlít a végleges „Vizsgálódás"-ra. Ez utóbbi azonban mégis csak majdnem 20 évvel később lát napvilágot.

1672-ben, gyenge egészségének javítása érdekében Locke rövid utazást tesz Franciaországba Northumberland grófnő kíséretének tagjaként. Röviddel hazatérése után pártfogója, Shaftesbury az ekkor legmagasabb állami méltóság birtokosa, lordkancellár lesz. Ekkor Locke is állami hivatalokat tölt be, előbb egy nem túl jelentős titkárságot (secretary of presentations), később azonban egy igen fontos bizottság, a Kereskedelem- és Gyarmatügyi Tanács titkára lesz. Ez utóbbi hivatalában megmaradt pártfogója bukása után is, egész e tanács megszűnéséig, 1675 márciusáig.

Locke-ot állandóan kínozta gyenge egészsége. 1675-ben egészségi okokból ismét Franciaországba utazik, de most hosszabb időre. 1677-ben, még mindig francia földön, egy arisztokrata fiatalembert bíznak gondjaira. Csak 1679 tavaszán tér vissza Londonba. Magával hoz egy franciaországi tapasztalatai alapján írt kis tanulmányt a szőlő- és olajtermelésről, a selyemtermelésről, a gyümölcsök konzerválásáról (Observations upon the growth and culture

[13] An Essay concerning the Understanding, Knowledge, Opinion and Assent, by John Locke, ed. with an Introduction by B. Rand, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1931. (Ez a harmadik nyersfogalmazvány.) An Early Draft of Locke's Essay together with Excerpts from his journals, ed. by R. J. Aaron and Jocelyn Gibb, Oxford, 1936. (Ez a második nyersfogalmazvány.)

of vines and olives, the production of silk, and the preservation of fruits — e kis írást csak 1766-ban adták ki először). A korábban kegyvesztett és egy évre a Towerbe zárt Shaftesbury 1679-ben ismét kormányelnök lesz, de csak rövid időre, októberben elveszti helyét az államtanácsban, ismét ellenzékbe kerül, majd 1681-ben letartóztatják felségsértés vádjával, de felmentik. 1682-ben Shaftesbury egy általános királyellenes felkelés tervét dolgozza ki, a terv lelepleződése után Hollandiába menekül, itt hal meg 1683 januárjában.

Locke-ról köztudomású volt, hogy Shaftesbury barátja, s ezért egyre kevésbé érezhette magát biztonságban Angliában. Oxfordban 1681—82 folyamán állandó rendszeres megfigyelés alatt állott, amint ez kiderül a fennmaradt titkos jelentésekből. A „megfigyelők" között a Christ Church College (ennek az egyetemnek volt Locke a tagja) dékánját is ott találjuk. Ilyen helyzetben, a kormányzat egyre fokozódó önkényének idején Locke jobbnak látja elhagyni Angliát. 1683-ban Hollandiába menekül. Itt marad egészen az 1688-as „dicsőséges forradalomig". Hollandiában, a XVII. század „kapitalista mintaországában" (Marx) újabb jelentős barátokra tesz szert. Mivel az angol kormányzat egy ízben kiadatását is kéri Hollandiától, egy ideig álnéven kell rejtőzködnie. Ezekben az években dolgozik az emberi értelemről szóló „Vizsgálódás"-án és más művein. Az emigráns angol ellenzéki vezérek közvetítésével személyes kapcsolatba kerül Orániai Vilmos herceggel is. Mikor az 1688-as forradalom révén Orániai Vilmos kerül a trónra, Locke ismét visszatér hazájába, 1689-ben. Megérkezése után egy héttel nagykövetei állást ajánlanak fel neki a brandenburgi udvarnál, de ezt gyenge egészségére hivatkozva visszautasítja. Ugyanezen okból kell visszautasítania a neki felajánlott bécsi követi hivatalt is. Ekkor fellebbezésügyi tanácsos (commissioner of appeals) lesz. 1694—95-ben a sajtószabadsággal kapcsolatos parlamenti viták idején befolyásos whig barátai által jelentős hatást gyakorol a viták menetére, határozottan a sajtószabadság mellett foglalva állást. Még közvetlenebb befolyást gyakorol a törvényhozásra egy akkoriban égető kérdésben, a pénzromlás megakadályozásának kérdésében. 1695-ben végül is olyan törvény születik, amely Locke javaslatainak megfelelően rendezte a kérdést és vonta ki a forgalomból a körülnyírt és éppen ezért csökkent értékű érméket. Ugyanez évben ismét felállítják az 1675-ben megszűntetett Kereskedelem- és Gyarmatügyi Tanácsot, melynek Locke 1673-tól titkára volt. Az újjászervezett hivatal munkájában Locke igen jelentős szerepet játszik. Ez a hivatal igen sokrétű teendőket látott el, az ipar és a kereskedelem fejlesztéséről való gondoskodás, a gyarmatügy, valamint a növekvő pauperizmussal kapcsolatban felmerülő intézkedések megtétele mind e szerv hatáskörébe tartozott. 1700 nyarán Locke, ismét egészségügyi okokból, lemond a hivataláról, s ezzel közéleti tevékenysége lényegében megszűnik. Hátralevő éveit javarészt vidéken, Oatesban tölti, egészen 1704-ben bekövetkezett haláláig.

Locke 1686-ig, 54 éves koráig semmit sem publikált, bár a 60-as évek eleje óta mindig voltak olyan kéziratai, melyeket baráti köre olvashatott. 1686-ban jelenik meg első közleménye „A feljegyzések vezetésének új módszere" (Methode nouvelle de dresser des recueils) címmel a barátja, Le Clerc által szerkesztett Bibliothèque Universelle-ben, az első irodalmi és tudományos folyóiratok egyikében. Ettől kezdve gyors egymásutánban adja ki írásait. 1688 januárjában megjelenik a „Vizsgálódás az emberi értelemről" című könyvének egy rövid francia nyelvű kivonata, ugyanabban a folyóiratban. 1690 elején pedig már a teljes „Vizsgálódás az emberi értelemről" (An essay

concerning human understanding), Locke főműve, kapható a londoni könyvesboltokban. A „Vizsgálódás" egyes fejezeteiben jelentős tartalmi változtatásokat eszközöl Locke a második kiadásban, a harmadik és a negyedik kiadás még a szerző életében készül el. A negyedik kiadás is jelentős változtatásokat tartalmaz, és két új fejezettel (Az ideák társításáról; A rajongásról) bővül. 1700-ban jelenik meg a „Vizsgálódás" francia nyelvű fordítása Amsterdamban, 1701-ben pedig egy latin fordítás Londonban. 1698-ban a „Vizsgálódás" egy lerövidített változatát készítik el egyetemi hallgatók használatára.

1689-ben Hollandiában jelenik meg a szerző neve nélkül latinul a „Levél a vallási türelemről" (Epistola de tolerantia), melyet még ugyanebben az évben lefordítanak hollandra és franciára, majd angolra. E mű nagy vitát vált ki, nézeteinek védelmében írja Locke a „Második levél a vallási türelemről" (1690), „Harmadik levél a vallási türelem érdekében" (1692) és a befejezetlen és posthumus „Negyedik levél a vallási türelem érdekében" (1704) című munkáit. Jellemző azonban a kor viszonyaira, hogy Locke csak a végrendeletéhez írt záradékban ismerte be, hogy e név nélkül megjelent írásoknak ő a szerzője.

1690-ben nemcsak Locke filozófiai főműve, a „Vizsgálódás" került ki a nyomdából, hanem a szerző politikai, államelméleti főműve, a „két tanulmány a kormányzatról" (Two treatises of government) is. 1691-ben fejezi be 1668-ból, 1674-ből származó kéziratainak felhasználásával a „Megfontolások a kamat csökkentésének és a pénz értéke emelésének következményeiről" (Some considerations of the consequences of the lowering of interest and raising the value of money) című közgazdasági munkáját, mely a következő év elején jelenik meg. 1695-ben két újabb művet ad ki a pénzügy rendezése érdekében, előbb egy röpiratot „Megjegyzések egy 'Az ezüst Angliában való pénzérmévé verésének előmozdítása és azután az országban való megtartása érdekében' című nyomtatott írásról" címmel, majd később a pénzrendezésről szóló törvény (Recoinage bill, 1695 december) közvetlen előkészítésének korszakában az akkori pénzügyminiszter, Lowndes ezzel kapcsolatban írt munkáját bírálva az „Újabb megfontolások a pénz értékének emeléséről" (Further considerations concerning raising the value of money) című művét.

1693-ban jelenik meg a pedagógiai nézeteit tartalmazó „Gondolatok a nevelésről" (Some thoughts concerning education), 1695-ben a teológiai meggyőződését kifejtő „A keresztény vallás észszerűsége (The reasonableness of christianity as delivered in the scriptures). E munkáját egy korabeli teológus támadásaival szemben két vitairatában védelmezi meg a következő két év során.

1697 és 1699 között a „Vizsgálódás az emberi értelemről"-t védi meg ismét egy teológus ellenfél, Stillingfleet, a worcesteri püspök támadásaival szemben a hozzá intézett három levelében. E levelek ma már nagyrészt elvesztették érdekességüket, néhány helyük azonban kiegészíti a „Vizsgálódás" tanításait, részletesebben fejtik ki egyes gondolatait, különösen a szubsztanciára és az emberi lélek természetére vonatkozó nézeteket.

Locke posthumus művei közül a következők érdemelnek említést: „Az értelem irányításáról" (Of the conduct of the understanding). A befejezetlen kis tanulmányt a „Vizsgálódás" egy újabb fejezetéül szánta a következő, ötödik, kiadásban, amelyet azonban már nem ért meg.

Ugyancsak a „Vizsgálódás" problémakörével kapcsolatosak a Locke nézeteit Malebranche tanainak álláspontjáról támadó Norris könyveinek bírá-

lata — „Megjegyzések Norris úr néhány könyvéről" (Remarks upon some of Mr. Norris's Books) —, valamint magának a malebranche-i ismeretelméletnek a cáfolata: „Malebranche atya azon nézetének vizsgálata, hogy mindent istenben látunk" (An Examination of Père Malebranches Opinion of seeing all things in God).

Locke vallással kapcsolatos nézeteire vonatkozóan adnak további felvilágosítást a Pál apostol egyes leveleihez írt parafrázisai és kommentárjai, valamint az ezeket bevezető tanulmány (An Essay for the understanding of st. Pauls Epistles by consulting st. Paul himself), valamint a csodákról szóló értekezése (A discourse of miracles).

*

Locke különböző tárgyú munkáinak tanulmányozása arról győzi meg a figyelmes és gondolkodó olvasót, hogy igen szoros összefüggés, szerves kapcsolat mutatható ki Locke politikai, államelméleti, társadalomfilozófiai felfogása, vallási nézetei és az emberi észről, az emberi megismerésről szóló tanítása között.

A „Két tanulmány a kormányzatról" című munkája elsősorban szenvedélyes vitairat. Alapvető tartalma az abszolút monarchiának és elméleti védelmezőinek elítélése, könyörtelen bírálata egyfelől, a parlamentárisan kormányzott polgári állam védelme és igazolása másfelől. Az első tanulmány Robert Filmer és követői nézeteinek cáfolata. Filmer az abszolút monarchiát teológiai érvekkel igazolta „Patriarcha" című könyvében.[14] Tanítása szerint az emberek sohasem voltak egyenlőek. Isten a földet Ádámnak adta, Ádámnak pedig abszolút hatalma volt a többi emberen. A királyok Ádám jogos utódai, isten akaratának megfelelően abszolút és „atyai" hatalommal rendelkeznek alattvalóik felett. Locke Filmer valamennyi érvét igen részletesen elemzi és bírálja, állandóan rámutatva nézeteinek ellentmondásosságára, következetlenségére, gyakran nevetséges voltára. A második tanulmány tartalmazza Locke saját nézeteit „A polgári kormányzat igazi eredetéről, terjedelméről és céljáról". Locke e tanulmányában az 1688-ban létrejött angol parlamentáris monarchiát igazolva számos olyan elvet hangoztat, melyeket később a XVIII. századi francia, illetve amerikai polgárság politikai teoretikusai átvesznek tőle, és a saját parlamentáris polgári államuk kialakításáért vívott harcban használnak fel. Ilyen elvek: a végrehajtó és a törvényhozó hatalmat külön kell választani. A végrehajtó hatalom felelős a törvényhozó hatalomnak, ennek alá van rendelve. A törvényhozó hatalom a nép képviselője, a nép akaratának kifejezője, nem fordulhat szembe a nép érdekeivel, nem uralkodhat önkényesen a nép felett, a nép érdeke a legfőbb törvény (a népszuverenitás elve). A törvényhozó hatalom törvényei mindenkire egyformán érvényesek (a törvény előtti egyenlőség, a jogegyenlőség elve). Az önkényesen, a törvényeket és a nép érdekeit semmibe véve kormányzó uralkodót a nép erőszakkal elűzheti.

Locke, mint a legtöbb Marx előtti teoretikus, nem tesz kellőképpen különbséget állam és társadalom között, politikai társadalom (political society), polgári társadalom (civil society), polgári kormányzat (civil government)

[14] Robert Filmer 1653-ban halt meg. I. Károly idején mint királypárti szerző tevékenykedik. „Patriarcha" című írását csak halála után, 1680-ban adta ki a fia.

nála gyakran lényegében egyenlő értékű, azonos jelentésű kifejezések. Tanítása szerint csak azok élnek egy társadalomban, akik felett közös törvények, közös bírák, közös végrehajtó hatalom uralkodnak, az emberek társadalomba tömörülése és az őket kormányzó hatalom létrehozása egy és ugyanaz a folyamat. Tehát nála a társadalom és az állam — e szavakat most a marxista irodalomban szokásos módon használva — egyszerre jönnek létre, és nem létezhetnek egymás nélkül —, ahol nincs állam, ott nincs társadalom sem.

Locke mint jellegzetesen polgári gondolkodó lépten nyomon — néha szinte az unalomig — hangoztatja, hogy a társadalom, illetve az állam célja a tulajdon megőrzése, védelme. „. . . a törvényeknek nincs más céljuk, mint a tulajdon megőrzése. . ."[15] — írja. „És így tesz szert a közösség arra a hatalomra, hogy megállapítsa, milyen büntetés illeti meg a különböző erre érdemesnek gondolt vétkeket, amelyeket e társadalom tagjai követtek el (ez a törvények alkotásának hatalma), éppúgy ahogy rendelkezik azzal a hatalommal, hogy megbüntessen bármely olyan jogtalanságot, melyet valamely tagja ellen követett el valaki, aki nem tartozik tagjai közé (ez a háború és béke hatalma); mindez pedig annak érdekében van, hogy, amennyire csak lehetséges, megőrizze valamennyi tagjának tulajdonát."[16] — mondja másutt. A legtömörebb és a legvilágosabb a következő szöveg: „Tehát annak, hogy az emberek társadalmakba egyesülnek és alávetik magukat a kormányzatnak, nagy és fő célja tulajdonuk megőrzése. . ."[17]

A tulajdon (property) fogalmát Locke azonban meglehetősen sajátos módon használja. A tulajdon nála magában foglalja a vagyon mellett az életet és a szabadságot is: „. . .hogy kölcsönösen őrizzék meg életüket, szabadságaikat és vagyonukat, ezeket nevezem általános néven — tulajdonnak."[18]

A tulajdon fogalmának ez a kiszélesítése nem véletlen Locke-nál. Ha a tulajdon fogalmába csak a vagyon tartoznék bele, akkor nagyon is nyilvánvaló lenne, hogy a tulajdon megőrzése, melyet Locke az állam fő céljának tekint, nem más, mint a társadalom vagyonos kisebbségének védelmezése a vagyontalan többséggel szemben. Ha azonban a tulajdon fogalmát annyira kibővítjük, hogy abba az élet is beletartozik, akkor a társadalom valamennyi tagja tulajdonosnak minősíthető, és így el lehet leplezni a tőkés állam valódi természetét, azt, hogy az a kizsákmányoló kisebbség érdekeit és biztonságát védelmezi a kizsákmányolt, nincstelen többséggel szemben.[19]

Locke politikai, államelméleti főművét közgazdaságtani írásaival összehasonlítva, mindenképpen fel kell figyelnünk egy fontos tényre. Nevezetesen arra, hogy amíg közgazdasági munkáiban több-kevesebb határozottsággal felmerül a társadalom különböző osztályokra való tagozódásának, sőt bizonyos keretek között az idegen munka elsajátításának, vagyis a kizsákmányolásnak a gondolata is, addig a kormányzatról írt könyvében ezeket a kérdéseket mindig gondosan elkerüli. Ez a tény nagyon is könnyen érthető és megmagyarázható, ha tekintetbe vesszük, hogy Locke-nak mint polgári osztályérdekeket

[15] Locke: Two treatises of governement (Két tanulmány a kormányzatról). Második tanulmány, 94. §.

[16] Uo. 88. §.

[17] Uo. 124. §.

[18] Uo. 123. §.

[19] A tulajdonfogalom Locke által végrehajtott ezen kiszélesítésének részletesebb elemzését Gyeborin „Социально-политические учения нового времени" című könyvében találhatja meg az olvasó. Moszkva. 1958. I. köt. 206. o.

képviselő gondolkodónak azt kell bizonygatnia, hogy a parlamentárisan kormányzott polgári állam az egész társadalom, a nép érdekeit védelmezi. Ilyen feltételek mellett természetesen egyáltalán nem lett volna célravezető annak fejtegetése, hogy a nép nem valami egynemű, egységes egész, hanem ellentétes érdekű csoportokra tagozódik. Így érthető, hogy Locke államelméleti főművében állandóan az a kérdés áll előtérben, hogy hogyan akadályozható meg a kormányzó hatalom és a nép közötti ellentét kialakulása, vagy ha létrejött ez az ellentét, hogyan oldható és szüntethető meg, s eközben hallgatólagosan feltételezi, hogy a kormányzottak, a „nép", a társadalom érdekei egységesek.

Meglehetősen egyoldalúan értékelnénk azonban Locke államelméletének e vonását, ha elsősorban a tőkés állam osztálytermészetének elkendőzésére irányuló törekvést látnánk benne. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a „Két tanulmány a kormányzatról" az abszolút monarchia és védelmezői ellen íródott, mégpedig abban az időben amikor Angliában az abszolút monarchia ellen vívott harc az utolsó csatákban véglegesen eldőlt a polgári parlamentarizmus javára, vagyis a harc utolsó szakaszában. Kétségtelen, hogy ebben a harcban a burzsoázia és a társadalom többi osztályának érdekei egységesen álltak szemben a restaurált Stuart-uralkodók abszolutisztikus törekvéseivel és a nemesség azon kicsiny részével, mely ezt támogatta. A különböző osztályoknak ez a rövid élettartamú részleges érdekközössége volt az a valóságos történeti ok, mely azt eredményezte, hogy Locke, aki művében egyszerre igazolja az angol polgári forradalom befejező szakaszát és az annak eredményeképp létrejött parlamentáris államot, a kormányzók és a kormányzottak egyedül szem előtt tartott ellentétén kívül minden más érdekellentétet hallgatással mellőz államelméletében.

Ennek megfelelően Locke a magántulajdon eredetéről és jogosultságáról szóló fejtegetéseiben éppen csak érinti a vagyonegyenlőtlenség kialakulásának és jogosultságának kérdését a „Két tanulmány"-ban. Eljut e művében annak taglalásáig, hogy milyen feltételek mellett jön létre és mennyiben tekinthető jogosnak az olyan nagy magánvagyon, mely a tulajdonos személyes szükségleteinek kielégítéséhez szükséges méreteket meghaladja, de — ellentétben közgazdasági írásaival — hallgat arról, hogy a nagy vagyon, pl. a nagy földtulajdon, lehetőséget ad idegen munka elsajátítására.

Az idegen munka elsajátításának kérdéséről Locke-nak nagyon is indokolt volt hallgatnia. A „Két tanulmány" részletes fejtegetései szerint (a tulajdonról egy egész külön fejezet szól) ugyanis a magántulajdon alapját, jogosultságát a személyes munka adja. Isten a földet kincseivel és gyümölcseivel együtt az emberiség köztulajdonába adta, Locke szerint. Minden ember azonban tulajdonosa saját magának és saját munkájának. Ha tehát valakinek a munkája elválaszthatatlanul összefonódik valamely természeti tárggyal, munkájával megváltoztatja egy dolog természet adta állapotát vagy helyzetét, akkor e tárgy jogosan megy át az illető magántulajdonába. Más nem tarthat igényt a tárgyra, mert abban csak az ő munkája fekszik benne és senki másé. Így jön létre az eredeti köztulajdonból a személyes munka révén a magántulajdon. Az, hogy személyes munkámmal elsajátítok bizonyos természeti tárgyakat, Locke szerint nem sérti mások érdekeit, hiszen nekik is lehetőségük van arra, hogy munkájukkal a még bőségesen rendelkezésre álló természet adta javakat kisajátítsák. Ez vonatkozik nemcsak a föld gyümölcseire, hanem magára a földre is. Aki személyes munkájával megművel egy darab földet,

az ezáltal azt mintegy kikeríti a közösből. A többieknek még mindig marad elég ahhoz, hogy saját munkájukkal hasonló módon magukévé tegyék. A saját munkával szerzett tulajdonnak van azonban egy „természetes" határa Locke szerint. Ez a határ a személyes szükséglet. Jogtalan pl. a romlandó javakból annyit felhalmozni, még ha a felhalmozást csakis személyes munkával végezzük is, hogy azok egy része tönkre menjen, még mielőtt elfogyasztanánk. A jogtalanság azonban itt nem a tulajdon puszta nagyságában rejlik, hanem abban, hogy valami felhasználás nélkül, cél és értelem nélkül elpusztul. Ezért Locke tanítása szerint a személyes szükségletnek ez a tulajdon nagyságát korlátozó eredeti szerepe megváltozik akkor, ha létrejön annak lehetősége, hogy a romlandó javakat tartós javakra cseréljük el. E tekintetben döntő jelentősége van a pénz létrejöttének. Amíg nem volt pénz, semmi értelme nem volt annak, hogy nagyobb darab földet akarjunk birtokolni, mint amekkorának a termékei személyes szükségleteinket kielégítik. A pénz megjelenése, a romlandó javak tartós javakra való cseréjének általánossá válása azonban indokolttá és lehetővé teszi, hogy növeljük az általunk birtokolni kívánt földek nagyságát. Locke szerint azonban a pénz megjelenése nemcsak indokolttá teszi a birtokolt föld nagyságának növelését, hanem a vagyon egyenlőtlen eloszlásához is vezet. Locke arra törekszik, hogy valamilyen módon a vagyonnak azt az egyenlőtlen eloszlását is jogosnak tűntesse fel. A vagyonegyenlőtlenség kérdését azonban csak éppen hogy érinti a tulajdonról szóló fejezet végén. Az erre vonatkozó — azt lehetne mondani, hogy szinte szégyenlősen rövid — rész így hangzik: „Mivel azonban az arany és az ezüst, minthogy a táplálékhoz, a ruházathoz és a járműhöz képest csekély hasznú az ember élete számára, csupán az emberek megegyezése révén rendelkezik a maga értékével — melynek mégis nagyrészt a munka a mértéke —, világos, hogy az emberek megegyezése elfogadta a föld egy aránytalan és egyenlőtlen birtoklását — úgy értem, hogy a társadalom és szerződés keretein kívül, mert az államokban a törvény szabályozza azt. Mert megegyezésükkel kitaláltak és elfogadtak egy módot arra, hogy egy ember jogosan, igazságtalanság nélkül többet birtokolhasson, mint amennyit saját maga fel tud használni, azáltal, hogy elfogadják az aranyat és az ezüstöt, amely sokáig megmaradhat egy ember birtokában anélkül, hogy megromlanék a többiek számára, és azáltal, hogy megegyeztek abban, hogy a fémeknek értékük legyen."[20] Locke itt azt tanítja, hogy amennyiben az emberek hozzájárultak ahhoz, hogy az aranynak és az ezüstnek értéke legyen, annyiban hozzájárultak a földtulajdon egyenlőtlen megoszlásához is. Így a pénz megjelenése jogossá tette a vagyonegyenlőtlenséget.

A már említett okokból egyoldalú és hiányos lenne Locke társadalmi nézeteiről nyert képünk, ha államelméleti főműve mellett nem vennénk tekintetbe közgazdasági írásait is. „Megfontolások a kamat csökkentésének és a pénz érték emelésének következményeiről" című gazdaságtani munkájában Locke már azt a kérdést is boncolgatja, hogy a vagyon egyenlőtlen eloszlása hogyan ad lehetőséget a tulajdonosnak arra, hogy más ember munkájának a termékét kisajátítsa, a magáévá tegye. Erre vonatkozó vizsgálódásai a kamatszabályozás és a kamat jogosultságának kérdéseivel kapcsolatosak. E fejtegetéseiben, mint egész gazdaságtani munkásságában is — Marx erre igen határozottan rámutat — elméleti tekintetben Pettynek, „a modern politikai gazdaságtan megalapítójának" hatása alatt áll. Ami a kamatszabályozás kérdését illeti,

[20] Locke: Két tanulmány a kormányzatról. Második tanulmány, 50. §.

Locke tiltakozik az ellen a javaslat ellen, hogy a kamatlábat 6%-ról 4%-ra csökkentsék törvényhozói úton. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a gazdasági élet valóságos követelményeivel és szükségleteivel összhangban nem levő állami rendelkezések teljesen hatástalanok, tehetetlenek maradnak. Érdekesebbek számunkra a kamat jogosultságával és eredetével kapcsolatos nézetei. Ezek a nézetek annak a harcnak a jegyében születtek, amelyet az angol burzsoázia a nagy földbirtokosok ellen folytatott. Ebben a harcban — miként már ő előtte Petty is — Locke azt hangoztatja, hogy a kamat, melyet a pénz kölcsönadója a pénz kölcsönvevőjétől kap annak használatáért, nemcsak olyasmi, ami nélkül nem lehetne hitel és így ipar és kereskedelem sem, nemcsak egy szükséges rossz, hanem jogos is, éppen olyan jogos és méltányos, mint a földjáradék. Eredetüket tekintve a kamatnak és a földjáradéknak közös vonása, hogy egy másik ember munkájának, idegen munkának az elsajátítását jelentik. Az idegen munkának ezt az elsajátítását mindkét esetben a vagyon egyenlőtlen eloszlása teszi lehetővé. „Ezért a pénz a vételben és eladásban tökéletesen ugyanazon helyzetben van, mint a többi javak, és alá van vetve az érték ugyanazon összes törvényeinek. Nézzük meg mármost, hogyan válik ugyanolyan természetűvé, mint a föld azáltal, hogy egy bizonyos évi jövedelmet hoz, amelyet haszonnak vagy kamatnak nevezünk. Mert a föld természetszerűen termel valami újat és hasznosat és az emberiség számára értékeset; a pénz azonban terméketlen dolog és nem termel semmit, hanem, megállapodás révén, átviszi azt a profitot, amely egy ember munkájának jutalma volt, egy másik ember zsebébe. Ezt a pénz egyenlőtlen eloszlása okozza. Ez az egyenlőtlenség ugyanolyan hatással van a földre is, mint a pénzre. Mert az a tény, hogy több pénz van a kezemben, mint amennyit adás-vételre föl tudok vagy fel szándékozom használni, képessé tesz engem arra, hogy kölcsönadjak, és valaki mást az, hogy nincs annyi pénze, amennyit üzelti tevékenységében fel tudna használni, hajlandóvá tesz arra, hogy kölcsönvegyen. De akkor miért és mi célból fizet kamatot? Ugyanazon okból és éppoly jó megfontolás alapján, mint a bérlő fizet járadékot a te földedért. Mert a föld egyenlőtlen eloszlása (hogy neked többed van, mint amennyit meg tudsz vagy akarsz művelni, másnak meg kevesebb) bérlőt szerez a földedre; és a pénz ugyanilyen egyenlőtlen eloszlása (az, hogy nekem több van mint amennyit fel tudok vagy akarok használni, másnak pedig kevesebb) bérlőt szerez a pénzemre. Ily módon az én pénzem az üzleti életben, a kölcsönvevő iparkodása révén, képes többet hozni a kölcsönvevőnek 6 százaléknál, mint ahogy a te földed, a bérlő munkája révén, képes több gyümölcsöt hozni annál, amennyire a járadéka rúg, és ezért, éppúgy mint a föld, megérdemli, hogy évi járadékot fizessenek érte."[21] Locke ehhez még azt is hozzáteszi azonban, hogy a földtulajdonos általában nagyobb mennyiségű idegen munkát sajátít el, mint a pénztulajdonos: „Úgy, hogy a járadék, amelyet kap, bérlője munkája gyümölcsének nagyobb része, mint a 6 százalékos kamat."[22] A végkövetkeztetés pedig a kamat jogosságának igazolása: „. . .hasznot húzni a pénz kölcsönadásából éppoly méltányos és törvényes, mint járadékot kapni a földért, és inkább elviselhető a kölcsönvevő számára, akárhogy vélekedjék is néhány módfelett aggályoskodó ember."[23]

[21] Locke: Some considerations. The works of John Locke, London, 1794. 4. köt. 36—37. o.

[22] Uo.

[23] Uo.

Összegezve Locke-nak a tulajdonról szóló tanítását, megállapíthatjuk, hogy amíg politikai főművében a tulajdon alapjának a személyes munkát teszi, erre való hivatkozással tekinti jogosnak a magántulajdont, addig a kamatról és a földjáradékról szóló fejtegetéseiben jogosnak nyilvánítja az idegen munka elsajátítását is. Nem nehéz felfedezni, hogy e két tanítás nincs egymással összhangban.

Marx, elemezve Locke-nak a tulajdonról és kamatról, illetve földjáradékról szóló fejtegetéseit, a következő értékelést adja Locke eme nézeteiről: „Locke felfogása annál is fontosabb, mert ez a polgári társadalom jogi elképzeléseinek klasszikus kifejezése a feudális társadalommal szemben, és azonfelül filozófiája az egész későbbi angol gazdaságtan összes elképzeléseinek alapjául szolgált."[24]

Ugyancsak a kamatról szóló írásában találjuk meg azt a fejtegetést, amelyből több-kevesebb világossággal kiderül, milyen mértékben volt képes Locke az osztályharc tényére felfigyelni és milyen felfogást alakít ki ezzel kapcsolatban. Mivel e fejtegetésekből látható legjobban, hogy meddig volt képes Locke eljutni a társadalom valóságos összefüggéseinek feltárásában és milyen korlátokon nem tud túlhaladni, kénytelenek vagyunk ezeket, bármennyire szokatlan és kényelmetlen is az ilyen hosszú idézet, teljes terjedelmükben közölni: „Ha az üzleti életben felhasznált pénz egyharmadát elzárják, vagy az kimegy Angliából, nem kell-e akkor a földbirtokosoknak szükségszerűen egyharmaddal kevesebbet kapniok javaikért, és következésképpen nem kell-e esniök a járadékoknak, hiszen egyharmaddal kevesebb mennyiségű pénzt kell szétosztani egyenlő számú részesedő között? Valóban, az emberek nem véve észre, hogy a pénz kiment, hajlamosak arra, hogy egymásra féltékenykedjenek, és mivel mindegyik arra gyanakszik, hogy a másik egyenlőtlen nyeresége rabolja el tőle a saját részét, mindegyik, amennyire csak tudja, arra fogja használni ügyességét és erejét, hogy azt újra visszaszerezze és ugyanolyan bőségesen töltse meg a zsebét pénzzel mint korábban. Ez azonban nem egyéb, mint magunk között való küzdelem, és éppúgy nem segít az általunk szenvedett hiányon, mint ahogyan egy rövid takaró ide-oda cibálása együtt fekvő gyerekek között nem óvja meg valamennyiüket a hidegtől. Néhányan fázni fognak, hacsak a családatya nem gondoskodik róluk jobban és nem növeli meg az elégtelen takarót. Ez a huzakodás és küzdelem rendszerint a földtulajdonos és a kereskedő között folyik, mert a munkás része, ritkán lévén több a puszta megélhetésnél, sohasem enged ezen emberek számára időt vagy alkalmat arra, hogy gondolataikat e fölé emeljék, vagy hogy harcoljanak a gazdagabbal a magukéért (mint egy közös érdekért), kivéve amikor valamely közös és nagy nélkülözés, egy általános forrongássá egyesítve őket, elfelejteti velük a tekintélytiszteletet és felbátorítja őket arra, hogy fegyveres erővel hasítsák ki azt, amire szükségük van, és akkor néha rátörnek a gazdagra és vízözönként mindent elsodornak. Ez azonban ritkán fordul elő, csupán az elhanyagolt vagy rosszul vezetett kormányzat rossz közigazgatása esetén.

A szokásos harc és küzdelem, mint előbb mondtam, a jólét és gazdagság hanyatlásainak idején, a földtulajdonos és kereskedő között folyik, ez utóbbihoz kapcsolnám itt a pénztulajdonost. A földtulajdonost bosszantja járadékainak csökkenése és vagyonának szűkülése, eközben a pénztulajdonos megtartja hasznát, a kereskedő pedig virágzik és gazdaggá válik üzleti tevékenysége

[24] Marx: Értéktöbblet-elméletek. Kossuth, 1958. I. köt. 331. o.

folytán. Ezek, gondolja, az ő jövedelmét a saját zsebeikbe lopják át, szerencséjüket az ő tönkremenetelére építik, és többet halmoznak fel a nemzet gazdagságából, mint amennyi nekik jár osztályrészül. Ezért arra törekszik, a törvények eszközével, hogy fenntartsa földjeinek értékét, melyet, úgy gyanítja, hogy a mások túlságos haszna csökkent: de mindez hiába. Tévesen itéli meg az okot és az orvosszert is. Sem a kereskedő haszna, sem a pénztulajdonosé nem az, ami a föld értékének esését okozza, hanem a pénzhiány és a túlságos kiadások és a rosszul vezetett kereskedelem által pusztított kincsünk csökkenése, melyet mindig a föld érez meg először."[25]

Látható, hogy Locke itt határozottan beszél a földbirtokos és a kereskedő (plusz pénztulajdonos) között rendszerint folyó harcról és küzdelemről (the usual struggle and contest), arról, hogy e küzdelem anyagi javak nagyobb mennyiségéért folyik, valamint arról, hogy e harc érdekében az egyik fél, a földbirtokos, felhasználja a törvényhozást is. A valóságos történelmi helyzetnek megfelelően, nevezetesen annak megfelelően, hogy ebben a korban a munkások még nem szerveződtek osztállyá és nem léptek fel önálló erőként a politikai életben, írja Locke, hogy a munkások, leszámítva az elviselhetetlen inség néhány, fegyveres harcra is kényszerítő időszakát, nem harcolnak a gazdagabbal a saját érdekükért „mint egy közös érdekért".

Locke azonban, helyesen figyelve fel a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia között folyó osztályharc tényére, egy osztály gazdasági érdeke és a törvényhozás közötti összefüggésre, nem jutott és nem juthatott el az észlelt tények helyes értelmezéséhez. A földbirtokosok és a kereskedő- és pénzburzsoázia között folyó harcról vallott felfogása a következő tévedéseket tartalmazza. Először is véleménye szerint ez a harc nem állandóan folyik, hanem csak a gazdasági élet hanyatlásának időszakaiban. Másodszor azt tartja, hogy e harc gyökere, alapja nem a valóságos gazdasági érdekellentét, hanem az ezen osztályok közötti harc oka csupán egy félreértés, egy tévedés. A földtulajdonosok nem ismerik fel azt a törvényszerűséget, hogy az egész üzleti élet hanyatlása elsősorban a földtulajdonnal érezteti hatását. Nincsenek tudatában annak, hogy érdekeik megkívánják az ipar és a kereskedelem virágzását. Locke szerint tévedés, félreértés az, hogy ezen osztályok érdekei ellentétesek, és az egész nemzet virágzásával, küllereskedelmi mérlegének aktívvá tételével, azzal, hogy nem Angliából ki, hanem Angliába be áramlik a pénz, a két szemben álló osztály érdekei egyaránt kielégíthetők. Ha viszont a szemben álló két osztály harca nem valóságos érdekellentéten, hanem csak félreértésen alapul, akkor ez a harc nem szükségszerű.

Eddig jutott Locke, és nem tovább az osztályok harcának kérdését általában érintő elméleti megállapításaiban. Ha a különböző konkrét gazdasági kérdésekre adott válaszait vizsgáljuk, kiviláglik, hogy ezek mindig a burzsoázia érdekeinek feleltek meg. Így pl. az a meggyőződése, hogy az adók terhét elsősorban a földbirtokosoknak kell viselniök. Mint láttuk, egészen természetesnek veszi, hogy a munkás általában nem kap többet, mint amennyi a puszta megélhetéséhez szükséges. Mint a Kereskedelem- és Gyarmatügyi Tanács tagja a pauperizmus kérdését úgy kívánja megoldani, hogy fonóiskolák felállítását javasolja minden olyan körzetben, ahol sok az önmagát eltartani nem tudó szegényember, és hozzáteszi, hogy a szegények gyermekeit kötelezni kell arra, hogy napi tíz órát ingyen, csak élelmezésért dolgozzanak ezekben.

[25] Locke: Some considerations. Id. kiad. 70—72. o.

Javaslata szerint a munkaképes koldusokat a partvidéki kerületekben 3 évi matrózszolgálatra kell beosztani, az ország belső részeiben pedig ugyanannyi időre javítóházba kell zárni. Lowndesszel folytatott elméleti vitájában a pénzérték emelésének kérdéséről Locke elméletileg helyes nézeteket vallott Lowndes elméletileg téves felfogásával szemben. A pénz értéke nem lesz magasabb, ha változatlan nemesfémtartalom mellett olyan nevet adunk neki, amelyet korábban egy nála nagyobb nemesfémtartalmú pénzérme viselt. De — amint Marx nyomatékosan hangsúlyozza — Lowndes elméleti tévedései egy helyes gyakorlati célt szolgáltak, mint pénzügyminiszter meg akarta akadályozni, hogy a rossz, csökkent nemesfémtartalmú pénzben befizetett államkölcsönöket jó, a kapottnál nagyobb nemesfémtartalmú pénzben fizesse az állam vissza. Locke, a burzsoázia érdekeit képviselve, ezt a kérdést gondosan megkerüli. E kérdés elemzése kapcsán Marx a következőképpen jellemzi Locke egész elméleti munkásságának osztálytartalmát: „*John Locke*... az új burzsoáziát, e burzsoázia valamennyi válfaját képviselte, a nagyiparosokat a munkásosztállyal és a pauperekkel szemben, a kereskedőket a régimódi uzsorásokkal, a pénzarisztokratákat az államkölcsönön nyerészkedőkkel szemben, sőt egyik munkájában bebizonyította, hogy a polgári értelem a normális emberi értelem. . ."[26]

Locke társadalmi nézeteit vizsgálva az eddigiekben láttuk azt, hogy milyen kormányzati, politikai szervezetet tart megfelelőnek, hogy mit tanít a tulajdonról, melynek védelmét az állam fő céljának tekinti. A következő kérdés, amelyet ezzel kapcsolatban fel kell tennünk az, hogy az általa helyesnek, kívánatosnak tartott politikai berendezkedést milyen érvekkel, milyen általános elmélet segítségével indokolta meg, tűntete fel egyedül jogosnak és igazolhatónak.

Az az elmélet, amelynek segítségével Locke az általa kívánatosnak tartott politikai berendezkedést igazolni kívánja, nem más mint a XVII. és a XVIII. század teoretikusainál oly közkedvelt természetjog. E felfogás szerint az embernek akkor is lennének jogai és kötelességei, ha nem léteznének államok a maguk törvényeivel, melyek az alattvalók jogait és kötelességeit szabályozzák. E tanítás szerint az embernek a „természettől fogva" vannak bizonyos jogai és kötelességei. Az egyes államok jogrendszere mellett még létezik „a természet törvénye" is, mely kötelező erővel előírja, hogy hogyan kell az embernek viselkednie. Az egyes államok jogrendszere pedig annyiban helyes, amennyiben összhangban van „a természet törvényével". A korábbiakban már szó volt arról, hogy Locke az első önálló írásainak egyikében, a természetjog általános elvi álláspontjára helyezkedve, éppen a természet törvényével kapcsolatos különféle kérdéseket tárgyal.

Államelméleti főművében elvetve Filmernek és követőinek azt a tanítását, hogy az uralkodók mint Ádám örökösei közvetlenül isten akaratából rendelkeznek hatalmukkal, egyúttal elveti azt a tanítást is, hogy mindenféle kormányzat egyedüli alapja az erőfölény és az erőszak.[27]

[26] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, 1953. 58. o. — Locke közgazdasági munkáinak általános elemzéséről e tanulmány keretei között le kell mondanunk. Itt csak azokról a nézeteiről beszélünk, amelyeknek ismerete az osztályharcban elfoglalt álláspontjának, a társadalom egészéről szóló általános tanításának, világnézetének megértéséhez és megítéléséhez szükséges. Ezért Locke közgazdasági munkásságának olyan fontos elemeire, mint pl. az értékről szóló tanítása vagy a bimetallizmus ellen folytatott harca, sem térhetünk ki.

[27] Két tanulmány a kormányzatról. Második tanulmány, 1. §.

Hogy az általa egyedül jogosnak tartott kormányzati rendszer sajátosságait, eredetét és alapját megmagyarázhassa, Locke — nem egy elődöt követve ebben — az ún. természetes állapot (state of nature) fogalmából indul ki. Ebben az állapotban vannak mindazok az emberek, akik fölött nem uralkodik valamely saját beleegyezésükkel létrehozott kormányzat. Ebben az állapotban az emberek szabadok és egyenlőek abban az értelemben, hogy egyik sincs alárendelve a másiknak. E szabadság azonban nem jelent korlátlan önkényességet, kereteit megszabják a természet törvényének előírásai. Ez a törvény arra kötelez mindenkit, hogy megőrizze saját életét és őrködjék az egész emberiség életén is. Tilos más ember életének, egészségének, tulajdonának és szabadságának veszélyeztetése, megtámadása. Egy törvény azonban csak akkor érdemli meg ezt a nevet, tanítja Locke itt is és más műveiben is, ha van olyan hatalom, amely őrködik a megtartásán, az ellene vétőket megbünteti. Ezért a természetes állapotban minden embernek joga van arra, hogy a bűn mértékének megfelelően megbüntesse a természet törvénye ellen vétőket, függetlenül attól, hogy a sérelem őt magát érte-e vagy valamely embertársát. E természetes állapotban azonban az emberek életének, vagyonának és szabadságának védelme még nincs kellőképpen biztosítva. Ennek legfőbb okai a következők: nincsenek megállapított, rögzített, ismert törvények; nincsenek pártatlan bírák, mert mindenki bíró lehet a saját ügyében, illetve személyes barátai vagy ellenfelei ügyében; gyakran nincs megfelelő nagyságú erő a bűnös megbüntetésére. Ezért bármennyire szabadok és egyenlőek is az emberek a természetes állapotban, mivel ez az állapot a felsorolt hiányok miatt nem képes kellőképpen biztosítani tulajdonuk — mint tudjuk e szó Locke-nál életet, szabadságot és vagyont együttesen jelent — védelmét, elhagyva a természetes állapotot, megállapodás, szerződés (compact) útján létrehozzák a politikai vagy polgári társadalmat (political or civil society). Ez szilárd és ismert törvényekkel és pártatlan bírákkal, valamint megfelelő nagyságú kényszerítő hatalommal gondoskodik az állampolgárok tulajdonának biztonságáról.

Az állam alattvalói felett gyakorolt hatalmának jogossága, törvényessége tehát abból a szerződésből fakad, amelynek eredményeként a politikai társadalom, a kormányzat létrejött. A törvények azonban nemcsak az alattvalókat kötik, hanem a végrehajtó hatalmat, az uralkodót is. Éppen ezért az abszolút monarchia, melyben a törvény az uralkodót, a végrehajtó hatalmat nem köti, nem tekinthető politikai társadalomnak, itt az uralkodó és a nép között még mindig a természetes állapot uralkodik Locke szerint. Az abszolút monarchiában ugyanis az uralkodó — a természetes állapot viszonyaira jellemző módon — bíró lehet a saját ügyében. Ezen a ponton Locke érvelése nemcsak Filmer ellen irányul, aki az abszolút monarchiát teológiai színezetű érveléssel kívánta igazolni, hanem Hobbes ellen is. A materialista Hobbes elvetette az államhatalom jogosultságának teológiai érvekkel való megalapozását, de ő is az abszolút monarchia híve. Tanítása szerint állandó belső forrongásokra, lázadásra és polgárháborúra vezetne annak az elvnek érvényesítése, hogy a végrehajtó hatalmat az alattvalók felelősségre vonhatják. Ezzel a véleménnyel szemben Locke igen helyesen fejtegeti a második tanulmány utolsó fejezetében, hogy lázadást és forradalmat nem robbanthat ki pusztán néhány nyughatatlan ember felforgató tevékenysége bármely jelentéktelen ügy kapcsán. A nép viszonylag sok igazságtalanságot hajlandó eltűrni. Csak a nép helyzetének állandó és nyilvánvaló romlása, a ránehezedő terhek elviselhetetlenné válása, a végrehajtó hatalom népellenes szándékainak teljes lelepleződése eredményez-

heti a nép kormányzatellenes megmozdulását. Ugyancsak Hobbesszal vitatkozik (nevének említése nélkül) Locke, amikor élesen szembeállítja egymással a természetes állapotot és a háború állapotát. Államelméletében Hobbes is az államiságot megelőző természetes állapotból indul ki. Nála azonban a természetes állapot: mindenki háborúja mindenki ellen. Ezzel szemben Locke szerint: „... itt előttünk áll a természetes állapot és a háború állapotának világos különbsége. Ezek, jóllehet néhányan összezavarták őket, oly távol állnak egymástól, mint amennyire távol áll egymástól a békének, a jóakaratnak, a kölcsönös segítségnek és a megőrzésnek állapota és az ellenségeskedés, a rosszindulat, az erőszak és a kölcsönös tönkretétel állapota. Az emberek együttélése az észnek megfelelően, egy olyan közös földi felsőség nélkül, amelynek tekintélye lenne a közöttük való bíráskodásra, ez tulajdonképpen a természetes állapot."[28]

Hobbes és Locke nézeteinek ellentéte a természetes állapot jellegét illetően azért nem érdemel külön megvitatást, mert maga a mindkettőjük nézeteinek egyaránt alapjául szolgáló koncepció hamis. Nem létezik az emberek társadalmi együttélését, a társadalmat megelőző természeti állapot, és nincsenek az embernek természetes jogai. A természetjogi felfogás, mely az ókori szofistáktól kezdve megtalálható a filozófia fejlődésének csaknem valamennyi évszázadában, különféle változataiban hol történelmileg haladó, hol reakciós szerepet játszva, elméletileg tarthatatlan. Tudományos cáfolatát a marxizmus adja, kimutatva, hogy minden egyes társadalom jogrendszere az adott társadalom alapvető objektív gazdasági szerkezetét, osztályviszonyait fejezi ki, ezekből érthető meg, ezeken alapul, nem pedig az ember nem létező „természetes" jogain, a „természet törvényén". A társadalmat megelőző természetes állapotról és az államot létrehozó szerződésről szóló tanítás nem a valóságos történelmi tények tanulmányozására támaszkodik, hanem pusztán racionalista konstrukció.

Meg kell azonban említenünk, hogy e minden korábbi és későbbi társadalmi szerződéselméletben szereplő racionalista konstrukció mellett Lockenál néha megtaláljuk azt a törekvést is, hogy a valóságos történelemre támaszkodjék az államra vonatkozó érvelésében. Így részben a különféle amerikai indián törzsek életét taglaló útleírásokra, részben pedig az ótestamentumra, mint a zsidó állam történetére vonatkozó forrásra támaszkodva helyesen utal arra a tényre, hogy e törzsek vezetői, illetve egy időben a zsidók vezérei és királyai elsősorban a nép katonai vezetői a külső ellenséggel folytatott harcban, egyébként hatalmuk meglehetősen korlátozott, fő tevékenységük a katonai vezetés mellett a bíráskodás.[29]

A természet törvénye, amely megszabja az emberek szabadságának korlátait a természetes állapotban, Locke szerint érvényben marad a politikai társadalomban is. Az állam törvényei és intézkedései csak akkor lehetnek helyesek, ha összhangban vannak a természet törvényével.

Közelebbről vizsgálva meg Locke-nak a természet törvényével kapcsolatos fejtegetéseit, megállapíthatjuk, hogy éppen a természet törvényéről szóló felfogásában mutatkozik meg a legkézzelfoghatóbb módon politikai, államelméleti nézeteinek, vallási meggyőződésének, a filozófia alapvető kér-

[28] Uo. 19. §.
[29] Uo. 108—109. §.

désében elfoglalt álláspontjának és az emberi megismerésről szóló tanításának egysége, összefüggése.

Locke tanítása szerint ugyanis a természet törvénye isten akarata, isten parancsa egyfelől, másfelől ez az isteni akarat ugyanazt írja elő, amit az emberi ész is megkíván. A „Két tanulmány a kormányzatról" c. munkában számos olyan helyet találunk, amelyekben félre nem érthető módon jut kifejezésre Locke azon meggyőződése, hogy az isteni akarat, az isteni parancs és az ész szava, az észből fakadó követelmények ugyanazt jelentik. A természet törvényét mint hol az egyikkel, hol a másikkal azonosat tárgyalja. Nemegyszer találkozunk azzal, hogy Locke a természet törvényét az ész törvényének nevezi, vagy közvetlenül a természet törvénye és az ész közé tesz egyenlőségjelet.[30] Másfelől nemcsak arról beszél, hogy a természet törvénye egyenlő isten akaratával, hanem arról is, hogy az ész, mely megállapítja a természet törvényének szabályait, az „a közös szabály és mérték melyet isten adott az emberiségnek."[31]

Az isteni parancs és az emberi ész által adott parancs azonosságának gondolata alkotja az alapvető tételét „A kereszténység ésszerűsége" c. könyvének is, melyben Locke a vallási meggyőződését fejti ki. Ezt a gondolatot itt találjuk meg a legvilágosabb és legteljesebb megfogalmazásban: „Talán azt fogják kérdezni 'Miért adott isten olyan kemény törvényt az embereknek, hogy az apostol koráig Ádám sarjadékai közül egy sem tartotta be? Amint ez kiviláglik a Rómabeliekhez írt levél III. részéből és a Galáciabeliekhez írt levél III. részének 21, 22. verséből'.

Válasz: Ez olyan törvény volt, amilyent isten természetének a tisztasága megkívánt és olyan, amilyennek az olyan teremtmény, mint az ember törvényének lennie kell. Ellenkező esetben isten eszes teremtménnyé tette volna, és nem követelte volna meg tőle, hogy az ész törvénye szerint éljen, hanem bátorította volna benne a szabályszerűtlenséget és az engedetlenséget a benne meglevő világossággal szemben, és azzal a szabállyal szemben, amely természetéhez illő. Ez annyi lett volna, hogy helyben hagyta volna a rendetlenséget, a zavart és a gonoszságot teremtményeiben: mert hogy ez a törvény az ész törvénye volt, vagy, amint hívják, a természet törvénye, azt fokról fokra látni fogjuk. Ha pedig az értelmes teremtmények nem fognak a saját eszük szabályának megfelelően élni, ki fogja felmenteni őket? Ha megengeded nekik, hogy egy bizonyos ponton elhagyják az észt, miért ne hagyják el más pontokon is? Hol fogod megállítani őket? Nem engedelmeskedni istennek parancsai bármely részét illetően (és ő azt parancsolja, amit az ész parancsol), ez egyenes lázadás. Ha ez bármely pontban is felmentésre talál, vége a kormányzatnak és a rendnek, és nem lehet semmiféle gátat vetni a korlátok közé nem szorított ember törvénytelen szertelenségének. A törvény ezért, mint Szent Pál mondja nekünk, Rómabeliekhez írt levél VII. 12, 'szent, igazságos, és jó', és olyan amilyennek lennie kell, és nem lehetne másként."[32]

E hosszú idézetből látható, hogy Locke véleménye szerint az isteni parancsok betartása nélkül nem lehet biztosítani „a kormányzat és a rend" fennmaradását, uralmát. Elhamarkodott következtetés lenne azonban, ha egyedül

[30] Pl. uo. 6., 8., 10 és 11. §.
[31] Uo. 11. §.
[32] Locke: The reasonableness of christianity. The works of John Locke. London, 1824. 6. köt. 11. o.

erre a tételre való hivatkozással már közvetlenül arra az egyébként a későbbiekben teljesen helytállónak bizonyuló megállapításra jutnánk, hogy Locke szerint a rendnek, a kormányzatnak a fenntartásához szükség van a vallásra. Mielőtt ilyen megállapítást tehetnénk, választ kell adnunk a következő kérdésre: Ha Locke szerint az isteni parancs azonos az emberi ész által adott parancsal, akkor lényeges szerepet játszik-e itt isten? Nem lehetséges-e isten fogalmát kiküszöbölni és egyedül az ész előírásairól beszélni? Ha az isteni parancs és az ész által adott parancs azonosak egymással, akkor a parancs *tartalmán* nem fog változtatni semmit az, hogy csak az ész parancsaként fogjuk fel, isten fogalmát pedig mellőzzük. Locke szerint a politikai berendezkedéssel, az állammal kapcsolatos kérdéseket meg lehet válaszolni az ész alapján, ez világos államelméleti munkájából. Ismeretelméleti főművében viszont állandóan visszatér az a gondolat, hogy az erkölcstan éppúgy bizonyítható, demonstratív, tudománnyá tehető, mint a matematika. Tehát az ész nem csak az állam berendezkedésével kapcsolatos kérdéseket képes eldönteni, hanem a helyes erkölcsi magatartás szabályait is a maga erejéből le tudja vezetni. Így egészen természetes módon merül fel a kérdés: Ha az ész, a „természetes világosság", elláthat bennünket mindazokkal az ismeretekkel, amelyek életünk irányításához szükségesek, akkor milyen hasznos szerepet játszhat még az ész mellett a kinyilatkoztatás, a biblia?

Ezt a kérdést tulajdonképpen maga Locke is felteszi, s megadja rá válaszát „A kereszténység ésszerűsége" c. munkájában. E válasz lényege a következőkben foglalható össze. Először: az erkölcsi szabályok észelvekből levezethetők ugyan, de teljes és kielégítő rendszerük nem létezett sehol sem az újtestamentum létrejöttét megelőzően. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy Locke, bár állandóan hangoztatja, hogy az erkölcstan éppúgy bizonyítható tudomány, mint a matematika, maga soha sem tett kísérletet egy szigorú bizonyításokat tartalmazó etika írására, s egyik levelében határozottan kifejti, hogy ettől azért tartózkodik, mert véleménye szerint az újtestamentumban már adva van az ember számára minden szükséges erkölcsi előírás.

Másodszor: csak a kinyilatkoztatás, a keresztény vallás bizonyítja be, hogy valóban érdemes erényesnek lenni. Csak a halál utáni élet, a másvilági büntetés és jutalmazás biztosítja, hogy kifizetődő erényesen élni. Ezt a gondolatot Locke-nál megtaláljuk a „Vizsgálódás"-ban is. Minden ember a boldogságra törekszik, írja itt Locke. Nem lehet azonban minden embert ugyanazzal boldoggá tenni. Tapasztalati tény, hogy különböző emberek másban és másban találják meg az örömöt és a boldogságot. „Ha tehát az embereknek csak ebben az életben van reményük, ha csak ebben az életben részesülhetnek élvezetben" — folytatja Locke az érvelést, — „akkor nem különös és nem is ésszerűtlen, ha abban keresik boldogságukat, hogy elkerülnek minden olyan dolgot, mely bántja őket és követik mindazokat, amelyek gyönyörködtetik őket. Nem lesz csoda, ha ezekben változatosságot és eltérést fogunk találni. Mert ha nincs kilátás a síron túlra, akkor bizonyosan jogos ez a következtetés: együnk és igyunk, élvezzük azt, amiben örömünk telik, mert holnap meghalunk".[33] „A kereszténység ésszerűsége" c. könyvében pedig erre vonatkozóan a következő fejtegetést találjuk: „Minden korban észrevették, hogy az igazságos ember osztályrésze meglehetősen szegényes ezen a világon. Az erény és a jólét nem gyakran járnak együtt, és ezért az erénynek ritkán volt sok köve-

[33] Locke: Vizsgálódás az emberi értelemről. II. könyv. 21. fej. 55. §.

tője. Nem is csoda, hogy az erény nem nagyon uralkodott egy olyan állapotban, amelyben az erényt kisérő kellemetlenségek láthatóak voltak és közeliek, a jutalmak pedig kétesek és távoliak."[34] Az a gondolat, hogy ha az erényes ember legtöbbször rosszul jár a földön, akkor kell lennie egy másik helynek, ahol jobb sorsban részesülnek, nem volt bizonyítható Jézus előtt. Az ókori népeknek a másvilági életre vonatkozó elgondolásai homályosak és bizonytalanok voltak, maguk az ókori bölcsek is joggal sorolták ezeket a mesék közé. A régi pogány filozófusok éppen ezért elsősorban nem a másvilági jutalomra való hivatkozással kívántak az erényre buzdítani, hanem azzal a tanítással, hogy az erényt nem valami tőle különböző jutalomért kell szeretni, hanem saját szépségéért, kiválóságáért, az erény önmagában hordja jutalmát. Ez a tanítás azonban nem sok embert vitt az erény útjára. „A filozófusok valóban megmutatták az erény szépségét, úgy felékesítették, hogy ez feléje fordította az emberek szemét és elismerését, de hozomány nélkül hagyták, s ezért csak nagyon kevesen voltak hajlandók feleségül venni."[35] Megváltozik azonban a helyzet Jézus feltámadásával. Ez bebizonyította, hogy van halál utáni örök élet, pokol és mennyország. Ettől fogva, írja Locke, „az érdek az erény oldalára állt, s az erény most szemmel láthatóan a leginkább gazdaggá tevő szerzemény és messzemenően a legjobb üzlet."[36] A halál utáni büntetés és jutalom gondolatával kapcsolatban Locke határozottan kijelenti: „Ezen az alapzaton és csakis ezen, az erkölcs szilárdan áll, és legyőzhet minden versengést."[37]

Harmadszor: Az erkölcsi szabályoknak az ész útján való levezetése nagyon bonyolult. Megértése felkészültséget, figyelmet, sok szabad időt igényel. Ezért a nép számára, a fizikai munka által teljesen igénybe vett egyszerű dolgozó emberek számára nem lehet az erkölcstant észérvekkel bebizonyítani, ugyanúgy ahogy nem lehet tőlük elvárni, hogy tökéletes matematikusok legyenek. Ezeknek, vagyis a társadalom tagjai többségének, nem lehet tudásuk, hanem hinniök kell. A nép erkölcsi oktatásának legjobb és egyedül lehetséges eszköze a biblia, tanítja Locke. „Egyszerű parancsok hallása, ez a biztos és egyedüli útja annak, hogy engedelmességre és helyes cselekvésre késztessük őket. *A legnagyobb rész nem rendelkezhet tudással és ezért hinnie kell.*"[38] „A nép oktatásának feladatát. . ." — írja Locke — „legjobb továbbra is átengedni a szentírás előírásainak, alapelveinek."[39]

Mindezek alapján megállapítható, hogy az isten által adott parancs és az ész által adott parancs azonosságáról vallott felfogása nem akadályozta meg Locke-ot abban, hogy a vallásos hitet, a biblia tételeinek elfogadását a nép számára mindenképpen szükségesnek tartsa. Továbbá, az erkölcs uralmát nem tartja megvalósíthatónak a síron túli élet reménye nélkül.

Tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy Locke a kinyilatkoztatásban való hitet csak a nép számára tartotta szükségesnek. Locke maga is elfogadja az újtestamentum tanításait. Vallásos meggyőződésének őszinteségét bizonyítja, hogy a saját maga számára igen terjedelmes, több száz oldalt kitevő magyarázatokat és fordításváltozatokat készít Pál apostol leveleihez, hogy jobban megérthesse őket.

[34] The works of John Locke, 6. köt. Id. kiad. 148—149. o.
[35] Uo. 150. o.
[36] Uo.
[37] Uo. 150—151. o.
[38] Uo. 146. o. Kiemelés tőlem — S. E.
[39] Uo.

Locke vallásos meggyőződésének őszintesége azonban nem jelenti azt, hogy mindenféle dogmát hajlandó lett volna elfogadni. Arra törekszik, hogy a biblia alapján kimutassa, csak kevés hittétel elfogadása szükséges az üdvösséghez. A teremtő és mindenható atyaistenben való hit mellett még abban kell hinni, hogy Jézus a megváltó, aki az őszinte megbánást tanúsító bűnös vétkeit eltörli s biztosítja számára az örök életet. Minden, ami a kinyilatkoztatásban van, igaz és elhívésre méltó, de csak e fenti tételekben való hit az, ami az üdvösséghez feltétlenül szükséges, tanítja Locke „A kereszténység észszerűségé"-ben. Kétségtelen, hogy a különféle keresztény egyházak rendkívül terjedelmes és bonyolult dogmarendszereivel egybevetve, Locke nézetei nagyszabású egyszerűsítést jelentenek, a teológusokat számos kedvenc dogmájuktól fosztják meg. A teológiai vitákról kiderül, hogy ezek lényegtelen, az „üdvözülést" egyáltalán nem érintő kérdésekkel foglalkoznak.

A Jézus megváltó voltában való hit magában foglalja Locke-nál a csodák lehetőségének és létezésének a határozott elismerését is. Jézus ugyanis a csodák útján bebizonyította isteni eredetét és küldetését. Általában Locke véleménye szerint a csoda az, ami biztosít bennünket arról, hogy a kinyilatkoztatást közlő személy valóban isteni küldött. Locke azonban, ahogy az alapvető dogmák számát korlátozni kívánta, ugyanúgy, elismerve a csodák lehetőségét, a csodák számát is a lehető legkevesebbre akarja tenni, amint ez „Értekezés a csodákról" c. rövid írásából is kitűnik. Csodákra csak akkor van szükség, amikor isten küldöttei útján nyilatkoztat ki valamit az embereknek. Ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy mivel a kinyilatkoztatás már teljes, már nem indokolt további csodák előfordulása.

Locke politikai tanításának és a vallással kapcsolatos nézeteinek közvetlen kapcsolatát láthatjuk a vallási türelemről írt leveleiben. Ezek közül legfontosabb az első levél. Ebben Locke igen haladó álláspontot foglal el, az állam és az egyház teljes különválasztását követeli és a vallásszabadság gondolatát védelmezi. Az a véleménye, hogy egyetlen olyan felekezet sem tekintehető eretneknek, amely elfogadja a bibliát. A Locke által követelt vallásszabadság és a vallási felekezetek egyenlősége azonban nem jelent teljes gondolatszabadságot, sőt teljes vallásszabadságot sem. Az állam, a társadalom érdekei szabják meg Locke szerint a vallásszabadság határait. Ezért nem tűrhető meg az olyan egyház, amely azt hirdeti, hogy híveinek joga van az uralomra a más vallásúak felett, amelynek idegen államfő a feje és így a hívek egy idegen államnak kötelesek engedelmeskedni, amely azt tanítja, hogy a más hitűeknek adott igéret és eskű büntetlenül megszeghető. Jóllehet Locke megmarad ezen általános jegyek felsorolása mellett és nem nevezi meg, hogy melyik egyházra gondol, világos, hogy e megállapítások a római katolikus egyházra illenek rá. A katolikus egyházat tehát nem vallási megfontolásokból, hanem államérdekekből kiindulva nem szabad megtűrni, tanítása szerint. Ennyiben az általa javasolt vallásszabadság nem teljes. Még kevésbé jelent teljes gondolatszabadságot. Az ateistákat ugyanis, ismét csak az államérdekekre való hivatkozással, Locke szerint nem szabad megtűrni. A társadalmat ugyanis nem lehet fenntartani igéretek, szerződések és eskük alkalmazása nélkül. Az ateista számára azonban az igéretnek és az eskünek nem lehet kötelező ereje. Isten tagadása tehát, Locke szerint, ellentétes a társadalom érdekeivel, feloldja a társadalmi kötelékeket: „végül egyáltalán nem szabad megtűrni azokat", írja „akik tagadják isten létezését. Az igéreteknek, szerződéseknek, esküknek, melyek az emberi társadalom kötelékei, nem lehet

hatalmuk egy ateista felett. Isten elvétele, jóllehet ez csak éppen a gondolatban való elvétel, mindent szétrombol."[40]

Locke mindezen gondolatainak ismeretében most már valóban teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a természet törvényének az a felfogása, hogy az isten által adott parancs azonos az ész által adott paranccsal, Locke számára nem teszi feleslegessé a vallást. A vallásra nemcsak a nép erkölcsi nevelése érdekében van szükség, véleménye szerint, hanem a „társadalom kötelékeinek" megőrzése érdekében is. Vagyis a vallás fenntartása Locke szerint közérdek, államérdek, kormányzati érdek is. Locke ezen tanításainak történeti gyökereire, osztálytartalmára vonatkozóan már a bevezető sorokban elmondtuk a legszükségesebbeket, idézve Engels idevágó és az alapvető összefüggéseket megvilágító fejtegetéseit.

Nagyon is igazságtalanok lennénk azonban Locke-kal szemben, ha megfeledkeznénk a vallással kapcsolatos gondolatainak másik oldaláról. Éppen a vallási türelemről szóló levelében nem egy helyen félreérthetetlen határozottsággal ismeri fel és mondja ki, hogy a vallási ellentétek csak leplei a valóságos anyagi érdekek ellentétének, hogy a vallási üldözés csak eszköz és ürügy arra, hogy az üldözők az üldözötteket elnyomják és megfosszák vagyonuktól. Továbbá mind ebben a levélben, mind pedig a „Két tanulmány a kormányzatról" egyik helyén Locke arról is beszél, hogy a vallás eszköz az abszolút királyi hatalom, vagyis egy teljesen jogtalan hatalom igazolására. Az egyház a király érdekeit védelmezte, ismeri fel Locke. A történelem azt bizonyítja, hogy nem a király véleménye függött az egyház véleményétől, hanem fordítva, az egyház igazodott a király véleményéhez. Az egyház nevét arra használják fel, hogy port hintsenek a nép szemébe: „Ki nem látja, hogy az egyház nevét, mely oly tiszteletre méltó volt az apostolok korában, az ezt követő korokban milyen gyakran használták fel arra, hogy port hintsenek a nép szemébe."[41] Ugyancsak itt kell megemlíteni, hogy Locke az ész nevében igen erőteljes harcot folytat a vallási rajongás ellen, nevetségessé teszi azokat — elsősorban a „Vizsgálódás" „A rajongásról" c. fejezetében —, akik azt állítják, hogy isten közvetlenül közölt velük valamit, s ezen az alapon akarják saját meggyőződésüket, önkényes elképzeléseiket mindenféle ésszerű bizonyítás nélkül másokra ráerőszakolni.

Az eddigiekből látható, hogy Locke az erkölcstant és a vallást nem választja el teljesen egymástól, hogy nem képes egy teljesen világi alapot adni az erkölcs számára, hiszen az a véleménye, hogy a halál utáni büntetésről és jutalmazásról szóló vallási tanítás, a síron túli élet biztos reménye az egyedüli alap, amelyen az erkölcs szilárdan állhat. E megállapításáról azonban azt kell mondanunk, hogy nem tart mindig ki mellette egyértelmű hűséggel. Egy ennek ellentmondó tanítást is találunk nála az erkölcsre vonatkozóan. Ez utóbbi teszi érthetővé, hogy miért kapcsolódhattak a XVIII. század francia materializmusának kifejezetten ateista képviselői Locke filozófiájához, mikor azt hirdették, hogy az erkölcstant egyáltalán nem lehet a vallásra alapozni, a vallás csak megrontja az erkölcsöket.

A „Vizsgálódás" második könyvének 28. fejezetében Locke tulajdonképpen megcáfolja azt a saját maga által vallott felfogást, hogy az erkölcs

[40] Locke: Levél a vallási türelemről. The works of John Locke. London, 1824. 5. köt. 47. o.

[41] Uo. 26. o.

egyedüli szilárd alapja a halál utáni büntetés és jutalmazás. Itt az erkölcsi viszonyokról beszélve kifejti, hogy a cselekedeteket annyiban nevezzük erkölcsileg helyeseknek vagy helyteleneknek, amennyiben bizonyos adott előírásoknak, szabályoknak, törvényeknek megfelelnek, ill. nem felelnek meg. Szabály és törvény csak akkor kötelező erejű, ha megfelelő hatalom gondoskodik a megtartásáról, büntetés, illetve jutalmazás útján. A szabályoknak és a megtartásukról gondoskodó hatalmaknak három nagy csoportját sorolja fel Locke. Először: isten parancsai, a büntető és jutalmazó hatalom isten. Másodszor: az állam törvényei, a büntető és jutalmazó szerv a kormányzat, az államhatalom. Harmadszor: a közvélemény felfogása azt illetően, hogy mi tekintendő erénynek vagy hibának, büntető és jutalmazó hatalom a közvélemény, mely elismer vagy megvet. Locke itt annak a meggyőződésnek ad hangot, hogy e háromféle hatalom közül a harmadik, a közvélemény a legerősebb, a legbiztosabb hatást elérő, a legfélelmetesebb. Az emberek cselekedeteit elsősorban a közvélemény irányítja. Az isteni hatalmat és az államhatalmat kevésbé veszik tekintetbe az emberek a cselekedeteik megfontolásánál, mint a közvéleményt: „Néhány, sőt talán a legtöbb ember ritkán gondol komolyan azokra a büntetésekre, melyek isten törvényének megszegését kísérik. Azok között pedig, akik gondolnak ezekre, sokan, miközben megszegik a törvényt, az ilyen törvényszegések jövőbeli kiengesztelésére és jóvátételére vonatkozó gondolatokat táplálnak magukban."[42] Az állami törvények megszegéséért járó büntetésről sokan úgy vélik, hogy elkerülhetik, folytatja Locke. De senki sem kerüli ki a közvélemény részéről bekövetkező büntetést, ha vétett az ellen, amit a közvélemény helyesnek ítél.

Egészen világos, hogy Locke itt a halál utáni büntetés és jutalmazás gondolatát nem tartja eléggé hathatós eszköznek az erkölcs védelmében, hisz kifejezetten arról ír, hogy az emberek többnyire nem számolnak vele. Ez nyilván ellentmond annak a más helyeken kifejtett felfogásának, hogy a halál utáni jutalom és büntetés gondolata az egyetlen alap, amelyen az erkölcs szilárdan megállhat.

Természetesen felmerülhet az az ellenvetés, hogy az eddig ismertetett Locke-i fejtegetések csak annyit bizonyítanak, hogy e helyen a közvéleményt hatalmasabbnak tekinti, mint az isteni büntetéstől való félelmet. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy a közvélemény erkölcsszabályozó hatása ugyanabba az irányba mutat-e, mint a síron túli élet gondolatának kevésbé hathatós erkölcsszabályozó hatása. Ha nem egy irányba mutat e két szabályozó hatás, akkor azt lehetne mondani, hogy a közvélemény hatása erősebb ugyan, de nem a helyes célra vezérel, a másvilági büntetéstől való félelem pedig, jóllehet erőtlenebb, de amikor hat, jó irányba hat. Így talán csökkenthető, vagy teljességgel elkerülhető lenne az az ellentmondás Locke erkölcsre vonatkozó nézeteiben, amelyet az eddigiekben felfedezni véltünk. Azt kell azonban mondani a „Vizsgálódás" második könyve 28. fejezetének 11. §-a alapján, hogy Locke szerint a közvélemény erkölcsszabályozó hatása alapjában véve a helyes irányba mutat. Az emberek azt helyeslik, ami megfelel érdekeiknek, és azt helytelenítik, ami nincs összhangban azokkal. De semmiből sem fakad nagyobb kár az emberek társas együttélése során, folytatja Locke az érvelést, mint a természet törvényének, az isten által adott törvénynek a megsértéséből. Ezért az emberek, mikor érdekeiknek megfelelően helyeselnek, illetve

[42] Locke: Vizsgálódás az emberi értelemről. II. könyv. 28. fej. 12. §.

helytelenítenek, éppen érdekeiktől vezettetve azt látják jónak, amit az isten által adott törvény is előír, és azt tekintik vételnek, ami isten szemében is az. De mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy isten és a másvilág az erkölcs megalapozásához tulajdonképpen felesleges, hiszen az érdekek alapján kialakuló közvélemény, éppen Locke most ismertetett fejtegetései szerint, alapjában véve ugyanolyan irányú erkölcsszabályozó hatást gyakorol, mint az istenfélelem, de ez utóbbinál sokkal erőteljesebben, hatásosabban. Ezt a következtetést, hogy isten és a halál utáni élet reménye feleslegessé válik az erkölcs megalapozásához, bár logikusan adódik említett nézeteiből, Locke nem vonta le. De levonták ezt a következtetést a XVIII. század francia materialistái, azt hirdetve, hogy az erkölcstant egyedül az ember érdekeire és az észre kell alapozni. Arról a tanításról azonban, amely elsősorban kapcsolja össze Locke nézeteit a XVIII. századi francia materializmus etikai elméleteivel, még nem beszéltünk.

Locke, Hobbes nézeteivel megegyezően, azt vallja, hogy a jó és a rossz fogalmának csak akkor van értelme, ha a gyönyör, illetve a fájdalom érzetére alapozzuk. Jó az, ami gyönyört okoz vagy lehetővé teszi gyönyör szerzését, rossz az, ami fájdalmat okoz vagy valami gyönyörtől megfoszt bennünket.[43] Ennek alapján, ebből kiindulva határozható meg az erkölcsi jó, illetve rossz fogalma is. Erkölcsi jó, illetve erkölcsi rossz a cselekedet ama megfelelése, illetve meg nem felelése egy bizonyos törvénynek, amely a törvényhozó akarata folytán gyönyört vagy fájdalmat eredményez számunkra jutalom, illetve büntetés formájában.[44] Locke ehhez hozzáfűzi, hogy a gyönyör és a fájdalom kifejezések nála nemcsak testi, fizikai gyönyört, illetve fájdalmat jelölnek, hanem mindenféle gyönyört és fájdalmat. Ez annyit jelent, hogy Locke szerint jó és rossz megkülönböztetése mindig azon alapul, hogy az ember érzékelő lény, akinek számára a benyomások a gyönyör, illetve a fájdalom érzeteinek kíséretében jelentkeznek, s ez vonatkozik az erkölcsi jó, illetve rossz fogalmaira is. Az összes emberi szenvedélyek a gyönyör, illetve a fájdalom érzetén alapulnak, ezt kísérli meg Locke bebizonyítani a „Vizsgálódás" második könyvének 20. fejezetében. A boldogság nem más, mint a legnagyobb gyönyör, amelyre képesek vagyunk, fejti ki egy másik helyen.[45] De éppen ez a gondolat, hogy a fizikai érzékelőképesség alapján kell megérteni minden szenvedélyt és minden erkölcsi jelenséget, képezi az alapját Helvetius és a többnyire őt követő Holbach erkölcsre vonatkozó tanításának.

Ugyancsak Locke-nál találjuk meg az előzményeit Helvetius és Holbach azon tanításának is, amely szerint az emberek azt nevezik erénynek, ami hasznot hoz számukra, bűnnek pedig azt, ami káros, s a legkülönfélébb erények és emberi kapcsolatok visszavezethetők a hasznosságra, az önzésre. A „Német ideológiá"-ban Marx e hasznossági elmélet részletes bírálatát adja, s egyúttal felvázolja a fő fejlődési szakaszait egészen Bentham és Mill elméleti munkásságáig. Hobbest és Locke-t tekinti e hasznossági elmélet első képviselőinek: „A látszólagos bárgyúság, amely az emberek egymáshoz való valamennyi sokrétű viszonyát feloldja az *egyetlen* hasznavehetőségi viszonnyá, ez a látszólag metafizikai elvonatkoztatás abból fakad, hogy a modern polgári társadalom keretei közt valamennyi viszony gyakorlatilag be van sorolva az egyet-

[43] Vö. uo. 20. fej. 2. §.
[44] Vö. uo. 28. fej. 5. §.
[45] Uo. 21. fej., 41. és 42. §.

len elvont pénz- és adásvételi viszony alá. Ez az elmélet Hobbesszal és Lockekal jelentkezett, egyi dőben az első és második angol forradalommal, az első csapásokkal, amelyekkel a burzsoázia politikai hatalmat hódított magának. Közgazdasági íróknál ez az elmélet természetesen már korábban hallgatólagos előfeltevés."[46] Hobbesnál és Locke-nál e hasznossági elmélet még nincs olyan általánossággal kifejtve, mint Helvetiusnál és Holbachnál, még nem válik filozófiai rendszerré, állapítja meg Marx, ezzel szemben, ellentétben a francia szerzőkkel, náluk a hasznossági elmélet szorosabban kapcsolódik a gazdasági tartalomhoz. „Hobbesnak és Locke-nak szem előtt volt mind a holland burzsoázia korábbi fejlődése (mind a ketten egy ideig Hollandiában éltek) mind az első politikai akció, melyek által a burzsoázia Angliában kilépett a helyi és provinciális korlátozottságból, mind a manufakturának, a tengeri kereskedelemnek és a gyarmatosításnak viszonylag már fejlett foka; különösen Locke-nak, aki az angol gazdaságtan első időszakával, a részvénytársaságoknak, az Angol Banknak és Anglia tengeri uralmának keletkezésével egy időben írt. Náluk, és jelesül Locke-nál a kiaknázási elmélet még közvetlenül gazdasági tartalommal kapcsolatos."[47] Ezt a gazdasági tartalmat részben láthattuk az előzőekben, Locke közgazdaságtani fejtegetéseinek vizsgálata során. E fejtegetésekben ugyanis a többi között arról van szó, hogy a különböző foglalkozású emberek hogyan válnak hasznosakká egymás számára, hogyan zsákmányolják ki egymást a vagyon egyenlőtlen megoszlása következtében.

Összegezve az eddig elmondottakat megállapítható, hogy Locke mind az általa helyesnek tartott társadalmi berendezkedést, a parlamentáris polgári államot, mind pedig az általa kívánatosnak vélt erkölcsi szabályokat elméletileg a természetjog gondolatára, a „természet törvényére" kívánja alapozni. A természet törvényéről szóló tanítás adja a végső filozófiai igazolását Locke társadalmi és erkölcstani nézeteinek. Magát a természet törvényét Locke egyfelől az emberi észből vezeti le, másfelől isteni parancsnak tekinti. Locke számára, mint láttuk, a természet törvényének az emberi észből, illetve az ember eszes természetéből való származtatása nem teszi közvetlenül feleslegessé istent. Tanítása szerint mind a társadalom kötelékeinek megőrzéséhez, mind pedig a nép erkölcsi neveléséhez szükség van a vallásra. A kinyilatkoztatás nem áll ellentétben az ésszel, hanem megerősíti, illetve kiegészíti az ész által felfedezett előírásokat. Locke bírálja ugyan a vallással való „visszaélést", azt, hogy a vallást a nép megtévesztésére használják fel, azt, hogy a vallás takaróul szolgál egyesek nagyravágyásának, hatalomvágyának és kapzsiságának leplezésére, magát a vallást azonban szükségesnek, a társadalom és az erkölcs szilárdságát elősegítő tényezőnek tekinti. Locke-nak a vallást elismerő, hasznosnak és szükségesnek nyilvánító felfogása végső soron a korabeli angol burzsoázia osztályérdekeiből fakad. Ennek a burzsoáziának, mint Engels e tanulmány elején idézett soraiban írja, szüksége volt a dolgozó tömegek fékentartásának különféle eszközeire, ezek között a vallásra is, mint a legtekintélyesebb eszközök egyikére.

Locke-nak a vallási hit és az észen alapuló tudás, meggyőződés viszonyára, vagyis hit és ész viszonyára vonatkozó felfogását azonban teljes egészében csak ismeretelméleti tanításának elemzése alapján érthetjük meg. Ezt a kérdést maga Locke is ismeretelméleti főműve végén, az utolsó fejezetek egyiké-

[46] Marx—Engels: Német ideológia. MEM 3. köt. 401—402. o.
[47] Uo. 404. o.

ben tárgyalja. Csak Locke ismeretelméletéből tudjuk meg, hogy véleménye szerint hogyan működik és mi is az az ész, amelynek segítségével felismerjük a természet törvényét, hogy mi az az ész, amelynek egyedül megbízható zsinórmértékként kell megszabnia Locke szerint a hit és kinyilatkoztatás kérdésében elfoglalt minden álláspontot is. Locke ismeretelméletének és ezen belül a hit és az ész egymáshoz való viszonyáról vallott felfogásának elemzése azonban már nem tartozik jelen cikk vizsgálódási körébe, hanem egy másik külön dolgozat tárgyát kell képeznie.

ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВА, РЕЛИГИИ И МОРАЛИ В УЧЕНИИ ЛОККА

Эндре Шимон

В первой части статьи автор — на основе положений Энгельса знакомит нас с классовой основой философии Локка, как теоретического выразителя компромисса классов в Англии 1688 года, перечисляет события, которые оказывали влияние на жизнь и деятельность философа и в связи с этим дает короткий анализ развития этого мыслителя до появления в свет его трудов.

Вторая часть статьи посвящена расхождениям между главным произведением Локка о политике и теории государства и его экономическими статьями. В своих «Двух статьях о правлении» Локк сводит законность частной собственности к личному труду. Неравенство в имуществе он тоже считает оправдываемым, несмотря на то, что этот вопрос здесь был только что затронутым. Наоборот, в своих экономических статьях Локк ясно устанавливает, что присвоение чужого труда, т. е. эксплуатация обусловлена неравным разделением имуществ. В связи с этим в известных пределах выдвигается и вопрос об экономической борьбе между классами.

По Локку общественно-политический строй, который он считает правильным, основывается на естественном праве, на «законах природы», происходящих, с одной стороны от человеческого ума, или, точнее, от умственной природы человека, а, с другой стороны, является божьим приказанием. В связи с этим возникает вопрос: в чем заключается роль религии, если бог приказывает то же самое, что и разум. Позиция Локка в отношении религии является противоречивым. По его мнению без религии перестанет действовать обязывающая сила клятвы, договоров и обещаний, т. е. узов, сплачивающих общество, и даже господство морали было бы невозможным без настоящего осознания загробной жизни, наказания и вознаграждения. Однако, с другой стороны, порывая со сложными и разветвленными системами догм различных религий, он стремится ограничить содержание веры, необходимой для спасения, основными догмами религий, и высказывается даже о том, что общественное мнение, выработанное на основе интересов людей, оказывает более эффективное влияние на моральное поведение людей, чем сознание загробного наказания или вознаграждения. И далее, он очень резко говорит о том, что церковь и религия поддерживают самодержавие и что преследование религии очень часто пускает пыль в глаза народу для того, чтобы отвлечь внимание от беспощадной алчности и властолюбии преследователей.

Подчеркивание морального действия общественного мнения, образующегося на основе интересов, является предвестником этики французских материалистов. Уже у Локка обнаруживается два основных элемента этики Гельвеция и Гольбаха: принцип полезности, по которому хорошим считается то, что является полезным для нас; и учение о том, что понятие добра и зла — в конечном счете — сводится к тому, что человек, как существо, которое воспринимает и ощущает, способен к восприятию похоти и страдания, вследствие чего он стремится осваивать похоть и лишиться страданий. Таким образом, Локк с одной стороны не желает установить полную независимость этики от религии, а, с другой стороны, высказывает принципы французских материалистов 18 века, служившие для обоснования светской этики.

Взгляды Локка на отношение веры и религии и о доказательствах существования бога будут рассмотрены автором в отдельной статье, посвященной теории познания Локка.

LOCKE'S OPINION ON SOCIAL, RELIGIOUS AND ETHICAL QUESTIONS

by *Endre Simon*

The class basis of Locke's philosophy, the ideological expression of the English class compromise of 1688, is introduced in the first half of the article which also includes biographical events influencing his activity and a brief analysis of how his thinking developed previous to the first publication of his works.

The second half is concerned with the differences between Locke's papers on economics and his main studies in political science. In *Two Treatises on Government* private property is justified as the result of an individual's work. Let us mention in passing that he vindicates the unequal distribution of property, although in his works on economics he undeniably states that this brings about the appropriation of the labour of others, i. e., exploitation. Various aspects of the economic conflict of classes and social stratification are also treated.

Locke bases what to him is the 'correct' social and political system on natural rights and laws of nature which, according to him, rest upon reason respesctively on the ratioal nature of man and upon the command of God. But if God's commands the same as reason prescribes, then what is the role of religion? Locke's religious stand is contradictory. In his view religion is the binding force of oaths, contracts, laws, which hold society together. Without life, punishment and reward after death, morality could not be established. At the same time he wants to limit salvation to the fundamental religious dogmas, thus breaking with the complicated and ever increasing dogmatic systems of the various denominations. He even expounds the view that public opinion formulated on the basis of human interests is a much more effective influence on the moral attitude of the people than punishment or reward after death. Furthermore, he asserts that the church and religion, which favour tyranny and religious persecution, often deceive the people and serve as a tool for the avariciousness of the persecutors and their quest for power.

The emphasis of the moral influence of public opinion based on social interests is the precursor of the ethical doctrines of the French materialists. Locke's thoughts contain the two fundamental elements of the ethical views of Helvetius and Holbach. These are the principle of utility (good is useful) and the belief that the concepts of moral good and bad may be ultimately traced to man's ability to sense pleasure which he seeks and pain which he tries to avoid. Although we can trace the ethical principles characteristic of 18th century French materialism in his works, Locke has no intention of totally separating ethics from religion.

A separate study about the philosopher's epistemological stand by the same author will include the relation of faith and reason and proofs for the existence of God according to Locke.

Dahrendorf szabadság- és osztálykonfliktus-elmélete

VARGA KÁROLY

A mai amerikai szociológiában néhány év óta észlelhető az úgynevezett „neomarxista" ellenzék előretörése. Neomarxistáknak nevezik azokat a polgári szociológusokat, akik néhány Marxtól kölcsönzött elemmel frissítik fel elméletüket és módszerüket, anélkül hogy a marxizmus egészét magukévá tennék. A tan belső összefüggéséből ily módon kiragadott kategóriák, tételek vagy éppen szempontok természetesen többé kevésbé eltorzultak, annak mértékében, hogy az illető szociológusok milyen nem-marxista irányzatokkal, milyen arányban elegyítették őket.[1] A nálunk is ismert C. W. Mills munkásságán például Marx és Max Weber együttes befolyása figyelhető meg, s habár életművében észrevehető a fokozatos eltolódás az utóbbitól az előbbihez, marxista kritikusai nem tévesztik szem elől koncepciójának maradandó ellentmondásait.[2]

Ennek a „neomarxista" ellenzéknek felsorolásánál gyakran szemünkbe ötlik egy német név: Ralf Dahrendorf, aki az amerikai szociológia törzsét képező strukturális-funkcionális iskola egyik nagyhatású bírálójaként lépett fel. Kritikai szempontjait részben Marxtól kölcsönözte, amennyiben az amerikai szociológiában általánosan használt társadalmi egyensúlymodell érvényességét a társadalmi állandóság kérdéscsoportjára korlátozta, a társadalmi változás elemzésére pedig a marxi hagyományokon alapuló társadalmi konfliktus-modellt ajánlotta. Így Dahrendorf összekapcsolja és komplementer irányzatokként kezeli a marxizmust és a legjelentősebb mai polgári szociológiai irányt, a strukturális-funkcionális iskolát.[3]

Dahrendorf a legfiatalabb nyugat-német szociológus nemzedék vezető alakja. 1929-ben született. Szinte az egyetem padjaiból lép a nemzetközi nyilvánosság elé. 26 éves korában írja azt a tanulmányát,[4] amelyről nem kisebb tekintély, mint R. K. Merton mondja el, hogy „talán a legáthatóbb és legtermékenyebb

[1] Vö. Lenin megállapítását: „A marxizmus filozófiájából, ebből az egy acéldarabból öntött filozófiából egyetlen alaptételt, egyetlen lényeges részt sem lehet kitörölni anélkül, hogy el ne távolodnánk az objektív igazságtól, hogy ne szegődnénk a reakciós burzsoá hazugság szolgálatába" (Materializmus és empiriokriticizmus, Budapest, 1961. 396. o.)

[2] Herbert Aptheker, The World of C. W. Mills, New York, 1960. Vö. Márkus Mária: C. W. Mills és az elitszociológia. Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 1. — Millsnek Max Webertől Marxhoz való eltolódása kérdéséhez vö. G. B. Sharp, Mills and Weber. Formalism and the analysis of social structure. Science and Society, 1960. 2.

[3] S. M. Lipset, Political Sociology in R. K. Merton, etc. (ed), Sociology Today, 1960, New York, 2. kiad. 112. o.

[4] R. Dahrendorf, Struktur und Funktion. Talcott Parsons und die Entwicklung der soziologischen Theorie. Kölner Zeitschrift für Sozilogie und Sozialpsychologie, 1955. 4. sz. — Megjelent: Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart. München, 1961.

azok közül, amelyeket újabban a funkcionális elemzések elméleti problémáiról írtak".[5] Két év múlva megjelenik „Társadalmi osztályok és osztálykonfliktus az ipari társadalomban"[6] című könyve, amelynek angol fordítása is két kiadást ért már el, s amelyet egyik amerikai bírálója „az utóbbi évek társadalmi elmélete egyik legprovokatívabb adalékának" nevez.[7] „Ki az utópiából: a szociológiai elemzés újraorientálódása felé" című széleskörű vitát kiváltott tanulmányát[8] a Journal Found Award for Learned Publication 1959. évi díjával tüntették ki.

Fiatal kora ellenére Dahrendorf részt vesz az európai és az amerikai szociológiai élet irányításában. A Centre Européen de Sociologie társigazgatója, az Europäisches Archiv für Soziologie, a Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie és az American Journal of Sociology társszerkesztője. Kiterjedt irodalmi és oktatói munkásságot fejt ki. Két évig a kaliforniai egyetemen előadó. 1960 óta a tübingai egyetem szociológiai tanszékének vezetője. Könyvalakban megjelent székfoglaló előadásában René König „a német szociológiai elmélet fejlődésének rendkívül jelentős dokumentumát" ünnepli.[9] Másik könyvalakban is megjelent tanulmánya, a „Homo sociologicus",[10] Nyugat-Németországban váltott ki ahhoz hasonló vitát,[11] amilyent a „Ki az utópiából" Amerikában. Életműve eddigi szakasza összefoglalójának tekinthető „Társadalom és szabadság" című tanulmánykötete, amelyben három tucat idáig németül vagy angolul megjelent, előadásban elhangzott vagy egyáltalán nem publikált tanulmánya közül választja ki a 14 legsikerültebbet. A gyűjtemény címével Dahrendorf arra akart utalni, hogy központi problémája a társadalom és az egyéni szabadság közötti feszültség kérdése, hogy ti. az egyes társadalmi strukturális feltételek milyen befolyással vannak az egyén szabadságának lehetőségére. A kötet tanulmányait úgy csoportosítja, hogy kidomborodjék, hogy ennek a problematikának két aspektusához szolgálnak adalékul. Az első, módszertani aspektus abban a kérdésben fogalmazható meg, hogy a szociológiának mi a helyes magatartása, melyek a konkrét tennivalói a szabadság lehetőségének rendszeres vizsgálata és ezen keresztül közvetett elősegítése körül. A második, tárgyi aspektus maguknak a szabadság lehetőségével meghatározott viszonyban álló társadalmi és politikai formáknak és intézményeknek problémáját veti fel, amelyet egyrészről a politikai aktualitások, a jelen és közelmúlt német társadalma konkrét tanulmányozásával, másrészről az alapvető szociológiai kategóriák („társadalom", „konfliktus" stb.) és axiomák elméleti vizsgá-

[5] R. K. Merton, Social Theorie and Social Structure. Glencoe, 1957. 83. o.

[6] R. Dahrendorf, Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft, Stuttgart, 1957. — Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford-London, 1961. 2. kiad.

[7] L. A. Coser, Class and Class Conflict in Industrial Society by R. Dahrendorf. The American Journal of Sociology, 1960. 3. sz., 520. o.

[8] R. Dahrendorf, Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis. AJofS, 1958. 2. sz. — Németre fordítva megjelent: Gesellschaft und Freiheit, id. kiad. 85. o. Vö. R. K. Merton, Sociology Today, X. o.

[9] R. König ismerteti R. Dahrendorf, Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen c. könyvét (Tübingen, 1961.) KZfSuSp, 1961. 3. sz.

[10] R. Dahrendorf, Homo Sociologicus. Versuch zu Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle. KZfSuSp, 1958. 2—3. sz. Könyvalakban: Köln-Opladen, 1961. 3. kiad.

[11] Vö. Fr. Tenbruck, Zur deutschen Rezeption der Rollentheorie. KZfSuSp, 1961. 1. sz. — J. Fijalkovski, Über einige Theorie-Begriffe in der deutschen Soziologie der Gegenwart. KZfSuSp, 1961. 1. sz. — J. Janoska-Bendl, Probleme der Freiheit und der Rollenanalyse, KZfSuSp, 1952. 4. sz.

latával igyekszik megvilágítani. A tanulmánykötetnek ez a gondolatmenete alkalmasnak mutatkozik arra, hogy vezérfonálul szolgáljon Dahrendorf egyéb műveinek bemutatására is.

I. Dahrendorf módszertani álláspontja: értékítélettől való mentesség a tudományos munka lényegénél — értékszempontok érvényesítése a témaválasztásnál

A módszertani kérdésben elfoglalt álláspontja Dahrendorfot szembeállítja a mai polgári szociológia fejlődésének fő irányvonalával. Miről van szó? — Az „értékítélettől való tartózkodás" (Wertfreiheit) alapvető tudományelméleti problémájáról,[12] melynek a polgári szociológiában első megfogalmazása Max Webertől való, s amelynek szintén tőle származó megoldási kísérlete a polgári szociológia nagyrészét a mai napig befolyásolja. Max Weber az értékítélet és a tudomány teljes szétválasztásáért szállt síkra, vagyis a szociológiát fel akarta szabadítani az ideológiai (morális és politikai) szempontoknak való elkötelezettségtől. Dahrendorf egyetért Max Weber szándékával, de szembefordul azzal a „tragikus hatással", amelyet ennek az elvnek egyoldalú keresztülvitele különösen az amerikai szociológiában kiváltott. Amíg ugyanis Max Weber nagy egyéniségében egyesíteni tudta a tudományos elfogulatlanságot és a morális szenvedélyt — írja Dahrendorf, — addig követőinél ezek szétestek, ami gyakorlatilag a morális szempont feladását jelentette. Tudományos eszménnyé vált a szociológia teljes „elkötelezetlensége", ami viszont végső soron a *konformizmus* malmára hajtotta a vizet, mint ahogy a szavazastól való tartózkodás az erősebb fél pozícióját erősíti. Ugyanis az történt, hogy a szociológusok elfelejtettek, amit Max Weber még nagyon jól tudott — mondja Dahrendorf — csak a „szociálpolitikai" irányzattal való polémiáinak iránya miatt nem hangsúlyozott, hogy az ember nem csupán tudományosan megfigyelhető, determinált, empirikus jellegű lény, hanem ugyanakkor, intelligibilis jellegéből következően az *oksági folyamattól érintetlen* szabadságnak is birtokosa. Mint a tudomány tárgya: *homo sociologicus*, társadalmi szerepek halmaza. Mint a transzcendentális szemlélet tárgya: osztatlan, szabad egyén, morális egész, empirikus kutatásoknak nem hozzáférhető. Dahrendorf tisztában van azzal, hogy az empirikus determináltságnak és az intelligibilis szabadságnak ez a Tiszta Ész Kritikájából kölcsönzött szembeállítása Max Weberrel együtt veszélyesen közel viszi őt magát is a transzcendentális idealizmusnak a tapasztalati jelenségvilágot és a „megértésre" tartozó lényegvilágot szétszakító módszeréhez, amely végső soron agnoszticizmushoz vezet. De az ismeretelméletinél jobban foglalkoztatja a dolog praktikus oldala. A weberi álláspont említett hatásának vizsgálatából levonható tanulságok alapján kívánja korrigálni, finomítani a „Wertfreiheit" attitüdjét.

Mindenekelőtt rámutat arra, hogy milyen nagy jelentősége van a *gyakorlatban* a tudomány emberképének. Ez a rendkívüli jelentőség abból ered, hogy a modern társadalom a „józan ész" szerepét a tudományos elméletekre kezdi ráruházni. Ezért a szociológus nem elégedhet meg azzal, hogy a tudomány homo sociologusa és a szabad egyén a transzcendentális kritika számára össze-

[12] R. Dahrendorf, Sozialwissenschaft und Werturteil. Gesellschaft und Freiheit. id. kiad.

egyeztethető fogalmaknak bizonyulnak, minthogy csupán ugyanazon tárgynak különböző ismeretalapokból kapott megragadási módjai, hanem számot kell vetnie azzal is, hogy a homo sociologicus szemlélete meg az „egész ember" szemlélete egymás ellen küzd az ember *gyakorlati* megértéséért. Mindebből Dahrendorf azt a következtetést vonja le, hogy a szociológus a kutatási problémáit annak a jelentőségnek tudatában kell, hogy megválassza, amellyel kutatásai az egyén szabadságának a társadalmi determinációkkal való küzdelmében bírnak.

Dahrendorf tehát a tudomány „belső termeiből" Max Weberrel együtt kitessékeli az értékítéletet, ugyanakkor nem kergeti el egészen, hanem helyet mutat neki a tudomány „előszobájában". Más szóval a tudományos munka lényegénél, a hipotézis verifikálásánál ezentúl sem lehet helye ideológiai befolyásnak, de a témaválasztásnál és a később úgyis verifikálásra kerülő elméletalkotásnál vezethetik, sőt kell is, hogy vezessék értékszempontok a kutatót.[13]

Dahrendorf módszertani álláspontjának megítélésénél látnunk kell, hogy itt a mai polgári szociológia naív empirizmusa, semleges tudóskodása ellen fellépő attitüdről van szó, amely azonban tagadhatatlan jószándéka ellenére, filozófiai korlátai miatt, lényegében maga sem képes túlemelkedni az általa támadott nézetek horizontján. Dahrendorf módszertani többlete az értékítéletet teljesen elvető empirikus irányzattal szemben nem kielégítő. Ha ugyanis a szociológus a tudomány eszközeivel csak az empirikus jelenségvilágot éri el, az ember lényegi szféráját és a társadalmi valóság lényegi mozzanatait *mint tudós* nem képes felderíteni, hanem csak egy tudományon kívüli forrásból tud róluk valamit, akkor vajon milyen értékük lehet azoknak az útmutatásoknak, amelyeket a szisztematikusan dolgozó tudós kap az intuitív lényegismerettel rendelkező *magánembertől?* Pedig Dahrendorf „kitessékelt és az előszobáig visszahozott értékítélet" elgondolásának ez a pontos értelme: a tudomány változatlanul képtelen a társadalmi jelenségek *értelmének* megragadására, és ebből következőleg értékelésre és társadalomkritikára is. Sőt ha nem *érti* a társadalmi valóságot, önmagának sem képes programot jelölni. Viszont mindenáron el kell kerülni a tudomány csődjét jelentő perspektivátlan empirizmust, ezért hallgatni kell a kívülről, a magánember morális töprengéseiből, tudományosan nem ellenőrizhető intuitív felismeréseiből származó baráti jótanácsokra. Hogy ez a tudományos értékkel nem rendelkező értékítélet mint útmutató a kutatások számára és mint társadalomkritika milyen kevés és használhatatlan, erre vonatkozólag helyesen állapítja meg Fijalkovski, hogy eredménye elbizonytalanodás, orientáció nélküli beletörődés és közömbösség.[14] De ugyancsak ő fűzi hozzá, hogy a jelenségek értelmét tudományosan kereső dialektikus módszer nem fejleszthető ki a kanti hagyományok talaján, hanem Hegel és Marx megértését tételezi fel.

Dahrendorf tehát igen kevés világosságot hozott az empirizmus sötétjében tévelygő szociológusoknak. Vajon min bukott el igyekezete? A választ bölcseleti korlátainak szemügyre vételében kapjuk. A tudomány ugyanis a helyes ismeretelmélet szerint olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyeket Dahrendorf elvitat tőle. Nem igaz, hogy csak a jelenségvilágot ismeri meg, hanem behatol a dolgok lényegébe. Nem igaz, hogy csak részeket ismer, hanem szintézist is képes alkotni, ami az egységes egész ismeretét nyújtja. Nem igaz,

[13] Uo.
[14] J. Fijalkovski, im. 107. o.

hogy a társadalom megváltoztatására nem nyújt segítséget, hiszen éppen a társadalmi lényegek és objektív fejlődéstörvények tudományos megismerése teszi egyedül lehetővé, hogy az ember maga nyúljon bele sorsának irányításába. Más szóval a determináltság és szabadság kérdésében éppen nem úgy áll a helyzet, hogy a tudomány hatásköre a determinált jelenségek vizsgálatára szorítkozik, a szabadság pedig valami tudományon kívüli posztulátum, hanem az ember éppen a lényegmegragadó tudomány és a tudomány eredményeinek gyakorlati felhasználása révén jut el a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

II. Egyén és társadalom viszonya Dahrendorf társadalombölcseletében és szociológiai elemzéseiben

Dahrendorf módszertani nézetei már utalnak a „kettős emberről" szóló koncepciójára, amelyben szembeállítja az egyénnel azonosnak vett lényegi, „egész" embert a társadalmi szerepek halmazából álló, önmagától elidegenedett homo sociologicussal. Nemcsak módszertani és elméleti fejtegetésein húzódik végig vörös fonálként ez a szembeállítás, hanem konkrét társadalmi és politikai elemzéseiben is érződik a hatása. Durkheimmel vallja, hogy a társadalom az egyén számára kényszerjellegű adottság, amely ha puszta létével nem is fenyegeti az egyén szabadságát, sőt némely tekintetben támaszt és kielégülést nyújt is az egyénnek, mégis csupán bizonyos kitüntetett esetekben igaz az, hogy a társadalmi szerepmeghatározottságok és az egyéni autonómia dialektikus komplexitásából a szabadság eredője születik meg.

Mint láttuk, a szociológus fő feladatának azt tartja Dahrendorf, hogy az egyén szabadságának a társadalom struktúrájától és jellegétől függő esélyeit kutassa fel és elemezze. A kérdést általános elvontságban és konkrét társadalmi és politikai formák vonatkozásában egyaránt elemzi. Elméletének előzményeként J. St. Mill gondolatára hivatkozik, aki észrevette, hogy az állampolgári és a társadalmi struktúrára vonatkozó pozitíven értékelhető egyenlőségen kívül létezik egy, a „társadalmi karakterre" vonatkozó egyenlőség is, amely nagyobb mértékben fenyegeti az egyének szabadságát, mint a politikai elnyomás sok formája.[15] Ehhez a nézethez való csatlakozása elárulja Dahrendorfról, hogy társadalmi eszménye nem a szervezett társadalom, ahol bizonyos „szociálkarakterológiai" egyenlőség az egyéni szabadság veszélyeztetője lehet, hanem a társadalmi pluralizmus és liberalizmus, amely az érdekek és elgondolások szabad játékát biztosítja. Ezt az eszményt legjobban az angolszász demokráciákban látja megvalósulni. Dahrendorfot azonban nem elsősorban a demokrácia mint politika forma érdekli, hanem ennek társadalmi előfeltételei. A politikai mentalítások és szisztémák ugyanis „nem hullanak az égből" — érvel Dahrendorf —, hanem mindig bizonyos pozíciókat elfoglaló csoportok, rétegek és osztályok érdekeinek felelnek meg, bizonyos intézményes struktúra szerezhet nekik érvényt, és a társadalom bizonyos megszilárdult jellemvonásai segítik elő vagy gátolják létrejöttüket. Milyen tehát az a társadalom, amely demokratikus pluralizmust, és milyen az, amely fasizmust termel ki magából? — veti fel központi kérdését Dahrendorf, amelyről megjegyzi, hogy nem érzi túlzásnak azt állítani, hogy az évtized minden fontos társadalmi s politikai kérdését magában foglalja.

[15] R. Dahrendorf, Reflektionen über Freiheit und Gleichheit. Gesellschaft und Freiheit, id. kiad. 404. o.

Mielőtt megnéznénk, hogyan alkalmazza ezt az elvet a két német állam jelenlegi társadalmi és politikai berendezésének elemzésére és a társadalmi struktúrából a fentjelzett módon eredeztethető német állameszme szerepének a német szociáldemokráciában és nemzeti szocializmusban végigkísért történetére, tekintsük végig és vessük mérlegre az idáig elmondottakat.

Az a körülmény, hogy a tudomány által társadalmi determinációkból megkonstruált ember, a homo sociologicus és a valóságos, élő, szabad egyén két egészen különböző, sőt egymással szembenálló lénynek bizonyul, arra enged következtetni, hogy Dahrendorf félreismerte az ember lényegét. A hitelesen tudományos fogalomnak ugyanis tükröznie kellene a valóságot, nem kerülhetne ilyen ellentmondásba vele. Dahrendorf tévedése abban áll, hogy elképzel egy minden társadalmi meghatározottságtól mentes, abszolút individualitású, korlátlan szabadságú egyént, aki a tudomány számára nem is hozzáférhető, csupán a transzcendentális szemlélet és a belső tapasztalás árulja el, hogy létezik. Mégis ez a különös lény birtokolja az ember egész lényegiségét. A társadalmiasulással kapott, a tudomány számára egyedül hozzáférhető meghatározottságok nem érintik az ember lényegi szféráját. Dahrendorf megjegyzi, hogy a társadalmi szerepek nélküli ember *a szociológia számára* nem létezik. Nem veszi észre, hogy ez a társadalmi szerepek nélküli ember, ez a „társadalmi tabula rasa"[16] — ahogy Tenbruck nevezi Dahrendorf abszolút individuumát — *egyáltalán* nem létezik és nem is létezhet, mivel ellentmondás a terminusokban. A szabadság és individualitás ugyanis, amelyet Dahrendorf abszolutizál, maga is társadalmi termék.

Dahrendorf úgy véli, hogy a homo sociologicus nem tud „szeretni, gyűlölni, nevetni, sírni". Közelebb áll az igazsághoz Tenbruck, amikor erre azt válaszolja Dahrendorfnak, hogy az igazi homo sociologicus, a tudomány által adekvát módon megragadható társadalmi szerepmeghatározottságok egésze igenis megadja, *hogyan* szeret, gyűlöl, nevet, sír az egyén, mert ezeket a ténykedéseit, sőt egész érzelemvilágát is átszövi a társadalom befolyása. Tenbruck itt a társadalmi determináltság külsődleges kényszerként való felfogásával a társadalommal való belső azonosulás tételét állítja szembe, amely szerint az egyén kialakulása egybeesik a társadalmi feltételek elsajátításának folyamatával, sőt a szocializáció folyamata bizonyos tekintetben meg is előzi az individuáció folyamatát. Viszont Tenbruck irányzatának (amely C. H. Cooley, G. H. Mead és a mai neo-freudista orientációjú szociológusok álláspontja, szemben Dahrendorf, D. H. Wrong hobbesi, orthodox-freudi orientációjú irányzatával) sincs egészen igaza, amikor a társadalom és egyén viszonyában csak a harmonikus illeszkedés lehetőségét és a belső motíváció erejét veszi észre és elfelejti az itt jelenlevő konfliktuslehetőséget. Dahrendorf ott téved, amikor ezt a konfliktust konkrét társadalmi rendszerektől elvonatkoztatva tételezi az emberben, holott ennek tartalma és jelentősége társadalomtipusonként változik, s az egyén sokoldalú kifejlődését biztosító kommunista társadalomban szükségképpen elveszti antagonisztikus jellegét. Dahrendorf tévedésének gyökerére azzal az ítélettel tapinthatunk rá, amelyet Marx mondott ki Feuerbachról: „nem látja . . . hogy az elvont egyén, melyet elemez, a valóságban egy meghatározott társadalmi formához tartozik"[17]. Az embert tehát nem lehet szétválasztani egy társadalom

[16] Fr. Tenbruck, i. m. 31. o.

[17] Karl Marx: Tézisek Feuerbachról. Karl Marx és Friedrich Engels művei, Bp. 1960. 3. köt, 9. o.

előtti, önmagában való, individuális lényegre, és a társadalmi szerepekben elidegenedett empirikus jelenségre. A társadalom az ember lényegének is meghatározója, sőt voltaképpeni létrehozója. „. . . az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége".[18]

Ha azonban Dahrendorf egyénelképzelése hamis, ebből következik, hogy társadalomkoncepciója is tökéletlen. Dahrendorf a társadalom kategóriáját, amely az egyénre rákényszeríti determinációit, ebben a vonatkozásban szerepek *halmazának* tekinti. Hangsúlyozza, hogy a társadalom fogalma nem takar egy egységes egészet (mint ezt talán még Durkheim is hitte), hanem az egymással legfeljebb igen laza kapcsolatban levő „vonatkozási csoportok" (reference groups) várakozásainak puszta összegét. Ezt azzal látja bizonyítottnak, hogy az így született szerepek egymással konfliktusba kerülhetnek. (Mintha az egységes egészben nem lehetnének belső ellentmondások!) Dahrendorf nem látja, hogy a társadalmi szerepek és általában az egyén társadalmi meghatározottságai egymással sokszorosan összefüggenek, egymással az ellentmondás és azonosság komplex vonatkozásaiban állnak. Nem látja továbbá, hogy e meghatározottságok nem egyenlő jelentőségűek, hanem relatív fontosságuk tekintetében bizonyos hierarchiát alkotnak, aminek következtében az ember társadalmi lényege strukturált egésszé válik. Az így megjelenő „társadalom" viszont nem a saját egyedi tagjain kívül eső idegen lény. Dahrendorf nem ismeri el a marxi totális ember koncepcióját, „az emberi társadalom vagy a társadalmi emberiség"[19] kategóriáját, amelyről Marx nyomatékosan állítja, hogy „az új materializmus álláspontja". Nyilvánvalóan a dialektikus látásmód hiány zik nála, amint ezt polgári bírálója, Fijalkovski is megjegyzi,[20] ezért állítja szembe (metafizikusan) az egyént és a társadalmat. Persze a kettő egységben való látásához, a társadalmi „adottság" objektivitása és az egyéni spontaneitás alkotó szubjektivitása azonosságának megértéséhez, a történelmi materializmus elmélete és praxisa kellene. Ahogyan Marx maga mondja: „A körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek vagy önmegváltoztatásnak egybeesését csak mint *forradalmi gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni."[21]

Ezek a megfontolások vetnek fényt Dahrendorf ismertetett „szociálkarakterológiai" gondolataira. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy mindenfajta társadalmi egyöntetűségben az egyéni szabadság veszélyeztetőjét gyanítja, hiszen nála az egyén lényegében „társadalmiatlan", nem pedig társadalmi termék, és soha nem is integrálódhat egy társadalmi cselekvésbe, ahol viszont a társadalomnak (a Durkheim-féle „társadalmi ténynek") termelője lehetne. Dahrendorf rokonszenve ezért irányul a minél kötetlenebb liberalizmus dezintegráltsága felé.

De nézzük meg, hogyan alkalmazza Dahrendorf ezt a liberális társadalom-eszményeihez igazodó elméletét a jelenkor és közelmúlt német társadalmának elemzésére.[22] A Német Demokratikus Köztársaság és Nyugat-Németország társadalma jellegének (a kelet- és a nyugatnémetek „szociálkarakterének")

[18] Uo.
[19] Uo. 10. o.
[20] J. Fijalkovski, i. m. 104. o.
[21] Marx, i. m. 8. o.
[22] R. Dahrendorf, Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland. — Der repräsentative Staat und seine Feinde. Gesellschaft und Freiheit, id. kiad.

egybevetésénél megállapítja, hogy míg az előbbi esetében olyan értékek uralkodnak az emberek felfogásában, mint a közjónak a magánérdek fölé való helyezése, az „egésznek" az egyedek lelkületében is hallható hangsúlyozása,[23] addig az utóbbiban megfigyelhető társadalmi magatartásnak „az egyéni sikerre való törekvés, szabadidőorientálódás, fogyasztói orientálódás, individualizmus, minden katonai fegyelem hangsúlyozott visszautasítása, ‚materializmus' a legszembetűnőbb vonásai". Semmi átfogó eszme, amely a társadalom egészét az egyén java elé állítaná.

Mint az eddigiekből kiolvasható, Dahrendorf ezekben a tulajdonságokban üdvözli a képviseleti demokráciának az egyének szociálkarakterében megragadható előfeltételeit, mivel az ilyen individualizmus és „materializmus" csak szabadságot biztosító intézmények között fejlődhet.[24] (Ezeknél az állításainál nem kerülheti el a figyelmünket az, hogy nemcsak liberális elvi álláspontját kell mérlegre tennünk, hanem az illusztrációként felhozott tulajdonságok esetében a ténykérdést is fel kell vetnünk.) Dahrendorf fenti gondolatmenete alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a nyugatnémet társadalomban erősen érezhető fasizálódás folyamatáról. Igaz ugyan, hogy megjegyzi: az uralkodó párt újabban távolodni látszik a liberális eszmétől, és a konszerntörekvések erősen kezdik fenyegetni a német történelemben állítólag első ízben kibontakozott gazdasági liberalizmust, de a helyzet megmentésének esélyesét látja a Német Szociáldemokrata Pártban, amely szerinte — és itt nem jár messze a valóságtól — polgári liberális párttá kezd fejlődni.

Ami az NDK-t illeti, Dahrendorf a szokásos rágalmak hangoztatása mellett mint reálpolitikus elismeri, hogy itt egy új társadalmú, önállóan életképes államról van szó. Hogy rokonszenvét a szocialista társadalom egyáltalán nem nyeri el, ez polgári liberális szociológiájának ismeretében logikusnak tűnik. Hogy azonban a népi demokratikus társadalom integrációjában a nácizmus totalitarizmusának örökösét látja, ez már heves politikai elfogultság jele. (Tanulmányunkban nem tárgyaljuk a politikus Dahrendorf antikommunista állásfoglalásait, amelyek elméleti koncepciójától részben független forrásokból is fakadhatnak.) Mint általános elméleti előfeltevéseinek egy fontos alkalmazási területét vizsgáljuk meg a nemzeti szocializmus lényegéről és kialakulásának társadalmi meghatározóiról szóló elméletét.

Mivel Dahrendorf a nácizmusban, a legszélsőségesebb totalitárius politikai formában, a német társadalmi struktúra és karakter történelmi specifikumát látja, hasznosnak látszik ide vonatkozó elemzéseit párhuzamosan vizsgálni azokkal a tanulmányaival, amelyekben az „ellenkező pólus", az Amerikai Egyesült Államok szinte gáncstalannak tartott demokráciája társadalmi determinánsait boncolja.[25] Az amerikai társadalmat Riesman „Magános tömeg"

[23] „Feltűnő, hogy még menekültek is, akik a keleti zónából jöttek, gyakran bizonyos büszkeséggel beszélnek annak a társadalomnak vívmányairól, amelyet mint kibírhatatlant elhagytak. . . Az egyes egyén itt nagyobb összefüggésekben látja magát, a társadalom normái között előtérben állnak az egészért való működés és a közjónak való alávetettség értékei". (R. Dahrendorf, Wandlungen der deutschen Gesellschaft der Nachkriegszeit: Herausforderung und Antworten. Gesellschaft und Freiheit, 305. o.)

[24] „Akit egyéni sikerei, magasabb jövedelem, hosszabb utazás, drágább autó érdekel, annak olyan társadalmi és politikai struktúrák kellenek, amelyek teret biztosítanak számára. Ilyen értelemben megállapíthatjuk, hogy helytelenül bírálják a nyugatnémetek ‚materializmusát'." (Uo. 316. o.)

[25] Vö. Dahrendorf, Demokratie ohne Freiheit. Versuch über die Politik des aussengeleiteten Menschen. — Soziologie und industrielle Gesellschaft. Gesellschaft und Freiheit, id. kiad.

című könyvével polemizálva rajzolja meg. Riesmannal megegyezik abban, hogy az emberek társadalmi karaktere (pl. az, hogy a magánélet vagy a közélet van nagyobb becsben náluk, belső indításoktól vagy külső normáktól vezettetik-e magukat) és a társadalmi intézmények demokratikus vagy totalitárius volta korrelációban áll egymással. A fáziseltolódások lehetőségében is megegyeznek: liberális demokratikus intézményekben kitermelődhet olyan társadalmi karakterű ember, amely annyira nem igényli az egyéni különbségek lehetőségét, hogy nincs is többé szüksége az ezeket biztosító demokráciára. Azt a társadalmi formát, melyet ez az ember magának kialakít, nevezi Riesman a „kivülről irányított emberek társadalmá"-nak, Dahrendorf pedig „szabadság nélküli demokrácia"-nak, amely már hallgatólagos totalitarizmus, legjobb úton a nyílt totalitarizmusba torkollás felé.

E véleménykoordinálás után Dahrendorf élesen szembeszáll Riesmannal. Egyrészt kifogásolja, hogy Riesman nem alkalmaz „értékítéletet" (jelen esetben súlyos elítélést) ezen elidegenedett emberrel szemben, másrészt viszont tiltakozik az ellen, hogy az amerikai társadalomban az ilyen uniformizálódásra való törekvés volna az uralkodó tendencia. A döntő különbség a társadalmi egyformaságnak való szolgai alávetettség és az amerikaiak egyenlőségre való törekvése között Dahrendorf szerint abban áll, hogy ez utóbbiak valóban általános és egyöntetű törekvése a hatalomra és presztizsre irányul. A legfőbb mozgató változatlanul a protestáns etika szellemében gyökerező egyéni előbbrejutás liberális igénye. Ez a társadalmi karakter pedig nem fér meg a „szabadságnélküli demokrácia" társadalmi formájával. Ma éppúgy, mint egy évszázaddal ezelőtt — bizonygatja Dahrendorf — bizonyos letagadhatatlan ellenkező előjelű tendenciák ellenére az amerikai társadalom struktúrája és az amerikaiak társadalmi karaktere alapjában véve a liberális demokrácia politikai formáját követeli meg és juttatja érvényre. (Vö. a 40. jegyzettel.)

A német társadalmi valóságot elemző tanulmányaiban viszont fordítva veti fel a kérdést: milyen volt a németeknek az a társadalmi karaktere és a német társadalomnak az a struktúrája, amely a nemzeti szocializmus totalitárius politikai formáját juttatta érvényre? — Itt is egy évszázadra megy vissza a válaszért.

Ami a társadalmi struktúrát illeti, kiindulópontul azt a tényt választja, hogy szemben az angolszász államokkal, ahol az iparosodást az a polgári réteg vitte győzelemre az iparosodás előtti feudális vezető réteg érdekei ellenében, amely ezzel a győzelmével önálló uralkodó osztállyá vált, Németországban az iparosodás magának a feudális elitnek és a porosz junkerállamnak a műve volt. A polgárság sikeresebb rétege ebbe a csoportba beolvadva elvesztette önállóságát, és nem az arisztokratákkal szemben, hanem ezek érdekkörébe zárva erősödött. Átvette tőlük az iparosodás előtti tekintélyuralmi eszméket, amelyek foglalata a hegeli állameszme, s ezáltal lemondott arról a liberális beállítottságról, amely az angolszász burzsoázia vezéreszméje és harci jelszava volt. S amíg Angliában a középrétegből vezető osztállyá vált burzsoázia elérte célkitűzéseit, addig a német középréteg zöme középréteg maradt, telve ressentiment-nal és romantikus uralmi vággyal. De nemcsak a nagyburzsoázia volt antiliberális és a kispolgári rétegek reakciósak, hanem a klasszikus értelemben vett proletáriátus is hiányzott Németországban. A német munkásmozgalomnak nem az állam megszüntetéséről szóló marxi követelés, hanem Lassalle „Munkaprogram"-ja szabott irányt. Lassalle pedig hegeliánusabb volt, mint maga Bismarck. Szerinte „az állam az egyéneknek erkölcsi egészbe foglaló egysége", s mint ilyen

a társadalom és az osztályok felett áll. (Teljes egészében az iparosodás előtti elit tekintélyuralmi eszméinek szellemében.) Így a német munkásmozgalom kezdettől fogva abban látta feladatát, hogy a porosz uralkodó arisztokrácia értékeit egyszer végre ennek ellenében megvalósítsa. A német szociáldemokrácia a porosz feudális állam protestantizmusa volt, amely belül maradt ennek az államnak a világán.

A német társadalom *struktúrája* tehát azért nem volt képes a gazdasági krízis után egy jól funkcionáló demokráciát kitermelni, mivel középrétege egy karizmatikus vezér totalitárius uralmát áhította, felső rétege nem rendelkezett liberális tradicióval, proletariátusának látókörét pedig lezárta az „erkölcsi idea megvalósulása"-ként értelmezett állameszme.

Ami pedig a kor német emberének *társadalmi karakterét* illeti, Dahrendorf ezt is szöges ellentétbe állítja az amerikai szociálkarakterrel. Míg ez utóbbit a társadalom felé való fordulásnak és a „társadalmi erények"nek az uralma jellemzi, addig az előbbinél a „priváterények" és bizonyos befeléfordulás állt az értékskála élén. Az ezeket az értékeket kialakító uralkodó intézmények pedig az Egyesült Államokban az iskola, internátus, kollégium, Németországban viszont a család.

A társadalmi struktúra és a szociálkarakter vizsgálata egyaránt azt a tanulságot adja, hogy a nácizmus kialakulásánál a lényegi „döntő mozzanat a liberális polgárság hiánya",[26] a németek „illiberalizmusa" volt, amely mögött mint legáltalánosabb, végső magyarázatot a német kapitalizmus akadályozott fejlődését látja meg.

III. Az egyén-társadalom viszony dahrendorfi koncepciójának bírálata

Dahrendorf szociológiai elmélete egyik lényeges része konkrét társadalomtörténeti és politikai alkalmazását megismerve, elemzésre készen áll előttünk „általános szociológiája" ezen részének konkrét társadalmi és politikai tartalma.

Minthogy az elemzésbe bevont történelmi elemeket és társadalmi tényeket eleve úgy válogatta össze, hogy elméleti koncepciójába beleilleszkedjenek, ezért ajánlatos ennek a beállításokat háttérből igazgató elméletnek — a dahrendorfi szabadság-koncepciónak és „szociálkarakter"-koncepciónak — a kritikájával kezdeni, minek következtében a ténykérdések egy része elveszti jelentőségét, s csak a másik része szorul történelmi vizsgálatra. Dahrendorf hamis konklúziónak alapja a szabadság problematikájának individualista megközelítése. Ennek az individualista szabadság-elképzelésnek helytelenségére mutat rá Marx és Engels a Német ideológiában. „Ha azonban Sancho egyszer a ‚szabaddá levést' úgy venné . . . hogy a valóságos béklyóktól is szabaddá akarna lenni, akkor ez a felszabadulás megint másoknagy tömegével közös változást előfeltételez és egy megváltozott világállapotot idéz elő, amely számára ismét másokkal közös. Eszerint a felszabadulás után mindenesetre ‚megmarad' az ‚Én'-je, de egy egészen megváltozott Én-ként, *amelynek másokkal közösen egy megváltozott világhelyzete van, amely éppen a maga és a maguk szabadságának másokkal közös előfeltétele . . .*"[27] A szabadság kategóriája ugyanis — az egyéni

[26] Vö. 22. sz. jegyzet, 293. o.
[27] Marx-Engels, Német ideológia. I. m. 3. köt. 429. o. (Kiemelés tőlem. V. K.)

szabadságé is — tudományosan csak a termelőerők és termelési viszonyok vonatkozási rendszerében értelmezhető. Az embernek mint termelőerőnek fejlődése nem hagyható számításon kívül az ember egész személyisége fejlődésének elemzésénél. Az az egyéni szabadság, amelyet Dahrendorf a társadalommal szembeállítva védelmez, mint mondottuk, maga is történelmi termék, és nem választható el a termelőerők objektív fejlődésében meghatározott társadalmi szabadságtól. Ahogy Marx és Engels kimutatta a Német Ideológiában, „az emberek mindig annyira szabadították fel magukat, amennyire ezt . . . a létező termelőerők nekik előírták és megengedték. Ámde valamennyi eddigi felszabadításnak korlátozott termelőerők szolgáltak alapul, amelyeknek az egész társadalom számára elégtelen termelése csak akkor tett lehetővé fejlődést, ha egyesek mások rovására elégítették ki szükségleteiket... Ily módon a társadalom eddig mindig egy ellentét keretében fejlődött, amely az ókoriaknál szabadok és rabszolgák, a középkorban nemesség és jobbágyok, az újabb korban a burzsoázia és proletariátus ellentéte".[28] Az emberi szabadság lényege ezek után nyilvánvalóan a kizsákmányolástól való mentesség, amely a társadalom fejlődésének objektive meghatározott fokán valósulhat meg. Dahrendorf a szabadság kérdésének a termelőerők és termelési viszonyok fejlődése összefüggéséből való kiragadásával követi el azt az alapvető hibát, melynek első számú következménye, hogy bennragad a polgári liberalizmus perspektivájában.

A liberalizmusnak és a hozzá kapcsolódó polgári demokráciának ugyan ebben az összefüggésben megvolt a maga történelmi jelentősége, de a társadalom további fejlődésében, nevezetesen a proletariátusnak a történelemben való fellépésekor ez a jelentőség elhalványult, sőt hamarosan ellenkező előjelet kapott. A liberalizmus szűk perspektívája elleni harc kezdettől fogva központi helyet foglalt el a marxista szabadságelmélet kifejtésében. Lenin „a marxista elmélet leglényegesebb alkotórészének" nevezi azt az igazságot, hogy „a burzsoá demokrácia, amely nagy történelmi haladás volt a középkorhoz képest, mindig megmarad — és a kapitalizmus alatt nem is lehet ez másként — szűknek, megnyírbáltnak, hamisnak, képmutatónak; paradicsom marad a gazdagok, csapda és csalás a kizsákmányoltak, a szegények számára . . . Mert nemcsak az ókori és feudális, hanem a modern képviseleti állam is eszköz arra, hogy a tőke a bérmunkát kizsákmányolja".[29]

Dahrendorf tévedését úgy is értelmezhetjük, mint a formalizmusnak a tartalmi szemlélettel szembeni előnybe helyezését. Dahrendorf ugyanis a liberalizmus sokrétűségre való lehetőségének formai mozzanatát mint a szabadság lényegét állítja szembe a társadalmi egyöntetűség formájával. Nem veszi észre, hogy a döntő kérdés itt az, hogy milyen célok érdekében szerveződött egyöntetűvé a társadalom. Nem vesz tudomást arról, hogy ennek az egységnek celja a szabadság objektív akadályainak hatékony felszámolása, a kizsákmányolás rendszerének megdöntése, az ember lényegi felszabadítása. Ahogyan Marx mondja: „A kommunista társadalom keretében — az egyetlenben, ahol az egyének eredeti és szabad fejlődése nem frázis — ennek feltétele éppen az egyének összefüggése, olyan összefüggés, amely részben a gazdasági előfeltételekben áll, részben a mindenki szabad fejlődéséből eredő szükségképpeni szolidaritásban, és végül az egyéneknek a meglevő termelőerők bázisán kifejlett egyetemes

[28] Uo. o. 425—426. o.
[29] Lenin: Vál. Műv. 2. köt. 429. o.

tevékenységi módjában".[30] Dahrendorf belátja, hogy adott társadalomban a szabadság problémája összefüggésben van az illető társadalom struktúrájával, ámde ahelyett, hogy az illető gazdasági-társadalmi alakulat osztálytartalmát és a termelési viszonyok alkotta lényegét kutatná, mint ami választ ad a szabadságnak a kérdéses társadalomban való alapvető esélyeire, megelégszik az olyan külső megnyilvánulási formák vizsgálatával, mint az egyöntetűség vagy a sokrétűség.

Érdekes, hogy Dahrendorf maga is kivételt tesz egyszer az egyöntetűségnek a szabadság veszélyeztetésével való általános azonosíthatósága alól, amikor kiemeli, hogy az amerikaiak egyöntetű törekvése nem csorbítja szabadságukat, mivel ez „hatalomra és presztizsre irányul". Csakhogy rossz irányban teszi a kivételt, mert ezek a tulajdonságok — függetlenül attól, hogy társadalmi méretekben formailag egyöntetűek vagy különbözőek és sokrétűek-e — nem irányulnak a kizsákmányolás szisztémája ellen, ezért semmi közük sincs sem a társadalmi, sem az egyéni szabadság lényegéhez.

Másik általános észrevételünk Dahrendorf kedvenc elemzési egységét, a „társadalmi karakter" kategóriáját érinti. A kérdés nem ismeretlen a marxista szociológia számára. A marxista szociológia „az emberek mindennapi létfeltételeinek közvetlen hatására ösztönösen kialakult társadalmi érzelmek, hangulatok, élmények, szokások, gondolatok, illúziók stb. összességében"[31] a legtágabb értelemben vett társadalmi tudat egyik különös és döntő fontosságú formáját vizsgálja. Az a idézett tétel, amelyben Riesman és Dahrendorf véleménye megegyezik, hogy ti. az emberek társadalmi karaktere és a társadalmi és politikai intézmények korrelációban állnak egymással, de fáziseltolódások is lehetnek — a marxista társadalomtudomány egyik legfontosabb aktuális kutatási területére irányít bennünket. A kapitalizmusból a szocializmusba és kommunizmusba való átmenet időszakában ugyanis fáziseltolódás következik be az említett „szociálkarakterológiai" elemek mint társadalmi tudat és a társadalmi lét fejlődési fokozatai között. A konkrét marxista szociológiai kutatás — mint ezt Frank Rupprecht ezzel a tárggyal foglalkozó tanulmányában megjegyzi[32] — meglehetősen hiányzik a társadalmi szokás vizsgálata terén, de a marxista klasszikusoknak, különösképpen Leninnek igen sok utalása szolgálhat támpontul a helyes elmélet kidolgozásához.

Ami mármost a kategóriának dahrendorfi alkalmazását illeti, ugyanazt a hibát fedezhetjük fel itt is, amelyet a társadalmi struktúra formalista használatánál. A kialakult társadalmi szokások ugyanis az emberi, társadalmi magatartás *formái*, amelyeknek különböző, sőt ellentétes *tartalmuk* lehet.[33] Dahrendorf ebben az esetben is elsőbbséget, sőt önálló életet ad a formáknak, amikor arról beszél, hogy liberális társadalomban kifejlődhet egy olyan kívülről irányított embertípus, amely már nem igényli és ezért lassan el is veszti a szabadságot. Egy szóval sem említi ugyanis, hogy ez az eltömegesedés a társadalomban valami tartalmi mozzanatnak, a monopóliumok uralomra kerülésének a követ-

[30] Marx-Engels, Német ideológia. I.m. 434. o. Vö. még Käte Heidenreich, Die marxistisch-leninistische Theorie von den Klassen und vom Klassenkampf im Zerrspiegel des Revisionisten Dahrendorf. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1960. 11—12. sz., 1375. o.

[31] A Marxista filozófia alapjai. Kossuth, 1959. 669. o.

[32] Fr. Rupprecht, Die soziale Gewöhnung und das Verhältnis von Gewohnheit, Spontaneität und Bewusstheit. DZfPh, 1960. 8. sz., 954. o.

[33] Fr. Rupprecht, i.m. 955. o.

kezménye, hanem inkább azzal a meglepő magyarázattal áll elő, hogy „ha a kívülről irányított ember ma sok országban képes szabadságnélküli demokráciáját kiépíteni, akkor ez a többi között az értékítélettől tartózkodó társadalomtudomány eredménye . . . A kívülről irányított ember a megvalósult társadalomtudomány . . . A szociológiai elméletben az emberi individuum elméleti halált halt, a kívülről irányított karakterben ez az elméleti halál hiposztazálódik, és gyakorlati halállá változik."[34]

Ha nem is bolygatjuk ennek a tételnek azt a különös vonatkozását, amely a polgári szociológiai irányzatok módszertanai közötti különbségnek ilyen meghatározó erőt tulajdonít az emberek társadalmi jellegének alakulására, akkor is fennmarad az az állítás, hogy a társadalmi karakter — amely társadalmi tudati jelenség — bizonyos öntörvényű fejlődéssel bír. Tagadhatatlan, hogy Dahrendorf a társadalmi karakter alakításában objektív intézményesült tényezőknek (iskola, család), sőt a társadalmi struktúrának szerepét is elismeri, ami összefügg felfogása neomarxista átszíneződésével, de a hangsúlyt mindenképpen elvéti akkor, amikor ezt a szociálkaraktert a formálisan értelmezett társadalmi struktúrával együtt a társadalmi és politikai intézmények szociális előfeltételeként emlegeti. Általában Dahrendorfról is elmondható, amit Rupprecht állapít meg a kérdéssel kapcsolatban a polgári szociológia egészére: főhibája az, hogy nem vizsgálja adekvát módon a termelési viszonyoknak, az osztályviszonyoknak és osztályideológiáknak a szokásokra gyakorolt meghatározó hatását.

A Német Demokratikus Köztársaság társadalmi életformája és a nyugatnémet életstílus dahrendorfi összehasonlításának és értékelésének hibái az elmondottakból közvetlenül nyilvánvalókká válnak. Az pedig, hogy Dahrendorf a fasizmus fő determinánsát a német nagyburzsoázia antiliberális hagyományaiban véli felfedezni, segítségül híva a kispolgárság ressentiment-járól szóló elméletet és túlhangsúlyozva a munkásságnak a szociáldemokrácia lassallei hagyományai okozta paralizáltságát, újból csak arra mutat, hogy Dahrendorf külső formális tényezőknek tulajdonítja azt a döntő jelentőséget, amelyet lényegi mozzanatoktól elvitat. Feltehetjük ugyanis a kérdést, hogy ha a német nagytőkés burzsoázia liberálisabb hagyományokkal rendelkezett volna az egész kapitalista rendszert megrázkódtató gazdasági krízis idején, válogatott volna-e az eszközökben, amikor a forradalmi dagály áttöréssel fenyegetett? A tőkés kizsákmányoló rend megmentésére felvonult nácizmus örökösét a Német Demokratikus Köztársaság tervgazdálkodásában és szocialista öntudatra nevelő kulturális szisztémájában keresni a nyugat-német millitarizmus teljes kibontakozásának korában, még a tudományos tisztesség feltételezése esetén is csak a társadalmi tartalmakról teljesen megfeledkező felszínes formalizmusnak lehet tartani.

IV. Dahrendorf konfliktuselmélete

Dahrendorf szociológiai rendszeréről alkotott képünk azonban még mindig nem teljes. Meg kell ismerkednünk másik vezérgondolatával, a „társadalom — szabadság" szembeállításban megjelölhető ismertetett koncepciójával szervesen összefüggő „*konfliktuselméletével*" is. Említettük, hogy Dahrendorf a

[34] Vö. 25. sz. jegyzet. 356. o.

szociológiai elemzésében a mai strukturális-funkcionális iskola egyensúlymodelljének és a marxi hagyományokon alapuló konfliktusmodellnek a társadalmi jelenségek két nagy csoportjára (statikus-dinamikus) való párhuzamos alkalmazásával próbálkozik. Az eddigiekben ismertetett koncepciója az amerikai strukturális-funkcionális szociológiai elmélet sajátos német recepciójának fogható fel.[35] A „neomarxizmus" kétes tartalmú és értékű jelzőjét viszont az osztálykonfliktusokra vonatkozó, most ismertetendő nézetei miatt kapta. Dahrendorfnak tehát ez volna a „marxista" oldala. Ha azonban jobban szemügyre vesszük ezt az oldalt, meglehetősen kevés marxizmust találunk benne, és könnyen felismerhetjük itt is a dahrendorfi liberális szociológia vonásait.

Elméletének ezt a részét is az empirikus kutatásokhoz kapcsolódó konkrét elemzésektől a bölcseleti kérdésfeltevésekig terjedő szélességben dolgozza ki. A szociológia történetében két alapproblémát különböztet meg: „Mi tartja össze a társadalmat?" és „Mi hajtja előre?". Kimutatja, hogy a polgári szociológia fő árama vajmi kevéssé érintette az utóbbi kérdést, amely pedig a társadalmi konfliktusok problémája. Konfliktuson Dahrendorf két — és mindig csak kettő — valamiféle társadalmi egységnek a társadalmi struktúrából levezethető azon viszonyát érti, amelyet objektív (latens) vagy már szubjektív (manifesztált) ellentét jellemez. A konfliktusok társadalmi alapját nem a tulajdonviszonyokban, hanem a hatalmi viszonyokban látja. Max Weberrel egyetértésben a munka és tőke, proletariátus és burzsoázia közötti harcot *legformálisabb* aspektusában mint a saját sors meghatározása lehetőségéért, más szóval: a hatalomért való harcot fogja fel. Ebben az általánosításban a konfliktuselméletet minden ismert társadalomra alkalmazhatónak tartja.

A konfliktusban nem lát társadalmi betegséget, sőt a konfliktusok szerinte fontos funkciók hordozói. A társadalom teremtő erejét képviselik, a társadalmi változás előidézői, a haladás rugói.

Ha a társadalmi konfliktusok örök strukturális alapja a társadalomból soha ki nem küszöbölhető „vezetők-vezetettek kapcsolatá"-ban jelölhető meg, ennél is mélyebb „antropológiai" alapjuk — Dahrendorf szerint — az emberi exisztencia történelmiségében rejlik. Ebben a „történelmiségben" azt domborítja ki, hogy ez a minddig csak korlátozott érvényű megoldásokra képesítő és ezért mindig új utak keresésére ösztönző gyarló emberi megismerés folyománya. „A történelmi társadalomban, ami ma helyes, holnap hamis lehet, sőt talán kell is, hogy az legyen" írja. Konfliktus és változás, sokrétűség és történelem az emberi megismerés konstitucionális bizonytalanságán nyugszik.[36]

Az osztálykonfliktusok tehát funkciójuknak megfelelően a társadalmi struktúrában változást idéznek elő. Éspedig egyrészről a hatalmi pozíciókat betöltő személyek teljes és gyors leváltásával, ami a forradalom esete, azaz a struktúraváltozás határesete — amely Dahrendorf szerint akkor következik be, ha előzőleg nem került sor az ellentétek szabályozására. Másrészről az osztálykonfliktusok struktúraváltozáshoz vezethetnek a hatalmi pozícióban levők részleges és lassú kicserélésével is, ami viszont az úgynevezett „demokratikus folyamat" esete. A társadalmi struktúraváltozás mindkét formája, a „forradalmi átalakulás" és a „demokratikus folyamat" egyaránt az osztálykonfliktus hatására megy

[35] Vö. Fijalkovski, i. m.

[36] R. Dahrendorf, Die Funktionen sozialer Konflikte. Gesellschaft und Freiheit, id. kiad. 128. o.

végbe. A hatalmi pozíciókban történő személyi változások nem tartalma, csak szükséges feltétele a struktúraváltozásnak, amely „új csoportok érdekeinek értékekké, illetve valósággá válásában áll".

A társadalmi konfliktusokkal szembeni állásfoglalásokat Dahrendorf ezek után három csoportba sorolja, és ezzel az osztályozással viszi át elméletét a konkrét társadalmi és politikai formák elemzésére. Az első módozatot a „konfliktusok elnyomásának" nevezi, a másodikat a „konfliktusok megoldásának". Mindkettőt helytelennek tartja, és az utóbbit a marxista osztálynélküli társadalom példáján elemzi és bírálja. A helyes álláspont szerinte a „konfliktusok szabályozása", amely elismeri értelmüket, sőt teremtő erejüket, s az ellentéteket közösen elfogadott játékszabályok szerint kívánja rendezni. Dahrendorf a konfliktusok ezen kezelési módjában jelöli meg a képviseleti demokrácia lényegét. S ehhez a megállapításához csatlakozik figyelemreméltó tétele, amely sokat elárul a szerző hátsó gondolataiból: a szabályozott konfliktus változatlanul fennáll és habár veszít élességéből, a társadalmi struktúra megváltoztatására irányuló jótékony hatását továbbra is változatlan erővel fejti ki.

Az osztálykonfliktusról szóló könyvében Marx osztályelméletét úgy kezeli, mint saját általános konfliktuselméletének egy bölcseleti előítéletekkel eltorzított, egyébként is korlátozott érvényű és a mai társadalom megváltozott jelenségeire inadekvát különös esetét. Saját általános (és már operacionalisztikus szimbólumokkal formalizált) elméletéből „letekintve" magyarázza meg, hogy Marx korában miért volt szükségképpen olyan éles és pusztító a bérmunka és a tőke közötti konfliktus (ti. az úgynevezett „demokratikus folyamat" nem kielégítő mértéke miatt). Ugyancsak általános elméletéből kifolyólag tartja szükségszerűnek, hogy az osztálykonfliktus bizonyos struktúraváltozást *így is* előidézett, aminek következtében az osztályfrontok mégiscsak fellazultak, elvén a valószínűségét a forradalmi struktúraváltozásnak. Hogyan történt mindez? — Dahrendorf szerint az a konfliktus, amelyről Marx beszél, lényegében csupán az ipari üzem belső konfliktusa, bizonyos kihatásokkal az egész társadalom életére. Mármost ez az „ipari konfliktus" egyrészt maga is enyhült az üzemi *osztályellentétek intézményesülésével*. Ez azt jelenti, hogy a tőke és munka közötti feszültségi viszonyt a munkapiac strukturális elemének ismerték el és jogi intézmény rangjára emelték, minek következtében vállalkozó és munkás „partnerként" került szembe egymással. Ámde az úgynevezett „ipari demokrácia" a dolog természetéből kifolyólag nem lehet olyan messzemenő, mint pl. a politikában érvényre jutó képviseleti demokrácia, hiszen ez az üzem effektivitását veszélyeztetné. Ezért az iparban szükségképpen megmarad az alapvető érdekkettősség és osztálykonfliktus.

Másrészről azonban időközben végbement az ipari osztálykonfliktusnak a társadalom egészétől való intézményes elszigetelődése. Különösen fontos ez az olyan egyéb döntő jelentőségű intézmények vonatkozásában, mint a politika, melynek vezetői és elnyomottai „elvileg" nem azonosak többé a gazdasági élet felső, illetve alsó rétegével.

V. Dahrendorf konfliktuselméletének bírálata

Dahrendorf a polgári kritika neheztelését vonta magára azért a vállalkozásáért, hogy az osztálykonfliktus problémájának tanulmányozását bizonyos mértékig „a marxi kérdésfeltevéshez ragaszkodva, Marx kérdésmodelljé-

ből kiindúlva"[37] végezte. Hogy a marxi osztályelméletnek mit köszönhet a mai szociológia, abból Dahrendorf nem csinál titkot, megállapítva, hogy enélkül „társadalomképünk az amerikai szociológusoknak az a mozdulatlan funkciórendszere maradt volna, amely bármilyen impozáns is, messze esik a mindig problematikus valóságtól, másszóval utópia".[38]

Dahrendorf osztálykonfliktuselméletében azonban, mint említettük, a marxi impulzusok irányvonalait idegen erőterek a felismerhetetlenségig elcsavarják. Ezért első kérdésünknek arra kell irányulnia, hogy ebből az elméletből mi is a tulajdonképpeni marxista és mi a dahrendorfi, apologetikus elem. Dahrendorf legjelentősebb többlete az egyéb marxizáló osztályelméletekkel, például a Gurvitchével szemben, hogy nemcsak azt nem vitatja, hogy Marx hiteles koncepciójában analitikusan mindig csak két osztály áll szemben egymással (arról a pluralista osztályfelfogásról, amelyet Gurvitch felfedezni vél Marxnál, Dahrendorf kimutatja, hogy mindig csak leíró és sohasem elemző szövegeknél fordul elő), hanem meggyőzően kimutatja azt is, hogy a konfliktus végső soron nem is lehet kettőnél több elem között.

Dahrendorf vitathatatlan érdeme, hogy az osztályokat a polgári hierarchisztikus szemlélettel szemben — amely az osztályok közötti érdekközösséget hangsúlyozza és a strukturális-funkcionális egyensúlymodell osztályelméleti megfelelőjének tekinthető — kifejezésre juttatja, ha eltorzítva is, azt a marxi igazságot, hogy az osztályok „konfliktuscsoportok", azaz viszonyuk fő jellemzője az érdekellentét.

Másik pozitivuma Dahrendorf felfogásának az, hogy az osztálykonfliktusoknak a történelem előbbrevitelében játszott döntő szerepére irányítja a figyelmet, ami szintén jelentős tudományos többlete a széltében-hosszában elterjedt statikus „sztratifikációs elméletekkel" szemben.

Dahrendorf osztályelmélete e pozitivnak nevezhető vonásai azonban nem akadályozhatják meg, hogy elméletének egésze és politikai mondanivalója alapvetően antimarxista legyen. Marx szerint ugyanis az osztályharc funkciója az, hogy „szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet,"[39] míg Dahrendorfnál ez a forradalmi átalakulással járó radikális struktúraváltozás csak határeset, a normális út az úgynevezett „demokratikus folyamat", amely marxista értelemben semmi esetre sem idéz elő struktúraváltozást, csak ugyanazon struktúrának járulékos, formai változását. Marx az előbbi idézettel egyoldalon említi meg a saját osztályelméletének a polgári történészekkel és közgazdászokkal szembeni másik két többletét, amelyek mindegyike élesen szembenáll Dahrendorf felfogásával is. Amíg ugyanis egyrészről Dahrendorf arról beszél, hogy az osztályok a társadalomban szükségszerű és ezért fejlődésének minden fokán jelenlevő hatalmi struktúra következményei, addig Marx az elmélete első nóvumának éppen azt tartotta, hogy „az osztályok léte a termelés történelmileg meghatározott fejlődési fázisához van kötve". Dahrendorf elméletének azon pontja, amely szerint a hatalmi, illetve vezetési, tehát egy minden társadalomban funkcionálisan értelmezhető viszony a konfliktus alapja, arra utal, hogy ez az osztályelmélet, bármennyire a strukturális-funkcionális iskola kritikájaként látott is napvilágot, lényegi elemeket tartalmaz annak osztálykoncep-

[37] Vö. 11. sz. jegyzet.

[38] R. Dahrendorf, Bürger und Proletarier: Die Klassen und ihr Schicksal. Felolvasás az észak-német rádióban 1958. május 6-án. Megjelent: R. Dahrendorf, Gesellschaft und Freiheit. id. kiad.

[39] Karl Marx—Friedrich Engels, Ausgewählte Briefe. Berlin, 1953. 86. o.

ciójából. Dahrendorf osztályelmélete továbbá hasonlít a revízionista Bogdanov-féle „organizációs" osztályelmélethez, amely szerint a termelés mint szerves egész megköveteli, hogy az egymást kiegészítő funkciókat betöltő csoportok — osztályok — együttesen létezzenek. Még a „szervezők" és „végrehajtók" terminológiáját is használja. Ezek a bogdanovi elemek teszik lehetővé Dahrendorfnak, hogy egyaránt higgyen az osztályok örökkévalóságában és egymás közötti viszonyuk „ésszerű" szabályozásában.

Másrészről Marx elméletének „újdonsága", ahogy maga mondja, az osztályharc végeredményének tisztázásában jelentkezik, és ennyiben Dahrendorf jövőre vonatkozó bogdanovi tévedésével szemben is a tudományos többletet adja. Az osztálykonfliktusok ugyanis szükségképpen forradalmi átalakulást érlelnek, amelynek forradalmi lényegét, a tőkés osztálynak a hatalma és léte alapjától, a termelőeszközök tulajdonától való megfosztását nem lehet elsikkasztani.

Dahrendorfot „neomarxizmusa" nem gátolja abban, hogy a főbb apologetikus közgazdasági és szociológiai elméleteket megszorítás nélkül átvegye. A XIX. század társadalma antagonisztikus élességű osztálystruktúrájának fellazulását például részben a mai apologetikának a „managerek forradalmáról" szóló központi tételéből vezeti le, amely állítólag megbontotta a gazdasági elit egységét, másrészt pedig a „nagyfokú vertikális mobilitásnak" a mai szociológiában szintén központi helyet foglaló, sokat emlegetett állítólagos „tényéből". Ennyiben jelentősen különbözik az említett C. W. Millstől, akinek mindkét fogalommal szemben súlyos kétségei vannak, és aki konkrét adatok tükrében mutatja ki, hogy a tőkés és vállalkozói osztály a legfelsőbb szinten egy és ugyanazon csoport, a felfelé való jutás lehetősége pedig az amerikai társadalomban korlátozottabb, mint valaha. Szintén Mills áll közelebb a marxista tudomány álláspontjához az „ipari konfliktus" társadalmi horderejének kérdésében is. Dahrendorf szerint a gazdasági elit nem azonos többé a politikai vezető réteggel. Mills itt is a számokat beszélteti, amelyek elárulják a három hatalmi intézmény, a gazdasági, a politikai és a katonai teljes összeforrottságát, ami viszont egyértelmű azzal, hogy a gazdasági életet két ellentétes érdekű táborra, hatalomban részesülőkre és ebből kizártakra osztó szakadék az egész társadalmon, annak egyéb fontos intézményein is egyértelműen vonul keresztül.[40] Távolról sem állítjuk azt, hogy Mills osztályelképzelése marxista, csupán annyit emelünk ki, hogy azok a tényfelsorolások és -csoportosítások, amelyeket Millsnél találunk, nem állítják be olyan apologetikus elkendőzéssel a valóságot, mint ez Dahrendorf társadalomábrázolásának esete.

Ha ezek után végezetül Dahrendorf társadalmi hovatartozásának kérdését próbáljuk felvetni, s szociológiájának osztálytartalmával kívánunk tisztába jönni, akkor egyrészt arra kell adalékokat gyűjtenünk, hogy milyen jelentősebb társadalmi és ideológiai hatások alakították Dahrendorfot és az attitüdjében

[40] Dahrendorfnak Mills-szel való összehasonlítása érdekes egyezéseket és jelentős különbségeket mutathatna fel. Itt csak utalunk arra az egyezésre, hogy mindkettő társadalmi eszménye a klasszikus polgári liberalizmus. De míg Dahrendorf abban a hiedelemben él, hogy ez ma is tovább virágzik az angolszász társadalmakban, elsősorban az USA-ban, addig Mills ennek már csak eltűnt nyomán kesereg. Anélkül, hogy az elméleteik összefüggéseit és szembeállíthatóságát kutatnók, csupán emlékeztetünk arra, hogy Dahrendorf a legragyogóbb karrierű polgári szociológusok egyike, tudományos és társadalmi presztizs élvezője, aki talán már csak ezért is a fennálló társadalmi rendben keresi eszményeit. Millsről ellenben amerikai bírálói (S. M. Lipset, D. Bell) kiemelik, hogy kívüláll a társadalmon, sőt az utóbbi egyenesen Balzac Vautrinjéhez hasonlítja.

osztozó német értelmiséget, másrészt azt kell megtudnunk, kikhez szól, milyen társadalmi rétegekre és csoportokra akar ő maga hatást gyakorolni.

Az első kérdésre valószínűnek tűnik Günter Heyden válasza,[41] aki a náci összeomlás történelmi-társadalmi élményéből próbálja magyarázni azt az eszmei integrációtól irtózó, az egységes világnézet fogalmát visszautasító álláspontot, amelyben könnyű ráismerni Dahrendorfnak az elvont szociológiai elmélet szférájától a konkrét politikai állásfoglalásokig egész művén átvonuló dezintegrációs, pluralista nézeteire. A nácik lejáratták az egység gondolatát, a fasiszta *társadalom* totalizációja megölte az *egyén szabadságát*, ezért az új egység perspektívája elől elzárkózó, a szocializmus távlatáig el nem jutó német értelmiség nem talált egységesítő eszményeket s egyéni szabadságát gyanakodva óvja minden integrációtól. Ennek az attitüdnek széles skálája van. A tudomány világában ennek egyik szélsőséges eseteként értékelhető az átfogó tudományos elmélettől a szétszórt empirizmusba való megfutamodás is. Láttuk, hogy Dahrendorf milyen kevéssel távolodik el ettől az állásponttól.

Ami a második kérdést illeti, elég biztos útmutatást kaphatunk Dahrendorf pártállásának megfontolásából. Marxról szóló művét szociáldemokrata pártkiadásban jelentette meg, a képviseleti államról szóló nézeteit szociáldemokrata pártkongresszuson fejtette ki. Konfliktuselméletének említett figyelemreméltó tétele, mely szerint nem kell tartani attól, hogy a szabályozott osztálykonfliktus osztálybékévé változik, arra mutat, hogy bizonyos *érdek fűzi a marxizmussal való külső szolidaritáshoz*.[42] Valószínűleg a marxizmussal becsületesen ismerkedni akaró munkások, egyszerű szociáldemokrata párttagok bizalmát akarja megtartani azzal, hogy nem helyezkedik a burzsoáziával való teljes megegyezés álláspontjára.

[41] Günter Heyden, Zur Situation der bürgerlichen Soziologie West-Deutschlands. DZfPh, 1962. 7. sz.

[42] R. Dahrendorf, Marx in Perspektive. Die Idee der Gerechten im Denken von Karl Marx. Hannover, 1953. Ismerteti P. Bollhagen: DZfPh, 1959. 2. sz.

ТЕОРИЯ ДАРЕНДОРФА О СВОБОДЕ И КЛАССОВЫХ КОНФЛИКТАХ

Карой Варга

Автор статьи критически излагает методологические взгляды и две теоретических концепции западогерманского социолога ДАРЕНДОРФА, указывая на то, что общественно-научный идеал Дарендорфа является своеобразным синтезом освобождения науки от оценочных суждений, касающихся существа, и чувства моральной ответственности ученого, питающимся с теоретической точки зрения из корней агностицизма; что касается практического значения этой теории, то она не может быть основой действенной критики общества.

В связи с первой теоретической концепцией Дарендорфа о взаимном отношении индивида и общества, автор, на основе концепции «тотального человека» Маркса, подвергает критике произвольное противопоставление личной свободы и общественной определенности. Он указывает и на то, что общественно-политические взгляды Дарендорфа, связанные с этой теоретической ошибкой, проявляются в ирреальной идеализации либерального общественного строя, с одной стороны, и плюралистской формы власти, с другой стороны, не имеют никакого отношения к действительной свободе общества. В индивидуализме и либерализма Дарендорфа автор усматривает дезинтеграционное поведение германской интеллигенции, разочарованной «тотализмом» нацизма.

В отношении второго вопроса теории об обществе, т. е. вопроса о классовых конфликтах, автор указывает на положительные стороны «неомарксистской» классовой теории Дарендорфа, сопоставляя ее с теориями стратификации, при чем он подчеркивает и ограниченность и опасные недостатки данной теории. Автор подчеркивает и то, что в положении Дарендорфа «о регулированных классовых конфликтах» обнаруживается точка зрения социалдемократии, имеющая двойной аспект: с одной стороны, признание существования классовых конфликтов, вызывающие своим «марксистским» видом доверие масс, а, с другой стороны, лишение классовой борьбы своей революционной сущности, представляющее буржуазную сущность данной теории.

DAHRENDORF'S THEORY OF LIBERTY AND CLASS CONFLICT

by *Károly Varga*

The author critically describes the methodological stand and the two theoretical conceptions of the West German sociologist. He states that Dahrendorf's view of social science is a special synthesis of the moral responsibility of the scientist and the independence of science from essential value judgments. As a theory this is founded on agnosticism and it is therefore unsuitable as the basis of an effective practical social criticism.

In describing Dahrendorf's main theoretical stand on the relation of the individual and society, the author criticizes the arbitrary contrast of individual freedom with social determination according to the terms of Marx's view of the total man. The author proves that Dahrendorf's social and political stand, which is related to his faulty theory, is due to the irrealistic idealization of both the liberal social character and the pluralist power structure entirely unrelated to true social liberty. According to the paper Dahrendorf's individualism and liberalism express the tendencies toward disintegration found in the German intellectual circles disillusioned by the totalitarianism of Nazism.

In considering the subsequent important questions of social theory the author recognizes the progressive character of Dahrendorf's neo-Marxist theory of class conflicts in relation to stratification theories. At the same time he emphasizes its shortcomings, dangerous pitfalls, calling attention to the hidden social-democratic biasedness of Dahrendorf's thesis of a "regulated class conflict" which both implies acceptance of the popular Marxian view of class conflict and expresses a bourgeois outlook by depriving class struggle of its essential revolutionary character.

Az antikommunizmus — a nyugat-német klerikális-militarista tekintélyállam államelmélete[1]

ERHARD ALBRECHT

A béke fenntartásáért és megszilárdításáért vívott harcban fontos szerepe van a kommunistaellenesség polgári ideológiájával folytatott polémiának. A burzsoázia az antikommunizmus elméletének a felhasználásával igyekszik meggátolni azt, hogy a munkások s a többi dolgozók, nem utolsó sorban az értelmiségiek, a kommunizmusnak mint tudománynak és társadalmi valóságnak az igazságát és diadalmas előretörését felismerve megszünjenek továbbra is az uralkodó osztály politikai játékszerei és kizsákmányolási alanyai lenni. Az imperializmus az antikommunizmus fogalmában foglalta össze mindazokat az antiprogresszív elméleteket, amelyeket eddig a reakciós osztályok létrehoztak. Ma az antikommunizmus alkotja a német imperializmus háborús ideológiájának a gerincét. A kommunistaellenes hadjáratot aktívan támogatják a jobboldali szociáldemokrata vezetők, akik a burzsoázia különféle árnyalatú apologétáit különleges, kifinomult formák alkalmazásával még túl is licitálják. Demagóg módon az imperializmus látszatkritikájából indulnak ki, és bár ma már többé-kevésbé nyíltan elismerik a kommunizmusnak a gazdasági és tudományos életben elért nagyszerű eredményeit, de változatlanul rágalmakat szórnak a kommunizmusra, azt állítva, hogy semmibe veszi és eltorzítja az „emberi alapértékeket", a szabadságot és a jogot, a vallást és az erkölcsöt. A kommunizmus állítólag antidemokratikus, „totalitárius" és megsemmisíti az ember egyéni szabadságát. A kommunizmust nyilvánítják a fő ellenségnek, teljesen megtagadják a marxizmust, már a Német Demokratikus Köztársaság elismerését is túlságosan veszélyes, marxista nézetnek tekintik. Az 1959 novemberében Godesbergben elfogadott program alaptételének magyarázataként 1960 februárjában kiadott dokumentumuk „meghatározza a szociáldemokráciának a demokráciához, a totalitáriánizmushoz és annak jelenleg legveszélyesebb, fenyegető formájához, a kommunizmushoz való viszonyát. Ezenkívül feltárja mindazokat a következtetéseket, amelyeket a kommunizmussal folytatott vitából a Németországban követendő gyakorlati politikára vonatkozólag feltétlenül le kell vonni"

A német militarizmusnak 1945 után tömegbázis biztosításának céljaira egyedüli lehetőségként a klerikalizmus állott rendelkezésére. Nyugat-Németországban a hivők milliói erről az oldalról várták legkevésbé a fasizmust. A politikai klerikalizmus azonban, visszaélve a hivők vallásosságával, minden eszközzel elősegíti a militaristák terveinek a megvalósulását.

[1] Jelen dolgozatban a szerző másutt már közölt cikkeivel kapcsolatos új anyagot publikál új szempontokból történő elemzés alapján.

Az antikommunizmus klerikális-militarista irányzatán kívül (amelynek fő képviselői Wetter, Bochenski, Nell, Gundlach, Breuning, Niemeyer, Falk, Scharndorff, Toppe, Rindl, Meurers, Jordan stb.) a jobboldali szocialisták (Eichler, v. Knoeringen, Theimer, R. P. Schulz stb.) s az imperializmus szekerét toló elfajzott liberálisok (Jaspers, Röpke, Spranger, Alfred Weber stb.) mellett mostanában egyre jobban tért nyer az antikommunizmus neonáci válfaja. Vezető szerepet játszó szociológusok, történészek és filozófusok (Heidegger, Freyer, Ritter, Heimpel stb.) lépnek fel a sovinizmus, a fajelmélet és az „europacentrizmus" előharcosaként. Ezt a bonni állam művelődéspolitikája erőteljesen alátámasztja. Az egyetemek társadalmi helyzetéről és szerepéről, valamint az értelmiségnek a német nép életében betöltött szerepéről vallott arisztokratikus-antidemokratikus, tehát mélységesen népellenes koncepcióit Gerhard Ritter, a vezető német történészek egyike, 1960-ban Tübingenben kiadott „A nyugat-német egyetemi élet válsága" c. írásában fejti ki. A nyugat-német egyetemek válságának okát nem az ország egész gazdasági, kulturális és lelki életének fokozódó militarizálódásában látja, hanem a „diákoknak az egyetemekre való tömeges betódulásában, ami szétfeszíti az akadémiai oktatás hagyományos formáit, és megbénulással, sőt pusztulással fenyegeti az egyetemeket mint a tudományos kutatás központjait". (I. m. 3. o.) Ritter a műveltséget az elit részére kívánja fenntartani, a dolgozó tömegeket ellenben ki akarja rekeszteni a kultúrából és a művelődésből. „Meg tudják-e őrizni egyetemeink a modern tömegdemokrácia korszakában" — kérdezi cinikusan — „a tiszta szellem ápolásának hagyományát és a tudományos élet kialakításában betöltött szerepüket, vagy pedig menthetetlenül arra kényszerülnek, hogy felsőbb tanintézetekké váljanak, amelyekben a színvonalasabb tömegoktatás és a ‚diplomás hivatásokra' előkészítő gyakorlati képzés a cél?" (I. m. 15. o.) Az antidemokratikus felfogás egészen nyílt megfogalmazást is nyer Ritternél: „Az egész világon ugyanaz a tényező ösztönzi manapság az embereket: egyetemi tanulmányok segítségével a társadalmi ranglétra lehető legmagasabb fokára akarnak feljutni. A felsőbb társadalmi rétegek egykori műveltségprivilégiumát a modern demokratikus fejlődés szétzúzta — most a tömegek felfelé törekszenek." (I. m. 6. o.) Ez a törekvés azonban — Ritter szerint — amúgyis „értelmetlen" — hiszen: „a modern ember ösztönös hite a tudományban mint életalakító hatalomban a vallásos hitetlenségének a következménye, könnyen átváltozik babonává, és félreismeri a társadalmi és politikai életnek a tudományos munka eredményei által elősegített folyamatos fenntartását; ez a fennmaradás ugyanis mindig csak viszonylagos jellegű, végérvényesnek és egyértelműnek sohasem nevezhető". (I. m. 8. o.)

Az antikommunizmus, mely a jelenleg Nyugat-Németországban és a többi nyugat-európai országban uralmon levő monopolista burzsoázia ideológiai programja, ugyanúgy, mint egykor Göbbels, a Nyugat megvédésének a jelszavával operál. Ez a tudománytalan „Nyugat"-fogalom Spengler reakciós tákolmányából, a „Nyugat alkonyából" származik, nincs semmiféle történeti realitása, csupán demagóg, politikai agitációs célokat szolgál, és csakis az előretörő szocializmus ellen irányul. Ma egyike azoknak az alapvető, antikommunista álfogalmaknak, amelyek a SZDP vezetőségének ideológusait összekapcsolják a nyugatnémet ultrákkal.

Az antikommunisták a kommunizmus állítólagos „fenyegetésé"-től való megszabadulás egyetlen módjának, különösen az SZKP XXII. kongresszusa

után, az atomháborút hirdetik. A monopolista burzsoázia érzi, hogy a békés egymás mellett élés politikája, a két rendszer békés versenye a létét fenyegeti, azért fokozott fegyverkezési hajszával, háborús előkészületekkel kísérli meg fékezni a történeti haladást.

Az antikommunizmus nyugatnémet ideológusai a békés együttélés eszméjének eltorzítására és meghamisítására olyan állításokkal lépnek fel, hogy pl. Lenin soha sehol sem beszélt a szocialista és a kapitalista rendszer békés egymás mellett éléséről, az egész koegzisztencia-felfogás ellentmond a meg nem alkuvó lenini forradalmi elméletnek, s létét kizárólag a modern tömegpusztító fegyverektől való félelemnek köszönheti.

Más kommunistaellenes teoretikusok a békés versennyel azt kívánják előmozdítani, hogy valamely népi demokratikus ország „békés körülmények között szabad választás útján visszatérjen a szabad világ demokratikus rendjéhez".

A békés egymás mellett élés, a békeharc eszméje diszkreditálásának más módja nyilvánul meg a két nagy nyugat-német egyház ideológusainál. Eberhard Müller, a monopolkapitalisták által finanszirozott Bad Boll-i „Nyugati Akadémia" igazgatója a „Keresztények békekészsége és harckészsége 1956" c. művében arról beszél, hogy háborút viselni vagy sem — csupán „megfontolás kérdése". Szerinte ugyanis a „Soha többé háborút!" jelszava ugyanolyan értelmetlen, mint a „Soha többé tolvajlást", vagy a „Soha többé gyilkosságot!" jelszó, mert „senki se higgye azt, hogy a jóakaratú emberek bármely intenzív erőfeszítése azt eredményezhetné, hogy a rossz eltűnik a világból". Egyes egyházi személyek nyíltan is fellépnek a kommunizmus elleni atomfegyveres keresztes hadjárat megkezdése érdekében. Aurel v. Jüchen pl. a következőket mondja: „A bolsevizmus el tudja pusztítani a lelket, az atombomba azonban a test megsemmisítése által megóvhatja a lelket. Mivel nekünk kereszténveknek örök üdvösség ígértetett, az atombombától sem kell félnünk. A 'két rossz között' a kereszténység létezéséről van szó." (A. v. Jüchen: A gonoszságtól körülvett kereszténység. Stuttgart, 1959.)

Thielicke, az ismert hamburgi teológiaprofesszor szerint az atomháború elkerülhetetlen, mert az embereket nem lehet megváltoztatni. A kommunizmus — szerinte — tagadja a rend végső alapelveinek az érvényességét, és a világ „morális pusztulását idézi elő". (H. Thielicke: Theológiai Etika III. köt. 3389. szakasz.) Szerinte vagy elviseljük az állandóan veszélyeztetett és mindig veszélyes atomfegyver-békét, vagy pedig vállaljuk a kommunista világuralom kockázatát valamennyi következményével. Azért, hogy ezt a kommunista „infernót" elkerülhessük, minden kereszténynek készen kell lenni arra, hogy végső esetben közreműködjék az egész teremtés atombombával történő megsemmisítésében. (I. m. 3392. szakasz.) Asmussen esperesnek az evangélikus egyház szinódusához intézett egyházközségi beadványa a következőket tartalmazza: „Aki az Evangélium nevében az atomháborúról beszél, annak nem szabad elfeledkezni arról, hogy az atombomba büntető pálca isten kezében". (Németországi evangélikus sajtószolgálat, 1958. III. 12.)

A kommunista Kelet állítólagos fenyegetéséről koholt rágalmak ürügyén Nyugat-Németországban a szellemi élet demokratizálására törekvő kísérleteket már az iskolákban és az egyetemeken csírájukban elfojtják. Nem átallják kihasználni a tudósoknak a kutatómunka nagyobb pénzügyi támogatására irányuló fáradozásait, a diákokat pedig magasabb ösztöndíjakkal és az egyetemek átszervezésének és fejlesztésének ígérgetésével próbálják megnyerni a

kommunizmus elleni ideologiai harcnak. Lübke államelnök egy diákszövetségi ülésen kijelentette: „a Szovjetunióban folyó impozáns tudományos munka a szabad világ jövőjére nagy és állandóan növekvő veszélyt jelent . . . nem elég tehát a kommunista ideológiával polemizálásra megbízásokat adni a tudósoknak és erre a célra speciális docensi állásokat szervezni", hanem „a világnak tudomást kell szereznie arról, hogy az egész német főiskolai tanári kar hivatva és kötelezve érzi magát, hogy a kommunista lelki szolgaság szellemtelenségével az igazságra törekvés szellemét szegezze szembe". Lübke szerint annak a veszélyét, hogy Nyugat-Németország az atomháború hadszínterévé válhat, nem az atomfegyverkezés, hanem a Szovjetunió és a szocialista országok imponáló tudományos teljesítményei váltják ki.

Mindennek ellenére még keresztény körökben, sőt a polgárság nemzeti érzésű rétegeiben is egyre erősödik az antikommunista kereszteshadjárat ideológiájával szembeni ellenérzés. Kiváló teológusok, mint Karl Barth, Martin Niemöller, C. F. von Weizsäcker, nyíltan fellépnek az NDK-val való megegyezés érdekében, és elutasítják az antikommunizmus minden formáját. Karl Barth ismételten hangsúlyozta, hogy egy kereszténynek minden olyasmit kerülnie kell, ami növelheti a Kelet és a Nyugat közötti feszültséget, s hogy mindenki, aki hozzájárul az ellentétek kiélesítéséhez, olajat önt a tűzre és háborús gyújtogatásban lesz vétkes. Számos nyugat-német professzor, tudós, politikus, pap és művész, közöttük A. Schweitzer, prof. Dr. A. Wenzl, prof. Gollwitzer közös felhívásban sürgették a nyugat-német kormány intézkedését a német nemzeti kérdés és a leszerelés problémájának rendezésére. Prof. Kogan és mások visszautasították a bonni antikommunizmus túlkapásait a Német Kommunista Pártot betiltó ítélet alkalmával.

A Szabad Demokrata Párt ismert politikusa, Thomas Dehler is több ízben állást foglalt a bonni állam végzetes kommunistaellenes politikájával szemben, és kijelentette, hogy a hatalmon levőknek Nyugat-Németországban 1945 után ismét sikerült „bűnbakot" találniok — a Szovjetuniót. Ugyanez a mentalitás korábban a franciákat tette meg „fő ellenségnek".

Azért, hogy az ellenzékiséget nemcsak a munkásság széles tömegei között, hanem az értelmiség soraiban is leküzdjék, az antikommunizmus teoretikusai elsősorban a marxizmus—leninizmus világnézeti-elméleti alapjai elleni eszmei harcukat fokozták. Nem véletlen tehát az, hogy a jelenlegi ideológiai vitákban a dialektikus és történelmi materializmusnak olyan kiemelkedő szerepe van. Tekintélye egyrészt abból ered, hogy a szocialista tábor a világpolitika legbefolyásosabb tényezőjévé vált, másrészt a társadalmi folyamatoknak a marxizmus által végzett egzakt-tudományos elemzése sikerein, az elmélet és a gyakorlat bensőséges kapcsolatán alapszik. A marxizmus mélyreható befolyást gyakorol korunk szellemére. Ma már senki sem lehet közömbös a marxista filozófia eszméivel szemben. E filozófia iránt az érdeklődés a munkásosztály és az értelmiség soraiban rohamosan nő. Ez a növekvő befolyás magyarázza meg azt, hogy mostanában miért jelenik meg olyan hatalmas tömegű könyv, brosúra és értekezés polgári filozófusok tollából a marxista filozófia kérdéseiről. Minél nagyobb a marxista filozófia társadalmi hatása, annál hevesebben folyik a polgári polémia a már ismételten halottnak nyilvánított marxizmus ellen. Mivel a dialektikus materializmus a jelenkor egyetlen olyan következetes, tudományos filozófiája, amelynek egyértelmű politikai következményei vannak, ezért nem csodálatos, hogy ellenségei oly hevesen támadják és oly gyakran rágalmazzák, hamisítják és torzít-

ják, mint ezt a dialektikus materializmus ellen folytatott jelenlegi polémiák világosan bizonyítják.

J. Meurers pl. a „Tudomány a közösségben. Új kísérlet a dialektiku materializmus értelmezésére" (München, 1959.) c. művében azt a teljesen abszurd tételt állítja fel, hogy „a dialektikus materializmus mai, keleti formájában valami új, történelemformáló erő jelentkezik, amelynek definiálásához a régi hagyományos alapokon nyugvó fogalmak már nem elégségesek, adekvát megfogalmazásuk és meghatározásuk jelenleg talán még nem is lehetséges, mert ami új bennük, az éppen az emberi személyiség titokzatos tudatalatti mélységeiben van elrejtve, onnan érvényesíti történelemformáló hatását". (I. m. 12. o.)

A „keleti" dialektikus materializmus posztulálása, éppúgy mint az ember történeti cselekvését a személyiség titokzatos mélységeiből magyarázó törekvés nem más, mint a fantázia terméke. Nem létezik külön „keleti" és külön „nyugati" történeti materializmus, hanem csak a dialektikus materializmus egységes, szigorúan tudományos világnézete. Meurers azon felfogása, hogy az ember történeti cselekvése a személyiség titokzatos mélységéből ered, kifejezetten irracionális-misztikus, és csupán arra szolgál, hogy a tényleges történeti hatóerőktől eltérítse és szellemileg megbénítsa a tömegeket. Az objektív társadalmi törvények tagadása a modern polgári filozófia és szociológia lényeges ismertető jele, ezért egyáltalán nem meglepő, hogy Meurers, a polgári ideológia prominens képviselője is ezen az állásponton van. A materialista történelemfelfogás alapvető tételeinek helyességét azonban a társadalmi gyakorlat már régen igazolta; a történeti cselekvéseknek az „emberi személyiség titokzatos mélységeire" való visszavezetése végső soron individualista pszichologizálás útján el akarja homályosítani a valóságos társadalmi fejlődést. Ezáltal a lélektan történelemmé válik, a történelem pszichológiává degradálódik, a primátus pedig a vezérek, az uralkodók és az államférfiak cselekvésének „titokzatos" tudat alatti motívumaiban keresendő — tehát nem a néptömegek a történelmi folyamat alkotó erői. Másrészről azonban al kell ismerni, hogy Meurers állandóan és határozottan utal a közösség szerepére és jelentőségére. Ez első pillanatra logikai ellentmondásnak tűnik, de csakhamar kiderül az oka. Meurers szerint ugyanis „A dialektikus materializmus mai formájában... teljesen kollektív jellegű. A mai dialektikus materializmus azonban nem választható el az Októberi Forradalomtól. Lenin, az 1917-es Forradalom vezetője tudatában van a közösség jelentőségének, kollektív módon gondolkodik és cselekszik; ez az, ami Marxnál és Engelsnél még nincs meg. Az 'osztály' Leninnél átváltozik 'közösséggé' — és éppen ez a novum". (I. m. 14. o.) „Az Októberi Forradalom nem más, mint a tömegek felkelése." (I. m. 146. és 230. o.).

Az, hogy Meurers Marxot és Engelst szembeállítja Leninnel, váltig erősítve azt a tételt, hogy az előbbiek nem voltak tudatában a közösség, tehát a néptömegek történelmi szerepének és jelentőségének, csak azt bizonyítja, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusainak alapvető műveit Meurers egyáltalán nem ismeri. Marx és Engels az elméleti-tudományos írásaikban s egész gyakorlati tevékenységük során mint a nemzetközi proletáriátus vezetői állandóan hangsúlyozták, hogy a tömegeket tekintik a történelem alkotóinak. Saját szavaik szerint: „A történelmi akció hatásossága függ a tömegek részvételétől, a történelem a tömegek cselekvése". A marxi—engelsi tanítások helyességének gyakorlati-politikai igazolását a nagy Októberi Szocialista Forradalom szolgáltatja. Teljesen abszurd dolog tehát Marx—Engels és Lenin

között a közösséghez, a néptömegekhez való viszonnyal kapcsolatosan ellentétet konstruálni, amint ezt Meurers teszi. Meurersnél elsősorban arról van szó, hogy a közösség és az egyén között a kapitalizmusban fennálló áthidalhatatlan szakadékot az antikommunizmus ideológiája szolgálatában hiposztazálja. „A keleti kollektívum és a tőle független közösségi tendencia sorsát az dönti el, hogy sikerül-e és meddig sikerül a közösségnek az embereket a teljes közösségi életfolyamatban tartani, illetőleg ettől az Én-t távoltartani. A kollektívum csak addig létezik, amíg kellő mértékben (lehet, hogy tökéletesen sohasem — mert az ember személyiség) tér nyílik a tiszta funkcionális, a közösségi élet processzusa számára. Elsősorban ettől függ a közösség jövője, nem pedig katonai és politikai erejétől. A keleti kollektívumtól mentes szabad világnak, ahol még — legalább elvileg — létezik a tudatos szellemi Én, az a feladata, hogy kövessen el mindent a személyiség történelemalkotóvá formálására. Az Októberi Forradalom csupán a tömegek felkelése volt. A Nyugat és a nyugati gondolat megmentéséhez az kell, hogy a tömegek lázadásával az Én, a személyiség felkelését állítsuk szembe. Történelmileg döntő jelentőségű, hogy ez az élet minden területén és minden országban sikerül-e? Erre mindenekelőtt a szabad világnak vannak esélyei, mert a szellemi személyiségen és az Én realitásán alapul. Ezzel szemben Oroszország mint világhatalom a történelembe az Ént és a személyiséget megtagadva lépett be". (I. m. 230—231. o.)

Meurersnek ezek a revansista nyugat-ideológia és az Ortega y Gasset-i tömegmegvetés szellemében fogant szovjetellenes és antikommunista gondolatkonstrukciói nem riadnak vissza a szovjet valóság otromba meghammisításától és eltorzításától sem. Ezen a területen Meurers azonos színvonalon áll a hírhedt szovjetellenes fércmű, „A világkommunizmus kézikönyve" alkotóival (Kiadta: J. M. Bochenski és G. Niemeyer; Freiburg—München, 1958.) Meurers számára a politikában és a gazdasági életben a cselekvés bármely kollektív formája azt jelenti, hogy az egyén teljesen elszürkül, személytelenné válik. Az az állítása, hogy a szocializmus fenyegeti a személyiséget és akadályozza a személyiség fejlődését, már a vezető egzisztencialista filozófusok, Heidegger, Jaspers és Sartre műveiben is szerepelt. Jaspers, Heidegger és mós polgári filozófusok gyakran felhívnak az eltömegedés ellen a fenyegetett személyiség megmentéséért vívandó harcra. Az az állítás, hogy a szocialista országokban az egyéniség nem számít, mert az emberek felett gazdasági-technikai, tömeges, illetve a gépies-operatív tényezők uralkodnak, egyike a leggyakoribb, jól ismert hamisításoknak. Meurers is úgy véli, hogy a dialektikus materializmus nemcsak egyszerűen „egyike a létező filozófiai rendszereknek, hanem bizonyos, a történeti fejlődés folyamán általánosan felmerülő, erős és szinte áttekinthetetlen tendenciának a kifejeződése és kimeríthetetlen intellektuális tárháza. E tendencia alapvető tartalma az Én-től, a személyiségtől való megszabadulás, átmenés a merő funkcionális állapotba, a teljes feloldódás a közösség szervezett életfolyamatában, menekülés a valóság mélységei elől és az egyéniség bizonytalan voltának a tagadása." (I. m. 221. o.) Meurers a „valóság mélységei" alatt valójában irracionalista, transzcendens vallásos mélységet ért, amint azt maga is kijelenti: „Az igazi vallásos hit nem általnatni akar, hanem választ adni, mert különben nem igazi vallásos hit." (I. m. 207. o.)

A tőke modern, antikommunista fejvadászai a marxizmust, rágalmazó módon, álhitnek, valláspótléknak nevezik. Christian Gneiss „A munkás elidegenedése az egyháztól" c. értekezésében, amely a „Keresztények vagy

bolsevisták" c. gyűjteményes kötetben jelent meg 1951-ben Stuttgartban, az alábbi abszurd állítást kockáztatta meg: „Isten országának az eljövetele isten nélkül hirdettetik meg; így kell hinni benne. Az ember önmaga által való megváltásának a hite legvilágosabban a proletáriátus himnuszában, az Internacionálében csendül fel." (I. m. 26. o.) M. G. Lange ugyanezt a felfogást fejti ki, amikor ezt írja: „Marx a negyvenes években hatalmas munkával kidolgozta társadalomkritikáját. Teljesítményeiről a közgazdaságtudomány, a szociológia és a történelemtudomány tanúskodik. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a marxista rendszer gondolati magja alapjában irracionális jellegű; a proletariátus küldetésébe vetetett hitben nyilvánul meg." (M. G. Lange: Marxizmus, leninizmus, sztálinizmus. Stuttgart, 1955. 42—43. o.) A jezsuita J. Fischl és vele együtt az összes katolikus teológusok a marxizmust, meghamisítva, egyetértőleg vallásként állítják be. J. Fischl szerint „Már rámutattak arra, hogy a szovjet filozófia, bár ki akarja küszöbölni a vallás minden formáját, maga válik vallássá. E filozófia tételei a maguk megfogalmazásában oly egyértelműek és annyira kötelező erejűek, mint valamely vallás dogmái. Önkéntelenül is felvillan a gondolat, hogy vajon valamennyi, még oly tudományosnak látszó világnézet, akármennyire is logikailag szeretné tételeit megalapozni, végeredményben csupán szívünk logikai formába öntött bensőséges hite. Bár a világnézetek különböző utakon haladnak, végcéljuk mégis közös." (J. Fischl: A szovjetorosz materializmus világnézete. Grác, 1953. 18—19. o.) Természetesen a marxizmus állítólagos pszeudovallásos jellegéről beszélnek a protestáns szellemű polgári ideológusok is, Gollwitzer, Wendland, Fetscher stb. (Vö. „Keresztények vagy bolsevisták". Id. kiad. 113., 117. és 151. o.) Fetscher sokat fáradozik annak a tézisnek a megalapozásán, hogy a marxizmus „világnézeti hittételek" bizonyos rendszere (lásd „a dialektikus materializmus tudományos igényei" c. könyvét 83—96. o.); valamint a sztálini „Dialektikus és történelmi materializmus"-ról szóló „kritikai" kommentárját (Frankfurt—Bonn, 1956). Fetscher szerint „igazán tudományos világnézet a bizonyíthatatlan értékelések és értékrendszerek sokasága miatt nem is lehetséges. Éppen e lehetetlenségből következik a többféle világnézet koegzisztenciájának és szabad versengésének a jogosultsága." (Id. Kommentár. 21. o.) A fentiek értelmében a marxizmusnál egyáltalán nem tudományról van szó, hanem elvilágiasodott hitről, amely tudományos mezt öltött magára; ezáltal sok olyan embert bűvkörébe von, akik hinni és hitük által egyszersmind a mindenható tudomány nimbuszából is részesülni akarnak. (I. m. 96. o.)

Annak a ténynek, hogy Fetscher kétségbe vonja a marxista világnézet tudományos jellegét, vitathatatlanul a proletariátus politikai céljai ellen irányuló osztályjellege van. Fetscher mint nyíltan polgári analogéta lép fel, amikor kijelenti: az a felfogás, hogy a világnézeti-politikai valóság csakis a proletariátus osztályálláspontjáról ismerhető meg, valójában be nem bizonyított, sőt bebizonyíthatatlan felfogás, mert a politika mint tudomány nem is létezhet. A politikai döntések végső soron olyan etikai értékeléseken alapulnak, amelyeknél az alapot alkotó axiómarendszer tudományosan nem vezethető le semmiből sem. Eszerint minden világnézeti-politikai felfogás meggyőző erejét kizárólag valamely hit szolgáltatja, ezért tudományos bizonyításokra nincs szükségük, lévén ez utóbbiakra különben is képtelenek. Tudományos világnézet nem is létezhet, mert az alapját alkotó értékrendszer, amelyet a világnézet mint rendszer csupán közvetíteni szándékozik, tudományos módszerrel semmiből sem vezethető le. Ezért a marxizmus—leninizmus is csupán a vallás egyik

speciális formája, azaz ateista köntösbe burkolt vallás. A materializmusnak azt a felismerését, hogy a világ egysége az anyagiságában van, „hittétellé" nyilvánítja: „A világnézeti hittételek egész sora, így az immateriális létezés tagadása, a világegyetem végességének az elismerése és az örök anyag elpusztíthatatlanságának és teremthetetlenségének a tétele" — Fetscher szerint — „ma már csak a szofisztikus dialektika segítségével védhető meg attól, hogy döntően megrendítsék őket." (Keresztények vagy bolsevisták. Id. kiad. 88. o.) Bochenski és Niemeyer pedig ahhoz a képtelen állításhoz jut el, hogy a dialektikus materializmus túllép a tudomány határain, mert a tudomány semmit sem állíthat a világ anyagiságáról és megismerhetőségéről. (J. M. Bochenski és G. Niemeyer: A világkommunizmus kézikönyve. Id. kiad. 634. o.) Fetscher, Bochenski, Niemeyer és más nyugat-német antikommunista teoretikusok azon állítása, hogy a marxizmus nem más, mint hittételek gyűjteménye, nem bírja el a komoly kritikát. Objektíve az a céljuk, hogy a marxizmus mellett egyenjogú világnézetként elfogadtassák a polgári ideológiát is. Fetscher ezt világosan ki is mondja: „Aligha fog valaha is sikerülni az, hogy az emberek a sorsukat tökéletesen kezükbe vegyék; ennélfogva a politikai életben fenn kell maradnia a különböző nézetek szabad versengésének éppen azért, mert közülük egyik sincs a 'teljes igazság' birtokában, de a maga módján mindegyik a 'közjó' előmozdítására törekszik. (J. Fetscher: A szabadság a marxizmus—leninizmus fényében. Politika és kortörténeti adalékok, cikkgyűjtemény, a „Parlament" c. hetilap 1954. XIII. 11-i számának melléklete, 834. o.)

Ezekből az érvekből is világosan felismerhető az, hogy a filozófiai nézetek mindig bizonyos meghatározott politikai irányzatokkal és célkitűzésekkel vannak szoros kapcsolatban. Ezért a velük folytatott polémiák is a burzsoázia és a proletariátus osztályharcának egy részét alkotják. Az a nagyon elterjedt felfogás, hogy mivel nem létezik tudományos világnézet, szükségszerű a különböző filozófiai rendszerek koegzisztenciája, és amely felfogás az agyondicsért „nyugati pluralizmust" az eszmék sokaságát állítja szembe a „vélemények keleti konformizmusával", valójában a legélesebben ellentétes az objektív igazság megismerésére irányuló törekvésekkel, éppen azért, mert csak egyetlen objektív igazság létezik. Az igazságot a marxizmus—leninizmus egyértelműen a valósággal való egyezésben találja meg, ez pedig egyetlen jelenkori polgári filozófiában sincs így. A társadalmi fejlődés valóságos folyamatát éppúgy, mint a legáltalánosabb természeti törvényszerűségeket nem a különféle polgári filozófusok, hanem csakis a dialektikus materializmus álláspontjáról ábrázolhatjuk és értelmezhetjük helyes módon. A dialektikus materializmus részére a világ, illetve a törvényszerűségeinek a megismerésére irányuló erőfeszítések során a megismerésnek nincsenek sem határai, sem objektív vagy szubjektív korlátai. Ebben van a marxista pártosság lényege, amely a tudományosság és az objektivitás legmagasabb fokát fejezi ki. Bochenski és Niemeyer azt állítja, hogy a lenini pártosság elve gyakorlatilag az egyéni alkotóképesség tökéletes alárendelését jelenti a párt diktatórikus akaratának: „az, hogy ez a tan [ti. a marxizmus—leninizmus] mind a tudományban, mind a művészetben meghiúsít bármiféle tárgyilagosságot, az bizonyára szembeötlő, és tényleg a kommunista teoretikusok a tárgyilagosságot súlyos elhajlásnak tartják". (Bochenski és Niemeyer: A világkommunizmus kézikönyve. Id. kiad. 481. o.) Képtelen, torzító, rágalmazó állításukat nem bizonyítják, mert nem is lehet. A pártosság fogalmát, egészen primitív módon felcserélik az elfogultsággal, amikor azt állítják, hogy „a párt az egyetlen tekintély, amely a

szovjet tudósok, írók és művészek alkotó tevékenységét megtervezi, számbaveszi és egyezteti. A tudományt és a művészetet csupán az osztályharc fegyvereinek tekintik. Számunkra sem objektív tudomány, sem művészet nem létezik, csak előre meghatározott, célzatos. Művészetnek és tudománynak értéke és jelentősége csak akkor van, ha az osztály céljainak az elérését (az ellenséges osztályok legyőzését és a szocializmus építését) szolgálja. Mint az osztályharc fegyverei és eszközei a tudományok és a művészetek nagy becsben állnak, és fejlődésüket minden eszközzel elősegítik, ez ennek az elméletnek egyetlen pozitívuma." (I. m. 478—479. o.)

Mindezek a kitalálások és hamisítások már önmagukban annyira abszurd állítások, hogy nem éri meg a fáradságot az, hogy hosszasabban foglalkozzunk velük. A marxizmus sohasem vitatta, hogy csak egyetlen objektív tudományos igazság létezik. Ennek az igazságnak az elérése, amennyiben társadalomtudományi kérdésről van szó, elválaszthatatlan a marxista pártok társadalmi-világnézeti harcaitól. Ezért a tudomány és a párt összhangja a szigorú tudományosság biztosítéka, az igazság feltárását segíti elő.

Azt, hogy a burzsoázia apologétái mennyire félnek a marxista pártnak a tudományos és kulturális haladásért folytatott harcától, bizonyítják azok a hiábavaló kísérletek, amelyek során csalárd módon a proletariátus diktatúráját egy állítólagos „pártdiktatúrává", a párton belüli kisebbségi elit diktatúrájává akarják nyilvánítani. (Vö. i. m. 642., 515—516, és 637—638. o.) Ilyen nyilvánvaló torzítások útján akarják megrendíteni a marxista pártok tekintélyét. A néptömegek azonban már a kapitalista országokban is egyre inkább felismerik, hogy a haladást a marxista pártok képviselik és tudományosan megalapozott programmal is csak ők rendelkeznek. Mivel a kommunista pártok részére döntéseiknél és cselekvéseiknél a marxista—leninista elmélet tölti be az iránytű szerepét, ezért az objektív történeti szükségszerűség érvényesülése során a kommunisták alkotják a vezető és szervező erőt. Mint a társadalmi gyakorlat bebizonyította, nincs egyetlen más elmélet sem, amely ennyire objektív tartalmú. Benne a világ megismerése csupán a világ megváltoztatásának az eszköze. A jelenkori polgári filozófia különféle irányzatai nem törekszenek a lét totalitásának, tehát a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényszerűségeinek fenntartás nélküli feltárására, még kevésbé a felismert törvényszerűségek alkalmazása útján a valóság átalakítására. A Jaspers, Ritter, Bochenski, Fetscher és mások által hirdetett összes, még oly ravaszul kifinomított kommunistaellenes jelszavak hiába törekszenek megakadályozni Nyugat-Németországban a dolgozók, az értelmiség és a nemzeti érzésű polgárság egyesülését a klerikális-fasiszta bonni tekintélyállam ellen. A német békeszerződés megkötése pedig meg fogja fosztani Nyugat-Németország revansista és háború után áhítozó köreit és teoretikusaikat az erőltetett ütemű fegyverkezés folytatásának, az atomfelfegyverkezés sürgetésének és a háborús uszításnak minden lehetőségétől.

АНТИКОММУНИЗМ — ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА ЗАПАДНО-ГЕРМАНСКОГО КЛЕРИКАЛЬНО-МИЛИТАРИСТИЧЕСКОГО АВТОРИТАРНОГО ГОСУДАРСТВА

Ергард Альбрехт

В борьбе за сохранение у укрепление мира большое значение приобретает полемика, направленная против антикоммунизма. Антикоммунизмом пользуется монопольная буржуазия в качестве превентивного средства воспрепятствования трудящимся познания сущности коммунизма как науки и общественной действительности. Все антинародные теории, которые оказались полезными для буржуазии, были объединены монопольным капитализмом в антикоммунизме. В настоящее время стержнем военной идеологии западно-германского империализма является антикоммунизм. В коалиции милитаризма и клерикализма Западная Германия под новой вывеской продолжает гитлеровскую политику. В области идеологии разные подвиды антикоммунизма, соревнуя друг с другом, стараются пропитать массы ядом антикоммунизма и, таким образом, отвлечь их от всенародного движения за сохранение мира и, вообще, от всех прогрессивных стремлений. В Западной Германии антикоммунизм обнаруживает следующие направления: *правая социалдемократия*, признающая, что коммунизм добился определенных успехов в области науки и культуры, но утверждающая, что будто бы коммунизм извращает основные ценности человеческой жизни: свободу и право, игнорирует требования морали и уничтожает личность; *клерикализм и неолиберализм и*, наконец, *новонацизм*, распространяющийся в последнее время в широких масштабах. Одним из важнейших положений теоретиков антикоммунизма является утверждение о том, что марксизм представляет собой суррогат религии, определенную систему «догм, относящихся к мировоззрению». В связи с этим они прибегают прежде всего к фальсифицированию марксистского положения о партийности, изображая, софистическим образом, диктатуру пролетариата как диактатуру партии.

ANTI-COMMUNISM AS THE THEORY OF THE WEST GERMAN CLERICAL MILITARISTIC DICTATORIAL STATE

by *Erhard Albrecht*

The polemics against anti-Communism are of significance in establishing peace. The monopolistic bourgeoisie employs anti-Communism to keep knowledge of Communism as a science and social reality from the workers. Until the present time monopoly capitalism has coined a series of antisocial reactionary theories under the heading of anti-Communism which currently became the core of the militarist ideology of West German imperialism. Today, under a new name, Hitler's policy is continued at Bonn by a coalition of militarism and clericalism. Different versions of anti-Communism vie with one another in spreading their ideology among the masses to halt peace movements and all progressive attempts. Anti-Communism in West Germany has different forms. First rightwing social democracy should be mentioned which, while recognizing certain scientific and cultural achievements of Communism, accuses it of distorting the principle values of human life, freedom and rights, ignoring moral laws and annihilating personality. The others are clericalism, neo-liberalism and the ever-growing contemporary trend, neo-Nazism. One of the main theses of the anti-Communist theoreticians is that Marxism, in reality, is a substitute for religion and a system of „ideological dogmas". By way of proving this they distort the Marxian theory of party-mindedness, make the incorrect sophistical statement that the dictatorship of the proletariat is the dictatorship of a party.

VITA

Létezik-e abszolút nyugalom?

(Hozzászólás Kirschner István „Van-e abszolút nullafok?" c. cikkéhez)[1]

A mozgás problémáinak vizsgálata közben minden filozófus, minden természettudós szükségszerűen szembe találja magát a címben felvetett kérdéssel. A filozófia és a természettudományok története során az egyes gondolkodók, világnézetük különbözőségéből eredően, különféleképpen válaszoltak rá. A válaszokban — a lényeget tekintve — egyesek elismerik az abszolút nyugalmat, a mindenféle mozgás nélküli állapotot, mások éppen ellenkezőleg, tagadják az abszolút nyugalmi állapot lehetőségét, azt, hogy létezhet anyag mozgás nélkül is. A dialektikus materializmus félreérthetetlenül az utóbbi álláspontot, az egyetlen helyes, tudományos álláspontot vallja.

Ennek megfelelően a marxista—leninista filozófia sohasem értett, és nem is érthet egyet egyetlen olyan fizikai elmélettel sem, amely az anyag abszolút nyugalmát, a mozgás megszűnését hirdeti, amely lehetségesnek tartja, hogy az anyag mozgása megszűnjék, és beálljon az abszolút nyugalom állapota. Az idealizmus különböző képviselői azonban minden eszközt igyekeznek felhasználni a materializmus megcáfolására, annak „bebizonyítására", hogy az anyag nem mozgott öröktől fogva, és nem is fog örökké mozogni. E tevékenységük során különösen nagy figyelmet szentelnek a természettudományok egyes olyan jelenségeinek, amelyek felületes interpretációja bizonyos lehetőséget biztosít számukra.

A fentieket figyelembe véve Kirschner István „Van-e abszolút nullafok?" c. cikke, mely kifejti a fizika tudományának az abszolút nullafok létezéséről és aszimptotikus megközelíthetőségéről szóló elméletét, minden, a természettudomány kérdései iránt érdeklődő olvasó számára hasznos és figyelemre méltó. Olyan problémát világít meg a modern fizika fényénél, melyet eddig igen sokan kissé „félve" vizsgáltak és tanulmányoztak. Miből ered ez a félelem? Úgy véljük, abból, hogy egyesek nem értik teljesen az abszolút fogalmát, úgy vélik, hogy a marxista filozófia tagad mindent, ami abszolút; megfeledkeznek arról, amit Lenin tanított: „Abszolút és viszonylagos, véges és végtelen = egy és ugyanazon világ részei, fokai",[2] arról, hogy minden abszolút tagadása szükségszerűen vezet a relativizmushoz.

A természettudósok és a filozófusok közös munkájára van szükség ahhoz, hogy a cikk által tárgyalt és a hozzá hasonló szaktudományos, de ugyanakkor filozófiailag is fontos kérdéseket megoldjuk, és ezért csak helyeselhetjük Kirschner István cikkét, mely az adott problémát elsősorban a szaktudós szempontjából vizsgálja. A szerző által felvetett kérdés filozófiai oldalához azonban szükségesnek tartunk néhány megjegyzést tenni:

1. A materializmus alapján álló szaktudós véleményét fejti ki a szerző, amikor azt írja: „Nyilvánvaló, hogy maradéktalanul minden energia nem vonható el az anyag építő részecskéitől, hisz ez a mozgás nélküli anyag abszurdumát jelentené." (.... o.) A filozófiában igen sok olyan álláspont létezik, mely elismeri a mozgás nélküli anyag létét. A filozófia azt kéri, azt várja el az egyes szaktudományoktól, hogy a tudományok tényeivel *bizonyítsák* a mozgás nélküli anyag lehetetlenségét. A szerző e feladatnak eleget is tesz. Módszertanilag azonban szerencsésebb lenne, ha előbb fejtené ki a bizonyítást, az evidens axiomát — a mozgás nélküli anyagról szóló állítás abszurditását —, pedig csak ezek után szögezné le.

2. A szerző, arra koncentrálva figyelmét, hogy a mozgás feltétlen létezését bizonyítsa, mintha megfeledkeznék a viszonylagos nyugalom objektív létezéséről, amikor pl.

[1] Lásd: Magyar Filozófiai Szemle 1963/6. sz.
[2] Lenin: Filozófiai füzetek. Művei 38. köt. Bp. 1961. 89. o.

azt írja, hogy „A testek által tartalmazott energia nem egyéb, mint az atomjaiknak, ill. a molekuláiknak mozgásához tartozó összenergia." (.... o.) Így *mintegy abszolutizálódik a mozgási energia*, és ennek következtében elsikkad a helyzeti energia szerepe.

3. A szerző, bírálva a Reaumur; Fahrenheit stb. hőmérsékleti skáláját, azt írja: „Létezik viszont egy olyan hőmérsékleti skála, amely mellőz minden szubjektivizmust, kizárólag a fizikai tényekhez kötött, és egyáltalán nem önkényes, vagy mesterkélt. Ez az ún. abszolút hőmérsékleti skála, amelyet Kelvinről neveztek el (jele: °K)." (.... o., Célszerű lett volna ezzel kapcsolatban kiemelni azt, ami az abszolút hőmérsékleti skálát megkülönbözteti a többi hőskálától, hogy a −273.16° C-nak megfelelő hőmérséklet molekuláris szempontból egy kitüntetett állapotnak, a molekuláris mozgás hiányának felel meg, és *éppen ezért* célszerű ezt az abszolút hőmérsékleti skála zérus pontjának venni. Engels „A természet dialektikája" című művében foglalkozik a csomópontok kérdésével — véleményünk szerint az abszolút nullapont a természetnek éppen egyik ilyen csomópontja. Itt csak megemlítjük a problémát, melynek további kidolgozása a filozófusok és a szaktudósok számára egyaránt igen fontos lenne.

Lakó László

FIGYELŐ

Az elidegenedés és a totalitás hegeli kategóriájáról

(Megjegyzések M. Rossi „Marx és a hegeli dialektika"[1] c. könyvének első kötetéhez)

Rossi műve egy nagyobbszabású munka első köteteként részletesen ismerteti és kritikailag elemzi Hegel fejlődését az ifjúkori írásoktól „A történelem filozófiája"-ig. A könyv alaptörekvése, hogy szembeállítsa a hegeli filozófiát mint a világ elfogadásának, az ellentétek kibékítésének filozófiáját, Marxéval, a világ gyakorlati átalakításának filozófiájával. E törekvés következetes érvényesítése révén az olasz szerző szenvedélyesen hitet tesz a marxizmus mellett.

Rossi gondolatmenetének illusztrálása végett — ami egy szűkreszabott tájékoztató keretében természetesen csak hevenyészett és hézagos lehet — emeljünk ki a könyv gazdag anyagából egyetlen problémát: az elidegenedés és a totalitás kategóriájának kibontakozását. A hegeli dialektikának ezek a központi kategóriái napjainkban kétségtelenül a legidőszerűbbek közé tartoznak.

Az elidegenedés fogalma Hegel berni korszakában (1793—1796) csírázik ki, azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a tiszta észvallásként megszületett kereszténység hogyan torzul „pozitív" vallássá, párhuzamosan az emberi szabadság elvesztésével. A keresztény vallás — írja Hegel a „Népvallás és kereszténység"-ben — nem volt képes megsemmisíteni a barbárságot és az előítéleteket, sőt zászlajául szolgált a kereszteshadjáratoknak, Amerika meghódításának, a modern rabszolgakereskedelemnek és a korrupciónak. Melankolikus, keleties tartalmával a halálnak rendeli alá az életet, megfosztva a közügyek iránti érdeklődést minden erkölcsi értékétől; nyílt elfogadása ezért esik arra az időre, amikor szétfoszlanak a római közéleti erények, a nép pedig, amely polgári szabadsága elvesztésével privát ügyeibe zárkózik, vigaszképpen isten támaszára szorul, s hitét csak egy megcsodált egyénre és a halhatatlanság külső biztosítékaira építheti.

Hasonló gondolatokat fejteget még pontosabb megfogalmazásban „A görög fantáziavallás és a pozitív keresztény vallás különbsége", választ keresve arra, hogy miképpen győzhette le a kereszténység a századok óta meggyökeresedett görög vallást. A szokásos magyarázatok szerint — mondja Hegel — az új vallás csodákkal bizonyította isteni eredetét és az emberi lélek minden szükségletét kielégítette. De a pogány világ sok tekintetben ma is mintakép, vallása szívből fakad, nem hideg szillogizmusokból. Az igazság az, hogy a görögök vallása szabad népek számára formálódott, amelyek a hazának ajánlották életüket, s nem áhítozták halál-utáni meghosszabbítását. Az emberek nem ismertek isteni parancsokat, erkölcsi törvényeik nem voltak írásba foglalva és nem öltöttek érzéki formát. Szerencsés háborúk azonban, a gazdagság és a luxus növekedése, kipusztították a köztársasági erényt, kioltották a polgárok lelkében azt a meggyőződést, hogy az állam saját tevékenységük eredménye; a társadalom pusztán egyéni céljaikat követő egyedekre bomlott, mert tagjai nem találtak olyan eszmét, amelyért érdemes lett volna élniök és halniok, s világuk egészét egyetlen polgárjogként a tulajdon biztonsága töltötte be. A köztársasági számára továbbélt a köztársaság, de a hanyatló Róma polgára számára nem élt tovább semmi, és a halál borzalmas valaminek látszott. Ebben az állapotban, amikor széthullott minden, ami valaha tartós és szilárd volt, s az emberek hozzászoktak, hogy vakon engedelmeskedjenek egy külső akaratnak, a keresztény tanítás kedvező talajra lelt. Az új vallás az erkölcsi eszme megvalósulását kívülről, az istenségtől várja, eljövetelét a világ végére helyezi. De ha egy eszmét kívül helyeznek az emberi megvalósíthatóság határain, a szabadságnak és függetlenségnek nincs többé helye. Az önmagában kétkedő emberiség szívesen fogadja az emberi természet romlottságáról szóló tant, amely dicsőségnek kereszteli át a szégyent, bűnnek a saját erőnkbe vetett bizalmat, az erkölcsi impotencia jeleként imákkal helyettesíti szülővárosunk védelmét,

[1] Mario Rossi: Marx e la dialettica hegeliana. 1. Hegel e lo Stato. Editori Riuniti, 1960.

s a földön megvalósítható szabad állam helyett az égi birodalom értelemellenes csodáját vetíti elénk eszményképül.

Az elidegenedés gondolata logikusan kiegészül Hegel berni írásaiban az újraelsajátításával. A privát életébe gubózó kereszténnyel szemben ott áll — egyelőre időtlen mintaképpé, kanti értelemben vett belső paranccsá magasztosítva — a klasszikus poliszdemokrácia erkölcse, a szabad görög polgáré, aki városáért élt, és úgy halt meg, mintha bankettről távoznék. Mihelyt feltámasztjuk ezt az erkölcsöt hamvaiból, mihelyt „saját művünknek ismerjük fel az emberi természet szépségét, amelyet mi magunk helyeztünk át egy külső egyénbe", a népek tudatára ébrednek méltóságuknak, és visszaszerzik porba hajított jogaikat; mert ha elterjed, hogyan *kell* valaminek lennie, megszűnik, hogy a köznép mindig úgy vegyen mindent, ahogy van.

Az elidegenedés fogalma tehát Hegel berni korszakában az ember politikai és vallási szabadságának elvesztését jelenti. Ebben az értelmezésben — mint Rossi megjegyzi — nem Hegel felfedezése, hanem a felvilágosodásé, alapvető kategóriája a francia szerződéselméleteknek, amelyek a társadalmi érdekektől idegen politikai és vallási tekintélyek uralmának tényéből leszűrik az „újraelsajátítás", a zsarnokság alóli felszabadulás szükségességét. Az elidegenedés Rousseau elméletében abból következik, hogy az egyének az észjoggal ellenkező, hibás és méltánytalan szerződéssel minden jogukról lemondanak a tekintély javára, holott csak egy olyan lényre ruházhatnák át szabadságukat, amely ennek fejében teljes szabadságukat szavatolja, ez a lény pedig a szerződők *totalitása*, az *általános* akaratot megjelenítő társadalmi test mint a szuverenitás egyetlen jogos birtokosa. Hegel nem volt ugyan a szerződéselmélet híve, az elidegenedés fogalmát mégis ebből a gondolatkörből merítette, s az újraelsajátítást *formailag* ekkor még szintén a felvilágosodás módjára, az ész törvényeiből származó „kellés"-ként, egy változásoknak alá nem vetett, történelmietlen eszmény megvalósulásaként fogta fel.

Hegel azonban az elidegenedés-újraelsajátítás fogalompárját a francia felvilágosodástól nem közvetlenül vette át, hanem Kant közvetítésével, aki a politikai terminusokat a németek gondolativá silányult forradalmának megfelelően erkölcsiekre fordította, kilúgozva gyakorlati-forradalmi tartalmukat. Az elidegenedés Kantnál erkölcsi heteronómiává halványul, a szabadság erkölcsi autonómiává; nagyjából ugyanezt tapasztaljuk Hegel berni munkáiban. A franciák és németek közti különbséget kellőképpen érzékelteti egy egyszerű összehasonlítás. Rousseau azt követelte, „hogy mindenki mindenkivel egyesülve, ne engedelmeskedjék másnak, mint önmagának, és szabad maradjon, mint azelőtt" — az „önmagának való engedelmesség" itt szembeszökően politikai és nem tisztán erkölcsi eszme, a monarchiát erőszakkal felváltó modern polgári demokrácia elméleti bevezetése. Más képet fest az ember felszabadulásáról a farizeusokhoz intézett beszéd evangéliumi szövegének Hegel-féle interpretációja a „Jézus életé"-ben: „rabszolgák vagytok, mert egy kívülről rátok kényszerített törvény igájában vagytok, amelynek nincs ereje kiszakítani benneteket önmagatok tisztelete révén *hajlamaitok* szolgaságából". Hegel berni korszakában az újraelsajátítás az erkölcsi autonómia visszaszerzésével egyenlő; ebből fakad a bizonytalanság abban a kérdésben, hogy vajon a moralitás újbóli meghódítása-e a feltétele a polgári szabadságnak, vagy megfordítva.

A fentiek alapján Rossi vitába száll Lukáccsal, aki Hegel keresztényellenes, klasszikus eszményekhez vonzódó állásfoglalását a francia jakobinusoknak a köztársasági Róma iránti rokonszenvéhez kapcsolja. A hegeli klasszicizálás, Rossi véleménye szerint, csak látszólag hozható párhuzamba a franciákéval, hiszen a fiatal Hegel — ha nem is teljesen idegen tőle Rousseau forradalmisága — a megoldást politikai téren inkább a poliszdemokráciához való utópikus visszatérésben látja, mint a korabeli állapotok megváltoztatásában. A felvilágosodás szerződéselméletei, bármennyire formálisak és elvontak is, tevékenyen hozzájárulnak a forradalom előkészítéséhez, ami Hegel koncepciójáról nagyobb történelmi konkrétsága ellenére sem mondható el. Hegel fejtegetései az antik civilizációra korlátozódnak, az újkori forradalom feltételeire nem térnek ki; elítélik a zsarnokságot általában, de a népszuverenitást és a modern demokráciát nem érintik. Ha a „liberális köztársaságpárti" fogalmát a német gondolkodó egyformán alkalmazhatónak véli akár a marathoni görögre, akár Valmy sansculotte-jára, akkor archaizálja kora történelmét, bebizonyítva, hogy csak bizonyos fokig értette azt meg. Hegel tulajdonképpen mindig görögökről és nem sansculotte-okról beszél, akármennyire erősítgetik is a kettő azonosságát Lukáccsal az élen azok a mai magyarázói, akik igyekeznek őt közelebbi rokonságba hozni a francia felvilágosodással — és így közvetve a marxizmussal is —, mint amennyire a tények megengedik.

A berni korszakban a pozitivitás fogalmából bukkannak elő a majdani dialektika első hajtásai. A fogalom a vallásra vonatkozik: pozitívnak nevezi Hegel az olyan hitet, amelyben „csak mint tárgyi" van jelen az, ami eredetileg szubjektív volt. A hit benső-

sége, az erkölcsi parancs szubjektivitása külsővé idegenedik, szertartásokban, intézményekben, dogmákban ölt tárgyi formát, s a külsőség lesz a vallás lényegévé. Az elidegenedés tehát a külsővé válás (Entäusserung) folyamata: a tárgyiságot Hegel tárgyiasulásnak, a szubjektumtól való elszakadásnak tekinti. Ebből fog kifejlődni a közvetlenség — elidegenedés — megszüntetve-megőrzés hármas tagolású dialektikája, de csak a berni korszak lezárulása után, amikor az újraelsajátítás metafizikusan merev fogalma történeti értelmet nyer, az elidegenedett valósággal szembenálló, időtlen „kellés"-ből átalakul a világegész mozgásának dinamikus mozzanatává, feloldódik a mindent átfogó totalitás sodrában. Ez az oka annak, hogy Rossi különválasztja Hegel berni dialektikáját a későbbitől, amelyben az elidegenedés és az újraelsajátítás már nem kapcsolat nélküli fogalmak, hanem egy egységes mozgás alkotóelemei.

Az elidegenedés ilyenformán Hegel fejlődése során átvezet a totalitás fogalmához. Az új fogalom első nyomaival a berni korszak írásai közt, nem utolsósorban a Mosheim könyvéből készített kivonatokban találkozunk — ahol az Eckhart mestertől származó misztikus panteizmus úgy jelenik meg, mint törekvés a hanyatlás állapotából, az elkülönültségből az egység felé —, majd Hegel frankfurti korszakában (1797—1800) követhetjük tovább a gondolat kibontakozását az Egész dialektikájává. A hegeli totalitás egyelőre erősen emlékeztet a spekulatív misztika kategóriáira — „szerelem" vagy „élet" a neve —, de nem nehéz észrevennünk, hogy tartalmazza már — ha homályosan és kevéssé általánosítva is — a dialektika magvát, az ellentétek belső összefüggését.

„A kereszténység szellemé"-nek Frankfurtban fogalmazott vázlataiban a totalitás kettős jelentésű: egyrészt a szubjektumtól elidegenedett tárgyiság, másrészt az újjáteremtett egység. A totalitás mint tárgy az ember „pozitív", külsővé vált végcélját alkotja: Ábrahám végcélja a család és a nép, a kereszténye a kereszténység, a kozmopolitáé az emberiség. Minél kiterjedtebb a végcél, annál kevésbé független az egyén, annál inkább alávetettje a totális tárgyiságnak; életét magába szívja a külvilág, céljai a külső valóságban léteznek, ő maga kívül van önmagán, elkülönülten, elszakadt önmagától. Ebben az állapotban „semmi sem hordja önmagában saját léte gyökerét,. . . s így nincs független lét, hacsak egy külső lényben nem, amelytől az ember mindent ajándékként kap".

Az eltárgyiasult totalitás és a tőle elkülönült, elvont szubjektum két egymástól szétszakított pólus. Az emberi teljesség helyreállítására a szerelem hivatott, amelyben „maga az élet található mint *önmaga megkettőződése* és e kettősség egyesítése; a fejletlen egységtől az élet, a kultúrán keresztül, kört futott be teljes újraegyesüléséig", kettébontva először saját eredeti egységét, majd a szerelem révén „elragadva az ellentétestől az idegenség minden vonását, úgy, hogy az élet hiánytalanul, hibátlanul találja meg önmagát. A szerelemben — folytatja Hegel — jelen van az elkülönült, de nem mint elkülönült, hanem mint egyesített; s az élő érzi az élőt." A szöveg a továbbiakban kiemeli a szerelem motívumát metaforikus jelentéséből, s a dialektikát a valóságos szerelem nézőpontjába helyezi. „A tiszta lélek nem szégyenli a szerelmet; azt szégyenli, ha nem teljes." Az egyesülés pillanata létrehozza ezt a teljességet, megszüntetve minden elkülönülést, és megteremtve a halhatatlanság csíráját.

Amilyen kevéssé foghatjuk rá az idézett passzusra az áttetsző egyszerűséget, éppoly vitathatatlan az is, hogy mélyértelmű utalásokat pillanthatunk meg benne az emberi teljességre, valamint az egyén és a közösség közti viszonyra vonatkozólag, s ami talán még fontosabb, ráakadunk az egységes saját mozgása következtében végbemenő kettéhasadásának és a keletkező ellentmondás ugyancsak *belső* mozgással történő megoldásának zseniális eszméjére. „A kereszténység szellemé"-nek végleges szövege — Hegel fiatalkori írásainak legnagyobbika — a többi között a bűn elkövetésével kapcsolatban taglalja ezt a gondolatot. A bűnös — írja Hegel — nem egy külső törvény ellen vét, hanem az élet totalitása ellen, amelynek tulajdon élete is részese; „azt hitte, hogy egy külső élettel van dolga, de csak a saját életét pusztította el;. . . csak az élet barátságát cserélte fel ellenségességre". A bűn tehát az élet elidegenedése önmagától, s ha a bűnös nosztalgiát érez az elveszett élet iránt és a saját részének ismeri fel, akkor önmagához közeledik, hogy elkülönültségét felszámolja, ami azért lehetséges, mert „a szembenállás az újraegyesítés lehetősége". Az elidegenedés fogalma új értelmet kapott: az élet *önmozgásának* mozzanatává lett, a totalitáson *belüli* szakadássá, amely külső „kellés" nélkül szüntethető meg, hiszen a totalitás nem rejteget semmiféle vele közös nevezőre nem hozható máslétet, s miután elidegenedésében maga tagadta önmagát, ellentétekre való hasadásának egy újabb tagadással maga vethet véget.

A szerves totalitás és tagolódása a „Systemfragment" főkérdéseként jelentkezik ismét, az általánosítás magasabb fokán. Az életet Hegel ebben a töredékes munkájában mint „a kapcsolat és a nem-kapcsolat kapcsolatát" (Verbindung der Verbindung und

nicht-Verbindung) határozza meg. Minden egyéni élet különbözik más egyénekétől, de azonos is velük, mert szerves része az Egésznek; mindegyikük az „osztatlan élet" megnyilvánulása, ám ugyanakkor „nyugodt, szilárd pont" is, különálló és kapcsolaton kívüli. A reflexió — a kanti-fichtei filozófia — mozgása az egységtől az elkülönültség felé halad, és ebben végződik, a gondolkodó élet ellenben az egység, a végtelenség, a mindenható istenség felé tart, s a vallásban felemelkedik hozzá. Ez a teológiai fogalmazás az egységet és a sokaságot egymással azonos, egymást magukba záró ellentétek feszültségeként ábrázolja, utat nyitva a spekulatív filozófiához, amely az elidegenedést és a feloldást beolvasztja az ellentétekben mozgó totalitás *rendszerébe*.

A „Systemfragment" — egy kilenctized részében elveszett írásmű töredéke — a sokaságot nem az elidegenedés *folyamatából* származtatja, a levés, a keletkezés helyett csak a létet veszi dialektikusan szemügyre. A totalitás tagolódását mint az egymásból kibomló ellentétek folyamatát Hegel jénai korszakában és azt követően dolgozza ki. A jénai Logika már a „felnőtt" Hegelt vetíti elénk, amikor a véges és a végtelen dialektikájáról így ír: „A végesnek csak az az igazi természete, hogy végtelen és létében megszüntetve megőrződik. A meghatározottnak mint olyannak nincs más lényege, mint ez az abszolút nyugtalanság, az, hogy nem az, ami; nem a semmi, amennyiben maga a más, és ez a más ugyanúgy önmagának is ellentéte, újra az előbbi. Mert a semmi vagy az üres a tiszta léttel egyenlő,. . . s így mindkettőben közvetlenül megvan a valami vagy a meghatározott, ezért nem azonosak az igazi lényeggel, hanem az ellentmondás tagjai, s a semmi vagy a lét, amely az üres, önmaga ellentéte csupán mint meghatározottság, s ez ugyancsak önmaga ellentéte, azaz a semmi. A végtelen. . . tehát a meghatározott egyetlen realitása, nem valami túlsó, hanem egyszerű viszony, az abszolút tiszta mozgás, az önmagán kívüli lét a magábanvaló létben." Hegel ezzel rendszerbe illeszti a külsővéválást mint az Egész tagolódását, önmeghatározódását, megalapozva a totalitás *belső* ellentmondásai révén és annak kereteiben végbemenő dialektikát. Az elidegenedés ebben a végső értelmezésben az Egész kilépése önmagából, a meghatározott különös létrejötte; a feloldás az Egész visszatérése önmagába; minden történés az Egész öntevékeny mozgásává oldódik, mert a szubsztancia — ahogy a Fenomenológia előszava írja — egyúttal szubjektum is.

A totalitás hegeli kategóriája a korabeli német társadalom legsürgetőbb feladatait és a forradalomra való felkészületlenségét tükrözi. Elméletileg Kant rendszerének nyitvahagyott problémáiból nő ki — Hegel Schellingtől veszi át, bár eredeti formában —, gyakorlati-társadalmi indítéka pedig részint a német egység követelmé nye — a német polgári fejlődés fő kérdése —, részint az ember belső integritásának széthullása a modern társadalomban. A politikai szétdaraboltság különösen a franciákkal vívott háború idején, az egyetemesség eszméjét képviselő napóleoni példa fényében bizonyul tarthatatlannak.

A totalitás fogalmának antifeudális osztálytartalma tisztán kirajzolódik Hegel frankfurti és jénai politikai tanulmányaiban. A frankfurti periódus egyik munkája, amely Lassontól a „Szabadság és sors" címet kapta, abban jelöli meg Németország bajainak gyökerét, hogy „a német államban az egyetemesség . . . mint minden jog forrása, eltűnt, elszigetelődött, részlegessé vált,. . . csak gondolatként van jelen, nem mint valóságos". Egy másik írásában Hegel kézzelfoghatóan megmagyarázza, mit ért az egyetemesség eltűnésén. „A régi mitikus német szabadság korában az egyén az Egészhez tartozott, anélkül hogy szenvedett volna ettől; a következő korszakban a birtokok egyenlőtlensége a jogok sokaságát hozta létre egység nélkül." A fejedelmek, rendek, városok partikuláris jogokhoz jutottak, kivonták magukat az Egész szükséges irányítása alól, s a legféltékenyebben őrzik még ma is elkülönültségüket. A jénai szakaszból származó „Németország alkotmánya" szintén ezt a kérdést vizsgálja, kimondva, hogy a német katonai és pénzügyek kuszasága, a tehetetlenség az ország nemzeti függetlenségének megvédelmezésében „az Egész elrendezéséből és ziláltságából" fakad, abból, hogy „az egyes emberek és kontingensek erőfeszítései és áldozatai gyümölcsözetlenül szóródnak szét", s pontosan olyan hiábavalók, „mintha a paraszt a tengerben akarna vetni vagy le akarna aratni egy sziklát".

A totalitás fogalmának kialakulása nemcsak a feudális partikularizmus bírálatához fűződik, hanem a burzsoá társadalméhoz is, amelynek elidegenítő jellegét Hegel éles szemmel fedezi fel a munkamegosztásban és a tulajdonban. Minden egyén sok más egyén szükségleteire dolgozik — mondja a jénai „Reálfilozófia" második tanfolyama —, s az ő szükségleteinek kielégítése mások munkája. Így az egyén „absztrakt énként viselkedik,. . . nem mint tartalommal teli, értelmes szellem, aki egy nagy körnek ura. . . Munkája teljesen gépies lesz, s egy egyszerű meghatározottsághoz tartozik; de minél elvontabb az utóbbi, annál elvontabb a tevékenység, és a külső természet tevékenységével", a gép munkájával helyettesíthető.

A munka által módosított dolgok egyetemessége — folytatja Hegel — meghatározza egyenlőségüket, ami értékükben fejeződik ki, illetve mint dolog, a pénzben. A pénzzel „a szükségleti tárgy tisztán ábrázolttá, elfogyaszthatatlanná lesz. A tárgy tehát olyan itt, hogy csakis jelentése szerint van értéke, és nem önmagában, azaz a szükséglet számára. A tárgy a tiszta belső." E magukból kivetkőzött tárgyak pénz-közvetítette cseréje során tönkremegy a család, a jólét, az élet — a csere a teljes könyörtelenség. „Gyárak, manufakturák egy osztály nyomorúságára alapozzák létüket. A Szellem a maga absztrakciójában tárggyá lett önmaga számára."

A gazdagság elidegenítő természete Hegelt kezdettől fogva foglalkoztatta. Már „A kereszténység szellemé"-ben úgy nyilatkozott, hogy a gazdagság ellensége a totalitásnak, mert tárgyakhoz, külső feltételekhez köti az életet. A „Szabadság és sors"-ban a tulajdon fogalmát elemezve azt írja, hogy a polgári kor megtámadja és felforgatja a középkor csendjét, egyeseket meggazdagít, másokat eltipor, s ha meg is növeli az ember uralmát a dolgok felett, a tulajdon abszolúttá nagyításával részlegessé teszi a szubjektumot. Egyéb írásaiban a polgárságot privát osztálynak nevezi, amely nélkülözi az Egész szemléletét, csak saját különösségével törődik, kielégülése a szerzés, a békesség és az egyéni biztonság. A burzsoá „pohár sörét vagy borát nem önmagáért élvezi, mint a paraszt az ő faragatlanságában, s a szép ruhát, felesége és gyermekei díszeit arra használja, hogy megmutassa, ér ő is annyit, mint más, sikerült elérkeznie erre a pontra. Mindebben önmagát élvezi, saját értékét... Nem a szórakozás élvezetét, hanem azt a tényt, hogy ez az élvezet az övé." A privát egyének anarchiájából csak egy erős kormányzat vezethet ki, amely képes „megfékezni a vadállatot", az egyetemes állam politikai uralma alá kényszeríteni a gazdaságot, nem riadva vissza Machiavelli legdrasztikusabb módszereitől sem, mert a helyzet „nem tűr enyhe gyógyszereket, s a rothadáshoz közeli élet nem szerveződhet újjá másképpen, mint a legerőszakosabb eljárás útján".

Hiba volna természetesen az idézett kijelentéseknek forradalmi tartalmat tulajdonítanunk: az „erős kormányzat" Hegel számára Jénában már a monarchiát jelenti, s a totalitás-koncepció, az elidegenedés és feloldás Bern-utáni újraértelmezésével egyetemben, egyre konzervatívabb színezetet kap, olyan mértékben, ahogyan a német gondolkodó eltávolodik a francia forradalom eszményeitől és kezdeti köztársaságpárti meggyőződésétől. Igaz persze, hogy új koncepciója nagyobb történelmi konkrétsággal dicsekedhet, mint az elidegenedés Rousseau-féle fogalma vagy kivált annak kantifichtei változata, amelynek szigorú és találó bírálatát a „Systemfragment"-ben olvashatjuk. Az én és a tárgyi világ széttört egységét — írja itt Hegel — Fichte úgy igyekszik helyreállítani, hogy az alanyt abszolútnak tételezi, belesüllyesztve minden objektivitást; ám a szintézis kísérlete kudarcba fullad, mert a kellést tűzi maga elé, és egyoldalú szubjektivizmusával megkerüli a reális problémákat, fenntartja a külső világ abszolut idegenségét, még akkor is, ha azt a tiszta Én abszolúttá tágított körébe foglalja. Csakhogy Hegel megoldása — ellenkező előjellel — nem kevésbé egyoldalú, mint Fichtéé. A hegeli szubsztancia: az Egész, az Abszolutum; rajta kívül nincs semmi, s az inadekvát jelenségek — mint a vallás vagy az erkölcs pozitivitása — szintén az Egészen belüliek, annak holt, illetve kifejletlen oldalai, feloldásuk tehát az Egész fejlődésének eredménye. A „kellés" elvontsága ezzel kiküszöbölődik ugyan, de Hegel a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti, ami tüstént szembeötlik, mihelyt összevetjük felfogását Marxéval. Marx abból indul ki, hogy a történelmet emberek csinálják, akik készen talált körülményeikből irányító eszméket absztrahálnak, olyan „kellést", amely magából az emberi létből hajt ki, és emberi tevékenység révén valósul meg. Hegelnél más a helyzet: az ő filozófiájában sem az elidegenedés, sem a feloldás nem az ember műve, hanem az Abszolutumé, a megistenült totalitásé. Az elidegenedés Bernben még a szolgasággal, egy megszüntetendő emberi alávetettséggel volt egyértelmű; Frankfurttól kezdődően átalakul az Egész önmagából való kilépésévé, a szerves totalitással újra egybeillesztendő különössé. Lukács téved — jegyzi meg Rossi —, amikor abban látja Hegel érdemét, hogy a német filozófus az emberi tevékenységet tárgyiasulásnak tekinti: Hegel tulajdonképpen sohasem jut el eddig, hiszen a történelem az ő számára, legalábbis Frankfurt óta, az Egész tárgyiasulása. Az ember maga is tárgyiasulás, puszta mozzanata az Abszolutumnak, így saját cselekvései kicsúsznak a kezéből, és beleilleszkednek abba a szerves összefüggésbe, „ami van", ami felett az embernek nincs hatalma.

Az istenné avatott totalitás mozgása logikai természetű; az elidegenedés ennek a szellemi mozgásnak az alkotórésze, nem a társadalmi-politikai viszonyok területén fog hát feloldódni — ahol valójában keletkezett —, hanem tisztán gondolatilag, úgy, hogy a szellem felismeri saját folyamatának „igazságát", s a realitás szférája változatlan marad. Példaként Rossi az úr-szolga dialektikájára hivatkozik. A történelem alanya Hegelnél a reális ember helyett az „öntudat": ez kettőzi meg a maga szellemi egységét

az úr és a szolga viszonyában. A szolga átváltozása saját ellentétévé abban áll, hogy visszatérhet az öntudat egységébe, először a félelem révén — miután az életét kockáztató úrhoz hasonlóan maga is megismeri az élet elvesztésének lehetőségét —, majd az „alakítás", a munka segítségével, amely átviszi őt „a megmaradás elemébe", és módot nyújt számára, hogy „elismerjék". Ez az elvont dialektika a történelem eleven színeit elszürkítve nem különbözteti meg a görög rabszolgát a modern bérmunkástól, a társadalmi harcokat az „elismerésért" folyó küzdelemre redukálja, s a munkát a megkettőzött öntudat önmagába való visszatérésének eszközévé teszi. Az úr-szolga viszony dialektikája a sztoicizmusba torkollik: a szolga által megszerzett szabadság a trónnal és a lánccal szembeni közöny képzeletbeli szabadsága, amely sértetlenül hagyja az ellentétes társadalmi tényezők valóságos helyzetét.

Ha a történelem voltaképpeni alanya a misztikus Egész s nem a konkrét ember, akkor Hegel fentebb idézett kitétele az erőszakos módszerek szükségességéről módosításra szorul. S valóban, a „Szabadság és sors" következetesebben foglal állást ebben a vonatkozásban, mint a „Németország alkotmánya". A totalitás nem nagyobbítható vagy kisebbíthető, a negatívum sem rajta kívüli valami, hanem az Egésznek egy megkövült, korlátoltságában megrögződött mozzanata. Ez a gátló mozzanat azzal hárulhat csak el, hogy visszatér a totalitás szervességébe: erőszakos megsemmisítéséről nem lehet szó, mert a külső erőszak — magyarán a forradalom — feltételezi a tagadó és a tagadott közös nevezőjének hiányát, egyesítésük lehetetlenségét.

A forradalomellenes társadalmi állásfoglalás elméleti vetületeként a hegeli totalitás-eszme nem ismer kibékíthetetlen ellentéteket. Ami van, az az Abszolutum szerves része vagy állapota, az ésszerű szellemi mozgás eredője: ezt foglalja össze a valóságos és az ésszerű azonosságának híres formulája, amelyet Hegel a többi között a fennálló igazolására, a rendeknek és a rendőrségnek, a monarchiának és a trón örökletességének logikai „levezetésére" használ. S ha a totalitás bármely mozzanata megszüli saját ellentétét, az új mozzanat eleve közös nevezőn van az előbbivel, mint ugyanannak a szerves egységnek a tagja, az ellentmondás pedig csak az ellentétes oldalak összebékülésével oldódhat meg, mert az Abszolutum nem pusztíthatja el önmagát, nem lökhet ki magából semmit. A totalitás hegeli fogalma tehát az ellentétek kibékítését és megőrzését szolgálja, ami természetesen úgy képzelhető csak el, ha a feloldás pusztán gondolatilag, egy valóságfeletti szellemvilágban játszódik le. A reális totalitás ábrázolása helyett ilyenformán annak elidegenedett torzképét kapjuk, a totalitás áthelyeződését a transzcendenciába, amely ránehezedik az emberre, arra kényszerítve őt, hogy tulajdon művét istenítse és érinthetetlennek tartsa, lemondjon a szuverenitásról saját világában.

A hegeli totalitás-eszme ellentmondásossága talán „A történelem filozófiá"-jában nyilvánul meg a legérdekesebben, mert itt járnak Hegel gondolatai a legközelebb a történelmi materializmushoz, s a közelség egyúttal pontos mércéje a távolságnak is. A mű központi témája a „népszellem": ebben a fogalomban jelenik meg idealista homályba burkolva a történelmi szükségszerűség objektív jellege. A népszellem a totális világszellem különös alakja, s az egyes népek szellemei közt a különbség abban áll, hogy milyen eszmét, milyen tudatot formálnak önmagukról. Ettől függ „a nép valamennyi célja és érdeke, ez alkotja jogát, szokásait, vallását. Egy nép szellemének ez a szubsztanciális eleme, akkor is, ha az egyének nem ismerik. Olyan, mint egy szükségszerűség: az egyén ebben a légkörben nevelkedik, és másról nem tud,. . . ebben a szubsztanciában van." Következésképpen „senki sem rugaszkodhat el jobban népe szellemétől, mint a földtől: a föld a gravitáció központja, és ha olyan testet képzelünk, amelyik elhagyja azt, úgy képzeljük, mint a levegőben szertefoszlót". „Az egyén tehát kész világként találja maga előtt a nép létét", saját „szubsztanciális valóságát", amelyet „asszimilálnia kell,. . . hogy az ő jellemévé és képességévé legyen, hogy ő maga legyen valamivé."

A történelmi szükségszerűség objektivitásának szemszögéből tárja fel Hegel a kiemelkedő személyiségek cselekvésének tartalmát is. A nagy ember „nem fantáziája vagy véleménye tárgyát valósítja meg", hanem „a magasabb egyetemest", a világszellem szubsztanciális akaratát, „azt, amit az idő és a szükségszerűség immár magával hozott". „Ez a tartalom az ő igazi hatalma", ezért gyűlnek zászlaja alá a népek, „s ő felfedi előttük, ami természetük immanens impulzusa volt."

Hegel tisztában van vele, hogy az objektív szükségszerűség sem a nagy egyéniségek tetteiben, sem általában nem automatikusan érvényesül. Az egyetemes „a különös célokban és általuk válik valóra": „semmi sem történik anélkül, hogy az egyének ki ne elégítenék tevékenységükkel önmagukat is", nekik maguknak kell hát „tudatra és kifejezésre juttatniok a nép-követelte akaratot", ami csak a jól szervezett államokban lehetséges, ahol az egyetemes nem tér el a polgárok magánérdekétől. Hegel azonban képtelen arra, hogy dialektikus egységbe fonja az egyetemest a különössel és megszabadítsa az

előbbit a transzcendencia salakjától. Az emberi tevékenységet meghatározó „készen talált világ" ugyanis nem az ember műve, hanem egy emberfeletti szellemé, amely a maga sajátos célja, önmaga megismerése felé tör, a saját céljaikért tevékenykedő egyének pedig puszta végrehajtói az Abszolutumnak, „eszközei valami magasabbnak és hatalmasabbnak, amiről semmit sem tudnak, s amit öntudatlanul valósítanak meg". Az öntudatlan eszközzé lefokozott emberi cselekvés függése egy hatalmasabb lénytől az objektív társadalmi viszonyok fejtetőre állított tudatbeli mása: Hegel számára, aki társadalma vakon működő törvényeinek szövevényét nem tudja áttekinteni, a történelmi szükségszerűség az ember világa *felett* lebegő, elidegenedett fétisként jelenik meg, az Abszolutum elvont, üres eszméjévé zsugorodik. Ha Hegel különbözik is racionalizmusával a Bismarck-utáni reakció irracionalistáitól, az ész szerepének hangsúlyozásában nem kerülheti el a következetlenséget, hiszen az ész megokolás nélkül, ráció nélkül cselekszik, azaz tulajdonképpen maga is irracionális.

A hegeli filozófia sokértelműsége sokféle magyarázatra adott alkalmat. A konzervatív német történetírás, amely a reakciós romantika előzményeit a XVIII. századbeli felvilágosodásban keresi, Hegelnek néhány tagadhatatlanul romantikus színezetű gondolatára támaszkodva a német reakció szellemi elődjévé hamisítja a filozófust. Ezt a vonalat követi Dilthey, amikor a fiatal Hegelt az „élményfilozófia" kezdeményezőjének tünteti fel, utat nyitva misztikus értelmezéséhez, a náci ideológiával való egybekapcsolásához. Nohl és Jean Wahl megerősítik a Hegelről rajzolt misztikus-panteista képet; Wahl szerint a dialektika, mielőtt módszerré lett volna, először annak a keresztény eszmének az átélése volt, hogy az isten emberré lett, röviden, a filozófus Hegel mögött a teológus, a racionalista mögött a romantikus rejtőzik. A klerikális és irracionalista hamisítókkal ellentétes táborban azok a kommentátorok állnak — Lukáccsal a soraikban —, akik Hegelből harcos humanistát vagy éppen premarxistát faragnak. Lukács szándéka megcáfolni Hegel bismarcki-nacionalista értékelését, felfedni a modern német kultúra előzményeiben a haladó elemeket. Lukács azonban nem jár el tárgyilagosan. Azzal a megfontolással, hogy a romantika reakciós, a fiatal Hegel viszont nem az, tagadja a német filozófus ifjúkori munkáiban a preromantikus jegyeket, s az ellenkező állítást Dilthey és Lasson által költött imperialista legendának bélyegzi — noha vitathatatlan, hogy a közös céltól vezérelt szerves egész eszméjét a romantika szegezte szembe a felvilágosodás mechanikus világképével, s a népszellem, a népsors, a nacionalizmus szintén nem a felvilágosodásban gyökereznek, hanem a romantika előfutárai. Hegel gyűlölte a romantikusokat, mélységesen idegenkedett individualizmusuktól és irracionalizmusuktól, de az előbb említett gondolatokat felhasználta, méghozzá bizonyos fokig progresszív törekvések jegyében. A kérdés bonyolultabb annál, ahogyan Lukács kezeli: mert igaz, hogy más a preromantikusok liberális nacionalizmusa és panteizmusa, mint a restaurációs korszak 1820 körül kijegecesedő reakciós romantikája, de ez egyrészt nem változtat azon, hogy a panteizmus, a nacionalizmus, a népsors-gondolat, a célszerűen működő szerves egység eszméje nem a felvilágosodás termékei, hanem a romantika bevezető akkordjai, másrészt éppen a különbség miatt nem lehet őket drasztikusan „haladóknak" vagy „reakciósoknak" minősíteni. A liberális tendenciák gyakran összekeverednek a romantika elemeivel — Fichténél például —, s ha Lukács az utóbbiakat is a felvilágosodáshoz csatolja, akkor ellenfelei utcájába kerül, és az előjel megfordítását leszámítva ugyanúgy elmossa a határt felvilágosodás és romantika között, mint ők. A cél: a lehetőség szerint kiiktatni Hegelből azt, ami később a reakcióba torkollik, s pozitivabbra festve őt a valóságosnál, csökkenteni a távolságát Marxtól, tompítani a polgári örökség és a proletár világnézet ellentétét. Ettől a módszertől Lukács nem hajlandó elállni „Az ész trónfosztásá"-ban sem, ahol megállapítja ugyan, hogy a marxi dialektika gyökeresen új a hegelihez képest, s Hegel hozzánk közelálló tételei is átalakításra szorulnak, a gyakorlati elemzés során azonban, az újhegelianizmusról szóló fejezetben, nem határolja már el a hegeli dialektika pozitív elemeit a negatívaktól. Lukács álláspontja Rossi bírálatának tükrében a „baloldaliság" mezébe bújt revizionizmus. Hadd jegyezzük itt meg zárójelben, hogy a fenti módszer, véleményünk szerint, a pártpolitika „baloldali" torzulásai idején volt a filozófiai revizionisták fő módszere, amikor a hegeli „transzcendens centralizmus" formailag megegyezett a központosítás politikai és gazdasági túlhajtásával, az Abszolutum fétise az objektív társadalmi törvény fétissé idegenített fogalmával. A mai filozófiai revizionizmus, amely az egyén és a társadalom, az egyéni és a társadalmi érdek viszonyát illetőleg az elsődlegesség kérdésének puszta felállítását is a tudatlanok gúnyos mosolyával sorolja a „rossz filozófia" hiú erőfeszítései közé, inkább Kantból vagy az egzisztencializmusból merít; Hegel ebben a kérdésben hasznavehetetlen, mert „marxistább" a kelleténél. S mert az „új" módszer anarchikus atomvilága mérhetetlenül távolabb áll a marxizmustól, mint a hegeli szemléletmód, az általa sugallt művecskék — vagy ahogy manapság

mondani szokták, „koncepciók" — a filozófiai revizionizmus régebbi formájához képest szükségszerűen az eklektika fokozódásáról, tehát a „szakmai" szint zuhanásáról tanúskodnak.

Rossi könyve hatalmas anyagot dolgoz fel, példaszerű filológiai igényességgel. Elemzéseiben üres szólamok nélkül, tartalmasan hasonlítja össze a hegeli megoldásokat a marxiakkal, képet ad a Hegelről szóló terjedelmes irodalom fő irányairól, tisztázza a bonyolult hegeli terminológiát, s ha erényeit számba vesszük, megállapíthatjuk, hogy már első kötetével is hozzájárul a marxi filozófia előzményeinek és sajátosságainak mélyebb megértéséhez. A könyv értékei azonban nem leplezhetik Rossi alapkoncepciójának egy lényegbeli gyengeségét. A szerző a Hegel-interpretátoroknak ahhoz az iskolájához tartozik„ amely mestere, Galvano della Volpe nyomán kereken elveti a hegeli rendszer és módszer ellentétének marxista tételét mint ifjúhegeliánus maradványt, anarchista módon azt tartva, hogy a marxi dialektika *teljesen* új, a hegelihez semmi köze. „Megmondtuk már — írja Rossi —, és újra ismételni fogjuk: Hegel érdeme, ellentétben azzal, amit összes kritikusai állítottak, nem a módszer körvonalazása, hanem a rendszer kísérlete. S ha a rendszer végkövetkeztetéseiben reakciós, ez pontosan a módszer bűne, a háromszakaszos dialektikáé, amely előidézi." Rossi szerint a rendszer maga a dialektika, Marx pedig nem a talpára állította ezt a dialektikát, hanem egy egészen másfélét alkotott. Felfogása mellett a szerző lényegében nem tud egyéb érvet felhozni, mint azt, hogy a formának — a dialektikának — nem lehet autonómiája a tartalommal szemben; a marxizmus klasszikusai persze soha nem is hangoztattak ilyesmit, de számtalanszor leszögezték a forma *viszonylagos* önállóságát, és a kérdésről gyökeresen más véleményük volt.

Az alapkoncepció hibája miatt Rossi megszakítja a folyamatosságot Hegel és Marx között, elsiklik a hegeli dialektika több olyan kategóriája felett, amelyekhez Marx közvetlenül kapcsolódott — a „Logika" tárgyalásakor például egyszerűen elfelejtkezik a minőség, a mennyiség és a mérték elemzéséről —, s végeredményben maga is elköveti azt a hibát, amit előzőleg ő rótt fel Lukácsnak: azt tudniillik, hogy a tételeinek ellentmondó tényeket elegánsan mellőzi. A téves eljárásmód többé-kevésbé kiszűri Hegel filozófiájából a pozitívumokat, s néhol meghökkentő vakságról tanúskodik — egyebek közt akkor, amikor Rossi idézi a „Jogfilozófia" zseniális 197. §-át a megismerés és a munka, a gyakorlat összefüggéseiről, majd kommentárjában hozzáfűzi, hogy ebből a paragrafusból szinte semmit nem emelhetünk ki. De tekintsünk el az efféle „részletkérdésektől", hiszen több forog itt kockán. Vajon nem Hegel ábrázolta-e első ízben a történelmet az ember önteremtésének? Rossi szerint ez csak látszat, mert az Abszolutum az embert is magába szívja. Nos, Rossinak igaza van, ha úgy tetszik — csakhogy az emberi önteremtés és az isteni mindenhatóság ellentétében pontosan a módszer és a rendszer ellentéte lüktet. S ha visszatérünk a totalitás fogalmához, vajon az ellentétek egymásból való kibomlása az Abszolutum talaján csak a megbékélésnek, a fennálló igazolásának hamis álláspontjával kapcsolatos-e, vagy pedig — a maga módján — a valóság egyetemes objektív törvényéről is képet ad? Világos, hogy az ellentétekben folyó szakadatlan mozgás és a megbékélés végső mozdulatlansága olyan belső ellentmondás Hegel elméletében, amely szintén a rendszer és a módszer ellentétének bélyegét viseli, és bármelyik oldalát — akár a progresszívet, akár a reakciót — nagyítjuk fel, hamisan fogjuk értelmezni Hegel filozófiáját. Nem véletlen, hogy Rossi sehol, egyetlen alkalommal sem hivatkozik a Filozófiai füzetekre, noha Lenin műve 1958-ban, két évvel Rossi könyvének kiadása előtt, megjelent olaszul is; nyilván azért nem hivatkozik rá, mert Lenin a hegeli filozófia éles bírálata mellett elsősorban annak pozitív tartalmát hozza napvilágra.

Rossi munkája e súlyos fogyatékosságok ellenére is értékes, magas színvonalú könyv. Munka közben Rossi szerencsére gyakran megfeledkezik tévedéséről, a hegeli szövegek hatása alatt akaratlanul is korrigálja magát, s könyvével jelentékeny szolgálatot tesz a marxista Hegel-kutatásnak.

Rozsnyai Ervin

Újabb hozzászólások a munkamegosztásról és a személyiség mindenoldalú fejlődéséről szóló vitához

A Voproszi Filoszofii 1963/3. száma három hozzászólást közöl a munkamegosztás és a személyiség mindenoldalú fejlődése körül folyó vitához. A hozzászólások — különösen Sz. G. Sztrumilin akadémikusé — újabb szempontokat adnak a kérdés eldöntéséhez, s a vitának ez a szakasza is azt bizonyítja, hogy a szerkesztőség aktuális problémát vetett fel, amely élénk visszhangot váltott ki a szovjet filozófusok körében.

A vita alapkérdése továbbra is az maradt, hogy a munkamegosztás fennmarad-e, s ha igen, összeegyeztethető-e a személyiség mindenoldalú fejlődésével. Különösen kiéleződött a vita annak megítélésében, hogy a marxizmus klasszikusainak mi volt a véleményük ebben a kérdésben. Sztrumilin a tanulmányában elsősorban arra törekszik, hogy kimutassa: a marxizmus klasszikusai mindvégig egyértelműen azt állították, hogy a munkamegosztás mint olyan megszűnik. Mint ismeretes, Marx a *Német ideológiá*ban többször megemlíti a munkamegosztásnak általában való megszűnését (Művei III. 32., 34., 63. o. stb.), s a *Tőké*ben a munka változtatása törvényével való felváltásáról ír. Kuriljovék viszont Marx azon helyeit idézik, ahol a régi munkamegosztásnak új munkamegosztással való felváltásáról van szó, s azt állítják, hogy Marx a munkamegosztásnak nem általában való megszüntetését, hanem csak egyes konkrét formáinak átalakulását mondta ki. Valóban, Marx többször megállapítja, hogy a munkamegosztás régi formáit új formák váltják fel, ez történik például manufaktúrákról a gépi nagyiparra való átmenetnél, de sehol sem állítja azt, hogy ez a folyamat a végtelenségig folytatódnék, azaz a munkamegosztás fennmaradna a kommunizusban.

Kuriljov idézi Marxnak egy Kugelmannhoz intézett levelét (1868. júl. 11.), amelyben Marx arról szólna, hogy a munkamegosztás nem szűnik meg, csak meghatározott formái változnak (lásd Marx—Engels Vál. Műv. II. Szikra, 1949., 460. o.). Sztrumilin viszont kimutatja, hogy itt a marxi szöveg téves fordításáról, két marxi kategória összekeveréséről van szó. Marx ugyanis megkülönböztette a munkamegosztást (Teilung der Arbeit, oroszul разделение труда) és a munka elosztását (Verteilung der Arbeit, oroszul распределение труда).). Az idézett helyen „Verteilung der Arbeit" áll (lásd K. Marx: Briefe an Kugelmann, Berlin, 1924., 45. o.), ezt műveinek 1934-es orosz kiadásában (25. köt.) helyesen распределение труда-val fordították, egy későbbi orosz kiadásban (Marx—Engels válogatott levelei, 1947, 208. o.) viszont már разделение труда-val, ami ellentmond a marxi szöveg szellemének, s ezért nem alaptalanul állítja Sztrumilin, hogy a munkamegosztás fennmaradása mellett kardoskodók tévesen értelmezték az utóbbi idézetet. (Az idézetben a magyar kiadásban a német eredetinek megfelelően, értelemszerűen helyesen a „munka megoszlása" áll.)

Marx tehát — hangsúlyozza Sztrumilin — megkülönböztette a munkamegosztást és a munka elosztását; az utóbbi minden termelésre jellemző, a munka társadalmi szabályozását, megszervezését jelenti, s ennek eltorzult megjelenése a termelőerők fejlődésének adott alacsonyabb fokán a munkamegosztás, melynek lényege az embernek egy meghatározott munkakörhöz rögzítése, azaz a *foglalkozási* specializáció. Láthatjuk tehát, hogy a munkamegosztás megszűnése kérdésében Sztrumilin Jelmejevvel nagyjában megegyező álláspontot foglal el. Sztrumilin kritikáját megalapozottnak tartjuk, valóban megállapítható, hogy a marxizmus klasszikusainak véleménye szerint a munkamegosztás megszűnik, mivel a munka megosztása csak a munka elosztásának, általános társadalmi szabályozásának eltorzult, az árutermelő társadalmakra jellemző formája.

Sztrumilin szerint az automatizált termelésre való áttéréssel az emberek közötti munkamegosztás megszűnik, s vele a specializáció is, mert nem az emberek specializálódnak majd, hanem a gépek, s a munka megosztása helyére a munka tervszerű elosztása lép. Az emberek meghatározott csoportjait beosztják a gépek meghatározott csoportjaihoz, azaz megszervezik a munkaidő felhasználását, de ehhez az automatizált munkaterülethez sem kötődnek véglegesen az emberek, szabadon váltogathatják a termelés különböző ágait, s a munka változtatását a termelés általános társadalmi szabályozása fogja össze. Állításának bizonyítására többször idéz a *Tőké*ből, ahol Marx lényegében azonos kijelentéseket tesz a gépi nagyipar kifejlődésével kapcsolatban: „Amennyiben maga az egész gépi berendezés a *legkülönbözőbb*, egyidejűleg ható és kombinált gépek rendszerét alkotja, a rajta nyugvó kooperáció is megköveteli, hogy a különböző fajtájú gépek között különböző fajtájú munkáscsoportokat *osszanak szét*. De a gépi üzem megszünteti annak szükségességét, hogy ezt az elosztást manufakturaszerűen *megszilárdítsák*

azáltal, hogy ugyanazokat a munkásokat állandóan ugyanahhoz a műveletlethez rögzítik." (Tőke I. Szikra, 1949. 454. o.)

Foglalkozik Sztrumilin a tudomány kérdésével is. Megállapítja, hogy a tudomány és a termelés között a határ egyre jobban elmosódik, s ez, valamint a különböző tudományok összefonódása is a szűk specializáció ellen hat. Mindenesetre a tudomány területére nem sikerült maradéktalanul kiterjesztenie azt az elvet, hogy minden specializáció megszűnik, de úgy véljük, ez nem is szükséges. A termelés területén a foglalkozási specializáció lehetetlenné teszi a mindenoldalú személyiség kifejlődését, de bizonyos tudományos specializáció, mely alapos általános képzettségre támaszkodik, konkrét kapcsolatban van a termeléssel és a tudományos kutatóintézet nagyobb kollektívájába illeszkedik bele, nem gátolhatja meg azt. Bár Sztrumilinnek, szerintünk, alapjában véve igaza van, problematikusnak találjuk azt, hogy az emberek között mindenfajta specializációt tagad a kommunizmusban a termelés területén, ezt a tudomány területére nem tudja kiterjeszteni, s így törés van az emberi tevékenység e két területe között. Holott bizonyos specializáció, mely általános képzettségen alapul, fennmaradhat, s ez, illetve a termelés különböző területeinek alapvető hasonlósága lehetővé teszi a munka változtatását, s ezzel új specializáció megszerzését. Azt, hogy az ember adott irányban specializálódjék, nemcsak a termelés követeli meg, hanem csak így lehetséges a képességek, adottságok kibontakozása is. Ha ez a specializáció nem mélyül egyoldalúsággá, azaz az automatizált termelésnek megfelelően felülkerekedik az integrálódás tendenciája, akkor nem lehet akadálya a mindenoldalú személyiség kifejlődésének, sőt éppen az integráció és specializáció dialektikája bontakoztatja ki a személyiség sokoldalúságát és meghatározott arculatának kialakulását.

N. Sz. Novoszelov cikke a munkamegosztás fennmaradása mellett száll síkra, s nem véletlen, hogy egész érvelését arra — a már Kuriljov által is idézett — Marx-levélre alapozza, melyről Sztrumilin kimutatta, hogy nem a munkamegosztásra, hanem a munka elosztására vonatkozik. Lényegében Kuriljov érvelését veszi át, és ezt a Szovjetunió gazdasági fejlődésének tényeivel igyekszik alátámasztani.

G. P. Kozlov és Z. I. Fajnburg abból indul ki, hogy az automatizált termelésben a munka jellege megváltozik. Ennek következménye egyrészt a csak fizikai munkát megkövetelő munkafajok eltűnése és ezzel a munka szellemi jellegének előtérbe kerülése, másrészt a munkás funkcióinak fokozatos átruházása a gépre: először a közvetlen végrehajtás, majd az irányítás, végül az ellenőrzés is a gép feladata lesz, s ezzel a munkás kikerül a közvetlen termelésből.

A munkához való új viszony kifejezésére használják a szerzők a munka alkotó jellege kifejezést, melyet mint objektív viszonyt megkülönböztetnek a munkához való alkotó viszonytól. Az utóbbi szubjektív viszony; tartalma, hogy a munkás érdeklődéssel, tudatosan végzi munkáját, s a termelékenység emelésére törekszik. A munka alkotó jellege az automatizált termelésben nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli ezt, ezért válik a munka alkotó jellege objektív viszonnyá. A munka alkotó jellege összeférhetetlen ugyanannak a műveletnek többszöri monoton ismétlődésével, és állandó kölcsönhatást, kölcsönös átmenetet jelent a szakirodalom tanulmányozása, a termelési folyamatra való alkalmazása, illetve a termelési folyamat és új gépek vagy elméleti törvényszerűségek konstruálása között.

Tanulmányuknak tehát a legnagyobb érdeme, hogy a munka változtatásának törvényét nem mechanikusan, külső átmenetként fogják fel, specializációk puszta váltogatásaként, hanem belső folyamatként; kimutatják, hogy a munka alkotó jellege egy specializáción belül is megköveteli az állandó kölcsönös átmenetet. S minél inkább alkotó jellegű a munka, annál sokoldalúbb tudást követel, annál gazdagabbak a belső átmenet lehetőségei.

A kézműipar — mondják a szerzők — univerzálissá teszi az egyes ember munkáját, a munkadarab elkészítése sokoldalú képzettséget kíván, többfajta művelet elvégzését, de a munka alacsony termelékenységű. A manufakturára való áttéréssel növekszik a munka termelékenysége, de elvész a munka sokoldalú jellege, a manufaktúra munkása szűk specializációval rendelkezik. Az egyes munkaterületek kapcsolata távoli, s a munkahelyek váltogatása itt „külső átmenet". Az automatizált termeléssel végül létrejön a sokoldalúság és specializáció szintézise, a magas termelékenységű alkotó munka követeli meg a sokoldalúságot egy meghatározott tevékenységi körön belül.

A munkamegosztásról közvetlenül nem szólnak. Nyilván lényegtelennek tartják, hogy ezt munkamegosztásnak nevezik-e vagy sem. A lényeges szerintük az, hogy maga a specializáció vezet a mindenoldalú személyiség kialakításához. A specializáció jellegének kidolgozásával kétségtelenül hozzájárultak a vita továbbfejlődéséhez, de álláspontjuk korlátozott. Nem látják, hogy éppen a specializáció gazdagodása, azaz a munka

alkotó jellege vezet el a munkaterületek egymáshoz közelkerüléséhez, s ezzel a közöttük lévő átmenetekhez is, ami felbomlasztja a munkamegosztás rendszerét.

A vitához csatlakozik Szuhomlinszkijnek az 1963/4. számban megjelent cikke is, amely azonban inkább csak az előbbi hozzászólások publicisztikai áttekintése. Az 1963/9. számban G. I. Semenev, továbbá V. I. Belozercev és B. A. Fomin szól hozzá a kérdéshez. Semenev elfogadja Sztrumilin tételét a munkamegosztásnak mint foglalkozási specializációnak a megszüntetéséről, s ennek alapját a termelés és tudomány összekapcsolódásában látja. Nem ért viszont egyet Sztrumilinnal abban, hogy az automatizálás következményeként a termelés fejlődésének fő tendenciája a gépek specializálódása. Kimutatja, hogy az automatizált berendezések, ha különböző termékeket állítanak is elő, sokkal kevésbé különböznek egymástól, mint az ugyanazokat a termékeket előállító csak mechanizált berendezések. Belozercev és Fomin viszont kiállnak a kommunista munkamegosztás mellett. Érvelésük szöges ellentétben áll Semenevével: A termelés különböző helyein elhelyezkedő automaták különböznek egymástól, így kezelésük is különböző képzettséget kíván meg; ezt a specializációt tekintik a munkamegosztás alapjának, s ennek alapján tagadják a munka változtatásának törvényét is.

Az egész vitára egy bizonyos leszűkítettség a jellemző. A hozzászólók nem a totális embert tekintik, hanem csak a munkához való viszonyát, amely ugyan kétségtelenül a leglényegesebb viszony, de korántsem az egyetlen. Az emberi tevékenység mindenoldalúságából kiemelik a közvetlen termelő munkát, s alig mutatnak rá más területekkel való kapcsolatára. Ez a közgazdász hozzászólóknál még csak érthető, a filozófusok feladata azonban az, hogy az emberi tevékenység összes területeinek elemzésével ábrázolják azt a folyamatot, melynek során kialakul a kommunizmus mindenoldalú és harmonikus személyisége.

Ágh Attila

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Egyetemes filozófiatörténet[1]

Az utóbbi években a marxista filozófusok tevékenysége jelentős mértékben fellendült. Ezt látjuk abban is megnyilvánulni, hogy a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban egymás után látnak napvilágot a filozófia történetét tárgyaló munkák, melyek mélyebb, több vonatkozásban pedig új megvilágításba helyezik az emberiség filozófiai fejlődésének egyes állomásait, alakjait, rendszereit. Ebből a szempontból különösen azok a törekvések figyelemre méltóak, melyek az emberiség *egyetemes* filozófiai fejlődésének a képét igyekeznek megrajzolni. E feladat megoldására vállalkoztak „A filozófia története" című hatkötetes szovjet munka szerzői, a műnek első kötetei már nálunk is megjelentek —, s ugyanezt a célt tűzte maga elé az „Egyetemes filozófiatörténet" írói közössége is.

Az utóbbi munka szerzői jelentős mértékben támaszkodtak az előbbi pozitív eredményeire, és egyúttal sikeresen küszöbölték ki azokat a fogyatékosságokat is, melyek annak általunk ismert első köteteit jellemezték. A két mű között lényeges különbség van: míg „A filozófia története" hat kötete részletes képet ad az emberiség filozófiai fejlődéséről, addig az „Egyetemes filozófiatörténet" — *szűkebb* terjedelmi keretek között — a legfontosabb mozzanatokat kiragadva ad összefüggő és átfogó képet az emberi gondolkodás fejlődéséről.

A közel 700 oldalas munka 25 fejezetre oszlik. Ezek közül az első a filozófiatörténettel mint tudománnyal, annak tárgyával, módszerével és jelentőségével, a II—XII. fejezetek a Marx előtti filozófiával, a XIII—XXV. fejezetek pedig a marxista filozófia történetével és a polgári filozófia ellen vívott harcával foglalkozik. A művet záró Befejezés a filozófia történelmi útját, a materializmus főbb történeti formáit, a dialektika fontosabb változatait tárgyalja, és azt összegzi, hogy mire tanít a filozófia története.

Az „Egyetemes filozófiatörténet" a maga egészében jelentős előrelépést képvisel a filozófia történetének tudományos feltárásában a megelőző munkákhoz képest, s igen jól felhasználható a nem filozófia szakosok oktatásában. Emellett a bölcseleti kérdések, a múlt filozófiája iránt érdeklődők széles tábora is nagy haszonnal olvashatja, tanulmányozhatja e művet. Komoly szerepet egyetemi oktatásunkban azért játszhatik, mert nálunk még jelenleg is az a helyzet, hogy a múlt század közepe utáni polgári filozófia tárgyalása szinte majdnem teljesen hiányzik a tananyagból — a filozófia szakot kivéve. S ezen még a most készülő filozófiatörténeti jegyzet, valamint a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus előadásai, az általuk tárgyalt polgári filozófiát szórványosan és vázlatosan érintő futólagos megjegyzések sem változtatnak. Úgy véljük, ideje lenne végre — jelentős mértékben a recenzált műre is támaszkodva — korszerűbbé, maibbá tenni a nem filozófia szakos hallgatók filozófiatörténeti oktatását, azt a tematikát, amelynek alapján jelenleg oktatásuk folyik.

E bevezető megjegyzések után vizsgáljuk meg kissé részletesebben az „Egyetemes filozófiatörténet"-et abból a szempontból, hogy mily módon foglal állást a filozófiai fejlődést illető elméleti kérdésekben, és hogyan dolgozza ki az egyes konkrét részkérdéseket.

Az első fejezet a filozófiatörténet egészére vonatkozó általános sajátosságok, törvényszerűségek között kiemelten foglalkozik a *filozófia pártosságának* problémájával, és hangsúlyozza, hogy nincs osztályok, rétegek felett álló pártatlan filozófia. Ezzel összefüggésben részletesen vizsgálja azt a kérdést, hogy a marxista filozófia esetében megfér-e egymással a pártosság és

[1] Kossuth, 1963. 686 o.

a tudományosság. Válasza, indokolása helyes: „Mivel a proletariátus osztályérdekei egybeesnek a történelem objektív folyamatával, ezért a marxista filozófia pártossága korántsem zárja ki e filozófia tudományos objektivitását, sőt inkább lehetővé teszi a valóságnak és fejlődéstörvényeinek teljes és igaz megismerését." (9.o.) Úgy gondoljuk, hasznos lett volna, ha a mű szerzői itt — az általános elméleti tárgyalásnál — utaltak volna arra a szóbanforgó kérdés kapcsán, hogy már a marxista filozófia keletkezésénél a tudományosságból, bizonyos tudományos következtetésekből fakadt Marx és Engels proletárpártossága.

Semmiképpen nem lehet viszont egyetérteni a könyv szerzőinek a pártossággal összefüggésben tett következő megjegyzésével: „A mai történelmi korszakban *csak a forradalmi proletariátus és a vele szövetséges más haladó erők*, amelyek érdekeltek az emberiség termelőerőinek és kultúrájának korlátlan fejlődésében, *képesek a világ valóban tudományos megismerésére és átalakítására*" (9—10. o.) (kiemelés tőlem — P. I.). Ez a megfogalmazás a valóságos helyzet vulgarizálását jelenti. Mert igaz ugyan, hogy az említett tényezők alapvető szerepet játszanak az adott vonatkozásban, de emiatt még nem lehet kétségbevonni, hogy a polgári társadalom pl. a természettudományokban ma is igen sok és komoly eredményt produkál, s ezeket fel is használja a valóság átalakítására.

A szerzők bírálják a filozófiatörténeti *európacentrizmust*, hangsúlyozzák, hogy a filozófia Keleten keletkezett már az ókori görög rabszolgatartó társadalom létrejötte előtt, s később ugyanolyan irányban fejlődött, mint Nyugaton. Az európacentrizmus hibás felfogásának bírálatával összefüggésben azonban szükséges lett volna egyúttal annak kiemelése is, hogy az egyenlőtlen társadalmi fejlődés kapcsán — mivel Európa haladt a társadalmi fejlődés élén közel két és fél ezer évig — a filozófiai haladás súlypontja is Európára esett. A konkrét anyagrészek kiválasztása és tárgyalása egyébként ennek megfelelően történt a kötetben. Írói mindig azokat a filozófusokat, filozófiai rendszereket állítják előtérbe, amelyek ténylegesen elöl jártak az egyetemes társadalmi fejlődésben.

A mű szerzői jelentős helyet szentelnek a filozófiai fejlődés egyik sajátos törvénye, a *viszonylagos önállóság* fejlődési törvénye vizsgálatának. „. . . bármennyire függ is a filozófia fejlődése a társadalmi tudat formáinak fejlődését meghatározó gazdasági alaptól és végső soron a társadalom anyagi életfeltételeitől, helytelen lenne, ha minden filozófiai eszmét közvetlenül belőlük vezetnénk le, mint Bogdanov, Suljatyikov és a marxizmus más vulgarizálói tették, akik minden filozófiai fogalmat közvetlenül a burzsoázia érdekeivel vagy a tőkés termelés technikájának fejlődésével akartak megmagyarázni. Mert bár a filozófia fejlődésének *irányát* végeredményben a társadalom gazdasági élete határozza is meg, a filozófiai eszmék *tartalma* és különösen a logikai kategóriák, azok a *formák*, amelyekben a filozófia fejlődik, nem származnak közvetlenül a gazdasági életből, hanem jelentős mértékben összefüggnek koruk ideológiai harcával, a társadalmi tudat határos formáinak (tudomány, művészet, vallás stb.) fejlődésével, azzal a gondolati anyaggal, amelyet a filozófusok elődeiktől vettek át. Mindenekelőtt ebben nyilvánul meg a filozófia viszonylagos önállósága". (14. o.)

Ennek a filozófia történetében megnyilvánuló törvényszerűségnek megfelelő fénybe való állítása azért is fontos, mert nálunk Magyarországon — és a Szovjetunióban is — jóegynéhány éven keresztül gyakoriak voltak azok a megnyilatkozások, melyek a filozófiát és a társadalom adott gazdasági viszonyait vulgarizáltan ítélték meg. Nemegyszer előfordult, hogy a mindenkori filozófiai eszmék és társadalmi-gazdasági életfeltételek közt merev mechanikus kapcsolatot igyekeztek kimutatni, ami egyet jelentett a filozófia viszonylagos önállóságának tagadásával.

Az „Egyetemes filozófiatörténet" rámutat e problémával kapcsolatban, hogy a filozófia fejlettségét tekintve ugyan általában összhangban van a társadalom fejlettségi szintjével, de gyakran vagy megelőzi azt vagy elmarad tőle. Az antifeudális szabadságmozgalmak időszakában pl. a haladó filozófia többször idealista, vallási formát öltött, ami elmaradottságot fejez ki. Az a tény viszont, hogy a dialektikus materializmus létrejött és fejlődött a kapitalizmus viszonyai közepette, a filozófiai fejlődés viszonylagos önállóságát tekintve a társadalmi-gazdasági feltételekhez képest megelőzést jelent. Hasonló jelenség volt a klasszikus német filozófia is, mely aránylag fejletlen — igaz, fellendülőben levő — polgári viszonyok közt teremtődött meg, kapcsolódva a megelőző filozófiai eredményekhez.

Az első fejezetben rögzített elméleti megállapítások, törvények követelményeinek a szerzői kollektíva majdnem maradéktalanul eleget tesz. Egyik legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy részletesen megmutassa a különféle filozófiai rendszerek és filozófusok nézeteinek *belső eszmei kapcsolatát, a bennük megnyilvánuló filozófiatörténeti folytonosságot*, s egyúttal azt

is, hogy a gondolkodók nemcsak egyszerűen átveszik a megelőző korok felfogásait, hanem a maguk kora, osztálya viszonyainak, kívánalmainak megfelelően át is alakítják, tovább is fejlesztik azokat. Dícséret illeti a szerzőket azért is, hogy a lehetőséghez képest az egyes gondolkodók egyéni életútját, fejlődését, nézetváltozásait is megmutatják, pl. különösen plasztikusan Kant, Marx és mások esetében. Ennek a helyes törekvésnek az eredményeként az egyes gondolkodók az „Egyetemes filozófiatörténet"-ben eleven hús-vér emberként jelennek meg. Marx egyéniségével kapcsolatosan kiemeli a könyv a nagy gondolkodó tudományos lelkiismeretességét s gyakorlatias gondolkodásmódját, mely a filozófiai spekulációkkal szemben már korán a szaktudományok eredményeinek felhasználását követelte.

A polgári filozófiatörténészek nagyon gyakran igyekeznek elhallgatni azt a szoros összefüggést, mely a *filozófia* és a *társadalom* mindenkori állapota közt fennáll. Ezzel szemben az „Egyetemes filozófiatörténet" éppen abban látja egyik legfontosabb feladatát, hogy ezt az összefüggést megragadja.

A mű szerzői nagyon jó társadalomjellemzést adnak azokról a társadalmi viszonyokról, melyek az ókori görög, a klasszikus angol, a klasszikus német, a marxi filozófiát, a leninizmust és a XX. század polgári filozófiai irányzatait kitermelték. A neotomizmussal kapcsolatban pl. konkrét tényanyagra támaszkodva, idézetek, elemzések segítségével bizonyítják, hogy az imperializmus ezen filozófiai irányzata teljes egészében a tőkés rend érdekeit képviseli idealista, vallási-filozófiai formában, amit a többi között az organikus társadalommagyarázat fejez ki. Ugyancsak a konkrét társadalmi viszonyokból vezetik le azokat az okokat, amelyek a múlt század közepén a polgári filozófiát hanyatlásra késztetik. Ez a hanyatlás jelentkezik Schopenhauer irracionalista voluntarizmusában, Kierkegaard vallási irracionalizmusában és Comte pozitivizmusában. Nietzsche különféle nézetei, melyek jelentős mértékben bekerültek a fasizmus eszmevilágába, szintén társadalmi tényezők, a kapitalista rend válságát és jövőbeni megsemmisülését jelző okok hatására termelődtek ki, írják a könyv szerzői.

Az „Egyetemes filozófiatörténet"-ben különösen jó az a rajz, melyet a leninizmus kialakulásának társadalmi körülményeiről ad. Részletesen taglalja, hogy az új társadalmi és tudományos problémák milyen filozófiai megoldást nyertek Leninnél, s hogy ő mennyiben ment tovább Marxnál és Engelsnél. Elemzi a lenini anyagfogalmat, igazság-felfogást, a „Filozófiai füzetek"-ben a dialektikával stb. kapcsolatosan található újszerű és mély gondolatokat. Külön foglalkoznak a szerzők Lenin „A harcos materializmus jelentőségéről" című munkájával, s kimutatják, hogy az egy programadó írás, amely a következő főbb feladatokat veti fel: a kommunista és nem kommunista materialisták közti szövetség szükségessége, a természettudományos eredmények figyelemmel kísérése és filozófiai feldolgozása, a materialista dialektika kimunkálása — ennek kapcsán Hegel dialektikájának Marx szellemében való feldolgozása —, az ateizmus terjesztése, amiben fel kell használni a korábbi ateisták műveit.

Az „Egyetemes filozófiatörténet" helyes megvilágításba helyezi a személyi kultusz szovjetunióbeli időszakát s ezzel kapcsolatosan Sztálin filozófiai munkásságát. Rámutat, hogy Sztálin tevékenysége hasznos volt annyiban, amennyiben a marxizmus-leninizmus eszméit, filozófiai nézeteit propagálta, de az az igénye, hogy monopóliummal rendelkezzék az elmélet fejlesztése terén, súlyos hibákra vezetett. Sztálin „A leninizmus alapjai" című munkájában megemlékezett Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus"-áról, annak jelentőségéről, és megállapította, hogy abban szerzője filozófiailag általánosította mindazt, amit a tudomány Engels halála óta produkált és sokoldalú bírálatnak vetette alá a materialista ellenes áramlatokat. „Sztálin azonban — állapítják meg a könyv írói — soha és sehol sem ismerte be, hogy annak idején maga is hibás nézeteket vallott Leninnek a machisták elleni harcával kapcsolatban. Az SZKP XXII. kongresszusa után derült ki, hogy Sztálin a reakció éveiben lebecsülte Leninnek a machizmussal vívott harcát, azt mondotta, hogy az 'vihar egy pohár vízben', 'pozitív mozzanatokat' fedezett fel a machizmusban, s úgy vélte, hogy a bogdanovi empiriokriticizmus és a 'dietzgenizmus' 'segítségével' 'fejleszteni' lehet a dialektikus materializmust" (554. o.).

„Sztálin személyének kultusza következtében — írják a szerzők — Marx, Engels, Lenin elméleti munkásságát «alacsonyabb foknak» tekintették az elméleti gondolkodás Sztálin által képviselt «csúcsához» képest. Ezen a talajon jöttek létre Engels úgynevezett «hibáinak» sztálini «korrekciói», ezért becsülték le akkoriban Lenin «Filozófiai füzetei»-t (e művet Sztálin utasítására ki is hagyták Lenin műveinek gyűjteményes kiadásából), így alakult ki az a jelenség, hogy nemegyszer helytelenül kezelték a filozófiai örökséget, így például lenézték, a francia forradalomra

és a francia materializmusra bekövetkezett arisztokratikus reakciónak minősítették a német klasszikus filozófiát.

Lépten-nyomon azt a téves nézetet terjesztették, hogy csakis Sztálintól eredhetnek új gondolatok, csak ő dolgozhatja ki a filozófia időszerű problémáit, a többi marxistának csupán az a feladata, hogy népszerűsítse, amit Sztálin mondott. Ezek a körülmények megbénították a szovjet filozófusok népes csoportjának alkotóerőit, megakadályozták a filozófusokat abban, hogy időszerű elméleti problémákat dolgozzanak ki.

A filozófiai tudományos munkának a gyakorlattól, az élettől való bizonyos fokú elszakadását tovább mélyítette Sztálin közzétett műveinek kanonizációja. Sztálinnak 'A dialektikus és történelmi materializmusról' című sematikus népszerűsítő műve, amelyet a sajtó 'a filozófia csúcspontjaként' magasztalt, több nyilvánvaló hibát tartalmaz. Így például a dialektika törvényei helyett a módszer 'vonásait' adja, elsiklik a tagadás tagadásának törvénye felett, végeredményben tagadja az ellentétek egységének és harcának törvényét, mert elhanyagolja az ellentétek egységének mozzanatát, s nem is említi a materialista dialektika kategóriáit. A marxista ismeretelmélet itt a világ megismerhetőségének elismerésére szorítkozik, dialektikus jellegének problémája pedig elsikkad. Szüntelenül népszerűsítették abban az időben Sztálinnak azt a helytelen elképzelését, hogy a szocializmusban a termelési viszonyok 'teljes' összhangban vannak a termelőerők jellegével stb." (578. o.)

Az „Egyetemes filozófiatörténet" sorra veszi Sztálin más műveit — nyelvtudományi cikkeit, a közgazdaság problémáival foglalkozó munkáját — is, s részletes elemzéssel mutatja ki a bennük előforduló fogyatékosságokat, helytelen nézeteket. A személyi kultusz időszakával foglalkozó részek a könyv legjobb részei közé tartoznak, s a bennük elemzett problémák aktualitása miatt különösen pozitív módon értékelendők.

Lenin útmutatásainak megfelelően a szerzői kollektíva nagy figyelmet szentel a filozófia és a tudományok, főként a filozófia és a természettudományok közti kapcsolatnak, egymásra való hatásuknak. Ezt látjuk Leibniz, Kant, Hegel, Schelling stb. filozófiájának tárgyalásakor. Érdekesek a műnek azok a részei, melyek a természettudományokban végbement XIX. és XX. századi fejlődéssel foglalkoznak (342—356. és 663—676. o.).

Örömmel állapítjuk meg, hogy az írók behatóan vizsgálják a marxista filozófia történetét nemzetközi vonatkozásokban. Mindenekelőtt a XVI. fejezetre gondolunk, amely arról ad képet, milyen módon terjedt el és fejlődött a marxista filozófia a XIX. század utolsó negyedében és a századforduló utáni években Európa-szerte. E fejezetben tárgyalják J. Dietzgen filozófiai tevékenységét, aki Marxéktól, sőt még magától Hegeltől is teljesen függetlenül fedezte fel a materialista dialektikát; F. Mehring munkásságát, P. Lafargue és az olasz A. Labriola működését.

Külön szükséges szólni az „Egyetemes filozófiatörténet" Plehanovval kapcsolatos részéről, amely mély elemzéssel — hibáit, eltévelyedéseit megmutatva — ragadja meg a marxista filozófia nagy nemzetközi és oroszországi terjesztőjének, művelőjének maradandó filozófiai értékeit. Lenin igen nagyra értékelte a munkásságát, a személyi kultusz időszakában azonban elhanyagolták, és most e könyvben valóságos jelentőségének megfelelő megvilágítást kap. A mű szerzői utalnak rá, hogy Plehanov helyesen ítélte meg a hegeli dialektikát, s azt mondotta, hogy ez úgy viszonyul a XVII—XVIII. század metafizikájához, mint a felsőbb matematika a pangás aritmetikájához. Egyúttal tisztában volt azzal is, hogy Marx materialista dialektikája lényegileg különbözik az idealista hegeli dialektikától. Többször hangsúlyozta, hogy Marx úgy követte Hegelt, mint Jupiter Saturnust, vagyis letaszította a trónról, hogy míg a dialektika Hegelnél misztikus okkal bír az abszolút szellem természetéből fakadóan, addig Marxnál reális tényezők dialektikája.

A kötet elemzi Plehanovnak azt a harcát, melyet Bernstein, Sztruve és a dialektika más ellenségei ellen folytatott, akik szerint a dialektika elavult, s nem más mint „hegeli csapda", amelybe a marxisták „beleestek". Hangsúlyozzák Plehanovnak azt az érdemét, hogy új tudományos eredményekre támaszkodva bizonyította a fejlődés dialektikus jellegét. A mű szerzői megfelelően értékelik Plehanov filozófiatörténeti munkásságát is, s azt a bírálatát, melyet a mechanikus materializmussal kapcsolatosan gyakorolt. Hangsúlyozzák Plehanovnak a neokantiánizmus elleni harcban játszott szerepét, s azt a pozitíven kifejtett gondolatát, hogy az emberi társadalom fejlődése sohsem megy végbe pusztán gazdasági síkon, hanem mindig a felépítmény közvetítésével, hogy a társadalmi-gazdasági fordulatot mindig megelőzi annak átélése a fogalmakban, a tudatban, a felépítményben.

A mű érdemei közé tartozik, hogy szinte mindenütt konkrét elemzéssel vizsgálódik, és következtetéseit megalapozottan vonja le. Némely helyen azonban előfordul

benne a pusztán leíró jelleg. Ezt látjuk pl. a Szókratész előtti filozófia tárgyalásánál. Nem helyes a kötetben az sem, hogy — igaz, csak néhol — a vitatott filozófiatörténeti kérdéseket nem problematikusan adja elő, hanem úgy, mintha végleges megoldást nyertek volna. Így pl. a püthagóreusok és Hérakleitosz politikai állásfoglalását illetően, vagy pl. Locke-nak az elsődleges és másodlagos minőségekre vonatkozó felfogása kapcsán, amely nálunk, Magyarországon is vita tárgyát képezi. Néhány problémá tartalmi megítélésénél sem érthetünk egyet a szerzőkkel. A többek közt pl. azzal, hogy Platónt a maga utópisztikus állama polgárainak csoportokra való felosztásában „a lélek részeinek az osztályozása vezeti" (60. o.). Inkább azt mondhatjuk, hogy lélek-felfogásában játszanak közre, s egyúttal a polgárok csoportosításában is a görög társadalom reális társadalmi viszonyai. Hasonlóképpen hibásnak tartjuk az íróknak azt a nézetét, hogy az arisztotelészi filozófia „a platóni idea-tan kritikájának eredményeként alakult ki." Ez csak egy igen alárendelt mozzanat volt, sőt véleményünk szerint maga ez a kritika is bizonyos fokig Arisztotelész nézetei kialakulásának következménye.

Összegezve az elmondottakat, az „Egyetemes filozófiatörténet" további előrelépést jelent a marxista kutatás területén, sok új érdekes anyagot, elemzést tartalmaz, terjedelméhez képest igen jó áttekintést nyújt az emberiség filozófiai fejlődéséről. Megjelentetésével a Kossuth Könyvkiadó igen jó szolgálatot tett a magyar filozófiai és szellemi életnek.

Pais István

Lénárd Ferenc: A problémamegoldó gondolkodás[1]

„A problémamegoldó gondolkodás" — bár neveléslélektani célzatú munka, elsősorban általános pszichológiai szempontból jelentős. Nem öleli ugyan fel a gondolkodási tevékenység valamennyi problémáját, de a vizsgált területet jól határolja körül: az egészséges felnőtt ember problémamegoldó tevékenységének általános sajátosságait elemzi.

A munka első része olyan alapfogalmak tisztázását kísérli meg, amelyek ha részben közvetve is, de szükségesek a gondolkodás pszichológiai vizsgálatához.

Ilyen része a munkának a többi között a materialista és idealista pszichológia közötti különbség rendszerbe foglalása. E hét pontba sűrített rendszerezés — bár a fő ideológiai irányok fontos sajátosságaira utal — mégis kissé vázlatosan, szűkszavúan hangzik, és mindenképpen leegyszerűsíti az egyes materialista és idealista pszichológiai elméleteknek a felsoroltnál jóval bonyolultabb problematikáját. Sokkal sikeresebb a munkának az a része, ahol a szerző a gondolkodás különböző, materialista és idealista felfogásait a saját, jól megfogalmazott alapállásából veszi bírálat alá.

Ugyancsak közvetve kapcsolódik a munka egészéhez a pszichológia helyének meghatározása a tudományok rendszerében. Ez azonban itt tulajdonképpen nincsen is kifejtve, mert ebben a szerző Rubinstein megfogalmazásával ért egyet, aki szerint a pszichológia kapcsolatban van a természettudományokkal is és a társadalomtudományokkal is, és a társadalmilag meghatározott jelenségekkel foglalkozó tudományok körébe tartozik.

Az alapfogalmak tisztázása azonban nagyobbrészt olyan területeken történik, amelyek a gondolkodási tevékenység vizsgálatával már közvetlen kapcsolatban vannak. A szerző nagyon világosan határolja körül a gondolkodás helyét az emberi tevékenység egészében. Abból indul ki, hogy az embert számtalan, egymástól minőségében is különböző szál fűzi környezetéhez. Ezek nagyjából a következők: matematikai, fizikai, kémiai, biológiai, pszichológiai és társadalmi-politikai kapcsolatok. E rendszeren belül a gondolkodás pszichológiai kapcsolat. A pszichológiai kapcsolaton belül megismerő tevékenység és cselekvés különböztethető meg, a gondolkodás pedig a megismerő tevékenység legmagasabb formája.

A gondokodás különböző meghatározásait elemezve Lénárd pszichológiai szempontból bírálja azt az ismert meghatározást, hogy „a gondolkodás a valóság általánosított és közvetett megismerésének folyamata". Lénárd bírálata nagyjából abban foglalható össze, hogy ez a meghatározás csupán a gondolkodás végeredménye, teljesítménye szempontjából igaz, s ezért a pszichológiában helye nincsen.

A gondokodás előbb idézett meghatározása valóban bírálható, a többi között

[1] Akadémiai Kiadó, 1963. 360 o.

azért, mert közvetett és általánosított jelleggel nem csupán a gondolkodás, hanem az egész megismerő tevékenység, ennek a gondolkodásnál alacsonyabb szintjei is rendelkeznek. Azzal a kifogással azonban, hogy ez csupán a gondolkodás végeredménye szempontjából igaz, nem lehet egyetérteni. A meghatározás maga is tartalmazza a „folyamat" kifejezést, a megismerés folyamata és a teljesítmény közé pedig erőszakkal sem lehet egyenlőségjelet tenni.

Igaz viszont az, hogy ez a gondolkodásnak nem pszichológiai meghatározása, hiszen az egyes ember számára a valóság jelenségeinek megismerése különböző formákban mehet végbe, a többi között úgy is, hogy gondolkodás nincsen jelen — valamely elméleti vagy gyakorlati feladat — megoldása egyik ember számára problémát jelent, a másik számára nem. Bár összegükben ezek a különbségek kiegyenlítődnek, — lényegében azonban mégis csak arról van szó, hogy az ember ezen az úton ismeri meg a valóságot, a megismerés viszont kétségkívül állandó folyamat, megtöltve az egyes emberek gondolkodó tevékenységének rész-teljesítményeivel.

Amikor tehát Lénárd a gondolkodás fenti meghatározását bírálja, e bírálat még ki nem dolgozott formájában is felismerhető az az egyébként helyes törekvés, hogy a gondolkodás folyamatát a kísérletező pszichológus számára kézzelfoghatóvá tegye. Ezt mutatja az, ahogyan a gondolkodást meghatározza: „A gondolkodás jelenlétéről csak abban az esetben beszélhetünk, ha valaki számára egy jelenség problémát jelent, és csak több lépésen keresztül tud eljutni a megoldásig." (31. o.) És hogy mit ért problémán, azt így fogalmazza meg: Pszichológiailag problémának nevezünk minden olyan kérdést, feladatot, amelyre a választ, a megoldást nem tudjuk azonnal pontosan megadni. A megoldást ugyanakkor különböző okok miatt szeretnénk önállóan megtalálni." (46—47. o.)

E meghatározás alapján úgy tűnik, hogy amikor a valóság általánosított és közvetett megismerésének folyamatával történő definiálást Lénárd azzal veti el, hogy a gondolkodás teljesítményére vonatkozik, akkor ebben az elvetés játszik nagyobb szerepet, és nem az elvetés indokolása, ez az elvetés számára azért szükséges, hogy a gondolkodás egy általános meghatározása helyett konkrét meghatározást adhasson a pszichológiai kísérletezés számára.

Magában a gondolkodás kísérleti vizsgálatában Lénárd Rubinstein elméleti pozíciójából indul ki, amely tulajdonképpen nem más, mint a determinizmus elvének alkalmazása a pszichológiában. A determinizmus elvének Rubinstein által adott megfogalmazása, vagyis az, hogy „a külső okok belső feltételek közvetítésével hatnak", meglehetősen leszűkíti a determinizmus jóval komplexebb problematikáját. Ez a többi között abban is megnyilvánul, hogy Rubinstein — bár minden esetben megjegyzi, hogy a külső okok és a belső feltételek meghatározott kapcsolatban vannak egymással, a külső okok megváltoztatják magukat a belső feltételeket is — a nagyobb strukturális változásokat a nagy történelmi-társadalmi sorsfordulókhoz köti. Ez merevíti meg azután Rubinstein egész pszichológiai rendszerét. Rubinstein a saját kísérleteiben nem foglalkozik azzal, a jegyzőkönyveiből egyébként jól nyomon követhető ténnyel, hogy a gondolkodás folyamatában külső hatásokra változások állanak be, és a gondolkodás folyamatát csak egy rendkívül merev rendszerben tudja elemezni, azonosítva azt az analízissel, szintézissel és az elvonással.

Lénárd szerencsés módon nem következetes a Rubinstein által megfogalmazott determinizmus alkalmazásában. Azért mondjuk, hogy szerencsés módon, mert gondolkodáspszichológiai kísérletei, ezek alapján megfogalmazott következtetései ezt a merevséget egyáltalán nem viselik magukon. Az a tény, hogy sikerült a gondolkodási tevékenységet elég konkrét formában meghatároznia, elegendő volt számára ahhoz, hogy kísérleteinek témáját és módszertanát igen pontosan körülhatárolja, a gondolkodási folyamatot mint problémamegoldó tevékenységet vizsgálja a legfrappánsabb formájában (rejtvényszerű feladatok megoldása során) mint kitűnő megfigyelő a megoldási folyamatot szinte teljesen plasztikusan regisztrálja, és következtetései levonásához annak minden mozzanatát felhasználja.

Kísérletei alapján két igen jelentős megállapítást tesz, az első a problémamegoldási folyamat makro- és mikrostruktúrájára vonatkozik, a második pedig az „irány" szerepére a problémamegoldó gondolkodásban.

Kísérleteiben lényegében azt tűzte ki maga elé, hogy a probléma megismerésével kezdődő és a megoldásával (vagy feladásval) végződő folyamatnak kísérleti úton is megragadható lépéseit értelmezze. Úgy látszott, hogy minden egyes gondolkodási lépésnek két funkciója van. Meghatározott funkcióval rendelkeznek az egyes gondolkodási lépések abból a szempontból, hogy milyen szerepet töltenek be a folyamat egészében. E funkciójuk szerint az egyes lépéseket a gondolkodás *fázisainak* nevezi,

és a gondolkodási fázisok együttesét a gondolkodás makrostruktúrájának.

A gondolkodás egyes lépései a másik funkciójukat a gondolkodás kisebb egységeiben — vagyis két-három lépés együttesében — töltik be. A gondolkodási lépéseket ebből a szempontból a gondolkodás műveleteinek, a gondolkodási műveletek együttesét pedig a gondolkodás mikrostrukturájának nevezi.

Mint Lénárd maga is megjegyzi még a leggondosabb jegyzőkönyvvezetés mellett is lehetséges, hogy egyes gondolkodási lépések rögzítése elsikkadt. Az adatok nagy száma azonban lehetővé tette, hogy a legjellemzőbb fázisokat kiemelje, a közöttük fennálló kapcsolatokat megvizsgálja stb. Hozzátehetjük: lehetséges, hogy a gondolkodás további pszichológiai vizsgálat alapján a Lénárd által felsorolt gondolkodási fázisok, műveletek számában, elnevezéseiben változások is állanak be. Mindezek azonban pillanatnyilag elsősorban a pszichológus szakembert érdeklik. Ami azonban a gyakorlati eredmények mellett elméleti értéket is jelent, ez éppen a gondolkodási folyamat e hallatlanul rugalmas rendszerének megállapítása, és annak a merev rendszernek a végérvényes feloldása, amely a többi között Rubinsteinnél is jelentkezik a gondolkodás folyamatának négy alapvető gondolkodási művelettel való azonosításában.

Ugyanakkor a gondolkodási folyamatnak ez a pszichológiai elemzése adott csak lehetőséget arra, hogy Lénárd kiküszöbölje mindazokat a nehézségeket, amelyek a gondolkodás vizsgálata során a pszichológiai és a logikai szempontok egybeolvadásából adódnak. A jegyzőkönyvek elemzése során lehetőség nyílt arra, hogy a megoldási folyamatból kiszűrje mindazokat a lépéseket, amelyek nem feltétlenül szükségesek annak a megértéséhez, hogy a gondolkodó személy miként jutott el a megoldáshoz. Kiszűrte továbbá mindazokat a lépéseket, amelyek helytelen megoldási javaslatokat, mellékes ténymegállapításokat stb. tartalmaznak. Így a megoldási folyamatnak egy olyan csontvázához sikerült eljutnia, amely a problémától törés nélkül vezet el a megoldásig, amely az egyéni vonásoktól, a különböző tévedésektől stb. már meg van tisztítva. Ezt a láncolatot nevezi a szerző *gondotatmenetnek*, és ennek alapján születik meg az a megállapítása, hogy „A logika az egyéni vonásoktól megtisztított gondolkodási folyamatot vizsgálja. A pszichológia pedig azt a gondolkodási folyamatot, amely egyéni vonásokkal, tévedésekkel, mellékutakkal terhes." (261. o.)

Lénárd másik fontos megállapítása a gondolkodás „irányára" vonatkozik.

Kísérleteinek elemzése során túllép azon a szimplifikáló megállapításon, hogy csak a feladat irányítja magát a gondolkodást, és azt vizsgálja, hogy a gondolkodás különböző irányultságai milyen konkrét formában jelentkeznek, milyen szerepet töltenek be a problémamegoldó gondolkodás folyamatában. Kísérleteiből megállapítható, hogy a problémamegoldás folyamata mindig különböző irányok felvetésével történik. A gondolkodás irányai a gondolkodási műveletek segítségével kerülnek felszínre. A gondolkodás fázisai, továbbá a gondolkodó személy beállítódása és a gondolkodás iránya közötti kapcsolat jól nyomon követhető. Mivel a gondolkodás irányainak felvetődése csak korábbi ismeretek alapján lehetséges, valamennyi gondolkodási irány relatíve új és relatíve régi egyszerre. „A gondolkodás eredményessége nem az irányok számától függ, hanem attól a következetes állásfoglalástól, amely a helytelennek mutatkozó irányokat véglegesen kiküszöböli, és új irányok keresését tűzi ki célul maga elé." (280. o.)

Lénárd megállapításai a gondolkodás irányával kapcsolatban szintén a gondolkodási folyamat merev felfogásának megszüntetéséhez járulnak hozzá. Ugyanakkor e kísérletek világosan mutatják azt is, hogy a gondolkodás szerkezetében is és irányában is külső, ha úgy tetszik, nagyon is társadalmi okok hoznak létre változásokat, és ez egyetlen folyamatban is kitapintható, különösebb társadalmi-történelmi sorsforduló nélkül is. Ezt a tényt igazolják egyébként olyan kis csoportokkal végzett gondolkodáslélektani vizsgálatok is, amelyek struktúrája lényegében hasonló az egyéni problémamegoldó folyamatnak Lénárd által megállapított szerkezetéhez — az eltéréseket a közösen gondolkodó kollektíva társadalmi hatása, külső hatása eredményezi.

A munka ismertetett két fontos megállapítása Lénárd munkájának olyan értéke, amelyet úgy lehetne összefoglalni, hogy a gondolkodás folyamatát nem merev, zárt rendszerként kezeli, hanem sikerült a gondolkodás általános sajátosságait, törvényeit úgy megállapítania, hogy annak rendkívül mozgékony, rugalmas, plasztikus jellege megmaradjon. Nem csökkenthet ezen az értéken az sem, hogy a munka első részében lévő néhány, inkább filozofikus megfogalmazása helyenként nem eléggé kifejtett vagy túlságosan leegyszerűsített.

Befejezésként Lénárd javaslatot tesz a gondolkodás fejlesztésének eljárásaira, példáját mutatva annak, hogy hogyan kell a pszichológiai kutatás eredményeit a gyakorlat számára hozzáférhetővé tenni.

A munkát egy több mint 400 adatot tartalmazó bibliográfia egészíti ki, amely lehetővé teszi a problémamegoldó gondolkodással foglalkozó hazai és külföldi szakirodalomnak szinte teljes áttekintését.

S. Molnár Edit

A világ csodák nélkül[1]

A nyolc tanulmányt tartalmazó modern kiállítású 228 oldalas kiadvány szerkesztője és szerzői nehéz, de szép és fontos feladat megoldását tűzték ki célul. Korunkban, a tudományok roppant mértékben felgyorsult ütemű fejlődése — egyidejű differenciálódása és integrálódása — idején arra vállalkoztak, hogy a természettudományos ismeretek csak nehezen áttekinthető halmazából a leglényegesebb elemek ismertetésével és elemzésével átlagos műveltségű olvasó számára is érthető tudományos tényekre épülő modern materialista világkép körvonalait rajzolják meg. Megállapíthatjuk, hogy bár a tematika szükségszerűen leszűkített keretei és bizonyos tudományágak bonyolult fogalomrendszere miatt a vázolt világkép nem lehetett minden vonatkozásban hézagtalan, a kötet a vállalt feladatát teljesítette.

Az ismeretterjesztés bevált módszertani szempontjait következetesen érvényesítő tanulmányok ügyesen fogják át a világnézeti harc középpontjában álló modern természettudományos problémákat, és az elemzésekben jelentkezik az új tudományos eredmények és a társadalom kapcsolatainak megfelelő vetülete is. Nagy értéke a tanulmányoknak, hogy a szerzők nem csupán kijelentik a marxizmus tételeit, hanem mindenkor a konkrét természettudományos tényekhez, a már igazolt törvényekhez kapcsolódva emelkednek fel a filozófiai általánosításokig, és így mutatják meg a dialektikus materializmus igazságát. S miközben megismertetik az olvasót a természettudományok legújabb eredményeivel, szétfoszlanak a bibliai legendák, a kinyilatkoztatás csodái.

A tematikán belül a sorrendet éppen úgy a didaktika és a dialektika szempontjai határozták meg, mint az egyes tanulmányokban a tárgyalás mélységét és szélességét. Helyes mértéktartással magyarázzák, hozzák közel az olvasóhoz azokat a csillagászati, fizikai, kémiai, biológiai stb. fogalmakat, melyek felett sok olvasó vélt megértéssel vagy megértés nélkül siklanék el. Ez a mértéktartás és a következetesen alkalmazott fokozatosság elve is elősegítette, hogy a tárgyalt problémák súlyához mérten kis terjedelműnek mondható kiadványnak sikerült a modern természettudományos világkép legfontosabb körvonalait felvillantani. A kötet tanulmányait egységbe fogja az a központi gondolat, hogy világunk térben és időben határtalan, végtelen, a világmindenségnek egyetlen szereplője van az örök mozgásban, fejlődésben lévő, teremthetetlen és megsemmisíthetetlen anyag. Ez a gondolat hatja át a több milliárd fényév távolságban lévő roppant méretű galaxisok és a milliméter milliomod részénél is ezerszer kisebb nagyságrendű anyagparányok világát vázoló leírásokat, ez jelentkezik az idegrendszer, az agy keletkezése, felépítése, működése ismertetésében éppen úgy, mint az élettelen és élő anyag egységének titkait magyarázó sorokban.

Több tanulmány is hangsúlyozza, hogy minden korok emberének világképében fontos helyet foglalnak el a csillagászati felismerések. Ezek éppen úgy, mint az anyag „elemi részei"-nek problémáit vázoló fejtegetések azokra a kérdésekre is keresik a választ: keletkezett vagy öröktől fogva létezik-e a világegyetem, milyen a szerkezete és melyek működésének alapelvei? A kötet csillagász szerzői a spektroszkópia és a rádiócsillagászat legújabb eredményeinek ismertetésével e kérdésekre is választ adnak, és ezzel szertefoszlatják a teremtett és változatlan világ vallásos legendáját.

Az egyik tanulmány ismerteti a molekulák és atomok, valamint az elemi részek szerkezetét és mozgását, az anyag négy (szilárd, cseppfolyós, légnemű és plazma) állapotát. A tanulmány a Lenin által az anyag kimeríthetetlen bonyolultságára vonatkozóan tett filozófiai általánosítás természettudományos igazolását adja bemutatja ugyanis, hogy az elemi részek is rendkívül összetett szerkezettel rendelkeznek. S noha közvetlenül éppúgy nem közelíthetők meg számunkra, mint a metagalaxis objektumai, az ember mégis felfedte törvényeiket, sőt szolgálatába is állította őket. A tanulmány a kvantummechanika, az atomenergia felszabadításának eredményeit az emberiség második tűzgyújtásaként értékeli. Ezek az eredmények nemcsak az embereknek a csillagokhoz való viszonyát változtatták meg, hanem elősegítik, hogy megváltoztassák

[1] Szerkesztette Lukács József. Táncsics Könyvkiadó, 1963.

egymáshoz való viszonyukat is, nemcsak lángokba lehet velük borítani a világot, hanem szükségszerűen lényeges technikai alapjává válnak a kommunista társadalomnak. A tanulmány ebből a gondolatból kiindulva tartalmasan elemzi a természettudományok eredményeinek politikai, etikai vonatkozásait.

A biológiai problémákat s ezeken belül az antropogenezist tárgyaló részek a tudományos tények jól kiválasztott érveit sorakoztatják fel az „Alapvető Hittan" tomista nézeteivel szemben. Meggyőzően cáfolják, hogy a „világmindenségben lévő célszerűségből és rendből" isten léte levezethető. Szemléltetően igazolják, hogy a növény- és állatvilágban található fajok színes sokfélesége nem az „isteni teremtés" műve, hanem az élőlény és környezete közötti kapcsolatban gyökerező ellentmondások örök feloldásának eredménye. A tanulmány a környezethez való alkalmazkodás által létrehozott egyensúly viszonylagosságának bemutatásával a fejlődés örök voltát mutatja meg. Ez a felismerés jelentkezik már a darwinizmusban, és érvényesül az életnek az élettelenből való keletkezése magyarázatánál is.

A kötet két utolsó tanulmánya az emberi gondolkodás, a társadalmi megismerés tévedésekben és eredményekben egyaránt gazdag útját vázolja az ősember primitív világképétől a ma embere tudományos világképének kialakulásáig. Megmutatja, hogy az ősközösség világképében uralkodó misztikus elemeket, a valóság torz és fantasztikus visszatükrözéseit miként küszöbölik ki és váltják fel fokozatosan a tudományos nézetek, miként támaszkodik az ember mindinkább saját tudására és erejére, és miként veti el a természetfeletti erőkhöz való folyamodás vallásos kultuszait. A tanulmányokból kibontakozik annak az átfogó képe, hogy a mindenséget csak az eszükkel járó gondolkodók világa miként alakul át a természet kapuzárát feltörő modern ember világává. Megvilágosodik, hogyan oszlatja szét a szocializmus századának tudománya az örökké a Földre teremtett és Földre láncolt ember vallásos legendáját azzal, hogy legyőzve a gravitációs erőt, a „Föld Szellem"-ét, megteszi az első lépéseket a csillagok világa felé.

Kitér az utolsó két tanulmány az egyházaknak a tudományok fejlődése következtében végrehajtott „nagy visszavonulása" fontosabb állomásainak ismertetésére, és vázolja, hogy miként változott a hitvédelem taktikája az egyes korokban. Ennek keretében cáfolja az egyházaknak a modern tudományos tények elemzésével kapcsolatos, a teremtés tényét igazolni akaró legismertebb elméleteit: a „világ hőhalálának", valamint a „táguló világegyetemnek" elméletét.

A könyv régóta jelentkező szükségletet elégített ki. Megítélésünk szerint jól használható segédeszköz lesz az iskolai munkában és az iskolán kívüli népművelés területén; a pártoktatás egyes formáiban is segítséget ad az előadóknak, hallgatóknak egyaránt. Külön ki kell emelni a fontosabb fogalmakat, csomópontokat jól hangsúlyozó, a nagy összefüggéseket jól feltáró tipografizálást. Célszerű lenne a második kiadásban — ha röviden is — de foglalkozni a közérdeklődés homlokterében álló néhány más, a modern természettudományos képhez tartozó kérdéssel (kibernetika, geofizika stb.) is.

Sólyom Mihály

M. Sz. Kagan: Az iparművészetről. Néhány elméleti kérdés[1]

Ha van könyv, amelyre valóban ráillik a „hézagpótló" jelző, úgy Kagan monográfiája az. A marxista esztétikának kevés olyan elhanyagolt területe van, mint az iparművészet elmélete, holott a marxista filozófia lényegéből adódóan ennek inkább az ellenkezőjét lehetne várni. Az elmaradottságnak a könyv előszava inkább a tényeit ismerteti röviden, mintsem az okait elemezné — az okok közül csupán arra utal, hogy a huszas évek heves esztétikai vitáiban elkövetett súlyos vulgarizáló hibák kompromittálták az iparművészet elméletét, így azzal egészen 1956-ig, az „Искусство" (Művészet) c. folyóirat által az iparművészet lényegéről és specifikumáról indított vitáig — amelyet egy évvel később a „Декоративное искусство СССР" (A Szovjetunió díszítő művészete) c. folyóirat kiadása követett — nem foglalkozott senki sem. Valójában az okokat a marxista esztétika történetének mélyebb rétegeiben kell keresni, hiszen a huszas évek vitái nem keveset tettek az irodalomelmélet kompromittálása érdekében is, az ennek nyomában fellépő elriasztó hatás azonban mégsem hatott bénítóan. Az elmaradás okai között mindenesetre nem jelenték-

[1] М. Каган: О прикладном искусстве. Художник РСФСР. Ленинград, 1961.

telen szerepet játszhatott az a tény, hogy miközben a marxista esztétika a társadalmi élet gazdasági alapjából vizsgálatainak homlokterébe — igen helyesen — a *termelési viszonyokat* állította, vizsgálva, hogy az ezekre épülő és ezek által meghatározott sokrétű társadalmi viszonyok hogyan tükröződnek a művészetben, valamint hogy az a helyzet, amelyet a művész osztálya elfoglal a termelési viszonyok adott rendszerében, hogyan befolyásolja a művész valóságlátását; eközben a marxista esztétikai vizsgálódásoknak nagymértékben figyelmén kívül maradt — igen helytelenül — a *termelő erők* esztétikai funkciója — márpedig az iparművészet vonatkozásában magától értetődően ez a funkció válik döntővé. Akadályozhatta az iparművészet marxista elméletének kidolgozását az a tény is, hogy a marxista esztétika, amely a művészetet társadalmi tudatformaként fogja fel, rendszerint csupán egészen érintőlegesen foglalkozott azzal a problémával, hogy e tudatforma egyik vagy másik ténye mint pusztán tudati tény (pl. egy művészi elképzelés vagy alapötlet) milyen technikai, anyagformáló (ide értve a szavak anyagának formálását is) műveletek révén nyer anyagi létet — márpedig az iparművészetben éppen az anyagi-technikai oldal válik dominánssá, a tudati mozzanat pedig csak ennek közvetítésével, ennek önmagát többé-kevésbé alárendelve jelenik meg: az iparművészeti alkotás éppen annyira tartozik a társadalmi lét szférájába, mint a társadalmi tudatéba.

Az iparművészet iránti elméleti érdeklődés nagyfokú fellendülése egyaránt köszönhető a marxista elmélet XX. kongresszus után meginduló fejlődésének és új gyakorlati igények jelentkezésének: a kommunista társadalom építésének korszakában, amely az elidegenülés egyetemes felszámolásának korszaka, szükségképpen vetődik fel az embert körülvevő, az ember által kialakított tárgyak esztétikai tulajdonságainak a kérdése mint olyan tulajdonságoké, amelyekben emberi tartalom fejeződik ki, s amelyek ezáltal előmozdítják a tárgyi világtól való elidegenülés felszámolását.

Kagan könyve ilyen körülmények között jelent meg — mint címe mondja — „néhány elméleti kérdés" tisztázásának igényével.

Az első fejezet az iparművészet fogalmát tisztázza. Megállapítja, hogy az építészettel, valamint a szobrászattal, a festészettel és a grafikával együtt az ún. térbeli művészetekhez tartozik, amelyeket — két- vagy háromdimenziós — téri jellegük mellett az alkalmazott anyagok közös volta és a műalkotások vizuális jellege is összekapcsol. Ezen belül az iparművészetet (és az építészetet) utilitáris funkciójuk különbözteti meg a képzőművészetektől. Ez az utilitáris funkció lehet reális vagy illuzórikus (pl. az evőeszközül, ill. a fali díszül szolgáló tányér esetében). Van az iparművészetnek egy olyan ága, az ötvösművészet, amelynek eredeti reális funkciója is illuzórikus volt, nevezetesen mágikus hatalom gyakorlása a természet felett; ezt később a társadalom feletti hatalom, a társadalomban elfoglalt magas helyzet jelzésének funkciója váltotta fel. Kagan leszögezi, hogy az eredeti utilitáris funkció elvesztésével az egyes műfajok kihalnak (pl. tetoválás, amelynek eredetileg szintén illuzórikus, mágikus funkciója volt), utalva arra, hogy az utilitáris funkciójukat elvesztett, csak díszítő funkcióval bíró tárgyakhoz való ragaszkodás a kispolgári ízlés egyik szélesen elterjedt tünete. Hiányzik azonban a könyvből a szabatos kritérium az utilitáris funkció elvesztésének, ill. illuzórikussá válásának megkülönböztetéséhez.

Az iparművészet (és az építészet) további lényeges különbsége a képzőművészettől abban áll, hogy formájának nincs ábrázoló jellege. Az iparművészeti forma a tárgy rendeltetéséből, anyagának jellegéből és megmunkálási technológiájából következik. Esztétikai jellege a szerző szerint nem a külvilág ábrázoló jellegű visszatükröződéséből adódik, hanem abból, hogy kifejezi az iparművész esztétikai érzékét. Felfogásunk szerint ehhez feltétlenül hozzá kell tenni, amit a könyv később, más összefüggésben említ is, hogy ti. az iparművészeti tárgy formája kifejezi alkotójának a képességeit általában, valamint azokat az érzelmeket, amelyek a tárgy használatára ösztönöznek és használatát kísérik, tehát e forma emberi tartalmak érzéki kifejezését nyújtja. Ábrázoló formák esetleges alkalmazását iparművészeti tárgyon a könyv csak abban az esetben tekinti esztétikailag jogosultnak, ha a művész a naturális hűséget megfelelően stilizálva alárendeli az architektonikus formának mint elsődlegesnek.

A könyvön végigvonul az a gondolat, hogy az építészet és az iparművészet, lényegüket tekintve, azonosak egymással. A kettő között a különbség mindössze tárgyaik méreteiben, valamint ebből kifolyólag abban van, hogy az építészet a tárgyain belső kiképzést is alkalmaz, míg az iparművészet a tárgyaknak csupán külső látható felszínét munkálja meg művészileg. (Ez utóbbi megállapítás egy sor iparművészeti tárggyal kapcsolatban nem helytálló.)

Kagan az iparművészet fajtáiról szólva elveti a műtárgyak anyag szerinti (pl.

porcelán, fa stb.) osztályozását, mivel ez elmossa a határokat az iparművészet és a hasonló anyagokat használó képzőművészet (pl. porcelán- vagy faszobrászat) között. Szerinte helyesebb az utilitáris funkció szerinti osztályozás (bútor, edény stb.), mert ez tartalmi jegy szerint történik. Ennek hátránya csak az, hogy az iparművészet és általában az ipar megfelelő ágai közötti határt mossa el. Az iparcikk csak a termelő művészi szándéka és tehetsége, valamint a fogyasztó művészi igénye alapján válik műtárggyá.

A második fejezet a szépség helyét tisztázza az iparművészetben. „Az egyetlen esztétikai érték" — írja, — „amelyet rendszerint felfedeznek az esztéták ezekben a tárgyakban (ti. az iparművészeti alkotásokban — a recenzens megjegyz.) — a szépség, haszonnal egyesülve. Éppen ez az, ami egyes teoretikusokat arra kényszerít, hogy az iparművészetet elismerjék művészetnek — hiszen szépséget hordoz magában! Másokat viszont arra kényszerít, hogy kizárják a művészet szférájából — hiszen nem reprodukálja, nem ábrázolja az életet, szépnek lenni pedig — ez még nem elég ahhoz, hogy valamit művészetnek tartsunk." (36. o.) Kagan magával a két fél közös kiindulópontjával nem ért egyet. Mielőtt azonban az iparművészeti alkotások esztétikai értékének egyéb, bonyolultabb természetű forrásaival foglalkoznék, elemzi az iparművészeti szépséget.

A szerző meggyőző példákon illusztrálja annak a formalista és egyben vulgáris materialista nézetnek a tarthatatlanságát, amely a szépség forrását a tárgyaknak valamilyen érzéki-formai tulajdonságában (pl. szimmetria) keresi, majd fontos következtetést von le: „. . . a tárgy szépségének 'titka' csak a formájának különböző elemei közötti *viszonyban* rejlik, amely a maga részéről meghatározza a tárgy formája és tartalma közötti, a lényeg és a külső megjelenése közötti *viszonyt*." (38. lap)

Ami mármost az iparművészeti tárgyat illeti, ennek vonatkozásában a tartalmat, a lényeget a könyv helyesen jelöli meg abban, hogy „milyen célra és hogyan hozta létre az ember" (ugyanott). Az ilyen tárgy szépségének forrását az iparos mesteri tudásában látja: „. . . bármely mesterien kivitelezett tárgy és bármely mesterien végrehajtott cselekvés akaratlanul esztétikai tulajdonságot mutat, szép lesz." (37. o.) A mesteri tudást így határozza meg „A mesteri tudás a természetet átalakító, de nem kerékbe törő erő, olyan erő, amely leigázza az anyagot, de nem követ el rajta erőszakot. A mesteri tudás a legmagasabb foka az ember *szabadságának* az általa megmunkált anyag vonatkozásában. . ." (41. o.). Az emberi szabadság tehát az a tartalom, amely a szép iparművészeti tárgy formájában kifejeződik. Sajnos arról a mechanizmusról, amelynek közvetítésével az iparművészeti tárgy készítőjének mesteri tudása, szabadsága a tárgy szemlélőjében szépségként jelenik meg, a szépség érzelmileg sajátosan színezett élményét váltja ki, szinte semmit sem tud meg az olvasó. Ez jelen fejezetben csupán ahhoz a könyv tematikájának vonatkozásában jelentéktelen, de a szerző más munkáiban jelentőséget nyerő tévedéshez vezet, hogy a természeti, az emberkéz által érintetlen tárgy szépségében képtelen felfedezni az objektív emberi tartalmat (amely itt, magától értetődően, több áttételen keresztül fejeződik ki), hanem valamiféle meg nem határozott természeti tartalmat keres benne, megkerülve a közismert kérdést, hogy azok a természeti „tárgyak", amelyekben pl. a „kígyóság", a „patkányság" vagy a „mocsárság" természeti tartalmai fejeződnek ki nagyfokú plaszticitással, miért nem szépek mégsem. Később azonban még komolyabb fogyatékosságok is erednek ebből a hiányosságból.

Érdekes oldalak foglalkoznak a szépség és a gazdagság összefüggéseivel. Ebben a vonatkozásban háromfajta ízlésvilágot mutat be a könyv. Az arisztokratikus ízlés csak a ritka, ezért drága anyagot érezte szépnek: ezek formájában az arisztokrácia kivételes társadalmi hatalma jelent meg tartalomként. Ezért azokban a különféle tárgyakban, amelyek e réteg számára készültek, a „közönséges" anyagok (szövet, fa stb.), amennyiben nem nélkülözhetőek, el vannak fedve drága díszítéssel. A kispolgár különböző, Kagan által nem vizsgált okokból a formára vonatkozóan átvette az arisztokrácia ízlésítéletét, anélkül, hogy a formában kifejezett tartalmat is átvehette volna. Így állt elő a kispolgári ízlés jólismert képlete, amely a kisember számára hozzáférhető közönséges anyagok olyan megmunkálását igényelte az ipartól, amely a drága anyagokat utánozza (aranyozás, műmárvány stb.). A kispolgári ízlés megnyilvánul az új anyagok vonatkozásában is: a különféle műanyagokból ólomkristály- és porcelánutánzatokat készítenek, a műszállal a selyem és a szőrme külső formáját utánozzák, új épületburkoló anyagokkal a márványt vagy drága fafajtákat, különböző ötvözetekből arany- és ezüstutánzatú ékszerek készülnek stb. Ezzel kapcsolatban a könyv közismertségük ellenére is megnyugtató példáit sorolja annak az ízlésteleníségnek, amely a háború utáni évek szovjet iparművészetében és építészetében jelentkező gigantománia kapcsán megnyilvánult. Az arisztokratikus és a kispolgári

ízléssel a szerző a demokratikus ízlést állítja szembe, amely azt a mesteri tudást értékeli, mellyel a művész a legszélesebb rétegek számára hozzáférhető olcsó, egyszerű anyagból is ki tudja hozni ennek az adekvát formáját (az illusztrációk bemutatnak néhány ízléses kísérletet egyes műanyagok saját, eredeti formájának kialakítására).

A harmadik fejezet az iparművészeti képpel (образ) foglalkozik. Az iparművészet, akárcsak a zene (és természetesen hasonlóképpen az építészet is), „nem-képzőjellegű képpel"(неизобразительный образ) operál: a festő vagy a szobrász „a látható világ konkrét tárgyainak egészjellegű képét reprodukálja, csupán olyan mértékben módosítva ezt, amilyenben ez a művésznek az emócionális-kifejező jelentés erősítéséhez kell; ami azonban az iparművészt illeti, ő a hasznos tárgyak formájának létrehozásakor nem reprodukálja a természet egészjellegű tárgyait, hanem csupán felhasználja a bizonyos emócionális 'töltéssel' bíró formájuknak szerkezeti törvényszerűségeit." (76. o.) Míg az iparművészeti tárgy szépsége csak alkotójának mesteri képességeit juttatta kifejezésre, addig a „nemképzőjellegű kép" révén „az iparművészet tárgyai nemcsak azokat jellemzik, akik létrehozzák őket, hanem azokat is, akik számára létrejönnek — hiszen az emberek mindig arra törekszenek, hogy saját képükre és hasonlatosságukra válasszanak dolgokat maguknak, hogy ezek a dolgok 'kísérjék' őket az életben, és ugyanakkor 'magyarázzák', hogy kicsoda vagy ki szeretne lenni a tulajdonosuk". (...). (75. o.)

Az iparművészeti tárgy esztétikai értéke elsősorban nem annyira szépségéből, mint inkább ebből a „nem-képzőjellegű képből" fakad. Az iparművészeti esztétikum nem öncélú: miután a tárgy szépsége elvontan vonzalmat kelt a tárgy irányába, a kép, amely főként a tárgy használatával kapcsolatos érzelmeket, hangulatokat, lelki állapotokat fejezi ki, konkrétan a tárgy használatának megfelelő irányba hangolja lelkileg az embert (pl. a művészileg kiképzett tárgyakkal berendezett dolgozószoba munkára, a hálószoba berendezése alvásra stb.), eszmeileg-érzelmileg megszervezi az ember életét, segít „gondolatok és érzelmek meghatározott sorát váltva ki benne... szervesen és hatásosan cselekedni ebben vagy abban a környezetben" (79. o.). Kagan szerint az ember művészileg kiképzett környezetében mindennek az érzelmi felhangolás ezen funkcióját kell szolgálnia a helyiség építészeti kiképzésétől az emberek által viselt ruházatig. „Az ízléses öltözködés készsége" — olvassuk a 81. oldalon — „nemcsak azt jelenti, hogy tudunk szépen öltözni, hanem azt is, hogy tudunk helyénvalóan öltözni, vagyis úgy, hogy a ruha elősegítse az adott életfolyamat tartalmának megfelelő emócionális légkör létrehozását."

Az iparművészeti esztétikum ezen érzelmi szervező funkciójával kapcsolatban egy igen figyelemre méltó gondolattal találkozunk a könyvben. Kagan kimutatja, hogy az iparművészet minden korban azon tevékenység tárgyi feltételeinek körére összpontosult, amelyet az uralkodó ideológia a legjelentősebb tevékenységnek tekintett. Pl. a középkorban csodálatos művészi kiképzést nyertek a lovagi harci eszközök, valamint a templomok és a bennük elhelyezett különféle kegyszerek. Ez érzelmileg mozgósította a kor embereit a legjelentősebbnek tartott tevékenység folytatására. E logikának a szocialista társadalomban is érvényesülnie kell, amelynek uralkodó ideológiája a termelő munkát tekinti a legjelentősebb tevékenységnek: a dolgozó embert olyan tárgyakkal kell munkahelyén körülvenni, amelyek optimális hatásfokkal mozgósítják érzelmileg a munkatevékenység folytatására, hogy a munkavégzés ne csupán anyagi kényszer vagy jó esetben kötelességtudatból vállalt belső kényszer legyen, hanem élvezet. Ismeretes, hogy újabban nagyobb gyárakban pszichológus- és mérnök-kollektívák együttesen munkálkodnak ilyen esztétikai tulajdonságokkal bíró tárgyak és általában ilyen hatású környezet tudományos kialakításán (színdinamika, gépek formatervezése stb.). Kár, hogy a könyv nem tisztázza azt az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdést, hogy milyen viszony van a jelzett tudományos alkalmazott pszichológiai-műszaki tárgyformálás, környezetalakítás (amelynek megvan a fogyasztási cikkekkel, a szabad időben használt tárgyakkal és a szabad idő eltöltésére szolgáló környezetekkel kapcsolatos ága is) és az iparművészet között. Pedig valószínűnek látszik, hogy itt egy sajátos dialektikus összefüggés érvényesül, amellyel a marxista esztétikának elméleti és gyakorlati érdekből egyaránt foglalkoznia kell: az egyedi iparcikkek kézműves-művészi megformálását szükségszerűen váltotta fel, ill. szorította teljesen a perifériára a nagyüzemi, olcsó, de ennek feltételeként művészietlen szabványos tömegtermelés, hogy majd egy bizonyos ponton (amelynek tudományos, technikai és társadalmi feltételei még pontosan feltárandók) ez a termelés kialakítsa a maga adekvát eszközeit ugyanannak az emócionális mozgósító hatásnak az elérésére, amely az iparművészetnek a termékeivel mindig célja volt. E harmadik szakasznak feltétlenül hasznosítania kell tudományo-

san azokat az eredményeket, amelyeket az érzelmi mozgósítás terén az iparművészet ösztönösen elért, sőt egy-egy új, tömegtermelésre kerülendő hatásos forma kialakításához valószínűleg a jövőben sem lesz nélkülözhető a pszichológus és a mérnök exaktsága mellett az iparművész intuíciója.

Kagan alaposan vizsgálja az iparművészet (és az építészet) viszonyát a másik olyan művészethez, amely szintén „nem-képzőjellegű képekkel" fejez ki érzelmeket mozgósít emócionálisan: a zenéhez. A közöttük lévő különbségeket az előbbinek utilitáris oldalából (amellyel a zenében csak kevés műfaj — bölcsődal, katonainduló stb. — rendelkezik), valamint téri jellegéből lehet levezetni. Az iparművészet téri, ill. a zene idői jellegéből következik, hogy „míg a zeneműnek lehetősége van arra, hogy az emberi érzelmeket valóságos mozgásukban, lefolyásukban, változásukban, fejlődésükben, összeütközésükben, harcukban fejezze ki, addig az iparművészeti alkotás csupán *meghatározott lelki állapotot*, statikusat, változatlant, örökkévalót a maga szilárdságában képes megtestesíteni" (85. o.). Az utilitáris funkcióból adódik az a sajátosság, hogy „eltérően a zeneműtől, még az összes többi műalkotástól is, amelyek csak akkor hatnak az emberre, amikor jószántából és speciálisan feléjük fordul, elvonva magát minden dolgától és elfoglaltságától, az iparművészet és az építészet műalkotásai magában a gyakorlati, a mindennapi élettevékenység folyamatában, ezeknek a műveknek a használata során hatnak az emberekre" (85—86. o.). Mivel mindennek következtében egy-egy iparművészeti tárgy csak rövid pillanatokra köti le az ember észlelő figyelmét, és mivel egy-egy tárgy emócionális tartalma, amellyel hatást tud gyakorolni, csupán elemi, ezért az iparművészeti (és az építészeti) alkotások a zeneiektől és egyebektől eltérően egyenként nem, csak az embert minden oldalról körülvevő művészien szervezett együttesükben fejtik ki tartósabb hatásukat.

Miután a szerző jól megválasztott illusztrációk finom érzékről árulkodó elemzésével sokoldalúan bizonyítja, hogy az iparművészeti képalkotás alapvető eszköze az architektonikai kiképzés, külön fejezetekben vizsgálja az iparművészet olyan kiegészítő eszközeit, mint az ornamentika és a képzőművészeti jellegű mozzanatok.

Az ornamentikáról szóló fejezet hangsúlyozza, hogy az ornamens célja a szó etimológiájával (ornare = díszíteni) ellentétben nem a dísztés, hanem a felületek kétdimenziós architektonikájának, tagolásának, különböző felületi elemek kiemelésének megteremtése, ami hozzájárul a háromdimenziós architektonika által kialakított „nem-képzőjellegű kép" teljessé tételéhez. A geometriai és az ábrázoló ornamensek kérdésének érintése után Kagan helyesen hangsúlyozza, hogy „az ornamens képi tartalmassága nem abban rejlik, hogy motívumai 'ábrázolhatnak' valamilyen tárgyat, hanem elsősorban abban az emócionális princípiumban, amely kifejeződik mind a motívum formája, mind a színviszonyok, mind a minta kompozíciós-ritmikus 'mozgása' által" (102. o.). Sajnos azonban a könyvnek az a fogyatékossága, amelyet már korábban jeleztünk, hogy ti. nem próbálja megvizsgálni azokat a pszichológiai áttételeket, amelyeken keresztül emberi tartalmak tárgyi formában kifejeződnek, itt oda vezet, hogy a szerző kénytelen a különböző ornamentikai motívumok emócionális tartalmát tekintve, akárcsak a háromdimenziós architektonika emócionális vonatkozásai tekintetében is, egyes példák leíró jellegű elemzésére korlátoznia magát. Bár a példák jó érzékkel vannak megválasztva, s elemzésük is nagyon finom hozzáértést mutat — mindez mégsem pótolhatja azoknak a törvényszerűségeknek a feltárását, amelyek révén bizonyos formai elemek képesek meghatározott emberi érzelmeket, hangulatokat, lelki állapotokat kifejezni, és másik emberben felkelteni.

A képzőművészeti eszközök iparművészeti alkalmazásáról szóló fejezet a két rokon művészet szintézisének három módját említi: *a)* amikor valamilyen hasznos tárgy egyszersmind valaminek az ábrázolása is (erre az illusztrációk között példaként egy magyar készítményű, aranyhalat ábrázoló asztalilámpa-testet találunk), *b)* amikor nem az egész tárgy, hanem csak valamilyen része van képzőművészetileg kiképezve (pl. állatlábat ábrázoló asztalláb), és *c)* amikor a képzőművészeti elem kétdimenziós és a tárgynak vagy valamely részének felületét borítja. A szintézist mindhárom esetben közös törvények szabályozzák: 1. „. . . az iparművészet bármely alkotásának alapfunkciója nem valamilyen ábrázolás bemutatása, hanem az utilitáris rendeltetésének betöltése. . . Ebből az következik, hogy az iparművészeti tárgyon használt ábrázolásnak alá kell lennie rendelve e tárgy gyakorlati rendeltetésének. . . Az ábrázolás alárendelődése az iparművészeti tárgy gyakorlati rendeltetésének kettősen fejeződik ki: érinti ezen ábrázolásnak mind a tartalmát, mind a formáját" (127. o.). E törvény megszegésének olyan példáit említi, mint a hattyú alakú hamutál (nálunk akadt iparművész, aki Liszt Ferenc arcképét szoborta hamutálba !), mint evőtányér, amelynek belsejét

bizonyos személy arcképe díszítette (nálunk készítettek olyan tányért, amelynek aljáról a levesen keresztül egy szarvasbogár képe tetszett át) stb. 2. „. . . az ábrázoló elv az iparművészetben. . . közvetlenül függ a konstrukciós megoldástól is" (130. o.). Részben ebből ered az ábrázolás stilizálásának a követelménye, ami kizárja minden olyan dolognak az ábrázolását, amelynek természetes alakján erőszakot kellene elkövetni az iparművészeti tárgy természetes konstrukciós megoldása szempontjából (pl. ráncokban leomló drapériákat nem szabad tematikus képpel díszíteni, hiszen ennek zömét a ráncok eltakarnák). Még inkább rontja a tárgy esztétikai értékét, ha a konstrukciós megoldást torzítják el az ábrázolás kedvéért. 3. Míg a festészetben, a grafikában, szobrászatban a művész szabadon választja ki azt az anyagot, amely a legmegfelelőbbnek tűnik neki az általa létrehozandó mű tartalmának kifejezéséhez, addig az iparművészetben ilyen abszolút szabadsággal a művész nem rendelkezik. Az anyagot itt nem a képzőművészeti, hanem a funkcionális-konstrukciós feladat diktálja, és a képzőművészeti eszközöket alkalmazni kell az anyaghoz, amelyet nem ezek határoznak meg. (138. o.) Ez a másik forrása a stilizálás követelményének.

Kagan felveti a kérdést: Ha az iparművészet és képzőművészet szintézise ilyen megkötésekkel jár, akkor mi ösztönzi mégis a művészeket ilyen szintézisre? A kérdésre a következő választ adja: „. . . a képzőművészetek bevonása az iparművészetek 'segítésére' az iparművészet *ideológiai aktivizálásának* célját szolgálta. Itt ugyanarról az okról van szó, amely az építészetnek a szobrászattal és a festészettel való szintézisét életre hívta, ugyanarról az okról, amely . . . a zenének a szöveggel, az irodalommal való szintézisét szülte. . . Nem-ábrázoló természetüknél fogva az építészet és az iparművészetek képesek megtestesíteni az ember érzelmi életének olyan megnyilvánulásait, amelyek hozzáférhetetlenek a festészet és a szobrászat számára, ez utóbbiak azonban olyan világos, érthető és határozott intellektuális, ideológiai tartalmat — vallásit, politikait, filozófiait — hordoznak magukban, amelyeknek saját eszközeikkel való elsajátítására a nem-ábrázoló művészetek nem is gondolhatnak." (140. o.)

Ebből a megállapításból ered az a nagy elvi fontosságú következtetés, amelyet Kagan könyvének záró fejezetében levon. Itt arról olvashatunk ugyanis, hogy az iparművészet elszakítása az építészettől és helyette a képzőművészetekkel való rokonítása két egymással homlokegyenest ellentétes, de esztétikailag egyaránt torz következményhez vezethet: vagy „táblaképizmus"-hoz („станковизм"), vagy absztrakcionizmushoz. „. . . éppen úgy" — írja Kagan —, „ahogy a 'táblaképizmus' az iparművészetben azt jelenti, hogy a kép létrehozásának az iparművészetre nézve specifikus nem-képzőjellegű módját felcserélik azzal a képzőjellegű móddal, amely a festészetnek és a szobrászatnak a sajátja, így az absztrakcionizmus annak eredményeként keletkezik, hogy a festészet és a szobrászat képzőjellegű 'nyelvét' felcserélik az iparművészet nem-képzőjellegű 'nyelvével'. Magától értetődik, hogy e hamis tendenciák mindegyikének megvannak a maga társadalmi-ideológiai gyökerei. A 'táblaképizmus' tendenciája a szovjet iparművészetben a művészetünk eszmeiségével kapcsolatos azon részint naiv, részint vulgarizáló értelmezés következménye volt, amely az iparművészeteket ől az ideológiai telítettség ugyanolyan mértékét követelte, amilyen a képzőművészeteknek a sajátja. Ami viszont az absztrakcionizmust illeti, ezt a burzsoáziának a képzőművészetek ideológiai aktivitásától való félelme és az a törekvés szüli és tartja fenn, hogy megfossza a képzőművészeteket ezen aktivitástól." (154—155. o.)

Kagan könyve igen magas színvonalú, elméleti megállapításokban gazdag munka. Jelzett hiányosságai is rangosak: nem bosszantják az olvasót az ismeretek hiányának vulgarizáló „áthidalásával", hanem a szerző által folytatott elméleti vizsgálatok továbbvitelére ösztönöznek.

Garai László

Katharina Kanthack: Nicolai Hartmann und das Ende der Ontologie[1]

E század huszas éveinek elején Marburgban, az újkantiánus irány egyik főfészkében rövid ideig egymás mellett működött N. Hartmann, aki már véghezvitte feltűnést keltő áttörését az újkantianizmus ismeretelméleti idealizmusán — a „Metaphysik der Erkenntnis" 1921-ben jelent meg először — és Heidegger, aki Hartmann támogatásával nyerte el Marburgba való meghívását. A marburgi együttlét azonban

[1] Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1962. 180 o.

korántsem tette lehetővé a két filozófus együttműködését már pályájuknak e korai szakaszában sem, az őket elválasztó mély elvi ellentétek következményeképpen. (A már Marburgban jelentkező ellentétükre, valamint a Hartmann és az exisztencializmus közötti ellentétre általában rámutat és hozzá adalékokat szolgáltat Robert Heiss tanulmánya, amely az általa és Heinz Heimsoeth által szerkesztett emlékkönyvben („Nicolai Hartmann, Der Denker und sein Werk" Göttingen, 1952) jelent meg. Pályájuk további során ezek az ellentétek a műveikben egymással folytatott polémiában jutottak kifejezésre. Újabban pedig a hartmanni művel szemben Heidegger követőinek táborából felhangzó kritika igyekszik feltárni, analizálni, saját céljai szempontjából kiaknázni ezeket a régtől fogva megmutatkozott ellentéteket.

Kanthack, aki Heidegger gondolatainak terjesztői közé tartozik (l. művét: „Das Denken Martin Heideggers, Die Grosse Wende Der Philosophie" Berlin, 1959), jelen munkájában arra vállalkozik, hogy Hartmann filozófiájának kritikai, mégpedig elsősorban immanens kritikai elemzése útján elvezessen bennünket egy új gondolkozásmód szükségességének felismeréséhez. Ezen új gondolkozásmód lényegét természetesen Heidegger filozófiai alapgondolatai alkotják.

Kanthack legtöbbet Hartmann három művére hivatkozik. Ezek: „Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis" (1921), „Zur Grundlegung der Ontologie" (1935) és „Der Aufbau der realen Welt" (1940). Már a címek is mutatják, hogy a vizsgálat előterében a hartmanni gondolkodás alapvetően ontológiai irányultsága áll. Hartmann (ontológiai nézeteinek meglehetősen terjedelmes magyar nyelvű ismertetését adja a neotomizmus szempontjából Bárd J.: „Az idealizmusból a realizmus felé. Hartmann Nicolai ismeretelméleti valóságtana". Budapest, 1943), mint ismeretes, az ismeretelméleti kutatásai során eljutott ahhoz az eredményhez, hogy a megismerés — szemben az idealizmus álláspontjával — tőle függetlenül létező, a tudattól független tárgyra irányul. Az alany és a tárgy között tehát az ontológiai viszony az alapvető, és ezért az ismeretelmélet problémáinak megoldásához kritikai ontológia kidolgozása szükséges. Ennek a kritikai ontológiának, a létező tudományosan megalapozott kategória-rendszerének kiépítésére tett kísérlet a hartmanni életmű nagy teljesítménye.

Kanthack azonban az ontológia végéről beszél. Kritikával fordul az ontológiákat és metafizikákat létrehozó és éltető gondolkozási módszerekkel szembe, amelyeknek történetileg utolsó, nagy jelentőségű példájaként Hartmann ontológiáját tekinti.

A szerző „kritikai" elemzésének központi magva, az egész művön végighúzódó alapgondolata az, hogy a lét és megismerés viszonyának kérdésében — márpedig ennek a viszonynak a megítélésétől függ az ontológia lehetőségének elismerése vagy tagadása — az ontológiai és gnoszeológiai gondolkodás eddigi története által kínált megoldások olyan ellentmondásos körben mozognak — ezt ő „gnoszeo-ontológiai kör"-nek (gnoseo-ontologischer Zirkel) nevezi —, amelyből kivergődni csak egészen új, a hagyományos utakkal szakító gondolkozásmód kialakításával lehetséges.

A gnoszeo-ontológiai kör lényege a gnoszeológia és az ontológia, az ismeretelmélet és a lételmélet egymásrautaltsága, kölcsönös függősége és feltételezettsége. Az ontológia megalapozása, a kritikai ontológia nem lehet meg anélkül, hogy ne építsen ki ismeretelméletet, hogy ne mondja meg, mi a megismerés. A kritikai ismeretelmélet pedig nem jöhet létre anélkül, hogy ne körvonalazzon egy lételméletet, hogy ne mondjon véleményt általában a létről.

Amit ugyanis a létről tudunk, az a megismerésből származik. És ha a lét független is a megismeréstől, a létről való ismeretünk nem független a megismerés önmegismerésétől. Az ontológiai probléma ezért visszavezet a gnoszeológiaihoz, az ontológia a gnoszeológiától függ.

Másrészt azonban a gnoszeológia függ az ontológiától, hiszen a megismerés a többi mellett csak egy lehető vonatkozás a létezők között, amelyekkel általában az ontológia foglalkozik, tehát neki kell megmondania, hogy mi a megismerés. A megismerés problémájának megoldása mindig feltételez egy lételméletet.

Minden metafizikában és ismeretelméletben tehát „egyhuzamban" van kimondva, hogy mi a létező egészében, és hogy mi a megismerés. A gnoszeo-ontológiai kör kísérlet arra, hogy a létező összefüggését megalapozzuk, és egyidejűleg megmondjuk, mi a megbízható megalapozás.

Ennek a circulusnak a létrejötte Kanthack szerint az európai filozófiai gondolkozás történetében újra meg újra végbemegy. Történeti példái között nemcsak a „nyiltan metafizikai teóriák" képviselői (Descartes, Spinoza, Leibniz, Berkley, Fichte, Hegel), hanem a „tisztán ismeretelméleti"-ként mutatkozó irányzatok is szerepelnek (pozitivizmus, újkantiánus elméletek). Hartmann érdeme és jelentősége Kanthack számára abban áll, hogy szembeszállva az újkantiánizmusra jellemző ismeretelméleti felfogással, amely szerint az ismeretelmélet egy autonóm, ön-

magában megalapozott diszciplína szerepét játszhatja, rámutatott a megismerés problémájának metafizikai jellegére, arra ti., hogy a megismerés egy tudatunkon kívül fekvő magánvaló dolog megragadása. Ez a „felfedezés" lehetővé tette Hartmann számára a gnoszeo-ontológiai kör megpillantását, annak felismerését, hogy — Hartmann szavaival — „az ismeretelmélet éppen úgy feltételezi a metafizikát, mint a metafizika az ismeretelméletet". Hartmann a gnoszeo-ontológiai kör jelentőségét „félreismeri", mert nem megy odáig, mint Kanthack, aki szerint ennek komolyan vétele minden metafizika és ontológia, de a kritikai megalapozhatóság szempontjából minden ismeretelméletnek is az „egyenértékűségét" (Gleichwertigkeit) vonja maga után, ami csak szelídebb kifejezés arra, amit más helyütt önkénynek, dogmatizmusnak, merő spekulatív döntésnek nevez. Ezért Kanthack a továbbiakban az ontológia megalapozhatóságára vonatkozó hartmanni nézetek, a „kiútkeresés" kritikájával foglalkozik.

A megalapozás fontos gondolati eszköze Hartmannál az, amit ő a „probléma metafizikájá"-nak (Metaphysik der Probleme) nevez. Hartmann szerint a létező meghatározott részeit tisztán önmagukban lehet vizsgálni, lehetséges a megismerés izoláló szemlélete. Az ontológiai megismerés a filozófia kibontakozása során haladást tesz, ezt a haladást a problématartalmak irányítják. A problématartalmak történeti mozgása a lét egyre teljesebb öntükröződéséhez vezet.

Hartmann elméletében fontos problémák rejtőznek: ilyen a megismerés haladásának, történeti fejlődésének kérdése, amelynek pozitív értelemben való alátámasztására Hartmann olyan „pragmatisztikus" érvet is felhoz, mint az ismeret és tudás gyarapodásának a gyakorlati felhasználhatóság, az embernek a világban kialakítandó uralmi helyzete szempontjából felfogott indokolása. Egy másik, de az előzőtől elválaszthatatlan probléma — mivel Hartmann az ontológiát mint a részterületek eredményeinek szintézisét gondolja el — a filozófia és a tudományok kapcsolatának körébe vág. Az ontológia — Hartmann-nál ez annyi, mint kategóriatan — kategória-állománya ugyanis a különböző metafizikai rendszereken keresztül folytonosan fejlődik. Ezt a fejlődést, a kategóriák növekvő biztosítottságát pedig az emberi gyakorlat igényeit szolgáló tudományok ismeret-akkumulációjának haladásában való részesülés teszi lehetővé. A kategóriáknak ez a történeti mozgása, tévelygéseken és kisiklásokon át, végül — s éppen Hartmann-nak a fejlődés eredményeit learató „epigon" filozófiájában — a létnek az emberi szellem és fejlődése által lehetséges legteljesebb öntükröződését éri el.

Kanthack állásfoglalása ezekben a kérdésekben negatív. A hartmanni haladásgondolatot, amellyel kapcsolatban érdekes párhuzamok adódnak Hartmann és Hegel között, mint teleológiai történet-metafizikát elutasítja. A „problémák metafizikája" szerinte egy merőben dogmatikus történeti ontológia gondolati eszköze. A dialektikáról egyébként megjegyzi, hogy annak antithetikus eljárásában csupán a lét és semmi összeszövődésének feltűnése a lényeges, de ez a belátás is megsemmisül, ha a dialektikát mint módszert alkalmazzuk. Ez ugyanis másként nem lehetséges, mint hogy metafizikai „történeteket" „mesélünk", amelyek aszerint fognak különbözni, hogy mit tételezünk alapvető ellentmondásként a létezőben: egy spirituális vagy egy anyagi-gazdasági antithetikát. Akárhogyan is, mindenképpen előáll a gnoszeo-ontológiai kör.

A filozófia és a tudományok kapcsolatának lehetőségét, aminek Hartmann kategória-analizáló ontológiája kiépítése szempontjából alapvető fontosságot tulajdonít, Kanthack elvileg elutasítja. Szerinte a tudományoknak a létező részleteinek vizsgálatában elért eredményei nem járulhatnak hozzá — főleg az időnként megismétlődő alapelvi krízisek (Grundlagenkrisen) miatt — a létezővel általánosságban foglalkozó ontológia, az ontológiai kategóriák kiépítéséhez. Ezzel szemben megemlíthetjük, hogy pl. Hans-Joachim Höfert az idézett Heimsoeth—Heiss-féle kötetben írt tanulmányában („Kategorialanalyse und physikalische Grundlagenforschung") a hartmanni műben a filozófia és a természettudományok újra való találkozásának alapját pillantja meg, és a hartmanni kategória-analízist megfelelő kiindulási pontnak tartja a fizikai fogalmak és teóriák kategoriális stuktúrájának vizsgálatához, ami szerinte a fizikai alapelvi kutatás feladatkörébe tartozik.

A szerző, miután elvetette Hartmann történeti jellegű kísérletét ontológiájának mint egy gondolati fejlődés kitüntetett végpontjának megalapozására, és közben a hartmanni gondolkozás igen érdekes ingadozásaira és megsejtéseire irányította figyelmünket (pl. a létrétegek tana és a megismerés fejlődésével kapcsolatban, ahol Hartmann-nál a materialista dialektika felé tett nekifutással találkozunk), rátér azoknak az érveknek az elemzésére, amelyekkel Hartmann az ismeretelmélet, az ismeretfolyamat vizsgálata felől akarja megnyitni az utat egy realista ontológiához.

Emeljük ki a Hartmannál fontos szerepet játszó irracionálé problémáját. Az irracionálé itt nem azt jelenti, hogy van valami önmagában megismerhetetlen, hanem azt, hogy van a számunkra megismerhetetlen. A szubjektum számára a megismerhetőségnek a szubjektum által feltételezett, el nem tolható határai vannak. Hartmann szerint ezek a határok valóban fennállnak, és vitázik az ellenvetéssel, hogy a megismerési folyamat haladásában mindig újra sikerül valamit, ami egy ideig a ratio számára áthatolhatatlannak mutatkozott, átlátni, és ezért sohasem tudhatjuk bizonyossággal, hogy vajon az emberi megismerés számára van-e végleges irracionálé, amihez Hartmann ragaszkodik. Ezt bizonyítják érzéki és nem érzéki megismerésünk korlátai. Pl. a tudomány gyakorlatában nagyon érezhető határokba ütközik, metafizikai jellegű alapproblémákba, amelyek megszüntethetetlen irracionális beütést tartalmaznak (az élet talánya, a pszichológiai egység, a szabadság, az első ok). Továbbá: a létező principiumai (a létkategóriák) között vannak olyanok, amelyek a megismerési kategóriákhoz elvileg nem illenek. Ezek azután a kutatásban mint olyan problémapontok jelentkeznek, amelyeknél egy aporia megoldása mindig egy új aporiát tesz láthatóvá. Ilyen létkategóriák: a végtelenség, a kontinuum, a szubsztrátum, az individualitás, a konkrét totalitások, tehát egyrészt a legegyszerűbb, legelemibb, másrészt a legkomplexebb. Viszont a mi megismerésünk szervezete a megfelelő ellenkategóriákhoz van láncolva: végesség, elkülönítettség (Diskretheit), megformáltság (Geformtheit), a típusszerű (das Typenhafte), a résznézőpont (der Teilaspekt). Az irracionálé bizonyítékaként hozza fel Hartmann a megismerésnek a logikai törvényekhez való kötöttségét is. Hogy a valóság milyen mértékben felel meg ezeknek, nem lehet bizonyossággal megmondani. Az antinómiák fellépése nagyon valószínűtlenné teszi, hogy a létező az ellentmondás törvényéhez maradéktalanul illeszkedik. Ha azonban a létező ellentmondást tartalmaz magában, akkor az antinómiák megoldhatatlanok, sőt már a megoldásukra tett kísérlet is tévút. Hartmann szerint a megismerhetetlennek, az irracionálénak a megismerésben való jelentkezéséből, a létező számunkra adódó irracionalitásából annak magánvalóságára következtethetünk: ha van megismerhetetlen, akkor ennek szükségképpen függetlenül kell fennállnia a szubjektumtól, tehát magánvaló léttel kell bírnia.

Kanthack ellenvetése szerint az irracionalitás konstatálása csak azután lehetséges, miután egy kérdés fel van vetve, egy kérdés, amely az ember gondolkozási lehetőségeitől elválaszthatatlannak mutatkozik. Ez a kérdés meghatározott módon és meghatározott irányban egy valami felé kell hogy irányuljon, és ezért ennek a valaminek ismertnek kell lennie. Az irracionalitás mindig csak egy prelogikus módon feltűnt dolognak a logikai áthatolhatatlansága lehet. A megismerés minden nyugtalansága, minden önmagán túl tendálása csak a kérdezés útján mehet végbe, és annak ami kérdezve lett, már előzőleg meg kellett mutatkoznia. A megismerés alapja Kanthacknál a létező megmutatkozása, maga-megmutatása (Sichzeigen des Seienden).

A szerző foglalkozik azokkal a nehézségekkel is, amelyek Hartmann-nál egyrészt az irracionálé fogalmának túlságos merevsége (der Vernunft Unzugängliche, Transintelligible), másrészt „fellazítása", a megismerés számára való hozzáférhetővé tétele szándékából adódnak, valamint azokkal a nehézségekkel, amelyeket az irracionálé jelentőségének elismerése egy valóság egészét átfogó ontológia kialakítása szempontjából jelent, amire Hartmann igényt tart.

Meg kell említenünk Hartmann metodológiai javaslatát, amelyet az ontológia konkrét kiépítését illetően az ontológia fogalomképzésének sajátosságára vonatkozóan tesz, mivel itt megint a tudományokhoz való viszony elvi jelentőségű kérdése kerül előtérbe. Szerinte minden szaktudomány már némileg ontológiát űz. A filozófiai ontológia azonban ettől különbözik, mert sokkal nehezebb és bizonytalanabb: tárgya nem a rész, hanem az egész. Tárgya sokkal inkább irracionális, és a fogalmi felfogáshoz, amely mindig racionális, sokkal nehezebben illeszkedik. Fogalomképzése ezért a tudományosnál inkább kísérlet- és hipotetikus jellegű. Hartmann különbséget tesz a gondolkozás (Denken) és megismerés (Erkenntnis) között. A gondolkozás a hipotézisképzés szerve, egy lépéssel megelőzi a megismerést. Fogalomképzése a nehézkesebb megismerésével szemben mindig anticipáció, projekció. A gondolkozásban nem valósul meg a magánvaló ismerettárgy objekciója — ez a különbség gondolkozás és megismerés között. A gondolkozás szférája az objekció zónáján minden irányban némileg túlterjed. A gondolkozás kivetülve, projiciálva az ismeretlenbe ütközik. Az ontológia fogalomképzése ilyen „projektív fogalomképzés". Hartmann a természettudományokra hivatkozik, amelyek szintén használnak hipotetikus fogalmakat. Szerinte az ontológiai fogalmak, a létkategóriák

és a természettudományos fogalmak hasonló hipotetikus projektív eljárást követnek: egy módszer köt itt össze tudományt és filozófiát.

Karthack azonban elutasítja a tudománynak és az ontológiának mint átfogó létértelmezésnek ezt e metodikai szempontból való egyenlővé tételét. Szerinte áthidalhatatlan a különbség. Lehetetlen egy átfogó, egyetemes metodika kifejlesztése, amely magában foglalná a deskriptív, a kauzál-analitikus és szellemtudományi eljárásmódokat, és ezek együttműködését totális metodikailag egyértelmű módon irányítani tudná.

Nem árt itt emlékeztetnünk a „két kultúra" körül nálunk folyó vitához is kapcsolódva (Id. különösen Németh László és Sükösd Mihály hozzászólásait) a fiatal Marx megjegyzéseire a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban és a „Német ideológiá"-ban az egységes, az ember és a természet történetét egyaránt magában foglaló „történet" tudomány lehetőségéről és szükségességéről, ami egy egységes és átfogó — „történeti" — módszertan kialakulását is jelentené. Kanthack véleményével szemben a tudományok fejlődése is ennek a lehetőségnek az irányába mutat, amennyiben egyre gazdagabb tagozódásában, közvetítő szakok kialakulásában, a komplex módszer iránti növekvő igényében, minden alapelvi krízis ellenére, sőt ezek által a létezőről való egységes tudás kialakítása felé tart, és ezzel Hartmann-nak a tudomány és filozófia összekapcsolására, a filozófia tudományos megalapozására vonatkozó törekvéseinek jogosultságát és szükségességét — eredményeitől eltekintve is — igazolja.

Anélkül, hogy a gazdag problematika további részletezésébe mehetnénk, mellőzve tehát sok egyéb mellett pl. az emócionális aktusok vizsgálatából adódó kérdéseket, amelyek Hartmann-nál a külvilág realitása melletti döntő bizonyíték szerepét játsszák, és amelyekkel kapcsolatban Kanthack felhasználva a heideggeri Vorhandenes és Zuhandenes fogalmát a megismerésben, ill. az érzelmi aktusokban adott valóság megkülönböztetésére, a racionális, kategóriális gondolkozás ellen indít támadást vagy mellőzve az erkölcsi értékeknek az emócionális aktusokhoz kapcsolódó kérdését, amelyeknek Hartmann Max Schelerhez közeledve, ideális magánvaló létet tulajdonít, és Kanthack találó megjegyzéseit is az „értékabszolutizmus" kritikájához, említsük meg csupán Kanthack végkövetkeztetéseit.

Szerinte Hartmann kiútja a nehézségekből mindig annak feltételezése, hogy az ember megismerési relációi be vannak ágyazva a létrelációk keretébe, és hogy a létfolyamat maga segíti, irányítja, és juttatja helyes célhoz a megismerési folyamatot — ez pedig Kanthack szerint klaszszikus petio principii, mert a keresett és igazolandó ontológia már előfeltételezve van.

Példaként felhozza erre Hartmann állásfoglalását az ún. „tudattétel" (Satz des Bewusstseins) alternatíváját illetően, amelynek ellentétes téziseit használják fel a különböző ismeretelméletek. A létező vagy a tudatban van és a tudat nem tud önmaga terén túl lépni, vagy pedig a tudat lényege szerint (wesensmässig) „kinyúlhat" a magánvalóhoz, akár közvetve akár közvetlenül. Hartmann az utóbbi lehetőség mellett foglal állást. Hasonlóan jut a realizmus megalapozásához J. P. Sartre is („ontológiai bizonyíték"). Kanthack szerint ez megvilágítja, hogy csak a gnoszeo-ontológiai körben lehet választ adni arra a kérdésre, vajon a tudat képes-e önmagán túljutni (transzcendálni) vagy nem. Az immanencia tana is kénytelen ontológiához folyamodni, legyen az egy egyén fölötti tudat (pl. Fichténél) vagy egy monászközösség (Leibniznál) feltételezése.

A gnoszeo-ontológiai kör felismerése után, s ennek feltűnése volna a metafizika lényege, a kialakítandó új, igazi létéről való gondolkozást (Seinsdenken), amit Kanthack Heidegger nyomán ajánl, nem lehet metafizikának vagy ontológiának nevezni, mert ezek a létezőt a létezőből s nem a létből kiindulva értelmezik. Ez a gondolkozás lemond a racionális megalapozás igényéről: kritika nélküli vagy fölötti. A létet nem mint meghatározott támpontok közti relációknak a racionális, kategóriális megismerés előtt nyitva álló szerkezetét fogja fel. A lét nem a racionális gondolkozás, hanem a mélységbe (Abgrund) való belemerülés (Eisenkung) útján ragadható meg, ami az odaadásra (Hingabe) és elfogadásra (Entgegennahme) való készségben áll. Erkölcsi döntéssel el kell fogadnunk a megélésünk számára adott realitás (Zuhandenes) primátusát. A kritériumok itt nem logikai természetűek, hanem azzal a lehetőséggel függnek össze, hogy az ember magát „megbízottnak" (beauftragt) tudja. És így tovább a heideggeri szubjektivista irracionalizmus jegyében.

Kanthack filozófiai pozíciójának megfelelően „jobbról" látja és kritizálja Hartmann gondolkozását és az ontológia helyzetét. Lezárt rendszerek alkotására természetesen nincsen mód, ám erre Hartmann sem tart igényt (bár a „nyílt rendszer" kérdésében részben jogosult a szerző kritikája). A filozófiai elmélet és a tudományok

eredményeinek a racionális gondolkozás szférájában eső kölcsönhatása a gondolkozás fejlődésének további szakaszában sem lesz nélkülözhető. A gnoszeo-ontológiai kör szorítása, amelyből kiindulva Kanthack is az idealizmus és materializmus ellentétét akarja meghaladni, sem olyan végzetes, feltéve, hogy nem mondunk le a megismerés alapvető, ha nem is abszolút (Lenin) kritériumáról, a gyakorlatról, s nem utasítjuk el magunktól a megismerés történeti fejlődésének és filozófiai elmélet tudományos megalapozhatóságának gondolatát. Hogy Hartmann racionalizmusa korántsem az a zsákutca, amelyből csak egy irracionalizmus vezethet ki, s hogy egy „balról" jövő kritika adekvátabb lehet a hartmanni tézisekkel, arra vonatkozóan legyen elég Heinz Hülsmann észrevételeire utalnunk, aki könyvében („Die Methode in der Philosophie Nicolai Hartmanns". Düsseldorf, 1959.) külön fejezetben foglalkozik a Hartmann és Marx, ill. a dialektikus materializmus között mutatkozó párhuzamokkal, s jelentős hasonlóságokat vél felfedezhetni éppen azokon a pontokon, amelyekre Kanthack kritikája legfőképpen irányul. Kanthacknak a hartmanni tételek belső problematikusságának, következetlenségeinek feltárásában végzett munkája természetesen bizonyos fokig hasznosítható lehet majd e más irányból kiinduló kritikai feldolgozás számára is

Redl Károly

Az emberi szabadság „kimunkálása"[1]

Davüdov könyve nemcsak nagyon időszerű témát vizsgál a megfelelő sokoldalúsággal és kellő tudományossággal, hanem azt is megmutatja, hogy a marxi *filozófiai* hagyaték feldolgozása milyen nagy tartalékot nyújt a kommunizmus felé haladó társadalom ideológiai szakembereinek. A társadalmi élet gyakorlati problémái követelték, hogy túljussunk azon merev, antidialektikus szemléleten, amely éles különbséget tett a fiatal Marx *inkább* filozófiai jellegű és az idősebb Marx *inkább* gazdasági jellegű munkássága között. Kétségtelen, hogy az ifjú Marx legelső műveiben még fellelhetők az idealizmus árnyalatai, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a Kommunista kiáltvány megírását megelőző korszakban tisztázódtak elvi, filozófiai síkon azok a problémák, melyek később a politikai gazdaságtanban sokoldalúan konkretizálódtak. A XIX. századi kapitalizmus filozófiai jellegű bírálata és a kommunizmus szükségességének filozófiai jellegű bizonyítása mint szükséges lépés sok olyan — ki sem fejtett — problémát tartalmaz, amelynek részletes vizsgálatát maga az élet követeli jelenlegi korszakunkban.

A munka és szabadság szoros kapcsolatának ilyen vizsgálata teszi értékessé Davüdov alig nyolc ív terjedelmű könyvét. A szerző látja a probléma lényegét. A filozófiai irodalomban szokatlan módon — könyvét egy népmesével kezdi. A mese arról szól, hogy egy alvó ember gyomrába mászott egy kígyó, amely ezután oly hosszú ideig uralkodott minden mozdulatán, hogy az ily módon rabságba kényszerített ember akkor sem tudott már önállóan, szabadon cselekedni, mikor észrevette, hogy a kígyó már elpusztult. Ebből az alapból indítva a szerző fejtegetése nem a külső kényszert, korlátozást jelentő természeti erőkkel foglalkozik, hanem azt kutatja, hogy melyek azok a társadalmi, emberi (belső) akadályok, amelyek az emberi szabadság kifejlődésének útjában állnak. Mint ezt világosan ki is fejezi: „A külső korlátozástól való megszabadulás egyáltalán nem a szabadság magasztos aktusa." (4.o.) Ezért negatív és pozitív értelemben látja a szabadság fogalmát, amelynek megkülönböztetésére bevezet két terminust, a „valamitől való szabadság" (свобода от) és a „valami számára való szabadság" (свобода для) fogalmát. A valóságos emberi szabadság szempontjából ugyanis nem beszélhetünk csupán külső korlátozásról. A szerző a könyv bevezetőjében kifejti, hogy a szabadság korlátaivá csak olyan külső dolgok válhatnak, amelyek az emberi élettevékenység tárgyává lettek. Levonva az ebből adódó következtetést: „... az emberi szabadság korlátja már nem is olyan 'külső'... Bármilyen esetben nem nagyobb mértékben 'külső', mint 'belső'." (6. o.)

Erre a *belső* értelemben vett szabadságra vonatkozik mindkét előbbi terminus. Tehát nemcsak a természetre, hanem a társadalomra, az emberi élettevékenységre vonatkoztatva a „valamitől való megszabadulás": negatív — és csak *feltétele* az emberi módon való életnek, a „valamiért való szabadság" pozitív megnyilvánulásának. Ezt az emberi szabadságot a következő négy problémában látja:

1. Az emberi jelleg feltárása, aktív, tevékeny megnyilvánulása, az emberi természet alkotó kibontakoztatása.

[1] Давыдов: Труд и свобода, Moszkva, 1962.

2. Az emberi jellegek olyan kibontakoztatása, amelyben saját törvényei kristályosodnának ki, és megfelelnének neki mind lényeges megnyilvánulásukban, mind részleteikben.

3. Az emberi természet olyan alkotó megvalósítása, amely átváltoztatja az emberi lét feltételeit és követelményeit az akadály nélküli fejlődés szférájává.

4. Az ember uralma saját emberi természete felett egyenlő azon törvények feletti uralommal, amelyeknek alá van rendelve biológiai létezése.

A Davüdov által itt jelzett négy, szabadságra vonatkozó probléma szigorú logikai sorrendben következik egymásból. Az első probléma a szabadság általános, elvont feltételét mondja ki az emberi természet alkotó kibontakoztatásában. A második probléma ehhez kapcsolódva azt jelzi, hogy nem elég *általában* az emberi természet alkotó kibontakoztatása. Olyan kibontakoztatás kell, amelyben megnyilvánulhatnak az emberi fejlődés sajátos törvényszerűségei, amelyek lehetővé teszik a természetes emberi életet. A harmadik probléma az előbbiből következik. Az emberi természetet úgy kell megvalósítani, olyan körülményeket és követelményeket kell létrehozni, hogy ezek egy akadály nélküli fejlődés szféráját jelentsék. Végül a negyedik probléma mintegy összefoglalását jelenti az előbbi háromnak, vagyis azt, hogy a biológiai determináltság és a sajátos emberi természet szükségszerű törvényei együtt jelennek meg, és hogy az ember uralma e kettő felett csak úgy lehetséges, ha egyenlő mértékű.

Ennek a (könyv bevezetőjében leírt) problémacsoportosításnak megfelelően tárgyalja a könyv további részében a szabadság kérdését, szoros összefüggésben a munkával. Így a „Természet és társadalom" című fejezetben először a történeti fejlődés azon korszakát vizsgálva, amelyben még nincs morális, esztétikai, logikai készség, a kollektív élettevékenységben találja meg az első természetes, még csak félig emberi, megkülönböztető jegyet. Erre azért volt szüksége, hogy azonnal megmutathassa a munka és a szabadság elválaszthatatlan, dialektikus egységét és fejlődését. A kollektívában kialakult „készségek", amelyek az egészen kezdetleges eszközök használatát jelentették, minimális mértékű szabadságot biztosítottak az emberősnek. A továbbfejlődést úgy látja Davüdov, hogy ebben a helyzetben a legyőzhetetlen természeti erők megsokszorozták a *szociális* kapcsolatokat. Ezzel a függő viszony, az embert érintő szükségszerűség is megsokszorozódott. Ugyanakkor azonban a szociális kapcsolatok növekedése útján fejlődő kezdetleges „munkatevékenység" már „... kezdte fellelni az állatvilághoz képest a szabadság néhány vonását" (23. o.). A szükségszerűség, a függőség növekedése a szabadság kezdeti fokának kialakulását jelentette. A két fogalom így kapcsolódik egymáshoz éppen a munka által. A természet és az emberi világ egységéről szóló marxi megállapítások interpretálása után a szerző egy nagyon mély értelmű megállapítást tesz: „A szabadság soha nem *menekülhet* a szükségszerűségtől. A szabadság — a szükségszerűség 'sorsa'." A kifejezés azért nagyon találó, mert a „sors" szó sajátosan emberi, társadalmi viszonyt foglal magában, és az emberi világtól függetlenül is létező szükségszerűség (törvényszerűség) — amely a szabadságot lehetővé teszi — emberi viszonyok közé lépve, „humanizálódva" valóban azt a sorsszerűséget testesíti meg, amely dialektikus ellentmondásban korlátozza is és biztosítja is az ember fejlődését, mind egyéni, mind társadalmi méretekben.

A fejezet végén a szerző nagyon fontos problémára irányítja a figyelmet: megkülönbözteti a társadalmi és az egyéni értelemben vett szabadságot. „Az egész társapalom szabadságának 'határairól' (vagy határtalanságáról) alkotott elképzelés kevés vigasztalást ad nekem, ha nem érzem magam szabadnak ezeken a 'határokon' *belül*." (31. o.) Ezzel lehetővé válik Davüdov számára egyrészt, hogy következetesen érvényesítse, az egyénre is vonatkoztassa a külső és belső értelemben vett szabadság problémáját; másrészt, hogy olyan oldalról is vizsgálja azt, amelyet a marxista filozófia eléggé elhanyagolt eddig. Ismeretes, hogy Sartre éppen az egyénre vonatkozó vizsgálatok címén akarta egyik legújabb művében* is újra megkísérelni a marxizmus és egzisztencializmus összeegyeztetését. Davüdov tehát a marxi filozófiai hagyaték ilyen irányú feldolgozásával nagy hiány pótlásához fogott hozzá. Az egyénre vonatkoztatott szabadságprobléma így azt követeli, hogy az egész következő fejezetet az elidegenedés kérdésének szentelje. Itt főleg a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*at elemzi „A szabadság az elidegenedés 'vasgyűrűjében'" címen. Ebben a vasgyűrűben az egyén tevékenységének emberi formái elszakadnak az egyéntől és vele szemben álló hatalommá válnak. Majd pedig tárgyiasult jellegüknél fogva kisajátítódnak, mint bármely más tárgy, mégpedig konkrét társadalmi osztályok révén.

* J. P. Sartre: Critique de la raison dialectique. Párizs, 1960.

A további vizsgálat egyenesen elvezet ahhoz a felismeréshez, hogy a munkamegosztás elválaszthatatlan a „szabadság megosztásától" — mind társadalmi, mind egyéni értelemben. A munkamegosztás és az osztályokra tagolódás hozta létre azokat a körülményeket, amelyek az egyéniséget egyoldalúvá teszik. A szerző — nagyon helyesen — abban látja a probléma lényegét, hogy milyen társadalmi körülmények követelik az egyéniségtől, hogy sokoldalú, illetve egyoldalú legyen. Ez a kérdésfeltevés nemcsak az elmúlt korszakokra, hanem jelen korunkra is vonatkoztatható. Egyetlen helyes módja annak, hogy az osztálytársadalmakból ránk maradt szétszakítottság megszüntetéséhez a dolog lényegét megragadva közeledjünk. Davüdov ezzel kimozdítja a „holtpontról" a szocialista munkára vonatkozó jelenlegi vizsgálatokat. Akár Siskin Основы марксистской этики, akár Hans Boeck magyarul is megjelent *Marxista etika és szocialista erkölcs* című könyvének a munkával foglalkozó fejezeteit nézzük, azt látjuk, hogy a szerzők megállnak annak a kétségtelen ténynek megállapításánál, hogy a kizsákmányolás megszüntetése hatással van a munkához való viszonyra is. Ezután általában Lenin *A nagy kezdeményezés* című cikkére hivatkoznak, és példákat hoznak a sztahánovi és a hozzá hasonló munka-hőstettekre. Ezeknél az elképzeléseknél figyelmen kívül hagyják a rendkívüli idők és a hétköznapok közötti különbséget, valamint a rendkívüli emberek és a tömeg közti különbséget. Ezért nem is tudják megragadni ebből a szempontból a probléma lényegét, hanem csak a felszínes jelenségekből általánosítanak. Davüdov kérdésfeltevése alkotó módon viszi tovább ezt a problémát, mert megmutatja a kivezető utat. A sokoldalú embereszményhez a gyakorlatban csakis úgy lehet eljutni, ha megvalósítjuk a Davüdov által kifejtett követelményt: olyan viszonyokat hozunk létre, amelyek a jelenlegi helyzettel ellentétben *követelik* az ember képességeinek mindenoldalú kifejlesztését.

Az emberi tevékenység szétszakítottsága a szabadsággal való összefüggésben Davüdovot arra a következtetésre vezeti, hogy az eddigi történelemben csak az uralkodó osztály számára létezett az általa pozitív értelemben vett szabadság. De megjegyzi, hogy számára is csak időben korlátozott módon, mert az adott társadalmi helyzetnek megfelelő termelési formák kialakítása után véget ér a szabadság ideje a kisszámú uralkodó osztály részére is. Az elnyomott osztályok csak a negatív szabadság elvont perspektívájával rendelkeztek; vagy úgy, hogy adott ritka esetben „megszabadultak" osztályuktól, vagy úgy, hogy végső esetben forradalom útján „szabadultak meg" a kizsákmányolás adott formájától.

Ehhez a következtetéshez hozzá kell tennünk, hogy osztálytársadalmakban az uralkodó osztály tagjai sincsenek birtokában — még ideiglenesen sem — a szerző által tárgyalt pozitív szabadságnak. Hiszen még a meg nem szilárdult új osztálytársadalmak leendő képviselői is az osztályviszonyok és a munkamegosztás által kényszerítve válnak pl. tőkésekké. Például, amikor Danton nem akart a robespierre-i „aszkétikus forradalmiságban" élni, polgári-epikureus életmódjához *kénytelen* volt a forradalom szempontjából nem mindig tisztességes eszközökkel pénzt szerezni. Az imperializmus korában a kényszer a tőkések számára is nagyobb, mint a szabadverseny korában, de a különbség csak az, hogy kezdetben nagyobb a választási lehetőség. A tőkések pl. a kapitalizmus kezdetén — amikor még nem volt szervezett munkásmozgalom — nem azért dolgoztatják teljesen embertelen viszonyok között a munkásokat, mert ők maguk elvetemült gazemberek, hanem mert ha nem ezt teszik, nem tudnak tőkésként létezni. A tőkés tehát a kapitalizmus kialakulásakor sem választhat „szabadon" a rendelkezésére álló eszközökben, hanem azt teszi, amit a társadalmi munkamegosztás tőle mint tőkéstől megkövetel. A pozitív értelemben vett emberi szabadság az ő számára is csak elvontan létezik. „Csupán" az adott kor anyagi és szellemi javainak birtokba vételére van lehetősége. Persze ez a „csupán" nagyon sokat jelent. Pozitív értelemben azonban nem fogható fel, mert mindezeknek csak passzív élvezője lehet. Itt is érvényes Hegelnek az úr és szolga viszonyáról tett megállapítása. Nem is lenne értelme a munkamegosztás szerint történő szabadság-megosztásról tett helyes megállapításnak, ha lehetséges volna a munkamegosztás megszüntetése előtt egyes osztályok számára a pozitív értelemben vett szabadság.

Ettől a hibától eltekintve Davüdov érdeme, hogy ezen fejtegetéseiben tisztázza: nem a társadalmat és az egyént kell egymáshoz viszonyítani, nem azt kell vizsgálni, hogy az egyén elsajátíthatja-e azt, amit a társadalom az adott korban megvalósított. Így csak formális, üres absztrakciókhoz lehet jutni. Minden kor embere (egyéne) társadalmi körülmények között él, sőt ezek produktuma. Tehát azt kell vizsgálni, hogy milyen az adott társadalomban élő emberek egymáshoz való viszonya. Ezzel a kérdésfelvetéssel jut el könyvének leg-

értékesebb, utolsó fejezetéhez. Ebben a fejezetben annak a marxi gondolatnak a jegyében folytatja a vizsgálódást, amely szerint az összesség szabad fejlődésének feltétele: minden egyes ember szabad fejlődése.

A szerző itt abból a tényből indul ki, hogy korunkban hatalmasan megnövekedett termelőeszközök és termelőerők léteznek. Ilyen körülmények között csak úgy lehet szabad az ember, ha a termelést az egész társadalom ellenőrzése alá vonják. A jelenlegi imperializmus állami beavatkozása a termelés folyamatába a monopolkapitalizmus kizsákmányolóinak érdekében történik. Ez nem hogy elősegítené a reális szabadságot, hanem olyan mértékig fokozza az elidegenülést, hogy a nukleáris fegyverekben realizálódva az egész emberiséget veszélyezteti. Egyetlen kiút: a kommunizmus.

A szabadság problematikájára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a munkamegosztás, az elidegenülés megszüntetésével létrejön az emberek sokrétű érintkezési formája, ez pedig sokoldalúan fejlett egyéniségeket *követel*. Így kap konkrét értelmet az „érintkezési forma termelésének" marxi gondolata. És így válik reálissá Davüdov fent említett követelménye, ti., hogy olyan körülményeket kell létrehozni, amelyek megkövetelik a sokoldalúan fejlett egyéniséget. Ez persze csakis a termelés mai színvonalán lehetséges. A harmonikus antik görög ember szabadsága és a kommunizmus emberének szabadsága közti kétezer év olyan különbséget jelent, mint — Davüdov hasonlata szerint — a zárt polisz és a világot átfogó kommunizmus közti különbség. Davüdov szerint a termelés mai és a jövőben kialakuló színvonala mellett lehetséges az ember sokoldalú fejlődése, mert: *a)* az automatizálás növeli a szabadidőt, *b)* (és ez a fontosabb) a gépek *megszabadítják* az embert a mechanikus tevékenységtől. Ez valóban igaz. És nemcsak a fizikai munkára vonatkozik. Gondoljunk csak az alkalmazott matematikus szakmára és az elektronikus számológépekre. A mechanikus tevékenységtől megszabadult ember megfelelő szociális környezetben valóban szabaddá válhat. A szabadság itt nem azt jelenti, hogy mindenkinek minden tudást el kell sajátítania, hanem azt a követelményt, hogy mindenki a tudásának megfelelően munkálkodjék, folytasson alkotó, azaz emberi tevékenységet. Persze az egyének tevékenysége, ezzel együtt tudása igen magas fokú lehet megfelelő szociális körülmények között. Az egyének közötti közvetlen és sokoldalú kapcsolat (érintkezési forma) folytán az alkotó tevékenység megsokszorozódik. Így Davüdov szerint: „. . . a probléma lényege — az emberi kultúra minden termékének elsajátítása olyan szociális közösségben, amelyben minden 'más' egyén tudása nem *határa, hanem folytatása* lenne az én ismereteimnek. Minden más egyén képességei nem határa, hanem folytatása lenne az én képességeimnek. Minden más egyén szakértelme nem határa, hanem folytatása lenne az én egyéni szakértelmemnek." (121. o.) A szerző joggal látja ebben a kommunista ember kialakításának legfontosabb kérdését. A kommunizmus által támasztott követelményt szembeállítja a burzsoá társadalom követelményével: A burzsoá deklaráció szerint a szabadság: megtenni mindazt, ami nincs ártalmára másoknak. Ez a gyakorlatban a konkurrenciát jelentette. A kommunizmus szabadságdeklarációját ezzel szemben így fejezi ki: „. . . a szabadság azt a jogot jelenti, hogy tegyük meg azt, ami mások szabadságát elősegíti." (118. o.) Ez kissé „kategórikus imperativusz"-szerűen hangzik. A szerző nyilván azt akarta kifejezésre juttatni, hogy valóságos, szakadatlan alkotó *tevékenység* deklarálása pozitív jellegű az előbbi negatív jellegével szemben. Az ilyen általános deklarációktól azonban óvakodnunk kell, mert gyakorlati értelemben semmitmondókká válnak.

Davüdov egész könyvéből világosan látható: igaza van, amikor a szükségszerűséget a szabadság sorsának nevezi. Az egyének szabadsága, amely az egész társadalmat szabaddá teszi, korunk társadalmi szükségszerűsége. Csakis ez a szükségszerűség teheti szabaddá az embert, mégpedig csakis munkája által.

Ismételten hangsúlyozzuk: a marxi hagyaték filozófiai oldalú vizsgálata és feldolgozása még sok munkát kíván. Ez a munka szükséges, mert a kommunizmus már nemcsak elvont, távoli cél. Ha nincs is minden kérdés Marxnál kidolgozva, filozófiai megjegyzései sok útmutatást tartalmaznak, amelyek konkrét elemzése — mint ez Davüdovnál látható — korunk sok fontos kérdésének megoldását segíti elő filozófiai síkon. Davüdov azt a feladatot is megoldja, hogy a fiatal Marx műveinek vizsgálata közben kimutatja: hogyan váltak a még nem egészen materialista jellegű megállapítások a további fejlődés során Marxnál következetesen materialistává. Ugyancsak az egész művön végigvonul a kétfrontos harc az idealista és a dogmatikus elképzelések ellen. Mivel igen fontos problémát vizsgál, amely a magyar filozófiai életben is elhanyagolt, helyes lenne mielőbb magyar nyelven is kiadni Davüdov könyvét.

Licskó György

Gotthold Kropp: Marx és Engels az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásáról és a politikai képzésről[1]

A politechnikai képzés szocialista pedagógiánk egyik központi elve és problémája. A könyv Marxnak és Engelsnek a termeléssel összekapcsolt oktatás elvével kapcsolatos állásfoglalását elemzi: megmutatja, hogy milyen gazdasági és politikai feltételek feltárása vezette Marxot és Engelst a termelőmunkával összekapcsolt oktatás követeléséhez, és bemutatja, hogy ez az elv milyen formában található meg az utópista szocialista irodalomban.

Marx követelése mögött annak felismerése rejlik, hogy az ember differencia specifikája, mely az állattól megkülönbözteti: a munkavégzés. S bár ez általános emberi tulajdonság, mindig meghatározott társadalmi formában, meghatározott fejlettségi szintű termelőeszköz és munkaerő egymásrahatásaként jelenik meg. Marx és Engels elsődlegesen a kapitalista társadalom munkavégzési feltételeit elemezte, amelynek fő vonása, hogy kifejlett formát ölt az a termelési mód, hogy az emberen saját terméke uralkodik. A munka a természet feletti uralom megszerzésének eszköze, ezt a feladatát betölteni azonban csak az igazán emberi munka tudja, amely a kéz és agy egysége. Hogy tehát az emberi munka betölthesse teljes hivatását, egyrészt meg kell szüntetni a társadalmi munkamegosztás következtében létrejött osztályviszonyokat, mert ezek eredményezték azt, hogy saját terméke idegen hatalomként álljon az emberrel szemben; másrészt fel kell számolni az üzemen belüli munkamegosztás negatív vonásait, amelyek a gyáripar kialakulásával teljesedtek be, s azt eredményezték, hogy a munkás pusztán részművelet végzőjévé vált. Ugyanakkor rámutat a szerző arra is, hogy a nagyipar megteremti a munkaerő mindenoldalú fejlesztésének igényét és lehetőségét is. Igényét azért, mert magas képzettségű munkást kíván; lehetőségét pedig azért, mert megteremti azokat az anyagi elemeket is, amelyek — a kapitalizmus megszüntetése után, amikor a kéz és fej egysége, a munka igazi formája majd megszülethetik — a mindenoldalúan fejlett, totális ember megteremtésének feltételei. E feltételek megteremtésével kapcsolatban beszélhetünk a tőkés társadalom történeti létjogosultságáról a termelőerők hatalmas fejlesztésének, a munkatermelékenység emelkedésének, a szabadidő növekedésének lehetősége vonatkozásában.

Részletesen elemzi a szerző a munkával összekapcsolt oktatás Marx előtti, utópista szocialista igényének részcéljait is. Ezek: a szellemi és fizikai munka elkülönültségének megszüntetése, a szegények túldolgoztatásainak, a gazdagok henyélésének megakadályozása, mindenki számára megfelelő szellemi képzés biztosítása, a munka testi egészséget szolgáló jellegének felismeréséből fakadó következtetések levonása, a szobatudós-oktatás megszüntetése, a gyakorlati képzés igénye, a pszichológia oldaláról pedig a változatosság elvének felismerése.

Meghatározza a szerző a munkával összekapcsolt oktatást igénylő Marx előtti elvek és a marxi elv közti különbséget is. Rámutat, hogy a marxi követelés — a gazdasági és politikai feltételek feltárásainak eredményeként — reális, túlzásoktól és ábrándozásoktól mentes. Annak a felismerésnek az alapján pedig, hogy a nagyipari termelés a korabeli mezőgazdasági és a kézműipari termelésnél fejlettebb, a termelés és oktatás összekapcsolásának elvét Marx már a nagyipar igényeinek megfelelően tudja vázolni s a technológiai képzés igényével képes gazdagítani. A technológiai oktatás ugyanis a termeléssel összekapcsolt oktatásnak olyan fejlett formája, amely megfelel a gyáriparnak.

A nagyipari termelés a tudomány segítségére támaszkodik. A bonyolult munkavégzés a természettudomány és a technika segítsége nélkül elképzelhetetlen. Ez azt eredményezi, hogy a tudomány termelőerőként funkcionálása már a kapitalizmusban megkezdődik.

A technológiai oktatás marxi igénye azt a célt szolgálja, hogy megszűnjék a munkásnak egy munkához való kötöttsége. A technológiának ugyanis az a sajátossága, hogy a termelőtevékenységet „a nagyipar fejlődési fokán az alapjául szolgáló természettudományos törvényszerűségekre vezeti vissza, s ezzel lehetővé teszi „az egész termelés tudományos alapjainak" áttekintését, mert „valamennyi termelési tevékenységnek összekötő elemeire való objektív felbontását" adja. A technológiai oktatásban részesült munkás ismeri az egyes iparágak meghatározott termelési eljárásainak alapműveleteit, s ezért könnyebben változtathatja a tevékenységi területét.

Marxnál a technológiai képzés az összes termelési ágak általános és elemi elméleti

[1] Tankönyvkiadó, 1963. 182 o.

és gyakorlati alapjainak megismertetését jelenti. Marx azonban azt is követeli, hogy a technológiai képzés ne csak főiskolai szinten történjék, hanem mindenki számára hozzáférhető legyen. Szerinte a technológiai oktatás a *tudatos* emberi tevékenység elengedhetetlen feltétele, mert a technológia legvégső fokon „az ember aktív magatartását a természettel szemben" fedi fel. A technológiai oktatás marxi formája tehát a nagyipari szintű termelőmunka megismertetését és az oktatás általános jellegét igényli.

Felveti a szerző a napjainkban használt „politechnikai képzés" fogalom eredetének kérdését. Tudomása szerint Marx és Engels nem használták ezt a kifejezést.

Kropp hangsúlyozza, hogy a termelőmunkával összekapcsolt oktatás az általánosan képzett ember formálásán és a munka formájának emberivé tételén túl a szükségletek maximális kielégítésének, a munka életszükségletté válásának — egyszóval a kommunista munkavégzés és így a kommunista társadalom építésének is jelentős feltétele.

A szerző, ha nem is kimondottan, de azt az elvet képviseli, hogy az oktatás a kommunizmus építésének egyik jelentős kérdése. De éppen ezért hiányoljuk, hogy a problémát — a termelőmunkával összekapcsolt oktatás elvének a tudományos szocializmus szempontjából való elemzését — a pedagógiától izolálva tárgyalja, pedig ez elsősorban pedagógiai jellegű kérdés.

Az izolált tárgyalási mód egyrészt az elv történeti alakulásának elemzésénél érezteti a hatását. A szerző egy ízben a marxi technológiai oktatás és a Comenius célkitűzése közötti rokonságról szólva utal a pedagógiára. Ezt a módszert kellett volna általánosítania olyan formán, hogy az elv utópista és tudományos szocialista formáinak elemzése közben utal az illető kor pedagógiai elképzelésére. A pedagógia története azt bizonyítja, hogy az oktatás és termelőmunka összekapcsolásának gondolata nemcsak a kommunista, utópista irodalomnak egyik legfőbb pedagógiai gondolata, hanem a pedagógiának is elve — sőt gyakorlata, habár ma még nem általánosan érvényesülő gyakorlata. Az utópista szocializmus pedagógiai célkitűzésének igazi értéke akkor tárulna fel, ha az illető kor pedagógiai célkitűzéseihez és főleg gyakorlatához viszonyítva láthatnánk.

Vas Ida

V. I. Cserkeszov: A materialista dialektika ,mint logika és ismeretelmélet[1]

Mint a címből is kiderül, a szerző a marxista filozófia egyik jelentős vitatott problémájára keresi a helyes választ. A bevezető történeti visszapillantás a szovjet filozófiai irodalom alapján ismertetve a legsajátosabb felfogásokat, két alapvető álláspont körvonalát rajzolja fel:

a) A marxista dialektika, a dialektikus logika és az ismeretelmélet egy tudomány különös részei, egymást kölcsönösen kiegészítik, csupán együtt alkotnak egységes egészet, de nem azonosak egymással.

b) A marxista dialektika, a dialektikus logika és az ismeretelmélet egybeesnek, egy és ugyanazt a tudományt jelentik, annak különböző elnevezései csupán.

A könyv írója az egyes szovjet filozófusok álláspontját elemezve megmutatja, hogy a szóban forgó probléma általuk történő megoldása hogyan határozza meg a formális és a dialektikus logika viszonyáról vallott felfogásukat.

A következő fejezetben Cserkeszov részletesen megvizsgálja a gondolkodás igazságának és formális helyességének a viszonyát. Megállapítja, hogy ez a két oldal egymástól elválaszthatatlan, a kettőt nem lehet egymással szembeállítani. Valóban így van, csak helyeselni lehet, hogy a szerző külön fejezetet szentel a kérdésének, amely a formális és a dialektikus logika viszonyának ilyen vagy olyan eldöntésében nem kis jelentőségű. Cserkeszov ezen túlmenően azért is fordít olyan nagy figyelmet a gondolkodás helyességére és igazsága viszonyára, mert — véleménye szerint — ez nem csupán a formális és a dialektikus logika, hanem a dialektika, logika és ismeretelmélet kapcsolatának felfogását is befolyásolja.

Mindenekelőtt bírálja azokat a filozófusokat (Aszmusz, Bakradze), akik a formális helyességet szembeállítják a tartalmi igazsággal. Nem ártott volna, ha a szovjet szerzőkön túlmenően figyelembe vette volna azokat a marxista világnézet talaján álló külföldi logikusokat is, akik egy bizonyos ponton túl elválaszthatónak tartják egymástól a gondolkodás e két oldalát. E nézetekre is érvényesek lennének azok a megállapítások, amelyekkel a könyv írója az említett szovjet filozófusok állásfoglalását kíséri. Valóban, e szembeállítás eredményeképpen a megbírált álláspont

[1] В. И. Черкесов: Материалистическая диалектика как логика и теория познания. Изд. Московского Университета, 1962. 475. o.

képviselői először is a formális logika tárgyát illetően kénytelenek helytelen nézetet elfoglalni. Ha ugyanis a formális helyesség és az igazság bármilyen vonatkozásban függetlenek lehetnek egymástól, akkor nem tárgyalhatók egy tudományon belül, hanem két különböző diszciplínának kell velük foglalkoznia. A formális helyesség ily módon a formális logika, a tartalmi igazság pedig kizárólag az ismeretelmélet tárgykörébe tartozik. Ez egyúttal azt is jelentené, hogy a formális logika nem ismeretelmélet, s hogy még korlátozott értelemben sem használható fel a megismerés módszereként; ugyanakkor a dialektikus logikának nincs logikai jellege. Hiszen ha kizárólag a formális logika foglalkoznék a gondolkodás formáival, törvényeivel, műveleteivel, a formális helyességgel, akkor más logika számára nem maradna hely. A marxista szerzők, akik a fenti álláspontot vallják sajátjuknak, oly módon próbálnak kitérni a dialektikus logika nyílt elvetése elől, hogy az ismeretelmélettel azonosítják, arról beszélnek, hogy a dialektikus logika elnevezés nem pontos, nem sikerült. De a dialektikus logika burkolt tagadása is azt a felfogást eredményezi, mint a nyílt: egy logika van csupán, amely a formai helyességgel foglalkozik, s ez nem alkalmazható a megismerés módszereként.

A formális helyesség és az igazság elszakítása legnyilvánvalóbb módon a szillogizmusok elméletében mutatkozik meg. Cserkeszov megmutatja, hogy azokban a nézetekben, amelyek a szétválasztást tartalmazzák, a kanti filozófia hatása tükröződik; a különbség csupán az, hogy elvetik az a priori formát, amely a kaotikus érzéki tartalomba rendet visz bele. Kant a forma meghatározó szerepét hirdette, s tekintve, hogy az lehet helyes vagy helytelen, szükségesnek tartotta azoknak a szabályoknak éstörvényeknek az ismeretét, amelyek alapján helyes logikai formákat nyerünk; ezekkel a gondolkodás formális helyességéről szóló tudomány, az általános vagy a formális logika foglalkozik. Kant szerint a tartalommal a logika nem foglalkozik, a gondolat viszonyát az objektumhoz a filozófia vizsgálja. A szerző cáfolja a gondolkodás helyességét és tartalmi igazságát egymástól elszakító felfogás képviselőinek azt az érvelését, hogy lehetséges olyan szillogizmus, amely tartalmilag hamis és formailag ugyanakkor helyes. Nézzük meg a következő példát:

Minden hal kérődző — A tehén hal — Tehát a tehén kérődző. Ebben a szillogizmusban a helyességet biztosító szabályok teljesítve vannak, így az M terminus is elosztott a felső premisszában. Tartalmilag azonban mindkét előzmény hamis a zárótétel pedig mégis igaz.

Cserkeszov érvelése a következő: a felső tételben az M terminus elosztott, mivel azonban ez a premissza hamis, hamis lesz az is, hogy a középső terminus teljes terjedelemben szerepel benne. A matematikai logika szimbólumaival kifejezve:

$$1.\ \forall h\ K(h)\ .\ \forall t\ H(t) \rightarrow \forall t\ K(t)$$

Látható, hogy a középső terminus elosztott —$\forall h\ K(h)$. De tudjuk, hogy ezek a premisszák hamisak:

$$2.\ \overline{\forall h\ K(h)}\ .\ \overline{\forall t\ H(t)} \rightarrow \forall t\ K(t).$$

Az A típusú ítélet hamisságából az O típusú ítélet igazsága következik.

$$3.\ \exists h\ \overline{K(h)}\ .\ \exists t\ \overline{H(t)} \rightarrow \forall t\ K(t)$$

Ilyképpen a középső terminus egyik előzményben sincs már elosztva, továbbá két részleges ítélet képezi az előzményt, így logikai szükségszerűséggel nem lehet zárótételhez jutni. Tehát az olyan szillogizmus, amelyben a hamis ítéletekből helyesen levezetik a zárótételt, magában foglalja ellenkező lehetőségét is, azt, hogy nem logikai szükségszerűséggel következik a zárótétel. Ilyen logikai ellentmondáshoz jutunk, ha hamis premisszákból akarunk helyesen igaz zárótételt levezetni.

A szerző egyúttal bírálja azt a felfogást is, amely szerint a matematikai logikában a formális helyesség független a tartalmi igazságtól vagy hamisságtól. E nézet képviselői az azonosan igaz formulákra hivatkoznak — pl. $(A \rightarrow B) \rightarrow [(B \rightarrow C) \rightarrow (A \rightarrow C)]$ —, ahol a változók helyére egyaránt lehet igaz vagy hamis értékeket állítani, a formula mindig igaz értéket vesz fel. Cserkeszov hangsúlyozza: ennek az álláspontnak a védelmezői figyelmen kívül hagyják azt, hogy ez a formula nem egy konkrét kijelentés, hanem meghatározott típus számtalan konkrét kijelentéseinek általánosítása, s így benne ezen kijelentések törvényszerű kapcsolata jut kifejezésre, akár igazak, akár hamisak a változók, belőlük következik az $A \rightarrow C$ összefüggés. Vegyük a ritkábban előforduló esetet, amikor a változók hamisak. Pl.: „Ha $2 \times 2 = 5$, akkor a hó fekete — Ha a hó fekete, akkor csoda történt — Tehát ha $2 \times 2 = 5$, akkor csoda történt." Cserkeszov arra hívja fel a figyelmet, hogy jóllehet a változók hamisak, a formula azért mégis igaz, mert létezik olyan tartalom, amelynek alapján a formula létrejöhetett. Az, hogy a helyesség meghatározója az objektív tartalom, még világosabban látható akkor, ha igaz változókat választunk ki.

Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy nincs olyan logika, amely kizárólag a formai helyességgel foglalkoznék. Mind a formális, mind a matematikai logika a tartalmi vonatkozásoktól csupán egy bizonyos pontig vonatkoztathat el, ha nem akarja a kanti a priori ismeret jellegét magára ölteni. Az előbbiekből viszont a dialektikus logikára vonatkozóan az következik, hogy ez sem foglalkozhatik valamiféle formájától megfosztott tartalommal, hanem a gondolkodás olyan formájával, olyan törvényeivel és műveleteivel, amelyekre a tartalom fokozottabb mértékben hatással van.

A harmadik fejezetben a szerző filozófiatörténeti áttekintést nyújt a logika és ismeretelmélet viszonyáról. Két alapvető álláspontot különböztet meg: az egyik a logika és ismeretelmélet egységét, a másik a szembeállításukat vallja. Az elsőt Arisztotelésztől, a másodikat pedig a sztoikusoktól származtatja, s fejlődésüket végigkíséri napjainkig.

A könyv írója az álláspontját az ismeretelmélet, logika és dialektika viszonyáról a következő két fejezetben fejti ki. Először foglalkozik a dialektikus materializmus ismeretelmélete és a dialektikus logika összefüggésének a kérdésével. Helyesen állapítja meg, hogy „a tudományos ismeretelmélet nem tanulmányozhatja a megismerés folyamatát az objektív világ és legáltalánosabb tulajdonságai s törvényszerűségei tanulmányozása nélkül" (220. o.). Ebből azonban — véleményem szerint — megalapozatlanul jut arra a megállapításra, hogy „A dialektikus materializmuson belül nincs hely a megismerésről szóló sajátos tanítás részére a létről szóló sajátos tanítással párhuzamosan. A létről szóló filozófiai tanítás magában foglalja a megismerésről szóló tanítást" (221. o.). Ezekből a sorokból az ontológia és a gnoszeológia megkülönböztetésének felesleges volta csendül ki. A szerző figyelmen kívül hagyja, hogy a megismerés folyamata, amely reprodukálja az emberi tudatban a jelenségeket, összefüggéseket — ezekkel nem azonosítható. A lét és megismerése két különböző dolog még akkor is, ha a megismerés folyamata azoknak a visszatükrözött dialektikus törvényeknek a segítségével operál, amelyek objektív megfelelői a természetben és a társadalomban működnek. Ha ugyanis lételmélet és ismeretelmélet között nem teszünk különbséget, ebből az a helytelen felfogás is következik, hogy a lét köre azonos az ismeret körével.

Ugyancsak helytelen a dialektikus logika és ismeretelmélet viszonyaként a teljes egybeesést elfogadni. Cserkeszov az azonosságuk mellett figyelmen kívül hagyja a különbözőségüket, amikor azt mondja, hogy „. . . a dialektikus materializmus ismeretelméletének és a dialektikus logikának a tárgya egy és ugyanaz. Ezért a dialektikus logika és az ismeretelmélet nem különböző tudományok, hanem egy és ugyanazon tudomány különböző elnevezései (269. o.)." A dialektikus logikának az ismeretelmélettel való egybeesése nem jelentheti az előbbi logikai jellegének megszüntetését.

Világosabban látható az előbbi törekvés, amikor a szerző a továbbiakban a fentiekhez hasonlóan beszél a dialektika és ismeretelmélet, valamint a dialektika és dialektikus logika egybeeséséről: „. . . a materialista dialektika és a dialektikus materializmus ismeretelmélete nem két különböző elmélet, hanem egy és ugyanaz" (283. o.). Az ismeretelmélet és a dialektikus logika, valamint a dialektika és az ismeretelmélet azonosításából Cserkeszov levezeti a dialektika és a dialektikus logika azonosságát. Végeredményben az ismeretelmélet, dialektika és logika egysége helyett Cserkeszov az azonosságukat hirdeti, olyan azonosságot, amely a különbségeket kizárja önmagából. Álláspontja azt eredményezi, hogy a különös, a megismerő gondolkodás formáival, műveleteivel, törvényeivel foglalkozó tudomány azonossá válik az általánossal, a dialektikus materializmussal. Ez az azonosítás kétféle veszélyt rejthet magában, egyrészt azt, hogy a dialektikus materializmus megszűnik filozófia lenni azáltal, hogy tárgykörébe nem az általános, hanem a különös (a megismerő gondolkodás) kérdései kerülnek csupán; másrészt pedig azt, hogy megszünteti a dialektikus logika különös voltát és ezáltal logikai jellegét. A megismerő gondolkodás a természettel és a társadalommal szemben különös terület. A dialektikus materializmus pl. foglalkozik az ellentétek egysége és harca törvényével, vizsgálja azokat a vonásait, amelyek e három területen közösek. Ezek az általános vonások azonban nem azonosak a konkrét megnyilvánulásokkal, mint ahogy az anyag filozófiai fogalma sem azonos a tömeg fogalmával, így az ellentétek egysége és harca törvénye nem lehet teljesen azonos például a változékonyság és öröklékenység kapcsolatával, vagy az osztályharc törvényével, vagy a megismerő gondolkodásban konkrétan megnyilvánuló formájával. Cserkeszov ily módon éppen azok álláspontját fogadja el, akik logikának csupán a formális vagy a matematikai logikával vegyített logikát, vagy éppenséggel csak az utóbbit ismerik el az egyetlennek, amely a gondolkodás formáival, törvényeivel, műveleteivel foglalkozhatik s akik ellen

határozott polémiát folytat könyvének számos helyén.

Az utolsó fejezet „A dialektikus gondolkodás formái" címet viseli. Mint a címből is kitűnik, a szerző itt olyan gondolkodási formákat kíván tárgyalni, amelyeket a formális logika nem vizsgál. A könyv írója nem ért egyet azzal az állásponttal, amely szerint vulgáris, primitív, hibás felfogás a fogalmak, ítéletek, következtetések formális és dialektikus logikai formáit megkülönbözteti, s határozottan állítja, hogy vannak olyan gondolkodási formák, amelyeket csak a dialektikus logika tárgyalhat. Mindenekelőtt ide tartoznak a dialektikus fogalmak mint a proletárdiktatúra, a biológiai faj, az absztrakt munka, amelyek „a változó viszonyokról szóló fogalmak", tekintve hogy nem zárják ki magukból a különös mozzanatokat sem; hasonlóképpen az ítéletek és következtetések dialektikus formáiról is beszél. A szerző — véleményem szerint — két különböző problémát egynek tekint, nevezetesen azt a kérdést, hogy a gondolkodás formáit egymást feltételező különböző módszerekkel lehet vizsgálni azzal, hogy más gondolkodási formákkal foglalkozik a formális és másokkal a dialektikus logika.

Ugyanis mind a formális, mind a dialektikus logika egyaránt ugyanazokkal a gondolkodási formákkal foglalkozik, míg azonban az előbbi leírja a mozdulatlan fogalmat, ítéletet, következtetést, addig az utóbbi e leírásra támaszkodva mozgásba hozza, összefüggéseikben vizsgálja őket. A dialektikus logika nem valami új gondolkodási forma feltárására törekszik, s amennyiben újak jelentkeznek, úgy a leírásuk a formális logika tárgykörébe tartozik. A matematikai logika pl. a hagyományos következtetési módokon kívül újakat tárt fel, s a dialektikus logika ezeket is figyelembe veszi, amikor sajátos módszerével vizsgálja, hogy milyen helyet foglalnak el a megismerés folyamatában, hogyan kapcsolódnak a többi következtetési formákkal —, de nem ő írja le őket.

A formális és a dialektikus logika között hasonló viszony áll fenn, mint a biológia tudományán belül a darwini tanítások és az élőlények rendszerezésével foglalkozó tudományok között. A növény- és az állatrendszertan a meglévő fajokat osztályozta, leírta, jellemezte. Darwin ezeket a fajokat „mozgásba hozta", feltárta összefüggésüket, származásukat; de az előző ismeretek nélkül ezt nem lett volna képes elvégezni. Darwin feladata már nem e fajok rendszerezése, jellemzése, leírása volt, hanem a fajkeletkezés folyamatának a vizsgálata. Az analógia helyességét alátámasztja az a tény is, hogy a matematikai logika a rendszertanokban nyer alkalmazást, ezzel is kifejezve azt, hogy egy szinten áll velük a megismerés vonatkozásában.

Cserkeszov a sajátos dialektikus logikai következtetés példájául megemlíti az 1905-ös orosz forradalom vezető osztályára vonatkozó lenini következtetést, amely különbözött a mensevikek használta hagyományos szillogizmustól: Minden burzsoá forradalomban a vezető szerep a burzsoáziáé — Az 1905-ös forradalom burzsoá forradalom —Tehát az 1905-ös orosz forradalomban a vezető szerep a burzsoáziáé. Ezzel szemben az a lenini következtetés, amelynek zárótétele megállapítja, hogy az 1905-ös orosz forradalomban a vezető szerep a proletariátusé, a szerző szerint a dialektikus következtetés tipikus formája, mert a terminusaiban megvalósul az általános és a különös egysége, nem úgy, mint a hagyományos szillogizmusokban.

Véleményem szerint ebben az esetben nem sajátos a gondolkodási formáról beszélni — amelyet a dialektikus logika vizsgálna —, hanem az induktív, deduktív és analogikus következtetések szoros egységéről, amelyet felhasználva Lenin a mensevikekkel ellentétes véleményre jut. A mensevikek csupán egy deduktív következtetést hajtottak végre, elszakítva azt az induktív következtetésektől; egyrészt akkor, amikor nem vették figyelembe, hogy milyen egyedi esetekből vonták le azt a megállapítást, hogy a burzsoá forradalomban a vezető szerep a burzsoáziáé, másrészt akkor, amikor az 1905-ös orosz egyedi viszonyokból nem vontak le tanulságokat, mint ahogy ezt Lenin cselekedte. Az induktív a deduktív és az analogikus következtetések elszigetelt vizsgálata, leírása a formális logika tárgykörébe tartozik, a dialektikus logika feladata nem valami sajátos új következtetési forma felkutatása, leírása (a lenini példa is induktív, deduktív és analogikus következtetésekből tevődik össze), hanem az a kapcsolat érdekli, hogyan kell a gondolkodási formáknak egymással összefüggniök, hogy a gondolkodás tényleg megismerő legyen. Ezekre a kérdésekre a formális és a matematikai logika a jellegénél fogva képtelen megfelelő választ adni — amennyiben egyáltalán megpróbálja. A dialektikus logika megválaszolja a kérdést, azért mert a következtetési formák összefüggését a gondolat tartalma szempontjából vizsgálja, s ily módon nem szakítja el a gondolati formát a tartalomtól, hanem a kettőt szoros kapcsolatukban vizsgálja, s megőrzi a saját logikai jelleget is, mert tárgyát a gondolkodás formái, műveletei, törvényei merítik ki.

Az elmondottakat is figyelembe véve Cserkeszov könyve érdekes, igen gazdag a problémafelvetésekben. Részletes áttekintést nyújt mindazon felfogásokról, amelyeket az adott kérdésben a szovjethatalom első éveitől kezdve a Szovjetunióban publikáltak. Mindazok hasznos olvasmányra találnak e műben, akik a logika, a dialektika és az ismeretelmélet kérdéseivel mélyrehatóan foglalkoznak.

Szigetvári Sándor

Paul Wiedeburg: A fiatal Leibniz A Birodalom et Europa (I. rész)[1]

A szerző az orvosi és a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár, Heidelbergben működik. Amint azt könyvének bevezetésében írja, több mint 30 éve foglalkozik Leibniz munkásságával, és a most megjelent két kötetet rövidesen továbbiak követik. Azt vallja, hogy bármennyire is nehéz Leibniz munkásságát a maga teljességében átfogni — és ez a tudományok differenciálódásával egyre nehezebbé válik —, mégsem engedhető meg Leibniz tevékenysége egyik vagy másik oldalának kiemelése, kiragadott tárgyalása. Wiedeburg szerint nincs még egy filozófus — Arisztotelészt is beleértve —, akinek filozófiai állásfoglalását annyira szélsőségesen értelmezték volna, mint Leibnizét. Ennek okát abban találja, hogy Leibniz nézeteinek sokaságából viszonylag könnyen kiemelhetők olyanok, amelyek egy bizonyos álláspontot látszanak igazolni, más gondolatok kiragadásával viszont éppen az ellenkezője „bizonyítható". Szellemesen jegyzi meg, hogy minden Leibniz-kutató Leibniz ősproblémájával áll szemben: azzal, hogy keresnie kell a sokaságban az egységet. Leibniz munkásságát a maga teljességében feltárni majdnem megoldhatatlan feladat, de visszariadni tőle nem szabad, hanem fáradhatatlanul és rendíthetetlenül kell kutatni — vallja a szerző.

Wiedeburg a nyomtatásban megjelent két kötetben Leibniz tevékenységének első korszakát, a mainzi választófejedelem udvarában eltöltött éveket tárgyalja. Ez a korszak Leibniznek Párizsba utazásával zárul. A 25 éves ifjút ekkor egészen új benyomások érik, ekkor tárul fel előtte korának virágzó tudományos élete teljes gazdagságában. Leibniz fejlődésének első korszakát rendkívül részletesen vizsgálja a szerző. Azt a veszélyt, hogy lényeges egybefonódik a lényegtelennel, úgy próbálja elkerülni, hogy külön kötetben közli a jegyzeteket, amelyekből kibontakozik az erősen vitatott kérdések ellentétes értelmezése. A két kötet — tehát az amelyik Leibniz politikai, kultúrpolitikai és filozófiai munkásságát ismerteti, továbbá a hozzá tartozó jegyzeteket tartalmazó kötet — közel egyenlő terjedelműek, 250—260 oldalt tesznek ki. A jegyzeteket tartalmazó kötet is nagyon érdekes olvasmány. Itt fejti ki például, hogyan értelmezendő Leibniznek az a kijelentése, hogy ez a világ a lehető legjobb az összes létező világok közül. Wiedeburg szerint a hangsúly a lehetőn és nem a legjobbon van. Leibniz ugyanis abból indul ki, hogy végtelen sok világ van, és a világon a Jó mellett a Gonosznak is van helye. Ezért nem valósulhat meg az abszolút Jó, csak a *lehető* legjobb.

A szerző részletesen ismerteti, hogy kik azok a német tudósok, illetve gyakorlati szakemberek, akik hatással voltak Leibnizre. Ezek többségükben orvosok és biológusok, akik Németország gazdasági és kulturális fejlődését is szívükön viselték egyéni tudományos munkájuk mellett. Közülük csak Paracelsus neve közismert. A marxista ismeretekkel rendelkező olvasóban önkéntelenül felvetődik az a gondolat, hogy Németország gazdasági és politikai elmaradottsága, a kapitalizmus késői kialakulása bizonyára szerepet játszott abban, hogy a technika és mechanika tudománya nem terjedt itt el. Így azután a német filozófiában viszonylag jelentéktelen szerep jut a mechanikus és metafizikus szemléletnek, a biológia és a kémia (vagy még inkább az alkémia) eredményeinek felhasználásával naiv dialektikus gondolatok törtek maguknak utat, elhúzva és magasabb szinten megismételve a reneszánsz élettől duzzadó és mindenütt fejlődést kereső nézőpontját. Wiedeburg azonban nem von le ilyen következtetéseket. Ő inkább misztikus, a föld alatt is ható, a német szellemeket egységbefonó erőket vél felismerni a német filozófiai gondolkodás specifikus jellegében. Igaz, hogy Jacob Böhme, Meister Eckhardt és talán még Nicolaus Cusanus is képviseltek misztikus gondolatokat, de ez elsősorban a „német nyomorúságból" fakadt, nem pedig misztikus erőkből. Ez tör elő hellyel-közzel Leibniz gondolataiban is, aki pedig a XVII. századnak európai viszonylatban is kiemelkedő tudósa és kultúrpolitikusa.

A szerző feltárja, hogy Leibniz munkás-

[1] Der junge Leibniz. Das Reich und Europa. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1962. 2 köt.

ságának első korszakára az *individualizmus és univerzalizmus* kapcsolatának a vizsgálata jellemző. Ettől a problémakörtől elválaszthatatlan a sokaság és az egység, a konkrét és az absztrakt összefüggésének kutatása. A XVII. század filozófiájára jellemző az a törekvés, hogy fel akarja szabadítani az egyént a középkor hierarchiája tekintélyeinek nyomása alól. (Ez a filozófiában megmutatkozó törekvés jól tükrözi azt a tényt, hogy a kapitalizmusban az egyén — aki megváltozott gazdasági helyzete folytán erre alkalmassá válik — egyre nagyobb szerephez jut, egészíthetjük ki a szerző fejtegetéseit.) Az egyén kiemelkedő helye Descartes filozófiájában az egyéni értelem abszolút és autonóm voltában jut kifejezésre. Ez a szemlélet az Ént tekinti az értelmes gondolkodás egyedüli alapjának, és az anyagi világot is a gondolkodással alapozza meg. (Érdemes Wiedeburg megállapításaihoz hozzátenni, hogy a gyakorlattól, a társadalmi tevékenységtől való elszakadás azzal bosszulja meg magát mind a racionalista, mind az empirista filozófiában, hogy az igazi ismereteket egyedül isten tudja garantálni.)

A Descartes filozófiája nyomán létrejött dualista szemlélet nemcsak a testet és a lelket, hanem a hitet és a tudást is szembeállítja egymással. A dualizmus megszüntetésére, az egységes szemlélet visszaállítására elsősorban a megújított atomista filozófia, a Gassendi által kidolgozott korpuszkuláris elmélet tesz komoly kísérletet. Ennek az elméletnek van német képviselője is Joachim Jungius (1587—1657) személyében, akiről Leibniz igen nagy elismeréssel nyilatkozik. A modern atomista filozófiát a világi és az egyházi hatóságok Európa minden országában egyaránt üldözik, mert, mint mondják, veszedelmes ateista, materialista nézeteket tartalmaz. Leibniz, a könyvben tárgyalt korszakban, viszonylag keveset tud az atomista filozófia új formájáról. Ő az egységet úgy próbálja helyreállítani, hogy mindenütt élő egységeket életerőket lát, s ezek a fejlődés hajtóerői. Leibniz nézeteinek kialakulására közvetlenül nagy hatása van egy Weigl nevű professzorának, aki matematikával, csillagászattal, filozófiával, joggal foglalkozik, és a matematikát nagy sikerrel alkalmazza a különböző tudományágakban. Weigl a reneszánsz filozófiájával akarja legyőzni a skolasztikát és a világ minden jelenségét szellemi természetű, a számlálás képességével rendelkező monaszokra vezeti vissza. (A mű érdeme, hogy részletesen foglalkozik más német tudósokkal is, akik hatással voltak Leibnizre.)

Leibniz 17 éves korában írja első filozófiai értekezését „De principio individui" (Az egyéniség elve) címen. Ebben a munkában azt a gondolatot fejti ki, hogy a létezés alapja nem lehet más, mint az individuális egység, vagyis olyasvalami, ami önmagától egy. A testek ezzel szemben halmazok, részekből állnak, a végtelenségig oszthatók, és egységüket valahonnan kívülről nyerik. Az individuális az általánossal szemben különös, de nem az általános összehúzódása által jön létre, hanem önálló lényeg, amely magába foglalja az általánost is.

A három évvel később írt „Dissertatio de arte combinatoria" (A kombinálás művészete) című dolgozatában is az egyes (illetve a különös) és az általános viszonyával foglalkozik. Az egységből, az egyesből kiindulva jut el az általánoshoz, és megállapítja, hogy az általános az egyes magasabb szintje. Ebben a művében fekteti le az általános karakterisztika gondolatát, amely egész életén keresztül foglalkoztatja. Az általános karakterisztika segítségével olyan módszert akar kidolgozni, amelynek közvetlen alkalmazásával — függetlenül a gyakorlattól — általánosan érvényes igazság birtokába juthatunk. Az eljárás kidolgozásának a lehetőségét a matematikára alapozza és a tiszta ész legfőbb bizonyítékának tekinti.

A fenti munkákat még egyetemi évei alatt írja Leibniz. Röviddel azután, hogy Lipcsében, szülővárosában elvégzi az egyetemet és Nürnbergben (akkor Altdorf) megszerzi a doktori címet, Mainzba megy, ahol a választófejedelem szolgálatába lép. Itt politikai és kultúrpolitikai tevékenységet fejt ki elsősorban, alkalmazva és továbbfejlesztve filozófiai ismereteit.

Wiedeburg igen sokoldalúan fejti ki, hogy az egyessel és az általánossal való foglalkozást Németország helyzete miért tette különösen indokolttá. Németország a 30 éves háború után (Leibniz 2 éves, amikor a vesztfáliai békét megkötik) kifosztottan, legyengülve magáramarad. Saját erejéből kell talpra állnia. Wiedeburg kiemeli, hogy Leibniz helyesen látta meg, Németország gyengeségének nem a 30 éves háború az oka elsősorban. A háború azért tört ki, azért tartott ilyen hosszasan, azért végződhetett az országot kifosztó békekötéssel, mert Németország gyenge volt. Kár, hogy Wiedeburg nem analizálja a gyengeség okait (véleményünk szerint ezt elsősorban a parasztháborúk leverésében kell keresni, ami a kialakulóban levő burzsoáziát is sújtotta). S még különösebb, hogy arra sem utal: a birodalom helyzetét az is súlyosbította, hogy érdekeit a német fejedelmek és minisztereik nem egyszer pénzért is elárulták.

Leibnizet már a mainzi választófejedelemségben eltöltött évek alatt is erősen

foglalkoztatja az egységes német birodalom megvalósításának a gondolata. A többszáz fejedelemséget átfogó, a magasabb egységet képviselő állam megvalósulását sokoldalúan akarja elősegíteni.

Az egység megteremtéséhez nagyban hozzájárulna a *vallási egység* biztosítása. Nem az ellenreformáció elvakult, véres módszerére gondol, hanem magasabb szinten akarja az egységet megvalósítani. (Leibniz maga élete végéig református marad, bár előkelő pártfogói, filozófus-pap barátai elég erőszakos eszközökkel próbálják „megtéríteni".) Leibniz a különböző vallások közötti egységet a „természetes vallás" feltárásával és érvényre juttatásával igyekszik megalapozni. A „természetes vallás" elképzelése az akkor sokat emlegetett „természetjog" mintájára alakul ki benne.

A német birodalom egységét a *kultúra* egységével is elő akarja segíteni. 1668-ban javaslatot készít egységes német nyelvű könyvkiadásra, továbbá olyan folyóirat szerkesztését tervezi, amely negyedévenként beszámol az időközben megjelent idegen nyelvű és német művekről. A kultúra felvirágoztatása szempontjából igen jelentősnek tartja a német nyelv művelését. Azt vallja, hogy a latin, mivel nem élő nyelv, alkalmatlan az egyre gyarapodó tudományok kifejezésére — a népnyelv segítségével minden jelentős gondolatot ki lehet fejezni. Rámutat, hogy a francia és az angol nemzet életében milyen fejlődést jelentett az anyanyelv használata a politikai és a tudományos életben. De Leibniz maga az, aki eltér a nyelv fejlesztésében felvázolt programjától. Először is azt vallja, hogy a matematika, a fizika és a kémia tudományában, ahol az absztrakcióknak különösen nagy szerep jut, szükséges a szimbolikus nyelv használata. Másrészt filozófiai és egyéb tanulmányait is francia vagy latin nyelven írja, amit azzal indokol, hogy hatni akar hazájának határain túl is, és ezt csak így érheti el.

Sokat foglalkoztatja az *egyén és a közösség* viszonya is. Leibniz szerint a kettő közötti kapcsolatot a szeretet szolgáltatja. A szeretet igazi megnyilvánulását abban látja, hogy mások boldogságának önzetlenül tudunk örülni. Wiedeburg vitába-szál Couturat-val, aki azt állítja, hogy Leibniznél ez egyén és a közösség között logikai kapcsolat van, és valamiféle misztikus, metafizikai kapcsolatról beszél. Wiedeburg maga azt vallja, hogy a német egység gondolatát sehol másutt nem kereshetjük, mint a német gondolatvilágban, erkölcsben, amelyet nem érintett a politika — ma is ez kelt bennünk biztonságérzetet. (I. k. 19. o.) Ezekből a sorokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a könyv szerzője milyen mértékben képvisel idealista álláspontot, mikor azt vallja, hogy a gondolatvilágot és az erkölcsöt nem érinti a politika, de az is nyilvánvaló, hogy erősen aktualizál. A Leibniz korára vonatkozó megállapításait a mára is érvényesnek tartja.

Leibniz felismeri, hogy örömet csak a sokféleség, a változatosság okozhat, de csak akkor, ha harmónia fogja egységbe. Az örömet és a boldogságot a tevékenységben, és nem az állapotban keresi. Azt vallja, hogy sohasem elégedhetünk meg valaminek az elérésével, mindig új meg új célokat kell magunk elé tűznünk, egyre többet kell akarnunk. Az emberi szellem nem képes megnyugodni, a nyugalom kín a számára... „Aki mindent tud, az meg van fosztva az öröm érzésétől, akinek mindene megvan, annak nincs meg már az a lehetősége, hogy még valamit megszerezhessen." (172. o.)

Az egyén és a közösség kapcsolatában a legfontosabb szerepe az államnak van. Az egyének hozhatnak olyan döntéseket, amelyek önmagukban jók, de a közösség szempontjából mégsem hasznosak. Alapvető kérdésekben, amilyenek a háború és a béke, a szövetségkötés, a kivándorlás stb. csak az állam határozhat. A német népet még nem tartja eléggé érettnek a demokráciára. Fontos kérdésekben csak akkor bízhatjuk magunkat a többség döntésére, ha nagy számban vannak okos, megfontolt, a vak szenvedélytől mentes, megbízható emberek. (Leibniz nem ismeri fel — bármennyire is mindig a tevékenységet helyezi az állapottal szemben előtérbe —, hogy éppen a demokrácia megvalósulása az alapja annak, hogy az emberek okosakká, körültekintőkké, megfontoltakká váljanak, nem bírálja emiatt az álláspontja miatt) Leibniz racionalizmusa a gyakorlati, a politikai meggondolásaiban állandóan előtérben áll. Az ész szerepe igen nagy lehet, mondja Leibniz, amit politikai és gazdasági gyengeségünk nem enged meg, azt az ész, a szellem erejével kell megvalósítanunk. Nem várhatjuk istentől a vak véletlen elhárítását. Isten azért ruházott fel minket értelemmel, hogy használjuk, csak azokon segít, akik maguk is segítenek magukon. A szabad akarat nem vak önkény, nem felelőtlenség önmagunkkal szemben, hanem tettrekész, vidám cselekvéssel egybekapcsolt igenlése saját egyéniségünknek.

Leibniz a Mainzban eltöltött évek alatt ismerkedik meg Descartes filozófiájával. Leveleiből kitűnik, hogy matematikai ismereteinek hiányossága miatt ekkor még igen nagy nehézséget okoz neki Descartes műveinek olvasása. Elsősorban Bacon

és Hobbes munkáit olvassa a modern filozófusok közül. Ingadozik Descartes filozófiájának értékelésében. Vonzza Descartes racionalizmusa, de taszítja történetietlen szemlélete, a múlt teljes tagadása. Descartes nézeteinek elfogadásában politikai kérdést is lát. Attól fél, hogy ez is a francia szellem térfoglalását jelentené Németországban — szögezi le Wiedeburg.

1669-ben megismeri a vitát, amely Huyghens és Wren között folyik az ütközési törvények kérdésében. A vita hatására Leibniz is kezd foglalkozni a mozgás és a nyugalom problémájával. Feltárja a mozgás és a nyugalom dialektikus kapcsolatát. Kimondja, hogy a látható nyugalom nem-látható mozgás. A kohéziót sem tartja valami mozdulatlan „enyvszerű" dolognak, amely a testeket összetartja. Descartes-tal szemben azt állítja, hogy az összetartó erő az „enyv" mozgásából áll, a testeknek abból a törekvéséből, hogy a testek közeledni akarnak egymáshoz. A mozgást nem szűkíti le a helyzetváltoztatásra, és a testben levő ellentétes tendenciákból vezeti le. Gondolatait a „Hypothesis Physica nova" (Az új fizika hipotézise) című munkájában fekteti le, amelyet elküld az Angol Királyi Tudományos Társaságnak. Ebben a tanulmányában kifejti, hogy a testek lényegét nem a kiterjedésben látja, hanem a tevékenység elvében. A testben és a lélekben egyaránt meglevő pillanatnyi mozgásban, a „conatus"-ban keresi ennek a tevékenységnek a mibenlétét. A testekben a conatus a mozgás kezdete, amely a térbeli pontba és az időpillanatba van összesűrítve, a lélekben pedig egy pontszerű tudati tevékenység és emlékezés felel meg neki. A lélek éppen úgy nincs nyugalomban, mint a testek, állandóan van benne törekvés (conatus). A lélek egységét a törekvések harmóniája adja. A conatus eredetileg fizikai fogalom, de Leibniznél metafizikai és teleológiai tartalommal telítődik. Abból indul ki, hogy a tömeg térbeli kiterjedéséből nem lehet megmagyarázni a „formák differenciáltságát", az áthatolhatatlanságból és a tehetetlenségből nem lehet levezetni a mozgást, ennek benne kell lenni a testben. Ezért Leibniz mindenütt a cél által feszített erőt, szubsztanciális egységeket képzel el, amelyeknek törekvése, tevékenysége képezi alapját az állandó pusztulásnak és keletkezésnek, kibontakozásnak és visszafejlődésnek, és amelyek áthatják az egész világmindenséget. A szubsztanciák igazi egységek, amelyekben csírájában megvan minden, ami később kibontakozik belőlük. A lét lényegét tehát a szellem határozza meg, amely minden történést magára reflektál, emlékezéssel és tudattal mindent megragad, megtart és végtelen fokozatban, sohasem nyugvó tevékenységben bontakozik ki.

Leibniz főcélja már ekkor az egyoldalú racionalizmusból fakadó dualizmus legyőzése-állapítja meg Wiedeburg. Nem fogadja el a tudásnak a Descartes által felvázolt biztos épületét sem, mert szerinte mindenütt, az egyéni, a politikai és a vallási életben is megmerevedést jelent, akadályozza a fejlődést.

Leibniz gondolataiban már ebben a korai korszakban is erősen keverednek a mély dialektikus felismerések a metafizikus, teleologikus, sőt teológiai megállapításokkal.

Wiedeburg könyve sok érdekes és jelentős részletet tár fel Leibniz tevékenységének arról a korszakáról, amely 1667—1671-ig terjed. Mégsem ad hű képet; az objektivitást felcseréli az objektivizmussal. Aprólékosan, igen részletesen, mintegy „személytelenül" ismerteti Leibniz tevékenységét és gondolatait, nagy ritkán fűzve hozzá saját állásfoglalását. Lehetne ezt úgy is felfogni, hogy nem akarja saját nézeteit rákényszeríteni az olvasóra; rábízza, vonja ő maga le a következtetéseket. De ebben a pozícióban viszont nem következetes Wiedeburg. Időnként mégis előáll egyéni véleményével, s ilyenkor a „német szellem" misztikus, rejtett folyamatosságára utal, vagy Németország jelenkori szétszakítottságát azonosnak tekinti a 300 év előttivel. A szerző bizonytalan, és ezt ő maga leplezi le. A Bevezetésben elmondja, hogy könyve már nyomdában volt, amikor a II. világháborúnak egy borzalmas éjszakája megsemmisítette. Közel két évtized telt el, amíg újra nyomtatásra került a sor. A késedelemnek külső és belső okai is voltak. Belső oka az volt, hogy úgy érezte: tisztázni kell előbb a közösség és ezen belül az egyén felelősségének a kérdését a bekövetkezett világégésben. Később mégis úgy döntött, hogy a kéziratot változatlanul hagyja. Miért mondott le a felelősség kérdésének vizsgálatáról? Vajon úgy gondolta-e, hogy a vesztett háború gondolata, amely a jelen munkát át- meg áthatja, már az első megjelenéskor is kiolvasható lett volna? — A szerző nem politizál, de a ki nem mondott gondolatok mindenütt ott kísértenek.

Simonovits Istvánné

H. M. Fataliev: A marxizmus—leninizmus és a természettudományok[1]

A moszkvai állami egyetemi kiadó gondozásában jelent meg H. M. Fatalievnek, a természettudományi kar dialektikus materializmus tanszéke elhunyt vezetőjének cikkgyűjteménye.

A kötet — a benne foglalt tanulmányok témája által meghatározott — négy alapvető fejezetre tagozódik. Az első fejezet főként a filozófia és a szaktudományok viszonyát érintő kérdéseket tárgyal, jelentős tudománytörténeti anyag feldolgozása alapján. A második fejezet a termeszettudományoknak a társadalomban elfoglalt helyét, illetve az alapvető társadalmi tényezőkkel való kapcsolatát elemzi. A harmadik — kétségkívül legjelentősebb — fejezet, mely terjedelmében és tartalmában is a kötet gerincét képezi, a szerző azon cikkeit tartalmazza, melyekben a modern fizika egy-egy konkrét problémájának, illetve a modern természettudományi fejlődés irányvonalának filozófiai értékelésével és értelmezésével foglalkozik. Végül a negyedik fejezet néhány fizikai tanulmányt tartalmaz.

Az első két — szorosan összefüggő — tanulmány („A dialektikus materializmus létrejöttének természettudományos előfeltételeiről" és „A mechanicizmus kríziséről a fizikában") a XVIII—XIX. század természettudományának helyzetével, fejlődésével foglalkozik, különös tekintettel a dialektikus materializmus kialakulásának körülményeire. A szerző itt lényegében hű alapvető vonalat követ:

a) Megmutatni, hogy a dialektikus materializmus természettudományi alapjául nem csupán az a néhány természettudományos felfedezés szolgált, melyeket — mint legfontosabbakat — Engels is említ „A természet dialektikája" c. művében, hanem már a XVIII sz. második és a XIX. sz. első felében folyó egész tudományos fejlődés következetesen a dialektikus materializmus kialakulását készítette elő.

b) Lomonoszov kiemelkedő szerepének elemzése, mint aki a dialektikus materializmus alapjául szolgáló legfontosabb elveket már száz évvel Engels előtt lefektette.

c) Megmutatni, hogy — egyes véleményekkel ellentétben — a XIX. sz. természettudománya nem tekinthető egységesen mechanisztikusnak, metafizikusnak; hogy a dialektikus materializmus tudományos igazolása nemcsak a modern fizikai diszciplínák eredménye, hanem már a XIX. sz. negyvenes éveitől tett felfedezésekkel is komoly tudományos alátámasztást nyert.

Ami a dialektikus materializmus messzebbre nyúló tudománytörténeti megalapozását illeti, a szerző törekvését határozottan pozitívan kell értékelnünk. Ilyen vonatkozásban az első két cikk úgy tekinthető, mint adalékok Engels „A természet dialektikája" c. művéhez.

Önmagában az a tény, hogy Lomonoszov érdemeit kellő megvilágításba kívánja állítani a szerző, ugyancsak elfogadható; helytelen azonban, hogy Lomonoszov egyes — kétségtelenül zseniális — megsejtéseit úgy interpretálja, mintha azok nemcsak tudománytörténeti, hanem tudatos és explicit előzményei lennének a dialektikus materializmusnak.

A harmadik pontot illetően Fataliev elismeri a modern diszciplínák nagy jelentőségét a dialektikus materializmus tudományos alátámasztása szempontjából, de véleménye szerint a XIX. sz. negyvenes évei után egyre nyilvánvalóbban tükröződik a természet objektív dialektikája a tudományos felfedezésekben — ha azt csak kevesen ismerték is fel —, s így e kor természettudománya már nem tekinthető egészében metafizikusnak. Abban igaza van a szerzőnek, hogy bizonyos szinten, bizonyos mélységben még a mechanika törvényszerűségei is a természet dialektikáját fejezik ki objektív tartalmukkal, úgy gondoljuk azonban, hogy egy kor tudományának világnézeti jellegét nem az szabja meg, hogy mit lehetne kiolvasni az adott felfedezésekből, hanem az, hogy mit olvasnak ki belőlük valójában. Más szóval a kor természettudományának jellegét az uralkodó filozófia, az uralkodó elmélet és módszer határozza meg. Ilyen értelemben viszont a XIX. század természettudománya valójában lényegében mechanisztikus, metafizikus.

A második fejezet négy tanulmánya — melyek 1953—58 között íródtak — a természettudományoknak a társadalom életében elfoglalt helyét, illetve a társadalmi haladásban játszott szerepét elemzi. Az első cikkben — főleg nyugati kiadású könyvek alapján — a szerző azokat a feltételeket, illetve viszonyokat elemzi, melyek eredményeként a természettudományok a mai kapitalista országokban teljes egészükben a monopóliumokat szolgálják. E fejezet második és harmadik tanulmánya a tudományos kutatás kapcsolatát vizsgálja az ember termelő tevé-

[1] Х. М. Фаталиев: Марксизм—ленинизм и естествознание. Изд. Моск. Чн. 1962.

kenységével, illetve a társadalmi haladással, rámutatva arra a szoros kölcsönhatásra, mely e tényezők között a történelem során mindig létezett. Végül a negyedik tanulmányban a szerző külön részletesen elemzi a tudomány kapcsolatát egyrészt a termelő eszközökkel, másrészt a termelési viszonyokkal, rámutatva a kapitalista és szocialista rendszer között e téren meglevő alapvető különbségekre.

Mint már korábban is említettük, a kötet legtartalmasabb része a harmadik fejezet. A benne foglalt tanulmányok felölelik a modern fizika úgyszólván valamennyi alapvető filozófiai problémáját, így például a mikrofizikai mozgás kérdését, a tér-idő filozófiai értelmezését, a kibernetika helyét a tudományok rendszerében, az egyes mozgásformákat leíró tudományok érvényességi határának problémáját stb. Általában az egész fejezet érvelése a mozgásformák elemzésére és a megmaradási tételekre épül. Bár nem mindenütt érthetünk egyet a szerző felfogásával, el kell ismerni, hogy ez a fejezet terjedelméhez képest meglehetősen sokoldalú és korszerű áttekintést nyújt a modern fizika filozófiai problematikájáról. (A cikkek zöme 1959-ben íródott.)

Fataliev figyelemre méltóan elemzi azoknak a próbálkozásoknak ismeretelméleti értékváltozását, melyek megkísérelik az anyag mozgásformáinak minőségi sokféleségét egy alapvető mozgásformára visszavezetni. Ugyancsak jelentős helyet foglal el e fejezetben a kibernetika helyének meghatározása a tudományok között. Ugyanakkor, mikor a szerző elutasítja azokat a próbálkozásokat, melyek a kibernetikai műveleteket minőségileg azonosítják az emberi agy gondolkodó tevékenységével, jogosnak ismeri el az analógiát e két terület között olyan értelemben, mint ahogy pl. analógia áll fenn az elektromos és a mechanikai rezgések között (amelyeknek minőségi azonosítására ma már senki sem gondol).

A modern fizikai jelenségek oksági meghatározottságát a szerző oly módon igyek. szik igazolni, hogy rámutat a modern és a klasszikus fizika szoros leszármazási, történeti kapcsolatára.

A relativitás elmélet négydimenziós sokaságával kapcsolatban a szerző elismeri a többdimenziós sokaság létjogosultságát, mint leírási módszert, de határozottan elutasítja azt az elképzelést, hogy a négydimenziós tér-időt mint egységes objektív valóságot tekintsük. A négyes tér-idő sokaság mint objektív valóság elismerését úgy tekinti, mint az idő minőségi azonosítását a térrel. Figyelmen kívül hagyja azonban azt, hogy a négydimenziós tér-idő sokaság nem egyszerű összekapcsolása az eukleidészi értelemben vett háromdimenziós térnek és a klasszikus értelemben vett időnek, hanem egy mélyebb, ezektől minőségileg különböző megismerési szintet jelent.

A kiragadott példák azt mutatják, hogy a kötet igen sok problémával foglalkozik. A szerző meglehetősen nagy — és önmagában véve értékes — tudománytörténeti anyagot használ fel álláspontjai alátámasztására; véleményünk szerint nem mindig helytállóan és logikusan. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy könyve elsősorban tényanyagával képez számottevő értéket.

Müller Antal

Andrzej Nowicki: Előadások a valláskritikáról[1]

A. Nowicki lengyel filozófia- és vallástörténész e kis munkája a valláskritika történetének rövid, népszerű összefoglalása az ókortól Marx és Engels munkásságáig. E könyv — mint a szövegből kiderül — voltaképpen csak első kötete egy átfogó valláskritika-történetnek, amelyet a továbbiakban még két kötetnek kell követnie (a valláskritikai eszmék fejlődéséről a legutóbbi évszázadban és a lengyelországi valláskritika történetéről). Magát a történeti részt rövid bevezetés előzi meg, amelyben a szerző összefoglalja és jellemzi a vallás tudományos elméletének problematikáját és főbb eredményeit. Ezt követőleg külön fejezet foglalkozik az ókor, a reneszánsz, a XVI. és a XVII. század racionalistáinak és felvilágosítóinak, a német klasszikus filozófia képviselőinek és a marxizmus megalapítóinak valláskritikai nézeteivel. Az egyes fejezeteken belül azután a szerző az esetek többségében tematikai felosztáson alapuló tárgyalást alkalmaz — külön-külön tárgyalja az adott kor valláskritikájának főbb területeit és problémáit. Természetesen a valláskritika történetét Nowicki nem azonosítja az ateizmus történetével — vizsgálódásainak körébe bevon olyan idealista-vallásos gondolkodókat is, akiknek egyes eszméi történetileg hozzájárultak a vallásos világnézet tudományos elemzésének és bírálatának előkészítéséhez.

A szerző a műve elején, a valláskritika

[1] A. Nowicki: Wyklady o krytyce religii. Varsó 1963. KIW, 170 o.

történetére vonatkozó kutatások viszonylagos önállóságát védelmezve, néhány igen helyes módszertani alapelvet fejt ki az e tárgykörre vonatkozó vizsgálatokkal kapcsolatban. Mindenekelőtt annak szükségességét hangsúlyozza, hogy a vallással szembeni tudományos-kritikai álláspont kialakulását és fejlődését a társadalmi és az általános ideológiai fejlődés széles egészével való összefüggésében kell vizsgálni. Továbbá nagy figyelmet kell fordítani az adott tematikához tartozó állítások helyére a vizsgált gondolkodó eszméinek általános rendszerén belül, hiszen egy-egy filozófus originalitását nem lehet kiszakított tételek összehasonlítgatásán keresztül leméri — néha egyes már ismert, másoktól származó tételeknek új összefüggésekbe, új kontextusokba való elhelyezése sokkal nagyobb jelentőségű és értékű mint egy — akár helyes, de szélesebb összefüggésekbe be nem ágyazott — olyan tétel megfogalmazása, amelyet soha senki ez előtt nem állított. Különösen fontos azoknak az alapvető kategóriáknak feltárása és jellemzése, amelyeket az egyes gondolkodók a vallás elemzése és bírálata során mint kutatási eszközöket használtak, hiszen ezekben jut kifejeződésre a kérdések feltételének s a válaszok megközelítésének módja, az adott filozófus módszere.

Ezekkel a metodológiai elvekkel csak egyet lehet érteni, s annál sajnálatosabb, hogy Nowicki könyve igen kis mértékben tudja megvalósítani őket. Igaz, hogy a könyv — a szerző szándéka szerint is — nem tűz ki különösebb tudományos célokat maga elé. Lényegében nem más, mint egy lelkiismeretes és nagy anyagismereten alapuló népszerű kézikönyv, amelyből meg lehet tudni, mit mondtak a múlt nagy gondolkodói a vallásról s mivel járultak hozzá egyes eszméik a tudományos valláskritika kialakulásához és fejlődéséhez. A könyv negatívumai voltaképpen nem annyira a szerző által elkövetett hibákból, mint inkább az egész „műfaj" természetéből következnek. Mivel az egyes gondolkodóknak szentelt hely az esetek többségében túl kevés ahhoz, hogy a vallásról alkotott nézeteik egészét s ezek kapcsolatát filozófiai összkoncepciójukkal a szerző kifejthesse, a jellemzések (főként a könyv első felében, ahol rengeteg név szerepel egy-két idézet vagy megjegyzés kíséretében) teljesen egyoldalúak s a kevésbé tájékozott olvasót félre is vezethetik. Pl. Nowickinak abból a megállapításából, hogy Bodin az összes vallással az észt állítja szembe (amely jellemzést mindössze egy rövid idézet egészít ki), a könyv olvasója még azt is gondolhatná, hogy Bodin ateista volt. Ugyanígy édeskeveset fog tudni a platóni filozófia és a vallás viszonyáról az, aki a szerzőnek a platóni mítosz-elméletről adott (különben is igen egyoldalú, mert csak az „Állam" megfelelő részein alapuló, s a platóni „filozófiai mítoszok", a Timaiosz, a Lakoma stb. gyakorlatát figyelembe nem vevő) áttekintésére támaszkodik. A jellemzések vázlatossága és egyoldalúsága következtében azután természetesen megvalósul az a szerző által említett veszély is, hogy a valláskritika egész története néhány állítás állandóan visszatérő ismételgetésének tűnik. A könyv több tucat olyan gondolkodót említ, akik teljesen különböző korokban újra „felfedezték" azt, hogy a vallás a fennálló társadalmi rend igazolását és szentesítését szolgálja stb. Mivel e filozófusok nézeteinek vizsgálata az esetek többségében teljesen vázlatos, nehezen lehet a munkából megtudni, mi a különbség e tekintetben pl. Polibius és Holbach nézetei között.

Amiért Nowicki kis könyve mégis említést érdemel, az elsősorban a német klasszikus filozófiáról szóló fejezet, amely a munka legjobban sikerült része, és néhány érdekes, új gondolatot tartalmaz. Ez mindenekelőtt Kant nézeteinek elemzésére vonatkozik. Az istenérvek kanti kritikájának tárgyalása során Nowicki annak kimutatására törekszik, hogy ez a bírálat implicite már tartalmazta a vallásos elidegenedés fogalmát. Ezt főként a teleológiai argumentum bírálatának elemzésével igazolja. A kanti kritika Nowicki szerint a következő gondolatsort rejti magában: a tapasztalatból megfigyeljük, hogy a világ egyes jelenségei célszerűek, elrendezettek, és ezekből a megfigyelésekből kialakítjuk a „rend" absztrakt fogalmát. E fogalom létrehozása után úgy konstruáljuk meg a világ eszméjét, hogy ettől ennek lényeges vonását, ezt a célszerűségét és elrendezettségét elvonatkoztatjuk és elszakítjuk. Az így a valóságtól elszakított, „elidegenített" fogalmi jegyekből aztán megalkotjuk az isten eszméjét, aminek következtében magát a természet fogalmát egyre szegényesebbé és absztraktabbá tesszük. Végül pedig az „isten" és a „világ" így kialakított fogalmából kiindulva látszólag empirikus úton „bizonyítjuk" isten létezését a természetben előforduló, de tőle idegenként tételezett célszerűség tényére hivatkozva. Ez a bizonyítás azonban nyilvánvalóan csak a már előzőleg önkényesen konstruált fogalmakból következik, s pusztán az ontológiai istenérv egy — álruhába öltöztetett — változata.

Nowicki ezen elemzése a valláskritika történetén túlmenőleg is feltétlenül figye-

lemre méltó, mert új, fontos adalékot jelent az „elidegenedés"-fogalom kialakulás-történetéhez (az már eddig is ismert volt, hogy Kant történetfilozófiai művei — Rousseau-ra támaszkodva — jelentősen hozzájárultak az elidegenedés problematikájának kialakulásához.) Különben teljesen helyesen utal a szerző arra is, hogy a vallásos elidegenedés általános eszméjét Hegel ifjúkori kéziratai mellett már Fichte egyes írásaiban (pl. a „Versuch einer Kritik aller Offenbarung"-ban) is teljes világossággal megtalálhajtuk. Bár kevésbé eredeti ugyan, de feltétlenül jogosult s a marxista filozófiatörténetírás által gyakran elhanyagolt összefüggésekre hívja fel a figyelmet Nowicki Kant etikájával kapcsolatban is. Itt arra utal, hogy az etikai autonómia kanti elvéből szükségszerűen következik az egész valláserkölcsi felfogás elvetése és bírálata. Nowicki ezen gondolata feltétlenül egyoldalú, mivel teljesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a kanti tisztán individuális moralitás-eszme elkerülhetetlenül igényli a transzcendenciába való megkapaszkodást, az individuális tudatból kiinduló szándék-erkölcs szükségszerűen csak vallásos tartalmak feltételezésén keresztül biztosíthatja az erkölcsi objektivitást — s valóban Nowicki a könyvében nem is említi a vallási fogalmaknak és téziseknek Kant által kifejtett erkölcsi „posztulálását". Viszont a szerzőnek igaza van abban, hogy Kant erkölcstanának egyik fontos tendenciája a valláserkölcs szokvány elképzeléseinek mélyen humanista bírálata és elvetése felé mutat.

Mint már említettük, ez a német klaszszikus filozófiáról szóló fejezet az, amely — a fentebb említetteken kívül néhány egyéb vonatkozásban is — a filozófiatörténetben járatosabb olvasó számára is érdekes ismereteket ad. Természetesen a könyv más részeiben is sok hasznos, egyes esetekben másutt egykönnyen meg sem található adatot gyűjt össze a szerző. Így e munkája a népszerűsítő, informatív kézikönyv feladatát feltétlenül teljesíti.

M—y.

FOLYÓIRAT ISMERTETÉSEK

VOPROSZI FILOSZOFII, 1963. 6. SZÁM

M. K. Mamardasvili: A dialektika egzisztencialista felfogásának kritikájához

A francia egzisztencializmus fő képviselői — J. P. Sartre, J. Hyppolite stb. — elismerik a dialektika érvényesülését a társadalmi élet és a gondolkodás területén, tagadják viszont az objektív valóság harmadik nagy területén, a természetben. Erről tanúskodik Sartre legutóbbi nagyobb munkája, a „Critique de la raison dialectique," valamint a „Marxisme et egzistentialisme" című gyűjtemény. A szerző azt kívánja kimutatni, mennyiben gyökerezik a természet dialektikájának tagadása Sartre-nál és Hyppolite-nál társadalmi nézeteikben, a társadalmi élet dialektikájának értelmezésében.

Sartre szerint a társadalmi élet különböző oldalai — a „totalitás" egyesülésük és kölcsönös átalakulásuk — a „totalizáció" — révén válnak történelmi folyamattá, amely így „szervezett egész." A „totalitás" és a „szervezett egész" a Sartre-i dialektika alapfogalmai, s Sartre arra való hivatkozással tagadja a természet dialektikáját, hogy a természetben nincs totalitás, sem szervezett egész, hiányzik a dolgok totális elrendezettsége, összefüggése, azaz a természeti tárgyak lényegük szerint nem dialektikusak. Dialektikájuk csak az ember, az emberi társadalom dialektikájának átvitele a természetbe, s ezért antropologikus dialektika, melyet a megismerő visz át a tárgyakra. A természeti dolgok történetéről is csak analógia formájában lehet beszélni. Mamardasvili nem elégszik meg azzal, hogy utal a fenti álláspont nyilvánvaló szubjektív idealista voltára („a természetben csak a rendező tudat teremt összefüggéseket"), hanem kibontja a társadalmi dialektika egzisztencialista értelmezésében lévő hibákat, s kimutatja, hogy ezekből feltétlenül következik a természet dialektikájának tagadása.

Sartre-nál a társadalom dialektikus volta a társadalom totalitásából (különböző oldalainak szervezett egésszé egyesüléséből) következik, a totalitás hordozója azonban az individuum, amely — mint biológiai egyed — a teljesség megtestesítője, a munka, a szükségletek és az élvezetek egysége, s ez az „anyagiság" az alapja a gazdasági szféra totalitásának. Mamardasvili utal rá, hogy a különböző társadalmi tevékenységek valóban mint az egyéni tevékenység mozzanatai foghatók fel, az egyén egyesíti és reprodukálja magában a társadalmi tevékenység különböző oldalait, s ezért keletkezik az a látszat, hogy a társadalom ezeket fokozatosan az egyénből különítette el, s hogy egységük most is megtalálható az egyénben; holott a fejlődés éppen a társadalmi funkciók individualizálódásának irányában haladt. Éppen ezért lehetetlen a társadalmat az egyénből levezetni, hiszen az egyéni cselekvésnek társadalmi tartalma van, s ez nem eleve adott, hanem éppen a társadalom vizsgálata után értelmezhető. A továbbiakban kimutatja a szerző, hogy az egyén totalitását egyrészt a mindenoldalúan fejlett, teljes személyiségre való hivatkozással állítják az egzisztencialisták, ez a személyiség azonban nem a történelmi fejlődéstől függetlenül létezik — tételüknek tehát éppen a kapitalista társadalomban meglévő személyiségek egyoldalúsága mond ellent; másrészt pedig az egyén totalitását öntudata absztrakt egységében látják, s így pszichológiai kérdéssé változtatják a társadalmi problémákat.

Végső soron az egész Sartre-i koncepció lényege az, hogy az embert a tudata alapján ítéljük meg — foglalja össze a szerző —, s a társadalmi funkciók leegyszerűsített összegeként fogjuk fel, s az ember ezeket a társadalmi funkciókat Sartre-nál önmagából fejleszti ki. Sartre társadalmi elemzése lapos empirizmusnak bizonyul, az individuális létezés közvetlen tényeiből akar a társadalmi élet egészéhez eljutni. Az „egyénnek mint egésznek" az absztrakcióján alapuló elemzéssel Sartre közel kerül egy sor jelenkori reakciós burzsoá áramlathoz, az életfilozófiához, a filozófiai

antropológiához és a fenomenológiához, melyek egyformán Diltheyre vezethetők vissza, aki az individuális tudat teljes voltából indul ki, s a „megértést" és az „átélést" tekintette módszerének.

Mindebből adódik Sartre filozófiájának az a vonása, hogy a társadalom objektív dialektikáját azonosítja azokkal a viszonyokkal — a dialektikát pusztán gyakorlatként fogva fel —, amelyek az egyén tapasztalatában jönnek létre a társadalmi folyamat közvetlen átélése révén. Azaz Sartre társadalmi dialektikát illető felfogásában az egyén totalitásából, absztrakt tudatának egységéből való kiindulás miatt éppen az objektivitás, a materializmus hiányzik, pont az, amire hivatkozva tagadja a természet dialektikájának érvényesülését.

Ha dialektikán azoknak a viszonyoknak rendszerét értjük, melyet az adott ember önmagából kibont a dolgokhoz és a többi emberhez való kapcsolata során, akkor nyilván a természetben nem lehet más, csak antropologikus dialektika, s a dialektika maga sem más mint a jelenségek kapcsolatának lerövidítése az egyén „átélésében", tapasztalatában. Az egyén absztrakt tudatából való kiindulás azonban hibás — állapítja meg Mamardasvili —, s ez megszünteti a dialektika Sartre-féle felfogásának jogosultságát is. A tudományok egész eddigi fejlődése a dialektika alapvetően azonos voltát bizonyítja az objektív valóság három nagy területén, természetesen figyelembe véve e területek sajátosságait — zárja tanulmányát a szerző.

(*á. a.*)

T. I. Ojzermann: A fiatal Marx nézeteinek újabb meghamisítási kísérletéről

A polgári ideológusok közül manapság egyre többen vallják magukat Marx követőjének, s Marx fiatalkori nézeteire hivatkozva bírálják a marxizmus mai álláspontját. Közülük néhányan — az általános polgári felfogástól eltérően — nem Marx korai és késői munkássága között igyekeznek ellentétet kimutatni, hanem a marxi életmű egységes egészét állítják, de olyan formában, hogy először is a korai Marx-munkák absztrakt kérdésfeltevését igyekeznek bizonyítani, másodszor pedig ennek az absztrakt kérdésfelvetésnek a végigvonulását Marx egész munkásságán; továbbá a Gazdasági-filozófiai Kéziratokban kifejtett elidegenedés-koncepciót visszavezetik Hegel spekulatív és Feuerbach antropologikus elidegenedés-elméletére, lényeges eltérést elbagatellizálva.

E felfogás legkövetkezetesebb kifejtése J. Hyppolite „Études sur Marx et Hegel" (Párizs, 1955.) c. művében található, melyben döntő mozzanatként Marx *Tőké*jét „vezeti vissza" *A szellem fenomenológiá*jára, de nagyjából hasonló elképzeléseket fejtenek ki Fetscher, Bonnel és Bigo is.

Ojzermann kritikája elsősorban a korai Marx-művek értékelésére vonatkozik. Kimutatja, hogy az elidegenedés marxi fogalma sokkal konkrétabb, gazdagabb a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok*ban, mint Hegelnél a tudat, Feuerbachnál az emberi érzékiség elidegenedése, s az elidegenedett munka — mely az előbbiek helyére került — maga is mutatja a konkretizálódást, a társadalmi problematika felé haladást. Utal arra, hogy művének előszavában maga Marx is kijelenti: konkrét társadalmi anyagon akarja megvizsgálni az elidegenedés problémáját. Ojzermann azonban a polgári álláspontot kritizálva az ellenkező végletbe esik, túlhangsúlyozza a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok* konkrét jellegét, s már itt szinte befejezettnek veszi a hegeli és feuerbachi hatás levetkőzését. Ez megmutatkozik abban is, hogy később, az elidegenedés formáinak tárgyalásánál, a faj elidegenedésének tételét — mint Feuerbach antropologizmusára emlékeztetőt — alig említi, s nem szól Marx módszertani szubjektivizmusáról sem, azaz arról, hogy a társadalmi viszonyokat az embernek önmagához való viszonyából, illetve ezen keresztül egy másik emberhez való viszonyából vezeti le, amivel későbbi munkáiban gyökeresen szakított, de a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok*ban még komoly szerepet játszik. A szerzőnek inkább arra a konkretizálódási folyamatra kellett volna utalnia, amely a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok* és a *Tőke* között lezajlik, s ezzel be kellett volna mutatnia, hogy Hegel és Feuerbach meghaladásának a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok*ban megkezdett folyamata hogyan válik teljessé, véglegessé, s ezáltal a konkrét társadalmi-gazdasági elemzés révén hogyan oldódik meg az a probléma, amely már Hegel és Feuerbach elidegenedés-elméletének racionális magját képezte.

A hegeli és feuerbachi elidegenedés-elmélet reális tartalmának kimutatása a második mozzanata Ojzermann kritikájának, melyet végül a marxi elidegenedés-fogalom részletes analízise követ. Hegel rendszerében az elidegenedés olyan szerepet játszik, mint az emanáció az újplatónikusoknál, az isten és a világ, a gondolkodás és a lét ellentétét fejezi ki, egyúttal azonban egységüket is tételezi, s ezzel megadja az összes létezők hierarchiáját. Hegel úgy tekintette a természetet mint elidegenedést az abszolút eszmétől, de az újplatóniku-

soktól eltérően az abszolút eszmét a természet lényegének, belső tartalmának tartotta. *A Szellem fenomenológiájában* az elidegenedésnek gnoszeológiai értelmezést adott, a megismerés szubjektuma és objektuma közti viszonyt fejezte ki vele. A megismerés tárgya, mely kezdetben idegen a megismerőtől, fokozatosan átlényegül, szellemi tartalmat nyer, s ennek révén a megismerés keretei között megszűnik a szubjektum és objektum ellentmondása. Az elidegenedés ennek révén újabb értelmezést nyer, emberek közti viszony kifejezőjévé válik, azaz Hegelnél úgy lép fel, mint az öntudat elidegenedése, amire klasszikus példája az úr és szolga viszonya.

Vagyis Ojzermann azt akarja bizonyítani, hogy az elidegenedésnek már a hegeli felfogása sem tisztán spekulatív. Erre utal az elidegenedés további szerepe is, hiszen Hegel a történetfilozófiájában a kizsákmányolás különböző formáit elidegenedett társadalmi viszonyoknak tekinti. A rabszolgatartó és a feudális társadalom elemzése során Hegel a történelem sok tényleges ellentmondását fedi fel, s csak végső megoldása tisztán spekulatív: az elidegenedés megoldása a tudati szférában, a filozófiában. Hozzátehetjük, a kapitalista társadalom jellemzésénél is reális problémákat tartalmaz az elidegenedés hegeli kategóriája, kifejezi azt, hogy az egyes termelő elveszítette hatalmát a termelőerők felett, vagyis Hegel már közel jutott a tárgy elidegenedéséhez, még ha — az objektivációhoz kapcsolva — rosszul motiválta is.

Ez az ellentmondásos, de a reális viszonyok számtalan elemét tartalmazó elidegenedés-fogalom valóban alkalmas volt arra, hogy Marx kezdetben ennek segítségével építse ki rendszerét, már az első kísérletnél is jelentékenyen meghaladva a hegeli és a feuerbachi értelmezést. A kapitalista társadalom további vizsgálata során, ahogy az elemzés egyre jobban konkretizálódott, az elidegenedés absztrakt fogalmát egyre ritkábban használják a marxizmus klasszikusai. Éppen ezért — mondja Ojzermann — alaptalan a fenti reakciós legendának az a végső kicsengése is, hogy a kommunizmus eszméje nem tudományosan megalapozott, nem reális jövője az emberiségnek, hanem csak spekulatív megszüntetése az elidegenedésnek, s ezért az illúziók birodalmába tartozik.

(*á. a.*)

D. Bergner: A protestantizmns és a burzsoá ideológia válsága

A kapitalizmus általános válságának talaján az ideológiai életben egyre jelentősebb szerepet kapnak a különböző vallásimisztikus filozófiai rendszerek. A katolikus filozófia neotomizmus formájában születik újjá, s a protestantizmus is a vallási tartalmának megfelelő filozófiai kifejezési formát keres, hogy eleget tehessen apologetikus funkciójának. A szerző tanulmányának tárgyát éppen a protestáns teológia fejlődése és az ennek során a különböző filozófiai rendszerekkel kialakuló kapcsolata adja.

A hagyományos ortodox protestáns teológia uralma a múlt század harmincas éveiig tartott, s Renan, Strauss és Feuerbach munkássága nyomán omlott össze. A „liberális teológia" korszaka kezdődött el, mely céljául a vallásos gondolkodás társadalmi-történeti megalapozását tűzte ki. Történtek kísérletek a liberális teológia és a polgári szociológia egyesítésére is, a teológusok közül E. Troeltsch, a szociológusok közül Max Weber próbálkozott meg ezzel. A liberális teológia kudarcát az a tény váltotta ki, hogy Jézus történeti voltának előtérbe helyezésével s ezzel a vallás történeti alapjának feltárásával megmutatta magának a vallásnak viszonylagosságát, történeti, átmeneti voltát is.

A liberális teológia nyomán keletkező válságból a protestáns teológia csak a huszadik században, az irracionalizmus segítségével próbált kilábalni. Az első világháború után jelent meg Karl Barth irányzata, mely Martin Heidegger egzisztencializmusára támaszkodott. A Jézussal kapcsolatos társadalmi-történelmi elemzések helyett egyedül magát az istent nevezte meg a teológia tárgyául, a történelmi-társadalmi elemzést teljesen feladva. Barth fenti tételéből kiindulva R. Bultmann kidolgozta az úgynevezett „dialektikus teológiát", amelyben a dialektikus jelző — a reális történelmiség helyett — csupán a történelmieskedés egzisztencialista felfogását jelenti, azaz az ember abszolút „belevetettségét" az életfolyamatba. Ennek az egzisztencialista tételnek megfelelően Bultmann azt igyekszik kimutatni, hogy az ember nem lehet sem társadalmi, sem pszichológiai elemzés tárgya. Az istenhez való belső viszony csak külső megnyilvánulásaiban adott, belsőleg felderíthetetlen, elemezhetetlen, s így nem is igazolható.

Éppen ezért Bultmann szerint a keresztény vallás az alapját a „semmiben" találja meg, nem lehet kimutatni helyességét, sőt szükségszerűségét sem, világnézeti kérdésekhez semmi köze, egyformán kap-

csolódhatik bármely meggyőződéshez. Így a vallás az istennel való belső érintkezésre korlátozódik, az isten „benne van" magában az individuumban, az „én lényegében". A dialektikus teológia, mely a protestantizmus válságának feloldására törekedett, teljes szubjektivizmusával, voluntarizmusával magát a vallást ássa alá, lehetetlenné téve minden pozitív teológiát — mutatja ki a szerző. A protestantizmus megmentésére irányuló kísérlet a dialektikus teológia révén így csak a válság éleződésére vezetett. A protestáns teológusok ma két ellentétes táborra oszlanak, az egyik álláspont követői a békés egymás mellett élés hívei, azaz feladták a hagyományos antikommunizmust, mint pl. Niemöller, Fuchs stb., másik tábor viszont a vallás apologetikus oldalát helyezi előtérbe. Pl. H. Thielicke szerint a kapitalista állam a keresztényi, sőt egyenesen a protestáns államideál megvalósulása, mások az apologetika burkoltabb formáját választják, és a kapitalista társadalom kereszténi átalakításáról beszélnek, mint valami harmadik útról (pl. Wendland).

Akadnak a teológusok közül számosan olyanok is, akik a fenti teológiai kísérletek kudarcából pesszimista következtetést vonnak le, s szerintük a vallás elérkezett arra a pontra, hogy legfeljebb pozícióinak tartására törekedhetik. Ez a pesszimista hangvételjellemzi a Nyugat-Németországban megjelent „Összegezés" című gyűjteményt is, melynek harminchat cikkét ismert tudósok, írók, újságírók írták. Mindez — írja végső konklúzióul a szerző — világos kifejeződése a protestantizmus egyre mélyülő válságának: a különböző filozófia rendszerekkel való kapcsolat egyformán kudarcot vallott, s ezért maguk a protestantizmus egyes vezető képviselői is kénytelenek borúlátóan megítélni a protestantizmus jövőjét.

(*á. a*)

E szám szerzői

Mészáros Béla, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Állattani Intézetének adjunktusa,

Pécsi Tibor, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Állattani Intézetének tudományos kutatója,

Sipos János, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,

Szabó András, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa,

Simon Endre, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Dialektikus materializmus és logika tanszékének adjunktusa,

Varga Károly, az MTA Szociológiai Csoportjának tudományos munkatársa,

Erhard Albrecht, a greiswaldi egyetem tanára,

Lakó László, a Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus—leninizmus tanszékének tanársegéde,

Rozsnyai Ervin, a Magyar Iparművészeti Főiskola adjunktusa,

Ágh Attila egyetemi hallgató,

Pais István, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Dialektikus materializmus és logika tanszékének tanársegéde,

S. Molnár Edit, a pszichológiai tudományok kandidátusa (Magyar Rádió),

Sólyom Mihály, a Tankönyvkiadó szerkesztője,

Garai László aspiráns,

Redl Károly, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,

Licskó György aspiráns,

Vass Ida, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,

Szigetvári Sándor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Dialektikus materializmus és logika tanszékének tanársegéde,

Simonovits Istvánné, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Dialektikus materializmus és logika tanszékének docense,

Müller Antal, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,

Márkus György, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Бела Месарош—Тибор Печи: О диалектической взаимосвязи части и целого в биологической науке 1
Янош Шипош: Об особенностях народно-демократической революции в Венгрии 16
Андраш Сабо: Теория преступности в фрейдизме 75
Эндре Шимон: Вопросы общества, религии и морали в учении Локка 96
Карой Варга: Теория Дарендорфа о свободе и классовых конфликтах 126
Эргард Альбрехт: Антикоммунизм — теория государства западногерманского клерикально-милитаристического авторитарного государства 145

ДИСКУССИЯ

Существует ли абсолютный покой? *(Ласло Лако)* 155

ОБОЗРЕНИЕ

О гегелевских категориях отчуждения и целостности. Замечания к первой части книги М. Росси «Маркс и диалектика Гегеля» *(Эрвин Рожняи)* 157
Новые замечания к дискуссии о разделении труда и всесторонном развитии личности *(Аттила Аг)* 165

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКИ

Всеобщая история философии *(Иштван Паиш)* 168
Ференц Ленард: Мышление как решение проблемы *(Ш. Эдит Молнар)* 172
Мир без чуд *(Михай Шойом)* 175
М. С. Каган: О прикладном искусстве. Некоторые теоретические вопросы *(Ласло Гараи)* 176
К. Кантак: Николай Гартманн и конец онтологии *(Карой Редл)* 181
«Выработка» человеческой свободы *(Дьёрдь Личко)* 186
Г. Кропп: Маркс и Энгельс о соединении обучения и производственного труда и о политическом образовании *(Ида Ваши)* 190
В. И. Черкесов: Материалистическая диалектика как логика и теория познания *(Шандор Сигетвари)* 191
П. Видебург: Молодой Лейбниц. Империя и Европа. Ч. I. *(Анна Шимонович)* 195
Х. М. Фаталиев: Марксизм-ленинизм и естествознание *(Антал Мюллер)* 199
А. Новицки: Доклады о критике религии *(М-и)* 200
Рецензии журналов 203

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. IX. 12 — Példányszám: 1500 — Terjedelem: 18,2 (A/5) ív

63.57708 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

CONTENTS

ESSAYS

Béla Mészáros—Tibor Pécsi : The Dialectical Interrelation of the Part and the Whole in Biology 1

János Sipos : Concerning the Special Features of the Popular Democratic Revolution in Hungary. A Contribution to the Debates 16

András Szabó : The Freudian Theory of Crime 75

Endre Simon : Locke's Opinion on Social, Religious and Ethical Questions ... 96

Károly Varga : Dahrendorf's Theory of Liberty and Class Conflict..... 126

Erhard Albrecht : Anti-Communism as the Theory of the West German Clerical, Militaristic Dictatorial State 145

DISCUSSION

s There an Absolute Rest? (László Lakó) 155

OBSERVER

Concerning the Hegelian Categories of Alienation and Totality. Notes on the first volume of M. Rossi's book Marxian and Hegelian Dialectics *(Ervin Rozsnyai)* 157

New Contributions the to debates about the division of labour and the manifold development of the personality *(Attila Ágh)* 165

REVIEWS AND CRITICISM

A General History of Philosophy *(István Pais)* 168

Ferenc Lénárd: Thinking and Problem Solving *(Edit S. Molnár)*..... 172

A World Without Miracles *(Mihály Sólyom)* 175

M. S. Kagan: Industrial Art. A Few Theoretical Questions *(László Garai)*..... 176

K. Kanthack: Nicolai Hartmann und das Endre der Ontologie *(Károly Redl)* 181

Towards Human Freedom *(György Licskó)*..... 186

G. Kropp: Marx and Engels on Political Training and the Fusion of Education and Productive Work *(Ida Vass)* 190

V. I. Cherkesov: Materialist Dialectics as Logic and Epistemology *(Sándor Szigetvári)* 191

P. Wiedeburg: The Young Leibniz. The Empire and Europe. I. *(Simonovits)*..... 195

H. M. Fataliev: Marxism, Leninism and the Exact Sciences. *(Antal Müller)* 199

A. Nowicki: Lectures on Religious Criticism *(M—y)* 200

Review of the Periodicals 203

Ára : 10,— Ft
Előfizetés egy évre 54,— Ft

INDEX: 25.535

SOMMAIRE

ETUDES

Béla Mészáros—Tibor Pécsi : Problème de la dialectique des rapports réciproques entre partie et totalité en biologie 1
János Sipos : Des particularités de la révolution démocratique populaire en Hongrie 16
András Szabó : La criminologie freudiste 75
Endre Simon : La société, la religion et la morale dans l'enseignement de Locke 96
Károly Varga : La théorie de Dahrendorf sur la liberté et les conflits de classe ... 126
Erhard Albrecht : L'anticommunisme — théorie de l'Etat de l'autocratisme clérico-militariste ouest-allemand 145

DISCUSSION

Le repos absolu existe-t-il? *(László Lakó)* 155

LA VIE SCIENTIFIQUE

Les catégories hegeliennes de l'aliénation et de la totalité. A propos du premier volume de l'ouvrage de M. Rossi sur »Marx et la dialectique hegelienne« *(Ervin Rozsnyai)* 157
Nouveaux apports à la dicussion sur la division du travail et l'épanouissement de la personnalité *(Attila Ágh)* 165

REVUE ET CRITIQUE

Histoire générale de la philosophie *(István Pais)* 168
Ferenc Lénárd: Les lois de la solution logique des problèmes *(Edit S. Molnár)* ... 172
Le monde sans miracles *(Mihály Sólyom)* 175
M. S. Kagan: De certains problèmes théoriques des arts industriels *(László Garai)* 176
K. Kanthack: Nicolai Hartmann und das Ende der Ontologie *(Károly Redl)* 181
L'élaboration de la liberté humaine *(György Licskó)* 186
G. Kropp: Marx et Engels sur la liaison de l'enseignement et du travail productif, ainsi que sur la formation politique *(Ida Vass)* 190
V. I. Tcherkessov: La dialectique matérialiste en tant que logique et en tant que théorie de la connaissance *(Sándor Szigetvári)* 191
P. Wiedeburg: Le jeune Leibniz. L'Empire et l'Europe. Ière partie. *(Anna Simonovits)* 195
H. M. Fataliev: Le marxisme—léninisme et les sciences de la nature *(Antal Müller)* 199
A. Nowicki: Conférences sur la critique de la religion *(M—y)*..... 200
Revue des revues 203